

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Борис Парахонський, Галина Яворська

ОНТОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ:

БЕЗПЕКА, СТРАТЕГІЯ, СМИСЛ

Київ 2019

УДК 111.1:172.4:351.862.4+303.4(477)
П 18

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(Протокол № 10 від 5 грудня 2018 р.)

За повного або часткового відтворення матеріалів цієї публікації
посилання на видання є обов'язковим.

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Рецензенти:

В. А. Манжол – доктор історичних наук, професор;
О. В. Потехін – доктор історичних наук, професор;
Д. В. Дубов – доктор політичних наук, старший науковий співробітник.

Парахонський Б. О., Яворська Г. М.

П 18 Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія / Борис Олександрович Парахонський, Галина Михайлівна Яворська. – Київ : НІСД, 2019. – 560 с.

ISBN 978-966-554-311-4

Монографію присвячено проблемам онтології війни і миру в контексті досвіду України у протидії російській гібридній війні, яка стала довгостроковим чинником деструктивних впливів на українську політичну, економічну та соціальну реальність. Агресивні дії РФ спричиняють руйнівні наслідки для системи світового порядку та міжнародної безпеки, є головним чинником дестабілізації безпекового середовища в регіональному оточенні України.

У праці сутність війни і миру розкривається через стратегічну та безпекову парадигми, із включенням різнорівневої взаємодії когнітивних смислів. Семантика концептів війни і миру, проблеми соціально-політичної онтології, опис глобального й регіонального стратегічного середовища, стратегічна культура та її зв'язок з дискурсом влади, роль ідентичності та мови війни і, нарешті, стратегія перемоги – стислий перелік питань, що розглядаються в книзі. Автори спираються на припущення про зв'язок онтологічних моделей із сучасними способами ведення воєнних дій, зокрема про зв'язок гібридної війни з логікою постмодерністського релятивізму і загальною боротьбою із владним порядком. Окрему увагу приділено ролі політики ідентичності та аналізу когнітивного виміру гібридних конфліктів.

Для науковців і широкого читачького загалу.

УДК 111.1 : 355.01 + 172.4 : 316.485.6.00.361

ISBN 978-966-554-311-4

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2019

...у нас із нашими ворогами
нема нічого схожого, і ми
воюємо не за однакове.

*Фукідід*¹

¹ Історія Пелопоннеської війни. Промова
Перікла (*переклад А. О. Білецького*).

ЗМІСТ

Передмова7

Вступ. Війна і мир крізь призму сучасних загроз 11

Частина I. ОНТОЛОГІЯ ПРОТИСТОЯННЯ

Розділ 1. Семантика війни і миру 37

1.1. Концептуалізація понять 38

1.2. Семантична асиметрія концептів війни та миру 44

1.3. Метафори війни 47

1.4. Метафори миру 59

1.5. Роль перформативів 63

1.6. Перемога в контексті гібридної війни 66

1.7. Мир як ідеологема 70

Розділ 2. Соціально-політична онтологія 74

2.1. Модуси реальності: дискурсивний та екзистенційний 75

2.2. Суб'єктивний вимір реальності 84

2.3. Влада і соціальний порядок 103

2.4. Онтологія ідентичності 131

2.5. Війна як продовження політики ідентичності 151

Розділ 3. Міжнародне стратегічне середовище 163

3.1. Геополітична реальність 163

3.2. Генеза світового порядку 172

3.3. Криза безпечного світу 184

3.4. Легітимація насильства 200

3.5. Ерозія державності 211

3.6. Простір нестабільності 224

Розділ 4. Українсько-російське стратегічне протистояння 249

4.1. Дисонанси російської ідентичності 252

4.2. Когнітивний імперіалізм 260

4.3. Екзистенційний конфлікт 297

4.4. Ментальне середовище протистояння 315

4.5. Лінії розламу 328

Частина II. СТРАТЕГІЧНА БЕЗПЕКА І СМИСЛ ВІЙНИ

Розділ 5. Стратегічна культура	337
5.1. Стратегічна логіка війни і миру	337
5.2. Приховані смисли гібридної війни	346
5.3. Стратегічний дискурс	370
5.4. Соціально-комунікаційне середовище	388
5.5. Полемос і дискурс влади	403
5.6. Політичний театр	430
Розділ 6. Мова війни: скажи мені, хто ти?	440
6.1. Дискурс війни і наративи. Фактор перспективи	440
6.2. Майдан і Революція Гідності: «свої» і «чужі»	446
6.3. Словник ворожнечі крізь призму табу	454
6.4. Практики мовного регулювання	458
6.5. Образа і мовна гра	462
6.6. Вата і ватники	466
Розділ 7. Прагматика війни та ціна миру	471
7.1. Стратегічне бачення миру: ціннісні моделі	471
7.2. Європейська парадигма	485
7.3. Дискурс умиротворення	492
7.4. Корегування стратегічного мислення	501
7.5. Стратегія перемоги	521
Підсумки	551
Умовні скорочення	557
Про авторів	559

ПЕРЕДМОВА

Часи війни спонукають до осмислення сутності війни і миру. Безпекові загрози в такі періоди перетворюються на складники життєвого оточення. Стратегічні рішення стають передумовою збереження існування держави, на яке зазіхнув противник. Переламні періоди дають можливість безпосередньо відчутти й зрозуміти явні та приховані смисли подій.

Гібридна війна Росії проти України точиться вже п'ять років. На сьогодні – це найдовша війна, найдовший насильницький конфлікт у Європі після Другої світової війни. І передумов для його завершення поки що не видно. Збройна агресія Росії стала довгостроковим чинником деструктивних впливів на українську політичну, економічну та соціальну реальність. Що довше війна триває, то відчутнішими стають її наслідки, і не тільки для України, а й для міжнародного світоустрою, усієї системи міжнародної безпеки. Водночас тривалість цієї війни доводить нашу здатність до опору агресорові.

Питання війни і миру на сьогодні є найбільш значущим для Української держави – від його вирішення залежить її існування і майбутнє як незалежної країни.

У книзі онтологію війни і миру розглянуто як спільний, цілісний комплекс проблем. Це відрізняє нашу працю від деяких сучасних підходів з тенденцією до відокремлення війни і миру як відмінних або досить віддалених об'єктів досліджень.

Друга суттєва риса книги полягає в тому, що стратегічні та безпекові аспекти підпорядковані в ній проблемам смислу. Такий підхід певної мірою став

відображенням особливостей нового покоління війн, для яких когнітивно-семантичний вимір зіткнення смислів і примноження невизначеності набув самостійного значення як специфічний засіб деструктивного впливу.

Однак проблема смислу в контексті війни і миру є ширшою – від того, яка концепція стратегічних уявлень та значень домінує в головах політиків, залежать і рішення, що приймаються на їх основі, і практичні дії, які здійснюватимуться на основі цих рішень. Одне з головних завдань монографії – виявлення та окреслення концептуальних засад і настанов політичного мислення, на основі якого може бути побудоване стратегічне бачення реалій сучасного світу.

Війна поставила Україну перед принципово новими питаннями в галузі національної безпеки. Вона змусила замислитися про особливості нашої стратегічної культури. І, зрештою, підштовхнула до усвідомлення потреби формулювання *великої стратегії* для нашої держави, яка передбачає, насамперед, відновлення територіальної цілісності України, визначення внутрішніх і зовнішніх засобів досягнення цієї мети з довгостроковою проекцією умов майбутнього миру після перемоги.

Загрози, з якими зіткнулася сучасна Україна, вимагають невідкладних відповідей щодо їхньої сутності: що це – війна чи антитерористична операція, громадянський конфлікт, зовнішня агресія або все, разом узяте? Точиться полеміка: чи є події, які відбуваються в Україні, *справжньою війною*? І якщо Україна перебуває в стані війни з Росією, чому цей факт не визнано офіційно, тобто не названо саме *війною*?

Семантика, пов'язана із концептом *«антитерористична операція»*, приводить до комплексу цілком певних і зрозумілих військових і політичних заходів, спрямованих на локалізацію терористичних груп та їх знешкодження. Однак зовсім інші дії мають бути впроваджені, якщо йдеться про елементи громадянської непокори, що мають наслідком *громадянське протистояння*. Семантика *сепаратистського заколоту* потребує іншої реакції з боку влади, аніж смисл феномену *громадянської війни*. Нарешті, фактична зовнішня інтервенція, яка відбувається у замаскованому вигляді «гуманітарної допомоги» і «російських добровольців», вимагає критичного очищення від усіх інших смислових конструкцій для того, щоб приймати дійсно зважені та усвідомлені державницькі рішення.

Онтологічна невизначеність ситуації екзистенційного українсько-російського стратегічного протистояння, яка в сучасних умовах набула

вигляду російської збройної агресії, пов'язана із зіткненням різних моделей інтерпретації подій і практичними наслідками від прийняття політиками певного способу розуміння того, що відбулось і продовжує відбуватися в країні.

Брак чіткого розуміння змісту подій призводить до суперечливих та часто кон'юнктурних рішень. Тривалий час керівництво Української держави, цілком усвідомлюючи, що йдеться про відкрити зовнішню агресію з боку Російської Федерації, не наважувалося визнати це на офіційному рівні, оскільки спосіб поведінки мав бути радикальнішим і відбуватися відповідно до законів про надзвичайний стан та протидію зовнішній агресії. Значною мірою така обережна позиція вироблялася з огляду на малозрозумілу позицію зарубіжних партнерів, для яких визнання реальних фактів та їх належна оцінка вимагали би цілком послідовних практичних кроків, до яких Захід не був готовим.

Узяте Заходом на озброєння хибне розуміння ситуації на Донбасі зафіксоване у Мінських домовленостях, у яких смислова реальність зовнішньої агресії подається як внутрішній громадянський конфлікт. Питання російської окупації Криму винесено за дужки, а сама РФ – країна-агресор начебто «не бере участі» у бойових діях і визнається лише посередником у врегулюванні конфлікту.

Відмова політиків називати речі своїми іменами має цілком прогнозовані наслідки у вигляді помилкових оцінок і непослідовних дій, що рано чи пізно заводять ситуацію у глухий кут. Універсальне правило логіки полягає в тому, що смислова послідовність, побудована на хибних вихідних тезах, стає хибною і в цілому. Щоб вийти з цієї пастки, необхідним стає повернення до вихідних засад та їх переосмислення.

Значення відповіді на смислові питання війни і миру зростає, коли вирішувати їх доводиться в умовах ведення бойових дій – правильна оцінка сутності воєнного конфлікту безпосередньо пов'язана з розробкою та перевіркою на практиці засобів оборони, захисту від агресії. На сьогодні для України ці питання є ключовими, і від їх вирішення залежить спосіб існування держави.

Специфіка російської гібридної агресії проти України є предметом вивчення західних експертів і врахована у стратегічних документах НАТО. Поняття гібридної війни і сприйняття гібридних загроз дискутується в ОБСЄ. Водночас зовнішній аналіз гібридної війни є неповним і недостатнім без аналізу внутрішнього досвіду протистояння України, уроків її боротьби за збереження держави.

Досвід прямого спостереження за процесами, що відбуваються в країні під час війни, для дослідника є незамінним. Актуальні для сучасників внутрішні смисли подій, особливості ставлення до війни і миру потребують належного виявлення для подальших узагальнень і теоретичних побудов. Наявні смисли й настанови важливо фіксувати по гарячих слідах, оскільки такі сенси, на відміну від матеріальних артефактів, – швидкоплинні та змінні. Сукупності смислів, пов'язаних з війною, надалі модифікуються й перетворюються на стійкі наративи, які забезпечують спадковість історичної пам'яті та спрямовані на підтримку ідентичностей спільнот. Розуміння смислу подій тими, хто *пише* історію, може значно відрізнятись від уявлень тих, хто її *творить*.

У нашій праці сутність війни і миру розглянуто через стратегічну та безпекову парадигми, із включенням різнорівневої взаємодії когнітивних смислів. Семантика концептів війни і миру, проблеми соціально-політичної онтології, опис глобального й регіонального стратегічного середовища, стратегічна культура та її зв'язок з дискурсом влади, роль ідентичності та мови війни і, нарешті, стратегія перемоги – ось стислий перелік тематики розділів книги. Розкрити смислову реальність війни і миру у співвідношенні з фізичним модусом їхнього буття – такою була наша головна мета. Наскільки вдалося її досягти – судити читачам.

Вступ

ВІЙНА І МИР
КРІЗЬ ПРИЗМУ
СУЧАСНИХ
ЗАГРОЗ

Війна і мир vs. мир і конфлікт: розмивання дихотомій. Проблема онтології війни і миру передбачає пошук відповідей на питання: «Що таке війна і мир? Якою є сутність цих явищ з погляду безпекових студій і реалій сучасного безпекового довкілля? Чи існують підстави для того, щоб досліджувати сутність війни і миру разом, у спільному теоретичному контексті?»

Останнім часом онтологічна проблематика активно дискутується в студіях, присвячених війнам, зокрема в межах «критичних студій війн». На відміну від традиційних підходів, у яких питання онтології виносили за дужки, у сучасних наукових розвідках війну розглядають у прямому зв'язку з онтологією, хоча спостерігається значна варіативність підходів у розумінні природи війни та її учасників. Цікавими і продуктивними є ідеї побудови множинних онтологій, щоб уникнути пошуку єдиної підстави для визначення сутності війни, намагання відійти від принципу інструментальності, увага до розхитування традиційних розмежувань у сучасних війнах (між військовими та цивільними, державними й недержавними акторами тощо), а також до того факту, що війна виявляє себе поза межами ліній фронту і поза часом, коли вона триває². У сучасну добу простір і час компресивно стискаються, і одночасно відбувається просторове й темпоральне розширення меж війни новітнього типу.

² Barkawi, Tarak, & Brighton, Shane. (2011). Powers of War: Fighting Knowledge, and Critique. *International Political Sociology*. Vol. 5. No. 2. Pp. 126–143.

Паралельно до критичних досліджень воєн виникають «критичні студії миру», у яких мир знає реконтекстуалізації та розглядається у зв'язку із питаннями конфліктів та постконфліктного врегулювання. Попри застосування до досліджень війни і миру спільної «критичної парадигми», отримуємо дещо парадоксальний результат – війна і мир як об'єкти досліджень не об'єднуються, а розмежовуються. Особливо це відокремлення стосується миру, розглядуваного в контексті не війни, а конфліктів. Натомість сучасні розвідки з онтології війни в тому чи іншому вигляді спираються на традиційний зв'язок війни і миру.

Отже, питання про підстави для об'єднання війни і миру в одній дослідницькій парадигмі не є пустим. З одного боку, згідно з практикою людського життя та здоровим глуздом, сполученість явищ війни і миру є цілком очевидною та відчутною. Насамперед у часи війни. Проте на рівні фахових безпекових досліджень картина змінюється. У сучасних стратегічних студіях, новітніх «критичних» підходах тощо війна і мир переважно виступають як предмети відокремлених напрямів досліджень.

Виникає питання про передумови цього явища – поступового розмивання граней поділу між війною і миром, що відбуваються на тлі змін у природі міжнародного безпекового доквілля. Крім того, постає питання, чим зумовлене і наскільки виправданим є теоретичне віддалення, розмивання усталеного зв'язку між миром і війною, що відбувається за рахунок відокремлення проблематики миру від питань війни і переведення студій миру до загальної сфери врегулювання й трансформації конфліктів.

Щодо передумов для предметного розмежування війни і миру, то вони були створені поширенням війн нового типу, зокрема гібридної війни. Вона продемонструвала, що межі війни і миру під час таких війн розчиняються й змішуються, особливо внаслідок коливань та переходів між станами конфліктів високої та низької інтенсивності, а також при переходах конфліктів у стан заморожених. Гібридна війна зачіпає також інші дихотомії, зокрема між статусами учасників (державні і недержавні актори), конвенційними та іррегулярними бойовими діями³. Відбувається зближення та взаємопроникнення аспектів війни, які прийнято відокремлювати: фізичного і психологічного (когнітивного)

³ Jerrid, Allen K. (2017). Cognitive Depth and Hybrid Warfare: Exploring the Nature of Unique Time, Space, and Logic Frames U.S. Army. Kansas. P. 17. URL: www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/1038857.pdf

вимірів, кінетичної і некінетичної зброї, учасників і неучасників бойових дій⁴.

Змішування традиційних протиставлень, таким чином, не обмежується лише протиставленням між війною і миром. Однак залишаються питання: як процес розмивання базових дихотомій позначається на поширеному суспільному сприйнятті війни та миру і як ці зміни впливають на дослідження у межах стратегічних та безпекових студій?

Війна і мир належать до категорії явищ, що справляють потужний вплив на розвиток людської думки. Попри щільний зв'язок війни та миру, як у реальності, так і в повсякденній свідомості, вони не є симетричними і репрезентовані по-різному. Концепт війни становить одне з ключових культурно-цивілізаційних понять, які безпосередньо впливають на формування й зміни політичної дійсності. Натомість мир пов'язаний із цінностями і входить до розряду аксіологічних концептів. Різниця між поняттями війни і миру має ще один вимір, пов'язаний з відмінностями у модальності. Мир, на відміну від війни, містить у собі значення деонтичної модальності, тобто відсилає не до дійсності, якою вона є, а до уявлень про те, якою дійсність має бути. Деонтична модальність у семантиці миру виводить це поняття за межі оцінки з погляду істинності і, зрештою, створює підстави для можливих маніпуляцій. Крім того, на відміну від війни, мир здатний перетворюватися на ідеологему⁵.

Зв'язок війни і миру належить до загальновідомих поширених уявлень, тобто тієї сфери знань про світ, що складається із понять, які вважаються самозрозумілими і беруться як даність. Дзеркалом, утіленням та водночас механізмом відтворення поточних уявлень, спільних для членів тих або інших спільнот, виступає публічний дискурс, який є важко проникним для спеціальних понять, особливо якщо фахові терміни кодуються словами звичайної мови. Наприклад, слово *війна* має звичайний сенс як загальноживане слово і водночас спеціальний термінологічний зміст у військовій науці та в мові права⁶.

⁴ Hoffman, Frank G. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *JFQ*. Issus 52. January. National Defense University Press. URL: <http://smallwarsjournal.com/documents/jfqhoffman.pdf> ; Яворська Г. М., Іжак О. І. Феномен гібридної війни. *Світова гібридна війна: Український фронт/за ред. В. П. Горбуліна*. Київ: Фоліо, 2017.

⁵ Див. докладніше в *Розділі 1* на прикладах маніпулятивного використання поняття миру під час електоральної кампанії в Україні у 2018–2019 рр.

⁶ При зіткненні фахових і ординарних значень можуть виникати гарячі суспільні дебати, як це трапилось з українською полемікою навколо поняття *війна* та *оголошення*

Інформаційне середовище в умовах гібридної війни виходить за медійні межі, охоплюючи всі сфери публічної комунікації. Публічний дискурс включає будь-яку публічну комунікацію (усі види медіа, соціальні мережі, публічні виступи, політичні дебати, офіційну частину дипломатичної активності). Він є механізмом для обміну смислами, для конструювання ідентичностей і створення версій розуміння подій. Політична реальність на рівні публічного дискурсу переважно формується за допомогою повсякденних понять, зокрема поширених у суспільстві поточних уявлень про війну і мир та про зв'язок між ними ⁷.

Сполучення уявлень «війна – мир» закріплене й відтворюється також у художньому дискурсі. На рівні культурних асоціацій, як елітарних, так і популярних, війна і мир тісно сполучені назвою й текстом роману Лева Толстого – одного з найвідоміших творів літератури, з його численними російськими, американськими, британськими, польсько-італійсько-французькими екранізаціями, музичними творами, театральними постановками тощо. Це тільки один із багатьох прикладів, якими переповнена масова культура – від белетристики і кіно до коміксів і комп'ютерних ігор.

Однак у спеціальних галузях – правовій, дипломатичній, безпековій, у сфері міжнародних відносин – зв'язок між війною і миром втрачає очевидність, перетворюється на проблему. Вони не обов'язково розглядаються разом. Швидше навпаки, війна і мир стають предметами окремих дисциплін. Концептуалізація політичної дійсності відбувається за допомогою обох когнітивних площин – ординарно-повсякденної і термінологічно-спеціальної. При цьому поточні уявлення, що спираються на здоровий глузд, відіграють ключову роль у формуванні політичних ідей.

Для предметного відокремлення миру від війни існують певні теоретичні підстави. Філософську, історичну, мілітарну, соціально-політичну думку про війну і мир годі звести до єдиної цілісної картини. Уявлення про війну складаються раніше, історично вони є повнішими і значно деталізованішими, ніж концепції миру.

Проблема онтології війни має давню традицію, що бере початок від античності. Значна роль у дослідженнях природи війни, ще з часів Фукідіда, відводиться способам ведення війн та поведінці ворогів. У межах

війни, що була особливо гострою у початковий період російської агресії у 2014–2016 рр.

⁷ Докладніше про це див. у *Розділі 1*.

праць поствестфальського періоду, сфокусованих на війні, головна увага приділена сутності війни як антагоністичної збройної боротьби держав, що має на меті досягнення певних цілей. Класичне визначення Карла фон Клаузевіца про війну як про досягнення політичних цілей іншими засобами з граничною чіткістю підсумовує таке розуміння сутності війни. У сучасних працях військової теоретики та практики, принципово не відходячи від наведеного класичного розуміння, цікавляться методами ведення новітніх війн.

Мир у працях про війну постає як мета ведення воєнних дій, щоб змусити переможеного прийняти бажані для переможця умови⁸. Тобто сутність миру – умовна, конвенційна. Стан миру є наслідком досягнутої після завершення війни угоди або розглядається з погляду прав і необхідності дотримання гуманності під час війни⁹. Мир та його зміст є різні для сторін воєнного зіткнення і залежать від їхньої перемоги або поразки. Таким чином, природа миру – відносна і постає як похідна від природи війни. Цей підхід цілковито узгоджується з уявленнями про мир, притаманними повсякденній свідомості: мир – це відсутність війни¹⁰.

Отже, у розвідках та дослідженнях, присвячених війні, протиставлення «війна – мир», хоч не завжди експлікується, але виконує важливу роль: мир – це конвенційний спосіб завершення війни (на умовах, продиктованих переможцями). Виникаючи з праць, присвячених війні, питання миру розгортається переважно в етичній та правовій площинах. Окреме місце у роздумах про мир посідає концепція «вічного миру», тобто можливості досягнення миру між державами як постійного стану. Особливе місце у розвитку цієї ідеї належить нарисові Іммануїла Канта «Про вічний мир» ("Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf", 1795), що сьогодні звучить особливо актуально в контексті наявних технічних можливостей для тотального знищення.

Але поряд з аналізом сутності миру в контексті війни нині виникають новітні окремі студії миру (peace studies) з принципово новими

⁸ Війна – це «зіткнення між двома або кількома державами з використанням їхніх збройних сил з метою побороти одне одного і нав'язати умови миру, бажані переможцеві» (див.: Oppenheim, Lassa. (1912). *International Law: A Treatise*. Vol. II. War and Neutrality. London. P. 60)

⁹ Ідея та розробка правових засобів гуманітарного пом'якшення наслідків війни сягає класичної праці Гуго Гроція «De Jure Belli ac Pacis» (1625).

¹⁰ Як, зокрема, відображено в тлумачних словниках різних мов (див.: Яворська Г. М., Чмир О. Р. Семантика війни і миру в сучасних слов'янських мовах: історико-типологічний аспект. *Мовознавство*. 2018. № 3. С. 15–29).

підходами. Мир у цих студіях розглядається не як протилежність війни, а як спосіб урегулювання конфліктів. Цей зсув у розумінні співвідношення війни і миру пов'язаний зі змінами у безпековому довіклі, що відбулися після завершення Другої світової війни, і з діяльністю створеної 1945 р. з метою підтримки міжнародного миру та безпеки Організації Об'єднаних Націй. Однак принцип побудови миру на умовах переможців продовжує залишатись актуальним у принципах дії Ради Безпеки ООН, постійні члени якої представляють країни – переможниці у Другій світовій війні та мають право вето, що належить лише їм.

Остаточне перенесення фокусу у студіях миру з війни на процеси трансформації конфліктів, на *побудову миру* та його *підтримку*¹¹ відбулося після завершення холодної війни. Ця подія спричинила, зокрема, зміни у стратегічних підходах Північноатлантичного альянсу. Жодна конкретна країна не розглядалася як супротивник НАТО, а серед пріоритетних завдань було підкреслено роль кризового менеджменту й попередження конфліктів. Однак, починаючи з 2014 р., у контексті російської гібридної війни Альянс додає до своїх завдань мету стримування (РФ), зберігаючи можливість діалогу, тобто частково повертаючись до підходів часів холодної війни.

У деяких новітніх дослідженнях мир є складником безпекових студій. Але зв'язок миру з війною в них розмитий, оскільки безпекові студії останнім часом зазнають постійного розширення за рахунок появи, поряд із воєнним та оборонним, нових секторів безпеки – економічного, екологічного, культурного та ін. Відповідно межа між стратегічними дослідженнями та дослідженнями миру втрачає свій безумовний характер¹². Спостерігається й плюралістична тенденція у студіях миру – не як універсального стану суспільного спокою, а як процесу культурно-специфічної трансформації конфліктів, з увагою до особливостей поняття «мир» залежно від лінгвістичних і культурних особливостей конкретних спільнот¹³.

¹¹ Терміни *peace building* і *peace keeping* в українському контексті часто не розрізняються і відтворюються за допомогою загального поняття *миротворчість*, що містить дещо відмінні асоціації: технічна метафора «побудови миру» як конструкції замінена емоційно сильнішою «креативною» метафорою.

¹² Guzzini, Stefano, Jung, Dietrich (Eds.), et al. (2004). *Contemporary Security Analysis and Copenhagen Peace Research*. London: Routledge.

¹³ Пор.: назву праці відомого дослідника в галузі досліджень миру Вольфганга Дітріха із закликом до плюралістичних версій миру: Dietrich, W. (2006). *A Call for Many Peaces*. In: *Dietrich/Echavarna/Koppensteiner (Eds.): Key Texts of Peace Studies*. Vienna: LIT Verlag. Pp. 282–305.

Мир у сучасних дослідженнях і міжнародній безпековій та дипломатичній практиці постає не як спосіб завершення війни, не як визнання перемоги та капітуляції сторін, а як процес трансформації і врегулювання конфліктів. Однак когнітивний фрейм конфлікту принципово відрізняється від фрейму війни, насамперед у частині мети. Метою війни є перемога над противником і встановлення миру за наслідками війни. Метою врегулювання конфлікту – процес примирення на основі компромісу. Ця невідповідність породжує семантико-прагматичні наслідки, які здатні призводити до комунікативних непорозумінь, посилюючи ймовірність політичних маніпуляцій.

Для суспільного ставлення до російської агресії в Україні центральним є поняття не конфлікту, а війни. А мир у цій парадигмі встановлюється в результаті перемоги. Метою у протидії російській гібридній війні є досягнення миру внаслідок перемоги України – як на когнітивному рівні (невиконання політичних вимог противника), так і на рівні відновлення територіальної цілісності нашої держави. Конфліктологічні ж підходи до побудови і підтримки миру в умовах гібридної війни мають розглядатися як доповнювальні практичні заходи, спрямовані на зниження інтенсивності конфлікту і вирішення гуманітарних питань. Водночас такі заходи містять небезпеку створення зон тривалих заморожених конфліктів з латентним потенціалом повернення до «гарячої» фази.

У нашій країні, що, зазнаючи щоденно людських втрат, шостий рік воює з Росією, коли частину території України окуповано, тобто в умовах «гарячого» конфлікту, ідея поступок агресорові передбачувано не викликає широкої суспільної підтримки. Зв'язок війни і миру у парадигмі традиційних безпекових студій зужує поле для компромісу та поступок противнику, натомість новітні конфліктологічні підходи максимально його розширюють, аж до перетворення компромісу на капітуляцію. Такий компроміс для нас неприйнятний, оскільки агресор зазіхнув на існування Української держави.

Для суспільного ставлення до російської агресії в Україні центральним є поняття не конфлікту, а війни. Цей факт потрібно брати до уваги політикам, що відповідають за прийняття політичних рішень.

Когнітивна територія гібридної війни. Роль конструктів та ідеологій. Онтологія сучасної війни визначається специфічним відношенням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни.

Раніше в історичному вимірі головною метою війн та військових операцій було досягнення цілі через фізичну активність (руйнування, географічні захоплення тощо). Фізичні військові дії та їхні результати впливали на когнітивну сферу, тобто на сферу розуміння та сприйняття реальності. Нині ж навпаки – війна як фізичне насильство підпорядкована меті вплинути на думки та сприйняття людини, на її поведінку¹⁴.

Нинішні війни називають гібридними, оскільки в них поєднуються засоби «жорсткої» і «м'якої» сили, військової та інформаційної – поєднання, що в різні часи так або інакше було наявне у всіх війнах. Однак у сучасних війнах відбувається зміщення центру тяжіння з фізичного силового складника, який переважає у традиційних війнах, на ментальний та інформаційний.

Сучасна війна – це війна у мізках і за мізки. Це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній та думок. Завдяки новітнім цифровим технологіям когнітивна територія війни поширюється на весь світ, стає глобальною. Водночас силовий складник війни, що приносить смерть та матеріальні руйнування, наразі діє у просторово обмежених, локальних вимірах. Обмежені масштаби військової активності супроводжуються необмеженим поширенням дискурсу війни.

Змінюється характер екзистенційних загроз, що їх несуть із собою сучасні війни. Відтепер вони підважують не тільки фізичне виживання народів та національних держав, але підривають засади існування демократії, заперечують національні цінності, свободу індивідуального та суспільного вибору власного шляху окремими державами, намагаючись зруйнувати їхню ідентичність. Для протидії гібридним загрозам потрібні нові стратегії, здатні їх побороти. *Сучасні безпекові стратегії – невід'ємні від проблем інтерпретацій і розуміння реальності, тобто з необхідністю включають питання смислу.* Онтологія війни і миру пропонує розуміння сучасних механізмів оволодіння реальністю, що використовуються для домінування над світом людини, визначає природу

¹⁴ Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. *Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff.* (2015, 16 September). URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/building-a-british-military-fit-for-future-challenges-rather-than-past-conflicts>

сучасних безпекових загроз та накреслює засади протидії російській гібридній агресії.

Маючи владу в ментальній сфері, контролюючи структури сприйняття реальності та розуміння подій, можна опанувати й реальність, якою людина живе, а володіючи цією реальністю, отримати владу над її світом в цілому, включно із соціально-політичним простором, історичним часом і життєвими ресурсами.

Ментальна сфера, на відміну від фізичної, є недискретною. Тому початок сучасних війн та їхнє закінчення – перехід до миру – хронологічно й просторово розмиті. Так само розмитими стають уявлення про учасників воєнних протистоянь. Йдеться не лише про різний статус – державні та недержавні актори, проксі, наддержавні коаліції та ін. Проблемою є визначити сторони конкретного конфлікту, чітко встановити, хто насправді бере в ньому участь, хто саме і з ким воює.

Визначення факту перемоги чи поразки теж втрачає однозначність. Зв'язок перемоги та поразки у гібридній війні залишається неясним. За правилами «звичайної» війни сторона, що перемогла, декларує закінчення війни, а протилежна сторона визнає себе переможеною. Але цей сценарій в умовах гібридної війни є нереалістичним. Агресор, який не визнає свою роль як учасника конфлікту і репрезентує себе як миротворця, не передбачає для себе, відповідно, будь-якого визнання поразки. Розмитість меж тривалості війни і воєнних дій також затемнює смисл перемоги як одномоментного акту, події, чітко окресленої в часі.

У цій перцептивній та смисловій розмитості зіткнення протилежних інтерпретацій – наприклад, нав'язуване Росією викривлене розуміння подій на сході України як внутрішнього конфлікту, «громадянської війни», замість того, щоб визнати його правдивий міждержавний характер як наслідок російської агресії проти України, – перетворюється на засіб деструктивного впливу і використовується як різновид зброї з цілком реальним руйнівним ефектом, при застосуванні якої руйнуються не фізичні об'єкти, а уявлення про дійсність.

Агресор не визнає очевидного факту нападу, незаконної окупації території суверенної держави, а також факту ведення воєнних дій за допомогою регулярних збройних сил та використання проксі. Попри існування великої кількості зафіксованих доказів присутності представників російських регулярних військ на окупованій території сходу України, постійного постачання новітньої російської зброї через неконтрольовану частину українсько-російського кордону, а також інших

підтверджених фактів (зокрема, про збитий російськими військовими з російської зброї цивільний «Боїнг» рейсу МН 17 над територією Донбасу), Москва продовжує заперечувати очевидні й підтверджені факти, висуваючи фантастичні версії із звинуваченнями протилежної сторони. Так само Росія заперечує доведені факти застосування хімічної зброї проти британського громадянина на території Великої Британії, факти втручання у вибори президента США та ін. Заперечення реальності та заміна її віртуальними сутностями стає поширеною практикою у веденні гібридних війн.

Для визначення стану війни та миру наразі не існує простих процедур на зразок лакмусового папірця. Цей факт визнають фахівці з міжнародного права, підкреслюючи, що критерії юридичного визначення збройного конфлікту (війни) становлять значну правову проблему, яка в останні роки дедалі більше ускладнюється. Водночас розмиваються й критерії визначення стану миру.

Гібридні загрози та гібридні війни стають провідними чинниками, що визначають характер сучасного безпекового доквілля. Традиційні уявлення про війну і мир як наявність або відсутність інтенсивних збройних дій між регулярними збройними силами чітко визначених держав-противників, а також про наявність визнаного сторонами та міжнародною спільнотою результату цих дій у вигляді перемоги або поразки¹⁵ вимагають узгодження з новими реаліями. Війна і мир є не тільки соціально-історичними подіями (станами) і не просто ключовими поняттями міжнародного права. Вони становлять соціальні конструкти, відтак потребують розуміння та адекватного витлумачення.

Парадигма соціального конструктивізму у міжнародних відносинах, яка виходить з наявності структурованих комплексів спільних ідей у розумінні міжнародного доквілля, що впливають на дії акторів на міжнародній арені, заснована на потребі підвищення рівня відповідальності учасників системи міжнародних відносин в умовах глобалізації (формування колективних міжнародних ідентичностей та супранаціональних міжнародних утворень, створення системи колективної безпеки НАТО тощо). Однак, як з'ясовується, соціальний конструктивізм може включати й протилежно спрямовані комплекси ідей та дій від акторів, що, руйнуючи систему міжнародних зобов'язань, підривають

¹⁵ Див.: Oppenheim, Lassa. (1912). *International Law: A Treatise*. Vol. II. War and Neutrality. P. 60.

світовий порядок і мають на меті його перебудувати на свою користь. Проте наслідком таких дій стає не переформатування світу на старих засадах балансу сил, а хаотизація міжнародної системи і загроза руйнування безпекового довкілля.

Дії Москви як головного джерела створення гібридних загроз і агресора у веденні гібридної війни – це не повернення до практики політичного реалізму (балансу сил), що в сучасному глобалізованому світі навряд чи можливе. Російська міжнародна політика з її використанням сучасних можливостей нав'язування власної системи смислів, активно поширюваних агресивних ідей, зі спробами зруйнувати демократичні системи цінностей парадоксальним чином вкладається до логіки сучасного соціального конструктивізму. Вироблення засобів практичної протидії гібридній агресії має це враховувати.

Після закінчення холодної війни загальним стало визнання, що із сучасних видів протистоянь на міжнародній арені має зникати ідеологічна складова. Проте при ближчому розгляді з'ясовується, що проблемами ідеологій як комплексів стійких уявлень про світ та світовий порядок зберігають своє значення. Йдеться про ідеології у сучасному розумінні терміна, тобто не про боротьбу двох світоглядів маніхейського типу (соціалізм/комунізм vs. капіталізм), а про базові сукупності ідей та знань про дійсність, що є спільними для певних соціумів і приймаються їхніми членами як загально визнані та самоочевидні речі, що не потребують верифікації. Ідеологічні уявлення не збігаються з науковою картиною світу й різняться у різних соціумах. Базові соціальні знання є визначальними для ідентичностей різного типу та для відповідних систем цінностей. На основі поширених поглядів (ідеологій) формуються соціальні конструкти, що пов'язані з комплексами смислів, які надаються подіям та об'єктам реальності.

Конструктивістський підхід до сфери міжнародних відносин акцентує на зв'язку ідентичностей та інтересів із певними структурованими сукупностями спільних ідей, що визначають спосіб і характер дій міжнародних акторів¹⁶. Утім зв'язок інтересів міжнародних суб'єктів із комплексами певних уявлень, що сприймаються як самозрозумілі, все ж не передбачає можливості довільно змінювати ідеї, інтереси, поведінку держав та суб- і супрадержавних утворень, що діють на міжна-

¹⁶Wendt, Alexander. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 1.

родній сцені. Базові смислові уявлення суспільства, включно з уявленнями про війну та мир, можуть по-різному конструюватися в різних соціумах і в різні історичні періоди. Процес їхньої зміни не є простим і не належить до тих, що їх можна цілковито контролювати.

Ключовим є питання про те, як відбувається руйнування або деконструкція смислів, тобто фактична зміна соціальної реальності. Що приходить їм на заміну чи які уявлення створюються (конструюються) замість попередніх? Наскільки тип суспільного устрою (демократичний, авторитарний, тоталітарний) впливає на можливості контролю над мізками? Чи залежить такий контроль напряму від новітніх інформаційних технологій? Усі ці питання в контексті онтології війни та миру потребують окремого розгляду.

Не менш важливо ідентифікувати в цьому загальному контексті наші власні вразливі місця – стосуються вони військової чи когнітивної складової гібридної війни, оскільки гібридна агресія та гібридні впливи часто базуються на використанні й підтримці слабких місць у функціонуванні державних інституцій та устрою суспільства, що склалися історично. Так, відсутність належних переконань та державницьких уявлень у значної частини чиновництва і силових структур у Криму й на Донбасі значно сприяла гібридній агресії. Але «совкова» ментальність населення цих регіонів (і не тільки!) історично формувалася впродовж тривалого періоду існування імперії і не могла бути швидко зруйнована у часи незалежності.

Війна взагалі, і нові форми ведення війн зокрема, поступово перетворюються на об'єкт міждисциплінарних досліджень. У першу чергу це стосується явища та поняття гібридної війни – сучасної військової стратегії, яка поєднує одночасне застосування конвенційних мілітарних сил з використанням іррегулярних утворень, веденням дій у кіберпросторі, а також інформаційних операцій та засобів економічного та дипломатичного тиску на противника ¹⁷.

Функціональне поєднання у межах гібридних конфліктів гетерогенних явищ і засобів вимагає комплексного підходу з боку представників різних галузей знань ¹⁸. Зважаючи на сфокусованості гібридних війн на

¹⁷ Горбулін В. П. Гібридна війна: все тільки починається... *Дзеркало тижня. Україна*. 2016. 25 берез. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viy-na-vse-tilki-pochinayetsya-__.html

¹⁸ Назвемо дотичні до нашої теми сучасні праці українських науковців, які дають певне уявлення про обшир проблематики й методології: Парахонський Б. О., Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 3. Київ: Наук. думка, 2004. 327 с.; Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Стило, 2015. 880 с.;

руйнуванні уявлень про дійсність, особливої ваги потребують когнітивні та комунікативні аспекти явища гібридної війни з використанням широкого потенціалу когнітивних, дискурсологічних та наратологічних підходів. Гібридна війна викривлює суспільні уявлення про смисл подій, створює суперечливі версії того, що відбувається. Діючи майже непомітно, конфлікт інтерпретацій має потужну руйнівну силу, якій слід навчитися протистояти. Для цього необхідно зрозуміти загальні механізми створення та впровадження гібридних впливів.

Семіотичні механізми гібридної війни. У нашому дослідженні ми спираємося на положення про те, що засоби ведення гібридних війн і здійснення окремих гібридних впливів мають символічно-знакову природу. Це стосується як невійськових гібридних інструментів, так і мілітарних засобів, коли останні стають предметом висвітлення та інтерпретацій. Ключовою у цих процесах є роль публічного дискурсу, що створює середовище для поширення версій подій і включає будь-яку публічну комунікацію: медіа, соціальні мережі, промови, дебати, офіційну частину дипломатичної активності тощо.

Символічно-знакова природа засобів, що використовуються як інструмент у гібридних війнах, дозволяє простежити механізми формування прихованих смислів та описати конфлікт інтерпретацій одних і тих самих подій як сутнісну характеристику війн гібридного типу. Під час гібридної війни, так само як в інших новітніх конфліктах, пов'язаних, зокрема, із тероризмом, символічні компоненти виходять на перший план і починають відігравати ледь не вирішальну роль.

Зміщення співвідношення між фізичним та ментально-когнітивним складниками у веденні сучасної війни продемонструвала вже війна з терором, розпочата на межі нового тисячоліття. Тероризм як такий заснований на почутті страху, тобто базується на психологічному фун-

Магда Е. В. Гибридная война: выжить и победить. Харків: Виват, 2015. 320 с. ; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : нац. доповідь/ред. кол.: Пирожков С. І., Майборода О. М., Шайгородський Ю. Ж. та ін. Київ: НАН України, 2016. 284 с. ; Світова гібридна війна. Український фронт/за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с. ; Ожеван М. А., Дубов Д. В. Homo ex Machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства: монографія. Київ: НІСД, 2017. 272 с. ; Потехін О. Війна як продовження зовнішньої політики: апологетика і критика поглядів Карла фон Клаузевіца. *Зовнішні справи*. 2017. № 8. Серпень. С. 25-27 ; Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії. Київ: НІСД, 2018. 472 с. ; Богомолів О. В. Імена революції: дискурс Арабської весни. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2018. 380 с.

даменті. Для реалізації терористичних загроз принциповою є їхня символічна складова, напади на символи владного домінування противника, що набувають миттєвого поширення за допомогою засобів масової інформації¹⁹.

Тероризму властива асиметрія між осяжним у фізичному вимірі обсягом руйнувань та кількістю жертв терористичних атак і безмірним почуттям породжуваного ними масового, глобального жаху. Апофеозом реалізації терористичної загрози і водночас приводом для оголошення США «глобальної війни з терором» стали події 11 вересня 2001 р., які CNN транслювало в прямому ефірі.

Медіа, насамперед телебачення, з одного боку, і терористи – з іншого, потребують одне одного, вступають у симбіотичні відносини. «Без телебачення тероризм стає чимось схожим на гіпотетичне, описане філософом дерево у лісі: ніхто не чує, як воно падає, і тому в нього немає підстав, щоб існувати». А для телебачення тероризм є однією з найбільш цікавих речей, тому воно не може відмовитися від його показу²⁰.

Для гібридної війни існує такий самий симбіотичний зв'язок між гібридним агресором і сучасним інформаційним середовищем, що включає медійні та новомедійні засоби (інтернет та соціальні мережі) – без соціальних мереж сучасна гібридна війна втратила б сенс. Крім того, на відміну від війни з терором, інформаційний простір у цьому випадку перетворюється на простір безпосереднього ведення воєнних дій, а інформація – на зброю, з цілком реальним руйнівним ефектом, при застосуванні якої руйнуються не фізичні об'єкти, а уявлення про дійсність. Вони пов'язані зі смислами, з особливостями розуміння подій. Носіями смислів є вербальні засоби (слова, словосполучення, тексти) та невербальні реалізатори (візуальні, звукові тощо).

Матеріальний бік візуальних та власне звукових символів (наприклад таких, як прапор та гімн) є більш помітним. Натомість слова знайомі і зрозумілі мови у звичайних умовах комунікації сприймаються лише з погляду сенсів, ідей, що стоять за ними. Подвійна матеріально-ідеальна природа знака²¹ залишається поза увагою, внаслідок чого

¹⁹ Башти-близнюки в Нью-Йорку як символ світової фінансової могутності країни, будівля Пентагону як символ її військової потужності, символи способу життя – набережні в Ніцці та ін.

²⁰ Danner, Mark, Kirkpatrick, Jeanne, & Kolakowski, Leszek, et al. *Terrorism and the Media*. (n. d.). URL: <https://www.markdanner.com/articles/terrorism-and-the-media>

²¹ Мельничук О. С. Методологічні проблеми аналізу співвідношення ідеального і матеріального в сфері мови. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 3–14.

створюється хибне враження про можливість мати справу з ментальними сутностями (змістом, думками, концептами, перецепціями тощо), так би мовити, напряду. Насправді прямого, неопосередкованого матеріально вираженими знаками доступу до смислу ми (поза сферою телепатії та містичних практик²²) не маємо, відтак шлях до розуміння когнітивної сфери гібридної війни пролягає через вивчення символів, слів, наративів, що її репрезентують.

Російська гібридна війна: у пошуках стратегії протидії. Гібридні конфлікти і гібридні загрози визначають специфіку новітнього міжнародного безпекового доквілля. Водночас у військовій та аналітичній спільноті бракує єдності у розумінні сутності гібридної війни. Головне питання полягає в тому, чи змінилася природа сучасної війни, чи створюють гібридні способи ведення війн принципово нові види воєнних конфліктів – сучасних і майбутніх? Можливо, насправді йдеться лише про застосування нових комбінацій, прийомів і методів воєнних дій, відомих з античних часів, а сутність війни як була, так і залишається незмінною?

За роки російської агресії проти України ставлення до військових термінів із означенням *гібридний* змінилося. Спочатку серед фахівців існували певні сумніви в доцільності широкого застосування цих термінів. Однак нині ці поняття твердо увійшли до обігу в аналітичних центрах та міжнародних організаціях, стали загальноновизнаними. Гібридні війни і гібридні загрози сьогодні перебувають у центрі уваги експертів, військових теоретиків і практиків.

Нещодавно список відповідних термінів поповнився новим поняттям – «гібридні впливи»²³, яке використовується на позначення гібридних дій, що спрямовані на послаблення та нанесення шкоди об'єктові, проти якого вони спрямовані. Гібридним впливам властиве заплуту-

²² Містичні практики мають справу із чуттєвими знаками, як-от відіння, однак їхнє сприйняття належить виключно до внутрішньосуб'єктивної сфери. У цьому сенсі вони аналогічні таким сенсорним досвідченням, як біль – переживання болю є конкретно-чуттєвим, але лише для суб'єкта больового відчуття (див.: Husserl, E. (1970). *Logical Investigations*. Vol. 1. New York: Humanities Press. P. 346 ; Брицын В. М., Зимовец Г. В., Яворская Г. М. Концепт БОЛЬ (Когнитивные и культурно-антропологические аспекты) // Концепт БОЛЬ в типологическом освещении / Брицын В. М. и др. (ред.). Киев: ИД Дмитрия Бурого, 2009. С. 393–410 ; Яворська Г. М., Богомолов О. В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. Київ: ВД Дм. Бурого, 2010. 136 с.).

²³ Helsinki in the era of hybrid threats – Hybrid influencing and the city. *City of Helsinki*: publications of the Central Administration. 2018:5.

вання зв'язків між актором, методами і цілями, вони не містять мілітарного компонента. Тобто гібридні впливи – це ще не гібридна війна, але можуть бути підготовкою до неї.

Дискусії щодо змісту понять гібридної війни та гібридних загроз продовжуються. Але сумніви щодо теоретичної потреби та практичної користі терміна «гібридна війна» для аналізу дестабілізаційних процесів у світі залишилися позаду. Хаотична неоформленість сучасного світоустрою вимагає об'єктивного стратегічного аналізу, навіть якщо його результати будуть у чомусь невтішними та можуть розчаровувати через брак оптимістичних висновків.

У кожній країні акцентують на тих складниках гібридних загроз, що актуальні саме для неї, виходячи із своїх власних національних інтересів. Для України досвід російсько-української гібридної війни, що у фізичному модусі ведеться на нашій території, є сильним та болючим стимулом для підвищення рівня розуміння гібридних загроз і водночас – для активного пошуку практичних методів протидії, які доводиться випробовувати в реальних умовах. На сьогодні маємо помітні успіхи на військовому і дипломатичному фронтах, однак протидія інформаційна і смислова поки що поступається дезінформаційним впливам противника. Особливо небезпечно, коли ці впливи спрямовані на загошення суперечностей усередині нашої країни, на підрив довіри до головних інститутів держави.

Вразливими можуть ставати не тільки недоліки, а й переваги суспільства. У спробах підірвати єдність та цінності демократичних держав Москва користується їхньою неготовністю жертвувати демократичними принципами, точніше, небажанням звужувати сферу дії принципів демократії для їхнього ж захисту. Втім такого вибору в умовах гібридної війни часто неможливо уникнути. Парадокс активного захисту демократії, який може зашкодити самій демократії, потребує в умовах війни практичного вирішення. Так само противник може скористатися перевагами глобальних інтернет-мереж, використовуючи хакерські атаки для втручання в електоральні процеси, як це відбулося в США та у Франції.

В Україні Росія застосовує масовані атаки у соцмережах (наприклад, дії «фабрик тролів») для поширення та підтримки руйнівних наративів, спрямованих проти України та її існування, адже головною метою російської гібридної війни є знищення української державності. Відбувається інтенсифікація втручання до наших електоральних процесів

(самі по собі такі підривні процеси на підтримку проросійських політичних сил здійснюються в Україні постійно, з початку нашої незалежності, але сьогодні спектр можливостей РФ у цій сфері, як технічних, так і агентурно-підривних, значно розширився). Усе це потребує системи невідкладних дій у відповідь. Руйнівні різновимірні гібридні загрози (інформаційні, мілітарні, енергетичні, цифрові) і різнопланові гібридні дії слід розглядати комплексно, так само як засоби протидії.

Гібридний агресор навмисне створює викривлену картину реальності, яку видає за дійсність. Так, Москва досі наполягає на тому, що в Україні відбувається внутрішній конфлікт, і попри наявність безлічі фактів про незаконну окупацію Криму та частини Донбасу – про військове вторгнення на територію сходу України та інші загальновідомі речі, відмовляється визнати себе агресором і учасником збройного конфлікту, а також актором масованих та руйнівних невійськових гібридних дій. Головний акцент робиться на створенні ситуації страху та невизначеності, які самі по собі є факторами психологічного впливу. До того ж так простіше уникнути відповідальності, зробивши вигляд, що «настамнет», хоча події відбуваються буквально на очах усього світу.

У військових операціях гібридних війн задіяні невійськові засоби – енергетичні, інформаційні, економічні тощо. Цілі гібридної війни, на відміну від війн традиційного типу, не визначені або приховуються. Об'єкт гібридного нападу (роль, у якій перебуває Україна), крім військового опору, має вибудовувати засоби протидії інформаційним і психологічним впливам, які за допомогою сучасних засобів масової інформації та соціальних мереж миттєво поширюються у світі.

За допомогою інформаційних засобів та засобів впливу на кібернетичну безпеку (кібершпіонаж, діяльність хакерських груп) максимально розширюється коло країн, що стають об'єктами гібридних впливів, без участі власне мілітарного компонента. Таким чином, у гібридних війнах, на відміну від традиційних, зміщується співвідношення власне військових та інформаційно-психологічних, або когнітивних, засобів. Як підкреслено вище, йде боротьба за вплив на думки, моральний стан та поведінку людей. Тепер війна та фізичне насильство є немислимі без онлайн-супроводу, без використання соціальних мереж з метою маніпулювати думками та сприйняттям подій²⁴.

²⁴ Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. *Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff.*

Якщо у просторовому, географічному вимірі гібридні конфлікти є локальними, то в інформаційно-смісловому – вони набувають глобального характеру. Недооцінка глобального виміру гібридних конфліктів, так само як справжніх цілей агресора, може призводити до стратегічних помилок. Прикладом є окупація та спроба анексії Криму, що спочатку в деяких колах західних експертів розглядалися як зразок незаконної, але суто локальної операції. Однак нині, на шостому році російсько-української війни, у контексті посиленої мілітаризації півострова, стає очевидним, що окупація Криму створила ризики перетворення Чорноморського басейну на зону військового протистояння. Агресивні дії росіян проти українських військових кораблів у зоні Керченської протоки (листопад 2018 р.) підтверджують наміри Москви розширити сферу свого контролю в Азовському і Чорному морях, що особливо небезпечно на тлі відновлення конфронтації РФ з Північно-атлантичним альянсом. Рівень загроз стабільності у регіоні різко підвищується, виявляється постійний тренд до подальшого загострення – не тільки у військовому, а й в інших вимірах (енергетичному, транспортно-інфраструктурному та ін.).

Фактори часу і простору. Завдяки гібридній тактиці агресора міждержавний характер війни деякий час залишався невизнаним і невизначеним. Проте сподівання на швидке завершення конфлікту на сході України залишилися нереалізованими, адже насправді йшлося не про вигаданий «донбаський сепаратизм», для якого не існувало ані етнічних, ані мовних, ані релігійних підстав. Йшлося про зовнішню агресію. Україна опинилась у ситуації воєнного протистояння з однією із найбільших у світі військових потуг, з країною, яка, послідовно та вигадливо комбінує засоби свого величезного мілітарного потенціалу з невійськовими засобами, ведучи проти нас сучасну гібридну війну.

Зі свого боку, противник розраховував на блискавичну перемогу над Україною. Можна загадати про переможні за тональністю промови Путіна 2014 р. про відновлення «історичної Росії», проект Новоросії та відокремлення від України частини її областей, і порівняти ці наміри із сучасною ситуацією. Поширити запланований «гібридний блицкриг» на більшу частину території України противник не зміг. Ціною жорсткого спротиву українських збройних сил та волонтерів і великих людських втрат, за допомогою узгодженої міжнародної підтримки, дипломатичних зусиль та інших заходів російську агресію проти України вдається стримувати.

Тривалість війни має безліч наслідків – внутрішніх та зовнішніх. Нині російсько-українську війну на Заході почали позначати як «тривалий конфлікт» (protracted conflict). Це є небезпечною ознакою, яка свідчить про те, що ситуація в Україні переходить до нової фази – від короткочасних дій та зіткнень до тривалої позиційної війни.

Простір гібридних конфліктів також має тенденцію до розширення. Деструктивні процеси в міжнародній безпеці, запущені Москвою в Україні, Сирії, на Балканах, набувають сталості і тривалого характеру. Дії агресора, спрямовані на руйнування світового порядку, певною мірою досягають своєї цілі, тоді як мета відновлення стану міжнародної стабільності, заснованого на нормах міжнародного права, наразі не наближується, а віддаляється. Водночас примарними здаються й перспективи створення «керованого хаосу», на що розраховували у Кремлі. Зруйнувати міжнародний порядок вдається, а керувати запущеними процесами у бажаному для руйнівника напрямку – ні. Москва пришвидшила, сфокусувала та загострила негативні тенденції у сучасному глобальному та регіональному безпековому довікеллі. Стимульовані безвідповідальними діями Кремля деструктивні міжнародні процеси є надто складними. Вони мають непередбачувані наслідки також і для РФ, тому що контролювати їх фактично неможливо.

Цілі агресора та гарантії міжнародної безпеки. У жовтні 2014 р. на засіданні Валдайського клубу в РФ була представлена доповідь з промовистою назвою «Світовий порядок: нові правила чи гра без правил», у якій були сформульовані цілі Росії, спрямовані на переформатування світоустрою на умовах РФ. Фактично у формі ультиматуму Росія вимагала створення нових правил або, точніше, повернення до засад реальної політики, до права сили замість сили права. Назва доповіді була сформульована як питання, тобто натякала на можливість вибору. В ній ішлося про збереження внутрішньої керованості (держави) в умовах зовнішнього хаосу. Не говорилося тільки, що джерелом зовнішнього хаосу виступає сама РФ. Через чотири роки, на такому ж засіданні експертної спільноти в рамках Валдайського клубу, світ почув від президента Росії відкриту погрозу застосування ядерної зброї, нанесення удару, який знищить світ. Від очільника РФ прозвучали чергові погрози в бік України з вимогою змінити нинішню владу, що в сучасному контексті означає неприховану погрозу втручання у процес виборів в Україні 2019 р.

Знищення Української держави і державності є проміжною метою Росії для досягнення глобальних політичних цілей, повернення собі ролі глобального політичного гравця. У подальшому РФ залишатиметься для України не тільки агресором, який веде гібридну війну проти нашої держави, а й головним чинником, що загострює стан безпекового середовища в широкому регіональному оточенні України.

Сучасні гібридні війни, реалізація гібридних загроз та гібридних впливів (насамперед у сфері кібернетичної та інформаційної безпеки, впливи на електоральні процеси в чужих державах, загрози критичним інфраструктурам тощо) ставлять під сумнів не тільки фізичне виживання народів та націй, вони підривають засади демократії, руйнують демократичні цінності та ідентичність окремих держав.

Деструктивні тенденції у системі світової безпеки поставили під сумнів систему міжнародних безпекових гарантій. Поняття гарантій безпеки – правових, дипломатичних та військових – втратило свою безумовність. Це стосується не тільки Будапештського меморандуму, невиконання умов якого мало для України дуже тяжкі наслідки. Але стаття 5 Вашингтонської угоди НАТО – основа Альянсу як системи колективної безпеки – також ставиться під сумнів. НАТО, швидше за все, витримає цей тест на міцність, але сама по собі поява сумнівів у реальній дієвості статті 5 є вкрай тривожним симптомом.

Складається враження, що нинішні зміни безпекового довілля вже набули незворотного характеру, а якщо це так, то нереалістично і навіть утопічно прагнути відновлення попереднього стану безпеки у світі, тобто намагатися відновити постбіполярну систему, що сформувалася після закінчення холодної війни. Водночас обриси нової системи, яка б гарантувала сучасному глобалізованому світові стійкість і стабільність, залишаються невизначеними. Доводиться будувати стратегію національного самозбереження та опору гібридній війні з Росією в наявних умовах хисткого стану міжнародної безпеки.

Відновлення збалансованого світоустрою у будь-якому випадку вимагатиме створення системи ефективних відповідей на гібридні загрози. При тому що спектр використання невійськових засобів з реальним руйнівним ефектом постійно розширюється. Факт перетворення на гібридну зброю інформаційно-медійної сфери, включно із використанням соціальних мереж, достатньо відомий. Нещодавно до них додалися втручання у виборчі процеси у демократичних країнах. Масштаби та наслідки втручання РФ в електоральні процеси інших кра-

їн (США, Франції) із застосуванням кібершпіонажу досі не оцінені в повному обсязі, оскільки такі показники, як падіння рівня довіри до демократичних інституцій, визначати складно.

Впливи на електоральні процеси порівнюють із діями, спрямованими на руйнування критичних інфраструктур. У Центрі протидії гібридним загрозам (Фінляндія), передбачаючи можливість втручання РФ у вибори до Європарламенту 2019 р. та у вибори в окремих країнах, пропонують розглядати виборчі процеси як різновид критичних національних інфраструктур і поширювати на них правовий мандат на стандарти та заходи надзвичайного захисту²⁵. Рекомендації щодо протидії загрозам у цій сфері надзвичайно актуальні для України напередодні та в умовах виборів 2019 р. – президентських та парламентських.

Водночас на сьогодні в Україні та у світі не існує ефективних засобів відповіді на російську пропаганду та дезінформацію. Не завжди зрозуміло, що потрібно робити для попередження дій хакерів у кіберпросторі (крім загальних принципів боротьби з незаконними діями, що загрожують безпеці держави).

Одна з пропонованих відповідей така: боротися не так із наслідками, як із вразливостями суспільства, які стають чи можуть потенційно стати об'єктами гібридних дій. Пріоритетною є увага до тих напрямів, які є об'єктом застосування руйнівних гібридних впливів. Насамперед це інституції, відповідальні за безпеку та оборону держави, енергетичну, фінансово-економічну, інформаційну, кібернетичну безпеку. До найбільш вразливих щодо гібридних загроз інституцій належать також дипломатичні служби, державні службовці, наука і технології²⁶. І очевидно взагалі усі інститути, що забезпечують існування в державі демократичних прав та свобод.

Однак у цій ситуації виникає вже згадана небезпека, коли активний і більш жорсткий захист демократії парадоксальним чином може нанести шкоду демократичним цінностям. Так, свобода слова як провідний демократичний принцип може обмежуватися в умовах гібридної війни. Яка загроза в умовах війни є більш значною, доводиться відповідати в кожному випадку окремо. Сфокусованість на боротьбі з вразливостями стосується в першу чергу країн, що є об'єктом гібридних впливів, без застосування мілітарного компоненту, вона спрямована на

²⁵ Helsinki in the era of hybrid threats – Hybrid influencing and the city.

²⁶ Там само.

попередження нападу Росії. Натомість Україні доводиться одночасно боротись і з наслідками агресії, і працювати над чітким визначенням вразливостей та зміцненням слабких місць у системі опору.

Друга відповідь на гібридні загрози – це зменшення рівня невизначеності як одного з інструментів гібридної агресії. Для цього слід чітко окреслити і назвати, хто є суб'єктами (акторами) гібридної агресії та гібридних загроз – інша держава, недержавні актори, проксі. Далі необхідно визначити канали реалізації конкретних загроз (в основному це базові суспільні інститути та структури, що забезпечують їхнє функціонування), а також встановити конкретні засоби гібридного впливу та гібридних атак – поширення фейкової інформації, фінансовий, економічний, енергетичний тиск, хакерські атаки, зливання інформації та ін. Більшу частину цієї інформації має знати суспільство.

Особливу увагу у протистоянні тривалій російській агресії слід приділити великим містам взагалі і міському середовищу зокрема ²⁷, яке є особливо проникним та чутливим до гібридних дій. В українській дійсності дискурс міста традиційно позначений, за словами Соломії Павличко, «болісним конфліктом». Нині, перед обличчям гібридних загроз, цей конфлікт із соціокультурної проблеми перетворюється на вразливість і створює додаткові ризики.

Головною передумовою ефективного опору для України є зміцнення внутрішньої стабільності, укріплення державних інститутів і відновлення та зміцнення довіри всередині суспільства. Наше суспільство має чітко уявляти мету боротьби з російською агресією – це збереження себе, своєї національної ідентичності, свого існування у суверенній та незалежній європейській демократичній державі.

²⁷ Helsinki in the era of hybrid threats – Hybrid influencing and the city.

Частина I

ОНТОЛОГІЯ ПРОТИСТОЯННЯ

- Семантика війни і миру
- Соціально-політична онтологія
- Міжнародне стратегічне середовище
- Українсько-російське стратегічне протистояння

Розділ 1

СЕМАНТИКА ВІЙНИ І МИРУ

Війна і мир є постійними складниками людської історії й цивілізації. Вони належать до категорії ключових явищ і понять, що впливають на розвиток думки про людину та її місце у світі, на формування уявлень про сенс життя та цінності. З війною і миром пов'язана діяльність базових суспільних інститутів (армія, право, освіта й ін.) та формування численних і складних соціальних практик, які регулюють поведінку членів соціумів.

Семантика концептів війни і миру являє собою сукупність явних і прихованих смислів, що стоять за поширеними суспільними уявленнями про ці явища. Віднайти та виявити такі сенси особливо важливо в умовах гібридної війни, під час якої противник користується тактикою заплутування значень загальновідомих понять, розробляючи та впроваджуючи просунуту техніку руйнівних інформаційно-смыслових впливів. Це спонукає до детального розгляду принципів концептуалізації війни і миру з урахуванням дії чинника семантичних змін, який вважається одним із ключових при описі політичних інновацій²⁸.

Класичний «туман війни» (Клаузевіц) як стан непевності, що виникає внаслідок дії тих факторів, які під час військових операцій неможливо врахувати, під час гібридної війни перетворюється на густу отруйну завісу, що не тільки приховує наміри противника, а й цілеспрямовано підвищує рівень невизначеності та руйнує

²⁸ Political Innovation and conceptual change. (Ed. by Terence Ball et al.). (1989). Cambridge: Cambridge University Press. 366 p.

свідомість об'єкта нападу, охоплюючи як цивільних, так і військових. Когнітивні впливи у новітніх війнах набувають найширшого масштабу.

Наріжним каменем для подальшого аналізу є загальноприйняте у сучасних суспільних науках положення про політику як діяльність, що здійснюється за допомогою лінгвістичних засобів. Реалізуючись у вигляді «текстів і розмов» (text and talk), політична діяльність є наскрізь мовленнєвою, вона складається із словесних дій²⁹ (у супроводі паравербальних та невербальних засобів). Слова політика – це «форма соціальної дії»³⁰. Класична дефініція війни, що належить Клаузевиці, «війна – це продовження політики іншими методами», говорить не тільки про сутність війни, а й про сутність політичної діяльності: політики діють методом словесних дій, а коли розмовами та заявами їм не вдається досягти своїх цілей, приходять черга військової зброї.

Вербальні позначення та назви подій: *війна, неоголошена війна, громадянський конфлікт, антитерористична операція, Операція Об'єднаних сил (ООС)*, існують не самі по собі, вони пов'язані зі смислами – сприйняттям та інтерпретаціями реальності, що мають прямий вихід на політичні дії. Семантика війни задає один спосіб розуміння сутності подій, семантика громадянського конфлікту пов'язана з принципово іншим розумінням. Семантичний аналіз розкриває сутність та зміст понять «війна» і «мир», виявляє особливості суперечливих концептуальних сценаріїв, що впливають на політичні рішення та поведінку політиків, і водночас дає змогу віднайти адекватне сприйняття загроз та відповідей на них.

1.1. Концептуалізація понять

Попри тісний зв'язок війни і миру у суспільній свідомості та в політичній реальності, вони мають суттєві відмінності у характері соціальної репрезентації: війна породжує широке поле дебатів у публічній сфері, натомість мир переважно береться і подається як самозрозумілий

²⁹ Яворська Г. Політична риторика і реалії європейської інтеграції. *Віче*. 2002. № 7 (124). С. 66–71.

³⁰ Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). *Critical Discourse Analysis*. (T. van Dijk, Ed.). *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. *Discourse as Social Interaction*. London: Sage. 280 p. (Pp. 258–284.)

стан. Асиметрія у сприйнятті війни і миру – фундаментальна ознака концептуалізації цих явищ. Причини такої асиметрії потребують спеціального розгляду, так само як її наслідки для політичної дійсності. Особливо тепер, коли війна та мир із розряду абстракцій перетворилися в Україні на сьогоднішні реалії життя.

Але чим викликана така асиметрія, які її наслідки для суспільної думки і нашої поведінки? Про що саме ми сперечаємося, коли говоримо, що така або інша назва має чи не має бути застосована до певних подій чи стану справ? Які питання щодо понять і назв війни і миру ми ставимо, і які відповіді пропонуємо? І яким чином ці питання та відповіді впливають на нашу дійсність у сучасних умовах?

Щоб дати відповіді на ці й інші запитання, доцільно звернутися до проблеми значень понять війни та миру, розглянувши особливості їхньої семантики та прагматики. Для проведення аналізу ми спиралися на положення когнітивної лінгвістики, фреймової семантики й тих семантичних підходів, що мають на меті пояснення змісту ментальних станів членів тих або тих спільнот з урахуванням їхніх комунікативних інтенцій. Матеріалом дослідження у цьому розділі слугували дані вербальної репрезентації війни і миру, дібрані з українських медійних текстів (2014–2017 рр.) та доповнені деякими даними з мовних корпусів і соціальних мереж (FB, спорадично).

Ординарна та спеціальна семантика. Аналіз семантики війни і миру слід розпочати з того, що ці поняття належать до сфери загально-відомих, звичайних понять, позначуваних словами повсякденної мови. Слова *війна* і *мир*, так само як їхні відповідники в інших мовах (англ. *war, peace*; фр. *guerre, paix*; нім. *Krieg, Frieden* тощо), входять до базового загальноновживаного словника. Вони відомі людям, що користуються тими або іншими мовами, незалежно від їхнього соціального стану, освітнього рівня та роду занять. І водночас *війна* і *мир* належать до категорії спеціальних термінів – філософських, соціально-політичних, правових, мілітарних та ін.

Ці дві площини – ординарна і спеціальна – частково перехрещуються, а частково конфліктують³¹. Конфлікти розуміння можуть виникати

³¹ Про співвідношення цих видів знання – ординарного і спеціального (докса vs. епістема) та про його роль для наукової методології див.: Яворська Г. М., Богомолів О. В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. Як сучасні синоніми до назви повсякденного знання, яке ми тут називаємо *ординарним*, або поточним,

й серед представників різних дисциплін, тобто всередині знання, що його позначаємо як фахове, однак наразі нас цікавить загальне протиставлення спеціального та ординарного. Адже фахівці загалом здатні домовитися про значення термінів і дійти згоди. Але розрив між фаховими значеннями та поточними загальновідомими смислами, які в межах спільнот беруться як даність, як правило, залишається нижче рівня усвідомлення. Виведення на поверхню смислових невідповідностей потребує спеціальних дослідницьких процедур, аби оприявнити проблему з метою дійти суспільної згоди.

Термінологічне вживання є наслідком усвідомленої праці фахівців у різних галузях, воно має конвенційний характер і пов'язане з конкретними соціально-історичними обставинами, тобто зазнає модифікацій згідно зі змінами дійсності та розвитком певних галузей знань. Натомість поточне використання слів *війна* і *мир* пов'язане з більш сталими комплексами щоденних уявлень. Повсякденні значення також є змінними та чутливими до суспільної дійсності, але їхня семантика може не збігатися зі значеннями, прийнятими у фахових сферах. Наприклад, *стан війни* у звичайному, не термінологічному сенсі, – це стан справ, що виникає внаслідок війни. А факт *оголошення війни* сприймається широкою громадськістю як неодмінна передумова для визнання *стану війни*.

На рівні медійного (та новомедійного) дискурсу широко вживаним донедавна було позначення «неоголошена війна». Пригадаймо заголовки 2014–2016 рр., що регулярно траплялися, на зразок «*Неоголошена війна в Україні вже забрала тисячі життів*» або, з уточненням, «*Неоголошена війна Росії на сході України*», а також назви документального кінофільму, книги «*Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО*» (2015) та ін.

Проте в сучасному міжнародному праві після 1945 р. офіційний факт оголошення війни не є визначальним для визнання того, що війна або збройний конфлікт існують *de jure*. У Хартії ООН нічого не сказано

у різних авторів слугують різні терміни: *докса* (Bourdieu, P. (1994). Structures, Habitus, Power: Basis for a Theory of Symbolic Power. In: Dirk, N. B. et al. (Eds.). Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social Theory. Princeton, N.J.: Princeton University Press); *здоровий глузд* (Common Sense), *спільні фонові знання* (Common Ground) (van Dijk, Teun A. (2014). Discourse and Knowledge. Cambridge University Press. 407 p.); *культурні пресуппозиції* (Frank, R. M. (2003). Shifting Identities: The Metaphorics of Nature-Culture Dualism in Western and Basque Models of Self. URL: <http://www.metaphorik.de/04/frank.htm>). Одного загальноприйнятого і загальнозрозумілого терміна для цього типу знань нема.

про суттєвість факту оголошення війни для міжнародного права. У статті 2 Женевських конвенцій 1949 р. стверджується, що їхні положення застосовують в усіх випадках збройних конфліктів, а не тільки у випадках війн, які було формально оголошено³².

Крім того, *стан війни* у повсякденному вжитку часто ототожнюється з *воєнним станом*, але у правовій площині існує чітка різниця між воєнним станом, «оголошенням війни і запровадженням воєнного стану, які є принципово різними категоріями»³³. З цих прикладів видно, що змішування ординарних (поточних) і термінологічних значень спричиняє непорозуміння. Справа ускладнюється ще й тим, що концептуалізація політичної дійсності відбувається за допомогою обох семантичних площин – ординарно-повсякденної і термінологічно-спеціальної. При цьому повсякденні уявлення, що спираються на здоровий глузд, відіграють ключову роль у формуванні політичних ідей. Тобто питання, що пов'язані з інтерпретацією поняття війни, з відмінностями й суперечностями у його розумінні, актуальні не тільки для фахівців, вони притаманні суспільній дискусії на ці теми.

Одне з ключових для громадської свідомості в Україні питань стосується кваліфікації і, відповідно, назви російської агресії як власне війни. Починаючи з 2014 р., точиться напружена полеміка: чи є події, які відбуваються в Україні, *справжньою війною*? І якщо так, якщо Україна перебуває у стані війни з Росією, чому цей факт не визнано офіційно, тобто не позначено, не названо боротьбу з російською агресією саме *війною*? Антитерористична операція (та її скорочена назва – АТО), яка тривала з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р. як комплекс заходів протидії російським та проросійським формуванням, у публічному вимірі часто сприймалася як така, що знижує рівень подій, які відбуваються в Україні, і не відбиває суті конфлікту між державами та ролі РФ як нападника. Спроби політиків та експертів пояснити правомірність офіційної назви здебільшого залишалися марними. Вимога частини громадськості до української влади «назвати війну війною», що виникла з початком агре-

³² Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law/The Hague Conference (2010). Use of Force. URL: <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/2176DC63-D268-4133-8989A664754F9F87>

³³ О. Задорожній. Різниця між станом війни і воєнним станом. 2014. 29 серп. URL: <https://uainfo.org/blognews/384329-rznicya-mzh-stanom-vyni-voeyennim-stanom.html> (режим воєнного стану в Україні було введено 26 листопада 2018 р. у десяти областях на 30 днів у відповідь на збройний напад РФ на кораблі Військово-Морських Сил Збройних Сил України (ВМС ЗСУ) у Керченській протоці).

сії РФ, не втратила актуальності також і після переформатування АТО на Операцію Об'єднаних сил³⁴, і час від часу, залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин, ця дискусія загострюється.

Війна у міжнародному праві. Коливання у розумінні гібридної війни стосуються не тільки громадських дискусій і сфери повсякденних уявлень, а й спеціальних галузей знань та суспільних інституційних практик. Унаслідок розходжень у розумінні змісту цього терміна виникають складнощі у правовій кваліфікації явища гібридної війни і, відповідно, в окресленні припустимих відповідей на гібридні воєнні дії. Невипадково, що після початку російської агресії проти України минуло два роки, перш ніж НАТО у певному плані прирівняло гібридні війни до військової агресії і визнало гібридні воєнні дії проти країн – членів НАТО підставою для введення в дію статті 5 Вашингтонської угоди, яка передбачає колективну відповідь у разі нападу на одного з членів Альянсу.

У міжнародно-правових документах також не знаходимо однозначної відповіді щодо застосування терміна *війна*. Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати Америки заявили про свою залученість до «глобальної війни з терором», що спричинило потребу звернутися до проблем визначення понять «війна» і «збройний конфлікт» у міжнародному праві. У травні 2005 р. виконавчий комітет Міжнародної правової асоціації (ILA) доручив комітетові з питань використання сили (Use of Force Committee) створити доповідь щодо міжнародно-правових значень термінів «війна» та «збройний конфлікт». Висновки експертів, серед іншого, полягали в тому, що хоча термін «війна» (war) продовжує використовуватися, однак загалом у міжнародному праві замість нього застосовується ширше поняття «збройний конфлікт» (armed conflict), яке передбачає дві обов'язкові складові частини: наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. Ці мінімальні критерії вважаються, судячи з усього, в цьому випадку достатніми і можуть супроводжуватися певними додатковими характеристиками. Для нас важливо, що, по-перше, термін «війна» не є юридично обов'язковим, а, по-друге, окреслення значень, тобто семантики термінів, є складним завданням, яке потребує спеціальних зусиль фахівців.

³⁴ Загальноновживаний термін АТО був лінгвістично засвоєний, про що засвідчує, зокрема, поява розмовного варіанта назви учасника АТО – *атошник*.

Можемо зробити також ще один висновок – міжнародне право має реагувати на зміни безпекової реальності у світі, появу новітніх загроз. Після 11 вересня 2011 р. для правового визначення термінів «війна» та «збройний конфлікт» необхідно стало враховувати специфіку «війни з терором». Сьогодні, в умовах агресії РФ проти України, у зв'язку реаліями гібридної війни знову виникла потреба у дослідженні й уточненні семантики відповідних міжнародно-правових термінів. Очевидно, гібридну війну не вдасться цілком підвести під узагальнене поняття «збройний конфлікт». Критерії, що згадані вище як мінімальні, не спрацьовують, бо виявляються в цьому випадку недостатніми.

Окрему проблему становить концептуалізація терміна «гібридна війна»³⁵. Гібридну війну у загальному вигляді розуміють як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний із військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя³⁶. Перетворення на зброю (*weaponization*) відбувається не тільки в медійній сфері³⁷. Так само в прямому сенсі у ролі зброї, яка завдає ураження різного рівня системам противника, застосовуються всі інші невійськові засоби ведення гібридної війни.

Таке функціональне поєднання у межах гібридних конфліктів гетерогенних явищ і засобів вимагає комплексного аналітичного підходу з боку представників різних галузей знань.

Головне питання полягає в тому, чи змінилася природа сучасної війни і чи є гібридні способи ведення війн принципово новими формами сучасних і майбутніх воєнних конфліктів? Чи насправді йдеться лише про застосування нових комбінацій, прийомів і методів воєнних дій, відомих з античних часів, а сутність війни як була, так і залишається незмінною? Остаточної відповіді досі немає. Дехто з військових теоретиків категорично відмовляє гібридним війнам у сутнісній специфіці, інші наполягають на тому, що така специфіка існує. Неприйнятним для багатьох експертів є надуживання терміном «гібридний», унаслідок

³⁵ Про зв'язок війни з терором та гібридної війни див. у *Вступі*.

³⁶ Яворська Г. М., Іжак О. І. Феномен гібридної війни.

³⁷ Британський дослідник інформаційної складової російської агресії П. Померанцев уживає термін *weaponization of media*, тобто застосування медіа як зброї. Так само, на нашу думку, застосовуються як деструктивна (неметафорична) зброя всі інші невійськові засоби ведення гібридної війни.

чого він може застосовуватися настільки широко, що взагалі втрачає сенс. Однак останнім часом потреба застосування понять «гібридна війна» (hybrid warfare) і «гібридні загрози» (hybrid threats) уже не дискутується, вони ввійшли до обігу в безпекових студіях, а на додаток до них з'являються нові поняття, такі як *гібридні впливи* (докладніше див. *Вступ*).

Окрему семантичну проблему становить назва *гібридна війна*. Чи є вона справжньою війною? З погляду загальноприйнятих (ординарних) уявлень, відповідь напрошується «ні», або, принаймні, «не зовсім», бо внутрішня форма терміна зі словом *гібридна* фокусує на «змішаному» характері явища. Не випадково широке застосування позначення *гібридна війна* щодо російської агресії проти України не переконує критиків української влади, і вони продовжують наполягати на потребі «відверто говорити про війну з Росією». З іншого боку, активна частина громадськості дорікає тим, хто «не помічає війни». Очевидно, така настанова також не зовсім вписується до поширених уявлень про «справжню» війну. Можна припустити, що в сфері повсякденних уявлень гібридна війна – це війна без застосування зброї, вона начебто не містить військового компонента (хоча це суперечить і реальності, і фаховим визначенням терміна). Але в суспільній уяві *справжня війна* – це насамперед війна із застосуванням зброї³⁸. Що ж до поняття миру, особливості його концептуалізації визначає належність до різних дослідницьких парадигм, розширення предмета безпекових студій і зв'язок із сучасною проблематикою врегулювання конфліктів (детальніше див. *Вступ*). А на ординарному рівні специфіка розуміння поняття війни і миру визначена семантичними особливостями, що розглядаються нижче.

1.2. Семантична асиметрія концептів війни та миру

Концепти війни і миру у багатьох сучасних мовах представлені у вигляді антонімів – пар слів із протилежним значенням, щільно пов'язаних когнітивно, як на логічному, так і психологічному рівнях. Існують деякі свідчення, що наявність таких протилежних за змістом антонімічних

³⁸ Пор. назву статті Ігоря Яковенка про напад на українські кораблі в Азовському морі 25.11.2018 р. – «Всеобщая и явная угроза. С России сползла маска гибридной войны» (див.: URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/vseobschaya-i-yavnaya-ugroza-s-rossii-spolzla-mask-a-gibridnoy-voiny>).

понять не є універсалиєю, тобто вони трапляються не в усіх мовах і культурах. Однак це той випадок, коли винятки, на зразок гіпотетичної відсутності антонімії війни і миру в гебрійських текстах ³⁹, лише підтверджують загальне правило.

Реальність психологічного зв'язку між антонімічними поняттями була неодноразово підтверджена численними асоціативними експериментами. Що ж до логічного зв'язку, він має принаймні два виміри: формально-логічний та модально-логічний. Оскільки питання логічних зв'язків має безпосереднє відношення до семантики війни і миру, до того ж раніше в такому ракурсі не розглядалося, зупинимося на ньому детальніше.

Співвідношення семантики концептів війни і миру, презентованих у багатьох сучасних мовах як антоніми (укр. *війна* – *мир*; англ. *war* – *peace* тощо), не є симетричним. З погляду формальних логіко-семантичних відношень, базовою ознакою у цьому протиставленні є *війна*, оскільки маємо справу з контрадикторним типом протиставлення, коли один із членів пари позначає наявність певної ознаки, а другий – її відсутність (пор.: *життя* – *смерть*, *добро* – *зло* тощо). Подібно до того, як у протиставленні *життя* – *смерть* вихідною семантичною ознакою є ознака *життя*, бо *смерть* розуміємо як припинення життя, а не життя як відсутність смерті ⁴⁰, лексеми на позначення миру містять обов'язкову вказівку на відсутність стану війни. Натомість війну в цій антонімічній парі неможливо витлумачити як брак миру за допомогою голого заперечення – лексема *війна* потребує наповнення власними семантичними ознаками.

Це підтверджують словникові дефініції, у яких лексеми на позначення миру містять посилання на війну (із запереченням), але не навпаки. Пор. укр. *війна*: «1. Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни. 2. *перен.* Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» (СУМ-11 ⁴¹, т. 1, с. 669); *мир*: «1. Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода (у 4 знач.). 2. Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна» (СУМ-11, т. 4, с. 712).

³⁹ Walzer, Michael. (1996). War and Peace in the Jewish Tradition. In: *The Ethics of War and Peace* (Terry Nardin, Ed.). Princeton: Princeton University Press. Pp. 95–114.

⁴⁰ Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. Киев: Наукова думка, 1992.

⁴¹ Тут і далі див.: *Умовні скорочення*, с. 557–558.

Мир як «стан без війни» – такі тлумачення містяться у відповідних словниках різних слов'янських мов (ч. *mír*; слц. *mier*; слн., хорв. *mir*; болг., м., рос. *мир*; бр. *mir*; пол. *pokój*). Натомість тлумачення позначень війни (ч. *válka*; слц. *vojna*; пол. *wojna*; хорв. *rat*; серб. *rat*; болг., м., рос. *война* та ін.) вказують на «стан ворогування», конфлікт, інколи – на сторони конфлікту («між державами», «між народами»), на спосіб («збройний») та деякі інші ознаки, напр., інтенсивність (серб. *rat*, хорв. *rat* – збройний конфлікт великих масштабів). Але жодного разу в слов'янських словникових дефініціях війни не трапляється згадок про мир або його порушення.

Семантика та сучасне функціонування лексем на позначення війни у слов'янських мовах (бр. *вайна*; болг., рос. *война*; м. *война*; укр. *війна*; слн., слц. *vojna*; пол. *wojna*; серб. *rat*; хорв. *rat* та ін.) засвідчують усталеність зв'язку війни зі словом (словесними діями, суперечкою) та природними лихами. Ці два варіанти концептуалізації поняття «війна» відомі з часів античності.

Геракліт з Ефесу сказав про війну так: «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστὶ, πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους» («Війна – батько всього і владар усього, одних вона виводить богами, інших – людьми, одних робить рабами, інших – вільними») (В, 53)⁴². Зазначимо, що в значенні грецького слова πόλεμος поєднана, з одного боку, семантика війни та битви, а з іншого – семантика суперечки, сварки, словесного зіткнення (LSJ, 1432).

Цей фрагмент Геракліта неодноразово привертав увагу філософів. Чи не найбільш детально його розглядав Мартін Гайдеггер, убачаючи в ньому підставу для своїх міркувань про природу людського буття, розуміння істини та інтерпретації історії⁴³. Філософську інтерпретацію цього фрагмента доповнює, однак не дублює, філологічне пояснення, що належить А. О. Білецькому. Він трактує слова «глибокодумного Геракліта» як натяк на те, що перший відомий нам твір давньогрецької літератури, «Іліада» Гомера, був присвячений воєнній темі – «збройному конфлікту ахейської і троянської коаліцій»⁴⁴. З цього філологічного

⁴² Початкова частина перекладу фрагмента належить А. О. Білецькому, далі – переклад Г. Яворської.

⁴³ Fried, Gregory. (2000). Heidegger's Polemos: From Being to Politics. New Haven: Yale University Press. 320 p.

⁴⁴ Білецький А. Було колись над Іліоном... // Гомер. Іліада. Харків: Фоліо, 2006. С. 3–25.

трактування впливає, що війна та присвячений їй Гомерів твір виконують роль батька, дають європейській культурі життя, зберігаючи далі, як батько й володар, владу над нею.

З давньогрецькою античністю пов'язані й інші різновиди усталених концептуалізацій війни. Так, Фулідід порівнював її зі стихійною силою, природними лихами (як землетрус, засуха), непередбачуваними бідами, що падають на людський рід. Він описує війну за допомогою давньогрецького *λοικός* (*мор, чума*), яке, за припущенням деяких дослідників, у лаконському діалекті давньогрецької мови мало значення «голод»⁴⁵. Ця давня концептуальна схема відтворюється й у сучасних слов'янських мовах⁴⁶. «Війна – це хвороба, як чума», – пише українська блогерка у травні 2015 р., маючи на увазі війну на сході України.

Натомість семантика миру пов'язана із терпінням, злагодою, спокоєм, тишею, а етимологічно також зі значеннями «світ, всесвіт». Можна припустити також, що поняття миру завдяки своїй ціннісній зарядженості є подвійно чутливим до впливу ідеологічних дискурсів⁴⁷.

Таким чином, поняття війни та миру пов'язані з різними когнітивно-семантичними комплексами, між якими майже немає прямих точок дотику. Йдеться про окремі форми, способи та модуси концептуалізації позамовної дійсності.

1.3. Метафори війни

Теорія концептуальної метафори. Останнім часом досягнення когнітивної науки, зокрема когнітивної лінгвістики, відкрили нові перспективи у дослідженні базових цивілізаційних понять, до яких належить концепт війни. Виникла можливість поглянути на проблему в новому ракурсі, дослідити за допомогою методів концептуального аналізу набір стійких уявлень про війну. Такі уявлення, з одного боку, є загальновідомими, а з іншого – мають не вповні усвідомлюваний, неявний характер, залишаючись поза рівнем критичної рефлексії. Вони належать до рівня базових знань, які поділяють члени певної спільноти,

⁴⁵ Sallares, Robert. (1991). *The Ecology of the Ancient Greek World*. New York: Cornell University Press. P. 459.

⁴⁶ Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1. С. 14–23.

⁴⁷ Детальніше про мир як ідеологему див. у підрозділі 1.7.

беручи їх як даність, як щось безумовне й природне. Однак, як вважають сучасні дослідники, цей рівень знань насправді пов'язаний із досить складними ментальними схемами та соціальними, культурними і мовними конвенціями.

Загальноприйняті уявлення про війну, любов, смерть тощо мають фреймову будову, яка не тільки концептуально структурує те, що люди думають про світ, а й впливає на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Такий вплив реалізується в дискурсивних практиках.

Операційно придатною для конкретного аналізу є теорія концептуальної метафори (ТКМ) Дж. Лакоффа та М. Джонсона. Метафори у межах ТКМ – це не риторична прикраса, а універсальний механізм пізнання дійсності, спосіб формування концептів. Своєю чергою, концепти впливають на сферу діяльності людини. У класичній праці «Метафори, що ними живемо», ці автори стверджують: «Концепти, які керують нашими думками, – це справа не тільки інтелекту. Вони також визначають нашу діяльність, аж до цілком прозаїчних побутових деталей. Концепти структурують те, що ми відчуваємо, те, як поведимось і як ставимось до інших людей».

Автори підкреслюють, що концептуальна система зазвичай не усвідомлюється, а шляхом до її аналізу є аналіз мовних даних⁴⁸. Семантика (сфера значень і смислів) і прагматика (сфера соціальних дій) у межах ТКМ об'єднані, так само як і в інших когнітивно-лінгвістичних підходах. Це робить їх особливо придатними для застосування у суміжних дисциплінах, зокрема в тих, що мають справу з дискурсивними практиками, – політології, соціології, конфліктології тощо.

Водночас від представників інших наук цей підхід вимагає певних зусиль, щоб побачити, скажімо, за звичними висловами, на кшталт *апетити агресора*, концептуальну метафору, яка репрезентує ворога у вигляді хижого звіра. І яка пов'язана, у свою чергу, зі стійким усталеним порівнянням війни зі звіром.

Той факт, що за звичними переносними значеннями стоїть струнка та зв'язна концептуальна схема, вимагає абстрагуватися від уявлень про «природність» подібних порівнянь. Війна і ворог схожі на хижого

⁴⁸ Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago & London: University of Chicago Press. P. 3.

звіра не в реальності, а в межах моделей репрезентації, що існують у культурі. Однак концептуальну метафору та ознаки подій, що відбуваються в соціальній та фізичній дійсності, розрізнити не завжди просто. Поза тим, трапляються цікаві випадки змішування концептуальних схем, перенесених з різних доменів. Яскравим прикладом є вже згадана стаття «Війна» в академічному Словнику української мови (СУМ-11, т. 1, с. 669), де подане ідеологічно навантажене «радянське» тлумачення війни, що ставить до одного ряду міждержавну війну і класову боротьбу («1. Організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо»). І це офіційно «витримане» значення на першому місці проілюстроване українським прислів'ям «Війна людей їсть, а кров'ю запиває», а цитата з творів Леніна (про війну як боротьбу за поділ ринків і поневолення народів) наведена як друга ілюстрація. Ця ніби очевидна лексикографічна невдача, яка в контексті сучасної культури сприймається радше як тролінг ⁴⁹, у той же час виразно демонструє вкоріненість метафоричного ототожнення війни зі звіром, а також укаzuє на стійкий зв'язок семантики *війна* – *кров*.

Крім теорії концептуальної метафори Лакоффа – Джонсона, яка довела свою придатність для аналізу політичних текстів і, зокрема, для когнітивного опису концепту війни ⁵⁰, у подальшому аналізі ми спиралися також на теорію фреймів Чарльза Філлмора, реалізовану у базі даних за проектом FrameNet ⁵¹, та на результати власних досліджень у галузі аналізу концептів та політичного дискурсу ⁵².

⁴⁹ Можливо, у рамках «радянської свідомості» тут не було аж такої суперечності, і поведінка імперіалістичних держав, що ділять світ, з цитати Леніна могла прирівнюватися до поведінки хижих звірів. Але здається, що на початок 70-х років ХХ ст. (перший том словника надруковано в 1970 р.) таке ототожнення, якщо й існувало, було б цілком карикатурним. Цитата з творів Івана Франка серед ілюстративного матеріалу містить вираз *робітницька війна (там само)*, що засвідчує реальність існування «класового дискурсу війни» на ті часи.

⁵⁰ Fabiszak, M. A Conceptual Metaphor Approach to War Discourse and its Implications. (n. d.). URL: https://www.academia.edu/2479807/A_Conceptual_Metaphor_approach_to_war_discourse_and_its_implications

⁵¹ FrameNet: сайт. URL: <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>

⁵² Яворська Г. М., Богомолов О. В. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі ; Яворська Г. ЄВРОПА в українських текстах (к проблеме вариативности концепта). *Etnolingwistyka 25*. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2013. S. 97–111 ; Яворська, Galina, Zymovets, Galyna. (2016). Motivational scenarios and semantic frames for social relations in the Slavic languages – friends, enemies, and others. In: *Päivi Juvonen and Maria Koptjevskaja-Tamm (Eds.). The Lexical Typology of Semantic Shifts*. Berlin: Walter de Gruyter. Pp. 335–353.

Проблеми категоризації. Концепт війни, інтуїтивно зрозумілий і загальновідомий, насправді виявляється складним і не таким однозначним при спробі позначення конкретних подій. І справа не тільки в тому, що сучасні війни принципово відрізняються від воєн часів Фукідіда. Точніше було б сказати, що технологічна модернізація лише гранично загострила відомі проблеми.

Складається враження, що нині настав час, передбачений одним впливовим американським військовим аналітиком, який свого часу писав: «У кінцевому підсумку ми змушені будемо мати справу із заплутаною дійсністю, яка не вкладається в комірки концептуальних категорій»⁵³. Тоді йшлося про зміни стратегічних концепцій НАТО та США внаслідок змін у безпековому довіллі після 11 вересня 2001 р. Сьогодні, після початку російської агресії в Україні, ця нова невпорядкована реальність уже оточує нас. І виявляється, що орієнтація в ній теоретично й практично пов'язана із розв'язанням деяких когнітивних проблем категоризації.

У сучасній когнітивній науці прийнято розрізняти класичний підхід до категоризації (пов'язаний з Аристотелем) і неklasичний, або підхід, пов'язаний із теорією прототипів. Останній спирається на ідеї пізнього Людвіга Вітгенштайна, праці психолога Елеонори Рош та інших дослідників.

Класичний підхід передбачає наявність спільних властивостей у всіх членів категорії і чіткі межі між категоріями. Питання про належність об'єкта до категорії у його межах вирішується однозначно – так або ні. У наукових напрямках, що продовжують цю лінію, зокрема у структурально-лінгвістичних та генеративних підходах, ознаки для віднесення до категорії мають бути необхідними і достатніми.

Вітгенштайн (*Philosophical Investigations*, §§ 65–71) критикує цей підхід, доводячи, що насправді категорії є побудованими за принципом «сімейної подібності» (*family resemblance*). Він демонструє на прикладі категорії ігор, до якої входять настільні ігри, ігри з м'ячем, шахи, Олімпійські ігри та ін., що спільного об'єднувального елемента для всіх без винятку членів категорії може не бути. Такі ознаки, як змагання, перемога, розвага, випадковість та ін., що асоціюються з грою, не властиві всім без винятку членам категорії, а тільки деяким із них. Категорія

⁵³ Yost, David S. (2003). Debating security strategies. *NATO Review*, 4. URL: <http://www.nato.int/docu/review/2003/issue4/english/art4.html>

формується за принципом змінних наборів спільних рис, як це буває в різних членів родини (колір очей, риси обличчя тощо), ці риси взаємно накладаються і перехрещуються. Тобто структура категорії не є жорсткою. Водночас при віднесенні до категорії беремо до уваги мовні особливості вживання слова *гра*. На цих ідеях побудована сучасна теза про принципову множинність категоризації.

Ігри і війни: випадок Мордору. Якщо спробуємо поглянути на категорію подій, які позначаємо словом *війна*, на зразок того, як це пропонує Вітгенштайн для категорії ігор, то побачимо, що сюди можна або слід було б включити, крім війн, що відомі з історії (Пелопоннеські війни, Столітня війна, наполеонівські війни, Перша і Друга світові війни, Шестиденна війна й ін.), та новітніх високотехнологічних воєн, також «зоряні війни», «космічні війни», численні комп'ютерні ігри з віртуальними війнами, війни у стилі фентезі з літератури і кінематографу, футурологічні (анти)утопії тощо. Крім того, до категорії воєн у сенсі Вітгенштайна можна було б віднести війну добра зі злом, світла і темряви тощо.

Придивляючись до дискурсу на теми сучасної війни в Україні, бачимо, що деякі з названих фантастичних чи метафоричних різновидів війн відіграють значну роль у репрезентації концепту (пор.: *Росія – це Мордор* з використанням образу з роману-фентезі Толкієна «Володар кілець» або з фільму за цим твором). Такі інтерпретаційні моделі проникають в офіційний дискурс. Зокрема, 2015 р. у промові Президента України Петра Порошенка, виголошеній з нагоди Дня незалежності України, Новоросію названо міфом, «країною Мордор». Під впливом есхатологічних моделей боротьби світла й темряви формується розуміння ролі України як цивілізаційного форпосту, що стоїть на захисті Європи. Це також на сьогодні стало частиною офіційного політичного дискурсу.

Поняття гри є близьким до поняття війни за багатьма параметрами, війна не випадково припускає осмислення в ігрових термінах. Гра є базовим поняттям і для сфери політики: картярські, шахові, театральні аналогії буквально пронизують політичний дискурс. Концептуальна метафора ПОЛІТИКА – ЦЕ ГРА є вельми поширеною. Так само поширеною є метафора ПОЛІТИКА – ЦЕ ВІЙНА. Діяльність політиків регулярно описують у термінах військових баталій (політичні *вороги б'ються за перемогу* на виборах, застосовують при цьому *політичну зброю, маневрують*, мають *армію прихильників* тощо). Це настільки звично, що метафоричний характер політичних дій майже не помітний.

Поряд з цим існує також концептуальна схема ВІЙНА – ЦЕ ГРА. Хоча реалізується вона дещо по-іншому. Тут на перший план виходить не агресія, яка є природним складником війни, а такі елементи, як-от випадковість і непередбачуваність. Найвідоміший теоретик війни Клаузевіц вважав, що з усіх видів людської діяльності війна найбільше нагадує гру в карти⁵⁴. Деякі дослідники вважають, що у репрезентації війни існують дві основні схеми, які конкурують: 1) ВІЙНА – ЦЕ КАТАСТРОФА (або: ВІЙНА – ЦЕ ПЕКЛО); 2) ВІЙНА – ЦЕ ГРА (ВІЙНА – ЦЕ СПОРТ)⁵⁵.

Прототип і перспектива. Теорія прототипів Елеонори Рош⁵⁶ становить осердя значної частини сучасних когнітивно орієнтованих семантичних досліджень. Рош описала та за допомогою психологічного експерименту обґрунтувала ефект «прототипу» – найвиразнішого представника категорії, що перший спадає на думку при назві категорії. Наприклад, прототип для категорії «птахи» в англійських країнах – це *robin* (вільшанка). Пізніше з'ясувалося, що в інших традиціях прототип птахи буде інший, залежно від природних, але насамперед від культурних передумов.

Застосовуючи цей підхід до нашого матеріалу, можна припускати, що для сучасних жителів Європи прототипом війни взагалі, тобто найвиразнішим і психологічно найпомітнішим (*salient*) представником цієї категорії, що найчастіше згадується в писемних та усних текстах, слугуватиме Друга світова війна. Для представників інших культурно-цивілізаційних ареалів та інших часів прототип війни набував чи може набути іншого вигляду.

Серед постулатів когнітивних досліджень, крім поняття прототипу, зацентруємо ще на двох: на принциповій множинності принципів категоризації (про це йшлося вище) і на необхідності введення поняття перспективи (точки зору) до семантичного опису⁵⁷. Останнє для

⁵⁴ Fabiszak, M. A Conceptual Metaphor approach to war discourse and its implications. (n. d.). URL: https://www.academia.edu/2479807/A_Conceptual_Metaphor_approach_to_war_discourse_and_its_implications

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Rosch, E. (1975). Cognitive Representation of Semantic Categories. *Experimental Psychology*. Vol. 104. Pp. 192–233 ; Geeraerts, D. (2006). Prototype theory. Prospects and problems of prototype theory. In: *Geeraerts, Dirk (Ed.). Cognitive linguistics: basic readings*. Berlin: de Gruyter.

⁵⁷ Geeraerts, Dirk. (2006). A rough guide to Cognitive Linguistics. In: *Geeraerts, Dirk (Ed.). Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin: Walter de Gruyter. Pp. 1–28.

аналізу концепту війни є особливо важливим, бо події війни набувають відмінного і навіть протилежного вигляду, інтерпретуються по-різному, залежно від того, хто саме їх сприймає. Солдат на передовій бачить війну інакше, ніж ті, хто перебуває в тилу; військовий – не так, як цивільний; картина війни у нападника може зовсім не нагадувати сприйняття війни з боку сторони, на яку здійснено напад.

Набір семантичних моделей поняття «війна» встановлюється на рівні етимологічних даних, аналіз яких дає можливість побачити «віяло можливостей» для розвитку когнітивних метафор і формування фрейму війни, на базі якого далі вибудовуються наративи.

«Воїн» – «війна»

Псл. **vojьn* «воїн» з відносним прикметниковим суфіксом *-ьn* (пор.: сучасні укр. *воєнний*; рос. *военный*) субстантивовано в спільнослов'янське *vojьna* (**vojьna* первісно прикметник ж. р.). Отже, на слов'янському ґрунті назва війни, ймовірно, мотивована відносною семантикою належності до воїна як її учасника, тобто виникає внаслідок метонімічного переходу «воїн» (учасник війни) – «війна». Є підстави вважати, що цей семантичний зсув був непрямым і мав певні проміжні ланки, зокрема таку, як «поле битви».

Ідея «заповнення» корелює з інтенсифікацією і відсилає до великої кількості воїнів, зібраних у певному місці – на полі битви або в межах інших просторових об'єктів чи соціальних утворень мілітарного призначення, пор. семантичний перехід «війна» – «армія»: ч., слц. заст. *voj* «військове формування», «армія». Зазначимо, що поле бою є важливим елементом когнітивного сценарію війни. Отже, запропонований ланцюжок формування значення для *vojьna* такий: «воїн» – «(організована) сукупність воїнів» – «поле бою» – «бій, битва» – «війна» (як подія і як стан).

«Воєнна доба» – «війна» (до зв'язку війни і часу)

Субстантивізація праслов'янського прикметника ж. р. **vojьna* (з вихідним значенням «воєнна») передбачає, що до того існувало певне стійке сполучення цього прикметника з іменником ж. р., на зразок, скажімо, сучасного *воєнна доба/пора*, яке внаслідок еліпсису далі скоротилося до прикметника, а прикметник, заступивши словосполучення, перейшов до розряду іменників. Показово, що для рос. *военный* (військовий), пов'язаного з розглядуваною основою, процес субстантивізації зали-

шився неповним, і це слово може вживатись і як атрибут (*воєнний врач*), і як іменник. Гіпотетично це міг бути іменник зі значенням проміжку часу – періоду, тривалість якого не визначена (від днів до століть). Пор. історичні назви воєн: *Шестиденна війна, Столітня війна* та ін. На підтвердження семантичного зв'язку війни і часу (періоду, етапу) свідчать також серб., хорв. похідні із суф. *-ica: vojnica* «1. війна; 2. воєнні часи».

Назви війни регулярно вживаються з прийменниками часових відношень (*до війни, після війни*); з прикметниками на позначення тривалості в часі (*тривала війна, блискавична війна* (з нім. *бліцкриг*) та ін.); на позначення етапів життя людини та суспільства (укр. *довоєнний/повоєнний період, довоєнні/повоєнні часи, довоєнне дитинство*; слц. *predvojnové časy*; серб. *предратна времена*; пол. *przedwojenne dzieciństwo* тощо). Слід зазначити, що прикметники із значенням «довоєнний» містять більший семантичний потенціал порівняно з прикметниками, які характеризують часи після війни. Напр., укр. *довоєнний* має широку сполучуваність, він здатний вживатись із позначеннями артефактів: будинок, елементи побуту, музичні твори (*довоєнне танго*) та ін., тоді як *повоєнний* вживається майже виключно із часовими позначеннями (*повоєнні часи, період, роки*). Можна припустити, що період до початку війни та її початок у когнітивному сценарії війни є особливо суттєвим.

Для концепту війни важливий не тільки зміст подій, а й особливе суб'єктивне переживання часу (переважно в бік уповільнення, збільшення тривалості, але можливе також і прискорення). Отже, можемо припустити, що процес субстантивзації відносного прикметника **voj-yna* відбувався внаслідок еліпсису деякого означуваного іменника жіночого роду, гіпотетичної назви на позначення соціального, життєво-екзистенційного чи природного періоду часу.

«Гонитва, полювання» – «воїн, війна»

Псл. **vojь* «воїн», **vojьna* «війна» вважають спорідненими з лит. *vajóti, vŷti* «ганяти, переслідувати»; лтс. *vajāt* «переслідувати»; двн. *weiða*; дісл. *veiðr* «полювання»; лат. *vēnor, -āri* «полювати»; ірл. *fiad* «дичина»; гр. *ἔμαι* «прагну, бажаю»; ав. *vayeyti*; дінд. *vēti* «гонить, переслідує», які зводять до іє. **ʕeiə-, *ʕei-: *ʕi-* «переслідувати, доганяти; прагнути; бути сильним» (похідні **ʕi-ti-* «гонитва; задоволення», **ʕis-* «сила») (ЕСУМ, 1 431; БЕР, 1 172; ЭСБМ, 2 27; Skok, 3 612). Припускають можливість зв'язку **vojьna* з псл. **vina*, яке містить ідею встановлення домінування

та його результатів, пор. рос. *повиноваться* «слухатися, коритися, підлягати». Проміжною ланкою у розвитку значення в такому разі може бути «гнатися за злочинцем, звинуваченим», з фокусом на меті й результаті гонитви – захопленні чи вбивстві її об'єкта (паралель із полюванням).

Важливою для фрейму війни є семантика прагнення – бажання заволодіти здобиччю як підстава для війни або як мета війни. Щодо значення «полювання», то ведення воєнних дій подекуди метафоризується як полювання на *ворога-звіра*, якого слід *загнати до лігвища* (або виманити звідти) і вбити (пор. риторику Другої світової війни та численні сюжети героїчного епосу). Проте у ситуації полювання є можливою тимчасова зміна ролей «переслідувач – переслідуваний» («мисливець – звір/здобич»). Війна як така також може концептуалізуватися як дикий звір, що виступає у ролі нападника на людей. Пор. українське прислів'я *Війна людям їсть, а кров'ю запиває*, у якому війна метафорично представлена як хижий звір. Типологічну паралель до цієї концептуалізації становить англ. вираз *to unleash a war* (*розв'язати війну*), за яким вбачають метафору випускання на волю дикого звіра⁵⁸.

«Наносити удар, ранили, вбивати» – «поле бою, війна»

Перехід простежується в ч. *válka*, яке не є питомо слов'янським. Похідне від ст. ч. *váleti* «воювати, вести битву» зазвичай пов'язують із свн. *wal* «поле бою», яке зближують із дісл. *valr* «загиблі на полі бою»; пор.: лит. *vėlnias* «чорт»; дірл. *fuil* «кров»; лат. *vellere*, що зводяться до іє. **uel-* «рвати, скубти; рана», також «забиття; тіло вбитого» (Rejzek, 698; ЕСУМ, 1 326; ЭСБМ, 2 39).

До цього етимологічного гнізда відносять *Valhöll* «Валгалла» (від дісл. *valr* «ті, хто загибли у бою» та *höll* «зала») – у германсько-скандинавській міфології місце, де бог Одін збирає душі загиблих воїнів, а також *valkurja* «валькірія» (від дісл. *valr* та *kurja, kjosa* «обирати») – одна з дів, які збирають душі загиблих на полі битви (Holub, Lyer, 501).

Одним із етимологічних відповідників до ч. *válka* вважають укр. діал. *ва́лява* «велика кількість; безладне нагромодження» (Pokorny, 1144–1145).

Ці дані підтверджують релевантність семантичних зв'язків війни, воїнів і поля битви, а також інтенсивності та великої кількості, тобто

⁵⁸ Underhill, James W. (2012). *Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Truth, Love, Hate and War*. Cambridge University Press. P. 195.

набору переходів, відзначених вище для континуантів псл. **vojь*, генетично не пов'язаних з розглянутими германськими. У германських даних наявні, порівняно зі слов'янськими, додаткові семантичні зв'язки війни із загибеллю, нанесенням ран та тілами загиблих.

Далі розглянемо декілька актуальних когнітивних метафор, пов'язаних з репрезентацією війни.

Війна як стихія (вогнь, вітер, вода) і як хвороба (мор). Розуміння війни як природного явища має глибоке культурне і хронологічне коріння. Ще Фукидід, найвідоміший з античних теоретиків війни, порівнював її зі стихійною силою, природними лихами (як землетрус, засуха), непередбачуваними бідами, що валяться на людський рід. Ця концептуальна схема і сценарій, що їй відповідає, має численні наслідки для інтерпретації подій, пов'язаних з війною, та діями учасників.

Поширеною у нас когнітивною метафоричною схемою репрезентації війни є ВІЙНА – ЦЕ РУЙНІВНА СТИХІЯ (СТИХІЙНЕ ЛИХО). У її межах війна постає неконтрольованою силою. Моральні питання та проблеми відповідальності тут виводяться за дужки – стихія виникає і діє сама по собі.

За українськими даними, війна досить регулярно представлена у вигляді вогню, пожежі: «...вона [війна] *тільки розгоралась* і їй не видно було кінця» [Володимир Малик. Посол Урус-Шайтана (1968)]⁵⁹. Цей варіант реалізації розглядуваної схеми є, можливо, найочевиднішим. Вирази *вогнь війни*, *пройти крізь вогнь війни* загальновідомі і пов'язані насамперед з описами подій Другої світової (Великої Вітчизняної) війни. Кіноповість Олександра Довженка має назву «Україна у вогні». Репрезентація війни як пожежі в Україні була підтримана страшними реаліями каральних операцій 1941–1943 рр. і спалених під час них сіл⁶⁰. Вогнь пов'язаний також із темою спогадів про минулу війну (*Вогняним смерчем увірвалось на нашу землю страшне лихо*) і є символом пам'яті про неї (Вічний вогнь як складова частина комплексів пам'ятників загиблим), що має опору в поминальних традиціях.

Крім вогню, війна осмислюється через стихії вітру і води. Це насамперед гроза, буря. Роки війни в радянській літературі позначали як *буремні*. Проте зв'язок із буревієм і водою давніший: «*Бо війна корчує*

⁵⁹ Тут і далі приклади з української художньої літератури відібрано з паралельного корпусу НКРЯ.

⁶⁰ Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей/відп. ред. О. Лисенко; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 154–169.

ліси, корчує села і озером сльози збирає, життя топить» [Марко Черемшина. Зрадник (1919)].

У межах цієї схеми війна виступає у ролі активної сили. Ми звикли до виразів *війна нищить, руйнує*, проте не звертаємо уваги на те, що війна діє в таких випадках як живий суб'єкт. Пор. сталий вираз *зруйновані війною* (міста, будинки, інші артефакти). Це не випадково: війна як природна стихія руйнує те, що належить до сфери культури.

Розвиток цієї метафоричної схеми в окремих авторів приводить до приписування війні здатності здійснювати контрольовані й цілеспрямовані дії, навіть думати і здійснювати задум, тобто діяти із заздалегідь запланованим наміром: «*Задумала війна одібрати у неї її другого сина, і покликали Андрія до військової служби*» [Микола Хвильовий. Мати (1930)]. Це явний випадок яскравої індивідуально-авторської метафори, яка, однак, не виходить за межі описаної моделі.

Усталеним є також вираз *війна забрала (одібрала, взяла)*. Війна забирала у матері синів, у молодих – кохання і надії. Ця формула, як показують наші дані, набула особливої актуальності при описі подій нинішньої російсько-української війни. Пор. численні заголовки: «*Війна забрала чоловіка* за кілька днів до дня народження дружини»; «*Війна забрала життя* чоловіка Тетяни Чорновол». Тут знову бачимо, що поведінка війни подана як «цілеспрямована» – дієслово *забрати* описує контрольовану дію.

Крім того, формула *війна забрала* має явну паралель із фразеологізмом *вода забрала (взяла)*. Пор.: «*Ця вода забрала, знищила мало не все, що мав Демко*» [Борис Грінченко. Хатка в балці (1895)]; «Надаремно Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, *взяла її вода*» [Михайло Коцюбинський. Т. II (1955), с. 331]. Цей вираз часто трапляється у сучасних заголовках «*Велика вода забрала життя сотень людей на Філіппінах*». Паралельними за значенням і структурою є традиційні вирази *узьяла річка, узьяла могила*. Таким чином, у випадку репрезентації війни як водної стихії маємо справу з моделлю, глибоко вкоріненою у народну традицію.

Отже, війна як стихія виступає в активній ролі. Натомість людині у цій когнітивній схемі, яка репрезентує війну як стихійне лихо, відводиться пасивна роль – терпіти страждання, чекати («*Якби мені хто сказав, що, як упаде квадрильйонна крапля, тоді вийде війні кінець*, тоді вернеться мій Оврам, я б перецитала» [Микола Куліш. Патетична соната (1930)]); перебути війну, як перебувають негоду: «*Аби студінь пере-*

зимувати, аби рости у весні, аби вітрові не даватися та й *аби війну перебути*» [Марко Черемшина. Зрадник (1919)].

Варіантом цієї ж схеми можна вважати когнітивну метафору «Війна – це епідемія смертельної хвороби». Саме так, за допомогою давньогрецького *loimós* «мор, чума», описує війну Фукідід. Як зазначалося вище, деякі дослідники припускають, що в лаконському діалекті давньогрецької мови це слово мало значення «голод».

І в українських письменників (Михайло Коцюбинський, Ліна Костенко) війна опиняється в одному ряду з мором, холерою, голодомором. «*Війна, як смертельна хвороба, що передається*» – це назва статті 2010 р., присвяченої міркуванням про Другу світову війну. «*Війна – це хвороба, як чума*», – пише блогерка у травні 2015 р., маючи на увазі війну на сході України. Примітно, що в сучасних текстах війна постає як хвороба, що руйнує не так тіла, як душі людей.

Війна як подорож. Складається враження, що ця схема також має глибоке культурне коріння. У її межах війна протиставлена дому. Солдати повертаються додому як мандрівники. На час війни контакти з родиною обмежені або перериваються. Вдома можуть відбуватися катастрофічні зміни (подружня зрада, смерть близьких тощо). Рідний дім за час перебування господаря на війні стає незнаною (і навіть ворожою) територією: «Перед ним раптом повстає відпускний солдат, який, *прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком*» [Микола Хвильовий. Повість про санаторійну зону (1924)].

Інколи втрата дому й родини постає як покарання за неправильну поведінку воїна-мандрівника, який піддається спокусам (що дещо нагадує античні сюжети з Одісеєм): «Аж після війни дізнався, що, *доки він ходив із своїми ленд-лізами, втратив сім'ю*: в один день, в один змиг ока загубив найдорожче – дружину й дітей малих» [Олесь Гончар. Берег любові (1976)].

У текстах про нинішню російсько-українську війну цей сюжет набуває дещо відмінного вигляду через іншу перспективу: коли боєць повертається додому, змінюється не дім. Іншим, «не тим» виявляється він сам. Зміна ідентичності героя нагадує результат перебування в «іншому світі». Світи мирного життя і війни виявляють несумісність. За цими ознаками світ війни нагадує потойбічний світ (пор. згадану вище схему ВІЙНА – ЦЕ ПЕКЛО).

«Не той чоловік». Чому солдатам так важко повертатися з війни у сім'ю» – цей заголовок матеріалу в «Українській правді»⁶¹, присвячений психологічним проблемам адаптації до мирного життя, досить чітко описує ситуацію і в аспекті, який нас цікавить. «Нерідко це справжня нова драма і війна. Вже вдома», – пише автор. Характерно, що наслідком повернення з війни тут також стає втрата сім'ї: дружина йде від чоловіка, який став іншим, або той йде з дому сам.

1.4. Метафори миру

Мир та спокій: загальні обриси. Набір праслов'янських основ на позначення миру, порівняно із позначеннями війни, є кількісно меншим. Це насамперед псл. **mirъ* «мир, всесвіт» та **rokojъ* «відпочинок, спокій, мир», похідні від яких представлені в усіх слов'янських мовах.

Версії мотивації семантики **mirъ* «мир» > «спокій, милий». Сумнівні семантичні переходи: «мир» > «мерти (заспокоюватися)» та «мир» > «друг, дружба»⁶².

Псл. **mirъ* «мир, згода», споріднене з лит. ст. *mieras* «мир, спокій», лтс. *miërs* «тс.» (Pokorný, 712 вважає, що у балтійських мовах це – слов'янське запозичення), алб. *mirë* «хороший», дінд. *mitrás* «друг», пов'язується з іє. **mēi-* «ласкавий, милий» з формантом *-ro-* (з формантом *-lo-* корінь представлений у псл. **milъ* «милий») (ЕСУМ, 3 463; БЕР, 4 110–111). Ця етимологія вважається найбільш надійною. Відповідно, первісна семантика миру мотивована значенням позитивного сприйняття та приємних відчуттів, пор. споріднене лат. *mītis* «м'який, ніжний (смак)» (Derksen, 318).

В ЕСУМ наводиться думка В. Мартинова, який пов'язує псл. форму із **mertī* «мерти (заспокоюватися)». Але цю етимологію загалом не підтримують попри семантичну паралель у розвитку лексем від близького за значенням **rokojъ*.

Укладачі БЕР висловлюють сумніви щодо можливості спорідненості з дінд. *mitrá-* «друг, дружба», авест. *miqra-* «договір» та іменем божества

⁶¹ Лубківський Ігор. «Не той чоловік». Чому солдатам так важко повертатися з війни у сім'ю. *Українська правда*. 2016. 5 травня. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/05/5/211873/>

⁶² Яворська Г. М., Чмир О. Р. Семантика війни і миру в сучасних слов'янських мовах: історико-типологічний аспект.

дінд. *Mitrá-*, авест., дперс. *Miṣra-*, яку підтримує М. Фасмер (Фасмер, 2 626). Ми також вважаємо цей зв'язок сумнівним, хоча на семантично-му рівні зв'язок із поняттям дружби міг би підкріпити приклад подібно-го семантичного розвитку у двн. *fridu* «дружба», нім. *Friede* «мир» (БЕР, 4, 111). Однак підстав для цього все ж замало.

Подальший розвиток значення: «мир (спокій)» – «всесвіт»; «мир» – «грумада». На базі значення «спокій, злагода між людьми» доволі рано формується значення «світ, всесвіт», очевидно, як місце, де панує спокій, тиша, злагода. Хоча підстави для такого розвитку значення залишаються не вповні зрозумілими.

У плані семантичного розвитку показовим є пол. *rokój* «мир» і «кімната». У старослов'янській мові функціонували омонімічні *миръ* «мир, спокій» (синонім *покои*, понад 150 вживань у старослов'янських пам'ятках) та *миръ* «світ, всесвіт» (СС, 328). Значення «світ, всесвіт» збереглося в окремих сучасних слов'янських мовах, передусім у російській, де омоніми розрізняються за формами множини, а до реформи правопису розрізнялись і графічно, а також у болг. *мир*, укр. *мир*, серб. заст. *мир*; у решті мов представлене у складі складних слів: хорв. *svemir*, слн. *vsemir(je)*, ч. *vesmír*.

У східнослов'янських мовах спостерігається метонімічний перехід «місце» – «ті, хто там проживає», а далі – назва соціальної інституції: «сільська громада». Пор.: укр. *мир* «громада (сільська); народ», рос. *мир* «все населення земної кулі; заст. зібрання сільської громади», білор. *мір* «заст. сільська громада».

Мир як спокій: «кімната», «відпочинок», «упокій». У польській мові з XIV ст. на позначення стану миру, згоди, відсутності війни використовується слово *rokój*. Похідні псл. **rokojъ* «відпочинок, спокій, мир» представлені в усіх слов'янських мовах: укр. *покій* «тиша, мир, заспокоєння; кімната»; рос. *покой* «спокій; заст. кімната»; бр. *покой* «кімната; спокій»; ч. *rokoj* «спокій; кімната»; слц., нл. *rokoj* «спокій; мир»; вл. *rokoj* «спокій; упокій»; болг. *покой* «спокій, тиша, покій»; м. *покој* «спокій; упокій»; схв. *покој* «тс.»; слн. *rokoj* «відпочинок, спокій, мир». Псл. **rokojъ* пов'язане чергуванням голосних із **ročiti* «спочити» [ЕСУМ, 4 481–482]. Псл. **ročiti*, префіксальне утворення від **čiti*, споріднене з дінд. *ciráh* «довгий, тривалий»; лат. *quiēs* «спокій», «відпочиваю», *quiēSCO* «відпочиваю», *tranquillus* «спокійний, тихий»; гот. *hveila* «час, дозвілля» [ЕСУМ,

4 547]. Автори ЕССЯ припускають можливість подвійної мотивації каузатива **kojiti*, спираючись на поширенішу префіксальну пару **rokojiti*, **ročiti*: **rokojъ* → **rokojiti* ← **ročiti* (ЕССЯ, 10 113).

Зв'язок семантики спокою зі смертю, людиною, що померла (*покійник*), пояснюється евфемістичною заміною та поширеними уявленнями про смерть як вічний спокій.

Приклад енантіосемії (поєднання протилежних значень): «заспокоювати» – «коїти недобре». На думку укладачів ЕССЯ, від **čiti* утворено каузатив **kojiti*, продовження якого у слов'янських мовах поряд зі значеннями «заспокоювати, стишувати» має значення «годувати (молоком матері)», напр., слц. *kojit'* «заспокоювати, утихомирювати, стишувати» та «заст. годувати немовля молоком матері». Укр. *коїти* «робити щось недобре; виробляти, чинити», на їхню думку, не варто відокремлювати від інших слів із значенням «заспокоювати», оскільки в основі розвитку семантики лежить значення «вкладати»; срхр. діал. *kojit* «згортати (вкладати кругами) канат». В основі розвитку значення українського дієслова лежить метафоричний перенос «вкладати» – «задумувати» (щось недобре) (ЕССЯ, 10 113).

Метафорична концептуалізація поняття миру: будівельна конструкція, цінна річ, результат словесних дій. У старослов'янській та давньоруській мовах зафіксовані численні приклади, коли мир представляється як результат упорядкування, будівництва (див.: Срезн., 3, 234–235).

Подібне метафоричне представлення миру простежується й у сучасних мовах. Воно пов'язується з певними якісними характеристиками. Передусім ідеться про ознаки, що вказують на незмінність фізичних параметрів у просторі (укр. *міцний (сталий, непорушний) мир*; рос. *прочный (незыблемый) мир*; ч. *pevný mír*) та часі (укр. *вічний мир*; пол. *trwały pokój*; ч. *trvalý mír*; слц. *trvalý mier*; хорв. *trajan mir*; слн. *trajni mir*; болг. *траен мир*).

Випадки порушення миру при метафоричному представленні його як конструкції описуються через зміни конфігурації: від втрати стійкості і міцності до повного знищення: укр. *розхитувати мир*; рос. *разрушить мир*; хорв. *uništiti mir*; пол. *zniszczyć pokój*. Відповідно у таких ситуаціях миру притаманні інші характеристики, як матеріальні та просторові (укр. *нестійкий (крихкий, хисткий) мир*; рос. *шаткий (неустой-*

чивий) мир; болг. *крехък мир*; м. *кревкиот мир*; хорв. *krhki mir*; серб. *крчки мир*; ч. *křehký mír*), так і часові (укр. *нетривалий (короткочасний) мир*; рос. *недолговечный мир*; болг. *краткотраен мир*). Варто звернути увагу на те, що в деяких словниках окремо подається значення «коротка перерва у ході війни, перемир'я». Тобто мир на фоні війни представляється як обмежений у часі (нетривалий) період.

Деонтична модальність. Мир виступає об'єктом мрій, прагнень, устремлінь: укр. *жадати миру, прагнути (до) миру*; рос. *мечтать о мире, жаждать мира, стремиться к миру*; пол. *pragnienie pokoju*; ч. *žítí pro mír*; слц. *túžobne o čakávaný mier, túžba po trvalom mieri, smäd po mieri*; болг. *жадувам за мир*; серб. *жедан за мир*; хорв. *žeđ za mirom*; слн. *žeja za tír*; м. *жед за мир*.

Мир необхідно берегти, зміцнювати і підтримувати: укр. *берегти мир*; рос. *поддерживать мир*; ч. *zachovat mír*; слц. *udržiat' mier na svete, vo svete*; пол. *umacnianie, utrzymywanie, zachowanie pokoju*; болг. *поддържане на мира, подкрепа на мира*; серб., хорв. *odrđavanje míra*; слн. *obvarovanje míru na svetu*.

За мир борються, його захищають: укр. *борці за мир, захисники миру*; пол. *walczyć o pokój*; болг. *борба за мир*. Метою боротьби є перемога і відновлення/встановлення миру: укр. *перемога миру*; рос. *торжество мира*; ч. *triumf míru*; хорв. *trijumf míra*. Для опису (встановленого) мирного стану часто використовуються різні предикати влади: укр. *мир запанував*; пол. *spokój i pokój panowały na ziemi*; рос. *воцарился мир*; бр. *зацараваяў мір*; ч. *na zemi převládal mír a klid*; серб. *мир и спокој су завладали на земљи*; м. *мир и спокојство преовладаваат на земјата*; хорв. *mír i tišina zavládali su na zemlji*.

Мир сакралізується – у нього вірять, йому служать, за нього моляться: укр. *служити миру, молитва за мир*; рос. *на службе мира* (пор. напис на медалі ООН); пол. *wierzyć w pokój, modlić się o pokój*. Молитва за мир водночас є молитвою за перемогу: укр. *«щоб принести Богові вдячні молитви за даровані Ним перемоги і відновлення миру та спокою народного»* [Г. Кониський (GRAC)].

Основним способом відновлення, встановлення миру після його порушення, після війни є досягнення *домовленості* між ворогуючими сторонами (порушниками миру). Словники всіх слов'янських мов фіксують семантичний перехід «мир» – «мирний договір». Для досягнення мирного договору відбуваються (ведуться): укр. *мирні переговори*; рос.

мирные переговоры; бр. *мірныя перамовы*; пол. *roztowu pokojowe*; ч. *mírové rozhovory*; слц. *mírové rozhovory*; болг. *мирни преговори*; м. *мировни разговори*; серб. *мировни преговори*; хорв. *mirovni pregovori*; слн. *mirovne pogovore*.

Непорушність угод стверджується виконанням певних ритуалів, зокрема їх письмовим засвідченням: укр. *підписати мир*; рос. *подписать мир*; бр. *падпісаць мір*; пол. *podpisać pokój*; ч. *podepsat mír*; слн. *podpisati mir*. Отже, перехід до стану миру після завершення війни засвідчується підписом уповноваженої особи – написанням нею свого імені. Тобто здійсненням словесної дії, яка має перформативну силу⁶³.

1.5. Роль перформативів

Семантичний перехід «війна» – «словесна дія, суперечка, словесний захист». Вище характеризувалися семантичні переходи, які мотивували значення війни, від сфери джерела (поле бою, гонитва, полювання, удар) до сфери цілі (війна). Напрямок семантичних переходів був зрозумілим. Однак зв'язок семантики війни із словесними діями не такий однозначний. Через це будемо говорити спочатку про наявність певної кореляції між мовленням і війною. Значення «словесна дія, суперечка» виступає разом із значенням «війна» у слов'янських континуантів кількох праслов'янських основ: **ortь-* серб. *rat* «війна»; болг. заст. *rat* «війна»; стсл. *рать* «битва, бій, боротьба, війна»; рос., укр. *рать* «бій, війна; військо; величезна кількість». Значення «словесна дія» представлене у похідних дієсловах: рос. *ратовать*, укр. *ратувати* «виступати, говорити на захист». Це ж саме поєднання значень наявне також у словах-континуантах: псл. **bornь* «сварка, битва, боротьба»; цсл. *брань* «війна, битва, боротьба»; др. *боронь* «битва, охорона, перешкода», «заборона, наказ»; ч. ст. *braň* «зброя»; пол. *broń* «зброя, військовий підрозділ»; серб. *бран*; хорв. *brân* «боротьба, битва, війна». Так само значення словесної дії представлене у словах, пов'язаних із псл. **perti*, *-ie-*, **per-*, ч. *příti se* «сваритися» *příti* (заст.) «відмовляти». Сюди ж належать укр. *пря* «суперечка, боротьба»; рос. *пря*; др. *пья* «судовий процес, позов», запозичені зі старослов'янської; пол. *prza* «судовий процес»

⁶³ Про підпис як перформатив див.: Derrida, Jacques. Signature. (1988). Event. Context. In: *Derrida, Jacques. Limited Inc Evanston Il.* Northwestern University Press. 160 p. Pp. 1–25.

(ЕСУМ, 4, 618). Пор. також псл. **sъropъ* «конфлікт, суперечка», від якого маємо рос. *спор* «суперечка»; укр. *спір*, яке вважається спорідненим із санскрит. (Ригведа) *pṛt-* «битва, боротьба» (Фасмер, 3 737).

Отже, семантична паралель, що пов'язує значення «суперечка», «виступати, говорити на захист», з одного боку, і «війна, битва, боротьба, фізичний захист» – з іншого, на слов'янському матеріалі засвідчена цілком надійно. Крім того, ці паралелі у загальному вигляді повторюють семантичну модель, зафіксовану в значенні згаданого вище, та генетично не пов'язаного зі слов'янськими словами гр. *πόλεμος* «війна; битва; суперечка, спір». Пор. укр. *полемика* та його відповідники в різних європейських мовах, джерелом для яких є фр. *polémique* (від гр. *πολεμικός*) «такий, що відноситься до війни; войовничий; агресивна суперечка (часто в письмовій формі)».

Ще одну семантичну паралель до зв'язку війни як події, що розгортається у фізичному просторі, і словесних дій, суперечки віднаходимо за межами індоєвропейських мов, у тюркськ. *savaş* «війна», що походить від давньотюркськ. *sav-* (дієслівна основа зі значенням «сперечатися одне з одним, сваритися») + іменний суф. *aş* «суперечка, сварка, бійка, боротьба». На думку Дж. Клосона, первісне значення *savaş* було пов'язане зі словесною суперечкою, сваркою, а далі набуло фізичного сенсу «обмін ударами, бійка; боротьба»⁶⁴. Такий хід думки щодо напрямку семантичного розвитку не є стандартним. Інші дослідники вважають первісним значення «бійка», очевидно, за логікою переходу від конкретного до абстрактного, а не навпаки.

У будь-якому випадку очевидно, що семантична кореляція між словесною дією (суперечкою) та поняттям війни, що відбувається у фізичній дійсності, є засвідченою як семантичними паралелями всередині генетично близьких слов'янських мов, так і віддаленою індоєвропейською паралеллю з давньогрецької. Також вона підтверджена тюркськими даними, що належать до іншої мовної сім'ї. На наш погляд, версія Дж. Клосона щодо напряму розвитку значення (від словесної дії, суперечки до фізичної бійки, а далі – битви та війни) також має право на існування. Крім того, не виключена можливість, що сварка у вигляді ритуальної суперечки представників ворогуючих сторін могла відбуватися невіддільно від фізичного бою, тобто на початку битви як цілісної

⁶⁴ Clauson, Gerard. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. P. 793.

події, що продовжувалася далі у фізичній реальності⁶⁵. У такому випадку словесна суперечка була повноправним компонентом битви/війни. Якщо ж словесна суперечка позначала початок фізичного зіткнення сторін, то це було б додатковим аргументом на користь послідовності розвитку значення «спір, суперечка» – «битва, війна», яка відповідала би послідовності розгортання словесних та фізичних подій у реальному часі.

У будь-якому разі зв'язок між словесними та фізичними діями у семантиці лексем на позначення війни не є випадковим. Це підтверджує вживання слів-перформативів, мовленнєвих актів, які становлять форму соціальної дії, що змінює соціальну ситуацію⁶⁶.

Ситуація війни і воєнних дій, за усталеними повсякденними уявленнями, має розпочинатися з *оголошення війни* (офіційної заяви про початок війни)⁶⁷. Цей офіційний мовленнєвий акт, тобто слова, проголошені від імені лідерів (лідера) держави, її керівництва, призводить до принципової зміни соціально-історичної ситуації, країна таким чином переходить до стану війни. Для того щоб розпочати війну, досить лідеру однієї із сторін оголосити про це усно. Але для формального закінчення війни, як правило, потрібні письмово оформлені документи. Недарма війну *оголошують*, а мир – *підписують*. Отже, словесна дія (оголошення війни, підписання миру) здатна змінити суспільну реальність, маючи надалі цілком матеріальні наслідки. Застосування назви «війна», як свідчать дані публічного дискурсу в Україні, також має перформативну силу, перетворюючи ситуацію на «справжню війну» в очах українських громадян⁶⁸. Функціонування перформативів показує лінгвопрагматичні механізми зв'язків між фізичними та словесними виявами у семантиці війни.

У деяких розглянутих вище слов'янських прикладах поєднані значення «боронити за допомогою словесних та фізичних дій» (укр. *ратувати*), а також значення «оборона, битва та сварка, лайка» (у словах, пов'язаних із **bornъ*, стсл. *брань* «битва»; рос. *брань* «лайка»). Позначення

⁶⁵ Пор.: Матюшина И. Г. Словесные поединки в королевских сагах. *Висы дружбы. Сборник статей в честь Т. Н. Джаксон*. М., 2011. С. 246–254.

⁶⁶ Searle, John R. (1989). How Performatives Work. *Linguistics and Philosophy*. Vol. 12, No. 5. Pp. 535–558.

⁶⁷ Хоча сучасне міжнародне право не містить вимоги про обов'язковість факту оголошення війни для того, щоб кваліфікувати збройний конфлікт як війну.

⁶⁸ Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. С. 14–23.

словесних дій у цих випадках можуть бути проінтерпретовані як перформативні мовленнєві акти (дієслова зі значенням заборони, відмови та ін.).

На рівні перформативів виявляємо ще одну генетично максимально віддалену типологічну паралель до поєднання значень словесних та фізичних дій. Йдеться про розвиток значення китайського *bao*, яке вживається в сучасній мові як декларатив (тип перформативного мовленнєвого акту, що відповідає, зокрема, укр. *оголошення, оголошувати*)⁶⁹. На думку авторів відомої праці про регулярні семантичні зміни, в історичному розвитку значення китайського *bao* відбувається регулярний семантичний перехід від первісного «захищати, боронити (фізично)» до значення мовленнєвого акту «проголошувати, декларувати». При цьому обидва значення продовжують співіснувати як співвідношення між семантикою фізичного захисту і задекларованих (словесних) гарантій захисту.

1.6. Перемога в контексті гібридної війни

Одна з особливостей гібридної війни полягає в тому, що цілковита воєнна перемога, на відміну від традиційної війни, буває (чи вважається) у ній неможливою для жодної зі сторін⁷⁰. Це переводить питання у вимір смислів та їхнього конструювання. В умовах гібридної війни перемога переміщується зі сфери мілітарних бойових дій, що відбуваються у фізичній реальності, до когнітивного (ментального) виміру війни, а полем боротьби за перемогу стає боротьба за домінування смислів та інтерпретацій.

У випадку російсько-української агресії закономірно натрапляємо на кілька цілковито суперечливих і логічно неузгоджених інтерпретацій перемоги. Так, на думку російського експерта С. Караганова, Росія вважає, що перемогла Захід, і продовжує його «перевиховувати». У той же час німецький експерт говорить, що трансатлантична єдність перемогла Росію мирними засобами – фактично перемогла Німеччина, уникнувши поновлення нової холодної війни. Показово, що в обох під-

⁶⁹ Traugott, Elizabeth C., & Dasher, Richard B. (2005). Regularity in Semantic Change. Cambridge: Cambridge University Press. P. 214–215.

⁷⁰ Lasica, Daniel T. (2012). Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory. [s. l.], 66 p.

ходах ідеться про перемогу у термінах конфлікту РФ – Захід. Хоча трактування подій (результатів конфлікту) є абсолютно протилежним. З одного боку, це демонструє залежність поняття перемоги від того, як розуміють інтерпретатори, хто є головними учасниками конфлікту, з іншого – цей приклад показує: навіть якщо учасників подій ідентифікують однаково, це не стає на перешкоді, щоб одночасно кожний оголосив себе переможцем.

Саме з логіки розуміння війни на Донбасі як конфлікту між РФ і Заходом (країнами НАТО) впливає, що «військова перемога над Росією на Донбасі неможлива». Ці слова Надзвичайного і Повноважного посла Німеччини в Україні Ернста Райхеля були сприйняті в Україні як твердження про неможливість військової перемоги України над Росією. Однак панові Райхелю йшлося про інше – про неможливість війни між НАТО та РФ, замість якої ведеться політика «залакування Росії» з боку НАТО, застосовуються санкції проти РФ тощо. У цій схемі завданням України стає не боротьба з агресором, а виконання Мінських домовленостей, проведення внутрішніх реформ, боротьба з корупцією тощо.

При інтерпретації російсько-української гібридної війни як конфлікту між РФ та Заходом роль України як об'єкта агресії фактично уподібнюється ролі заручника терористів, якого використовують для виконання висунутих терористами вимог. РФ у цій схемі виконує роль держави-терориста, натомість країни Заходу намагаються «звільнити» Україну мирним шляхом і з найменшими втратами. Таке розуміння не передбачає завершення війни перемогою України – йдеться лише про мінімізацію шкоди.

На відміну від бачення держави-агресора і, певною мірою, країн-партнерів, із перспективи України в цій війні маємо двох головних учасників: Україна як об'єкт агресії і РФ як країна-нападник. Погодитися на інтерпретацію російсько-української агресії як війни РФ із Заходом Україна не може, оскільки в цьому випадку не береться до уваги найголовніше: п'ять років ведення бойових дій на території нашої держави, понад 13 тис. жертв, кількість яких щоденно збільшується, понад 1,5 млн переселенців, усі величезні економічні, гуманітарні, психологічні втрати. Перемогою для України має стати перемога у війні з російським агресором.

Ще складніше говорити про зміст перемоги й поразки в умовах, коли час і форми завершення гібридної війни залишаються невизначеними, а статус конфлікту чітко не окресленим. Специфіка гібридної

війни потребує створення власного переконливого розуміння змісту перемоги над ворогом. Особливо важливим стає бачення бажаних післявоєнних сценаріїв із залученням принципів міжнародного права у частині *правила після війни (jus post bellum)* і їхньої модифікації для умов гібридної війни та з точки зору відповідальності гібридного агресора.

Проте наразі тема закінчення війни, поза вимогами покарати агресора і міркуваннями про долю Криму та Донбасу, в українському публічному дискурсі майже не представлена. Це принципово відрізняє нинішню війну від Другої світової, де ця тема концептуалізувалася як «повернення до мирного (довоєнного) життя». У сучасній Україні подібний «мирний» наратив нав'язується деякими представниками опозиції, однак він надто погано узгоджується з нинішніми внутрішньоукраїнськими та міжнародними реаліями.

Зв'язок концептів перемоги і поразки у фреймі гібридної війни залишається неясним. За правилами «звичайної» війни перемога має бути проголошена спеціальною вербальною дією як *підписання миру* (подібною до дії *оголошення війни*). Сторона, що перемогла, декларує закінчення війни, а протилежна сторона визнає себе переможеною. Але цей сценарій в умовах гібридної війни є майже неймовірним. Агресор, який не визнає свою роль як учасника конфлікту і репрезентує себе як миротворця, не передбачає для себе, відповідно, будь-якого визнання поразки.

У повсякденному вжитку, в українському публічному дискурсі, в інтернет-мережах слово *перемога* виступає як протилежність не *поразки*, а *зради*. Крім того, *перемога* вживається як позначення для різновиду подолання внутрішньополітичних суперечностей, досить далеких, на перший погляд, від ситуації гібридної війни, насамперед від ситуації на Донбасі.

Ця досить нестандартна ситуація, випадок поширення контекстуальних синонімів *зрада/перемога* у формі інтернет-мему, переводить наратив перемоги над зовнішнім противником до наративу перемоги над власною *злочинною владою* (ще один популярний інтернет-мем). Таким чином, маємо ситуацію відтворення моделі протиставлення «народ – влада», успадкованої від подій Революції Гідності зими 2013–2014 рр.

Ці позначення в сучасних текстах та окремих висловах вживають у контексті критики влади як засіб дорікнути представникам владних

структур за відхилення від «ідеалів Майдану» та *зраду* цим ідеалам ⁷¹ (рідше – зазвичай іронічно – говорять про *перемогу* для схвалення дій громадськості, якій вдається відстояти свої інтереси). Таким чином, модель протиставлення «народ – влада» часів Майдану зими 2013–2014 рр. частково зберігає свою роль у типологічно подібному протистоянні громадськості та влади (хоча влада за цей час змінилася).

Якщо взяти до уваги, що однією з цілей гібридної війни РФ проти України є підрив легітимності української влади та роздмухування внутрішньополітичних суперечностей, цей випадок зовні «нелогічної» інтерпретації *перемоги* як антоніма *зради* (а не поразки) цілком вписується до контексту гібридної агресії.

Нині спостерігаємо поширення нового варіанта «внутрішнього» розуміння перемоги як перемоги над корупцією, що подається як важливіша за перемогу у війні. Чути заклики до «перемоги над собою», без якої начебто перемога над агресором є недосяжною. «В нас немає шансів на перемогу над зовнішнім ворогом, якщо ми не зможемо перемогти самих себе у війні, в якій ми як держава поки що програли всі основні битви, – війні з корупцією», – пише Андрій Коболєв, автор статті у тижневику «Дзеркало тижня. Україна» (19 травня 2017 р.). Замість *перемоги* тут стверджується факт *програшу основних битв і відсутності шансів на перемогу над зовнішнім ворогом*. Метафоричне переведення боротьби з корупцією, яка сама по собі є необхідною, на рівень подій реальної війни, що точиться на Донбасі внаслідок агресії РФ, є не просто маніпулятивним прийомом, воно виконує роль інформаційної та смислової зброї, підставляючи на місце перемоги поразку.

Поряд із перемогою в українській публічній сфері дебатуються інші варіанти закінчення війни. Так, заклики «припинити війну» створюють враження, що це справа волі (і бажання чи небажання) політичних лідерів. Ця картина не відповідає фізичній реальності війни, однак вписується у когнітивну схему її неправдивого розуміння як «громадянського конфлікту» або «братовбивчої війни», що розвивається за концептуально-метафоричною логікою родинного конфлікту і має припинитися за втручання лідера-«батька». Крім того, концепція *громадянської війни* в Україні, що нав'язується противником, вчергове знецінює зміст і значення перемоги, намагаючись заступити її концептом примирення.

⁷¹ Яворська Г. Мова як складник конфлікту. *Media Studies. Междисциплинарные исследования медиа*: материалы конференции. Харьков, 2016. С. 103–108.

1.7. Мир як ідеологема

Семантика миру пов'язана із терпінням, злагодою, спокоєм, тишею, а етимологічно також зі значеннями «світ, всесвіт». Мир метафорично концептуалізується як споруда/конструкція, як цінна крихка річ, яку треба берегти, як приз чи нагорода, за яку треба боротися.

Можна припустити також, що поняття миру, в силу своєї ціннісної зарядженості, є подвійно чутливим до впливу ідеологічних дискурсів. Пор. специфічний войовничий наратив *боротьби за мир* у радянській ідеології (разом з відомим політичним жартом радянських часів з біблійними конотаціями: *будемо боротися за мир так, що каменя на камені не залишиться*), англ. *struggle for peace* у діяльності міжнародних організацій, *Міжнародний день миру*, встановлений резолюцією Генасамблеї ООН, тощо. Окремі ідеологеми, пов'язані з війною, також існують, однак вони мають референцію не до війни взагалі, а до конкретних історичних подій (напр., ідеологема Великої Вітчизняної війни).

Як відзначено в п. 1.2, у якому йдеться про асиметрію концептів війни і миру, семантична структура позначень війни в їхньому основному значенні збройного конфлікту містить у собі перелік певних конкретних ознак, а семантична структура позначень миру (в межах антонімічного протиставлення з війною) складається із заперечення ознак, властивих війні (пор. вище значення 2 до укр. *мир*; див. с. 45). Можемо зробити висновок про те, що на рівні антонімії семантика миру є похідною і, відповідно, залежною від семантики війни. Одразу помітно, що у цьому фрагменті семантики війни та миру спостерігаємо розходження із сучасними уявленнями на рівні здорового глузду, згідно з якими саме війна становить відхилення від звичайного (або «нейтрального», «нормального») стану речей.

Коли ж від семантики вербального антонімічного протиставлення переходимо на рівень понять, або концептів, асиметрія війни і миру набуває іншого вигляду. У цій площині ВІЙНА постає як цивілізаційний концепт, або ключове слово культури ⁷². Натомість МИР – це аксіологічний концепт, який відсилає до уявлень про позитивні цінності ⁷³. Крім того, мир, на відміну від війни, має іншу модальність, інший зв'язок із

⁷² Wierzbicka, Anna. (1992). *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press. 496 p.

⁷³ Bartmiński, Jerzy. (2007). *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS. 283 s.

реальністю. Мир належить до сфери бажаного, а не дійсного, і водночас – до уявлень про те, «як має бути». Модальність миру – деонтична, це сфера норм, приписів і закликів. Натомість війна відсилає до дійсності, яка вона є, тобто належить до алетичної модальності (від гр. *алетея* – істина)⁷⁴.

Деонтичні твердження, на відміну від алетичних, виключають можливість встановити їхню істинність. Вони можуть бути переформульовані як алетичні (наприклад, можна встановити, чи є істинним твердження про підписання миру між сторонами або про його дотримання/недотримання). Але у політичній рекламі, яка містить визначення миру на зразок «Мир – це зупинити війну, а не заробляти на ній», місця для оцінки істинності не зостається. Проте відкривається широке поле для політичних маніпуляцій. Передвиборча кампанія напередодні президентських і парламентських виборів 2019 р. в Україні дає багато прикладів маніпуляцій з поняттям миру, коли використовуються стійкі наративи, спрямовані на дискредитацію влади. Така реклама є гранично маніпулятивною і спрямованою на зруйнування довіри до державних інститутів, зокрема інституту президентства. Так, у наведеному вище прикладі міститься нав'язуваний російськими джерелами і постійно поширюваний соціальними мережами наратив «наживи на крові», водночас стан миру подається як наслідок уявної дії «зупинити війну», з імплікацією негативно оцінюваного суб'єкта дії (українська влада – продажна, мародерська, ледь не канібальська, або, точніше, український президент, який, у межах цієї логіки, *не бажає зупинити війну*, бо йому вона начебто *вигідна*). Як бачимо, війна і мир подані тут за допомогою механістичних метафор. Війна метафоризується як механізм у дії, а мир – як його зупинка. Така метафоризація війни суперечить поширеним в Україні репрезентаціям війни як стихійної сили та дикого звіра, тобто уподібненню природним, неконтрольованим об'єктам. Натомість мир частково корелює з механістичною метафорою (конструкція та механізм).

В інших текстах, наприклад т. зв. «Партії миру», мир – це «згода між усіма українцями», тобто мир знову виступає як начебто бажаний стан з імплікацією іншого поширюваного російськими медіа наративу «громадянської війни в Україні».

⁷⁴ Подекуди деонтична модальність виступає як протилежність епістемічної, остання корелює з алетичною модальністю, оскільки передбачає оцінку з погляду істини.

Подекуди мир визначають як компроміс, як результат домовленості. Ціна таких «домовленостей» залишається за кадром. За допомогою поняття миру нав'язується ледь прихований заклик до капітуляції перед ворогом.

Найбільш парадоксальний приклад – це гасло Олександра Вілкула «Почнемо з миру» («Начнем с мира»). Смісл миру полягає в тому, що за всіх варіантів його розуміння він постає як результат, як закінчення війни. Натомість заклик «розпочати з миру» спирається на зворотню послідовність подій, тобто допускає логічне продовження: «Почнемо з миру, а закінчимо війною». Недарма на одній із фотографій на сайті Mova⁷⁵ на тлі білборду «Почнемо з миру» наперехрест розташований напис «А ми – з Перемоги!». Адже мир стає результатом перемоги, а не навпаки.

Проте експліцитних прикладів, де мир у політичній рекламі і ширше – у політичному просторі подавався б як результат ПЕРЕМОГИ, замало.

Семантика війни та миру, як показує наше дослідження, виявилася водночас досить складною та де в чому непрозорою. Виявлена картина концептуалізації цих співвідносних понять є мозаїчно-фрагментарною, далекою від жорсткої цілісності.

Один із найбільш інформативних висновків проведеного дослідження полягає в тому, що війна і мир є семантично асиметричними не тільки на рівні лексичної антонімії, а й на рівні пов'язаних із ними когнітивних схем. Підтверджується попереднє припущення, що вони належать до різних категорій концептів: війна – «ключове слово культури», натомість мир пов'язаний зі сферою аксіології і входить до складу позитивних соціальних цінностей та інструментів встановлення соціальних зв'язків.

Серед виявлених семантичних типологічних паралелей найбільш показовим і найбільш надійно засвідченим, стійким у часі та поширеним у просторі виявився стійкий в'язок між семантикою війни і перформативами. Війна як сукупність подій, що відбуваються у фізичному просторі, невід'ємно пов'язана зі словесними діями. І мир як фізична і соціальна реальність набуває чинності за допомогою мовленнєвих засобів. Роль перформативів виявляється однією із ключових у контексті семантики та прагматики концептів війни та миру. У семантичному

⁷⁵ Mova: сайт. URL: <https://www.facebook.com/Mova.Online>

плані однією з найбільш важливих є тема їхніх часових та просторових характеристик.

Концепт війни має динамічну структуру. Прототипний характер Другої світової для категорії подій, яка об'єднує війни, очевидно, певною мірою досі впливає на уявлення про сучасну російсько-українську війну, а також і на репрезентацію російської агресії в Україні. Водночас у наші дні тут відбувається помітний зсув: нинішня війна поступово переміщується для громадян України до центру категорії. Про це свідчать вирази *до війни* і *після війни*, які до 2014 р. мали винятково значення «до Великої Вітчизняної війни/Другої світової війни», а нині змінюють референцію – *до війни* тепер позначає життя до російської агресії, а *після війни* – залишається невизначеним.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОНТОЛОГІЯ

Онтологію традиційно визначають як знання про сутнісний вимір буття світу, основи та першопочатки всього існуючого. Поняття сутнісного може вживатися для позначення реальності явищ, котрі існують об'єктивно, незалежно від людини та її свідомості, але також і для позначення ціннісного аспекту реальності – найбільш важливого, принципового у її побудові, того, що має фундаментальне значення для певного суб'єкта.

Ідея світу як реальності, що існує об'єктивно, поза людською свідомістю, незалежно від людської волі та її бажань, є досить продуктивною для пізнання, побудованого на раціональних, наукових засадах, особливо для сфери пізнання природних явищ. Для цілей наукового пізнання створюється абстрактне розуміння *«світу як він існує сам у собі»*.

Однак уявлення про об'єктивний світ погано узгоджується із явищами, які у своїй основі є принципово суб'єктивними – реальністю світу людини, важливим складником якого є соціально-політична реальність. Людська реальність побудована на принципово інших засадах, аніж реальність природи, оскільки створена волею, розумом і бажаннями людей як реальність їхнього власного життя, включно із соціальною і політичною організацією. У такому розумінні головне питання онтології набуває вигляду: *«У якому сенсі існує світ-для-нас?»*

Соціально-політична реальність існує як життєва реальність людської спільноти, множини індивідів, пов'язаних між собою певними відносинами. Вона не може бути об'єктивною у сенсі наукового пізнання, що

має справу із «речами-у-собі», вона є суб'єктивною, оскільки отримує свій смисл лише з позицій певного суб'єкта. Людина живе у світі значень, якими вона наділяє об'єктивні явища і процеси природи (тобто суб'єктивує їх, робить «речами-для-себе»), а також у світі створеної нею самою реальності (за визначенням суб'єктивної). Як існує політичний суб'єкт (держава, нація, соціум) – це питання *політичної онтології* – знання про сутнісний вимір соціально-політичної реальності, тобто про її смисл.

У реальності життя людини, або в екзистенційній реальності, значення має не так знання про об'єктивну реальність, як сфера суб'єктивних уявлень про світ. Згідно зі своїми уявленнями суб'єкт приймає рішення та мотивує свої дії, маючи на увазі власні інтереси й цінності, як він їх розуміє. Зіткнення інтересів, різні уявлення про ті самі речі, про свою ідентичність та іншого, про порядок співіснування, норми поведінки, розуміння справедливості можуть за певних умов призводити до конфліктів, сприяти стану війни або миру.

Онтологія війни і миру визначає смислову реальність соціально-політичних відносин, що будуються через зіткнення та узгодження інтересів, через структури ідентичності, солідарності та конвенцій, через відносини влади та формування моделей порядку.

2.1. Модуси реальності: дискурсивний та екзистенційний

Для визначення сутнісних ознак війни необхідно враховувати два модуси її існування: 1) війна як феномен фізичної реальності; 2) війна як дискурсивний конструкт. Співвідношення між двома модусами може бути описане, зокрема, за допомогою сучасних когнітивно-семантичних та комунікативних підходів, які дозволяють поставити питання про характер зв'язку між текстами щодо війни (дискурсивними практиками й наративами) та матеріальними параметрами воєнних дій.

Рефлексія про війну (так само як усі інші види рефлексії) розгортається в дискурсивному вимірі. Можна стверджувати, що війни невід'ємні від словесних, дискурсивних практик. Таким чином, доходимо загального висновку про те, що війна реалізується як у матеріальному, так і в дискурсивному вимірах.

У ході гібридної війни екзистенційна царина ведення бойових дій супроводжується діями у когнітивно-ментальній сфері, такими, напр.,

як створення принципово конфліктуючих наративів з протилежними інтерпретаціями подій для різних цільових аудиторій (міжнародні організації, США, ЄС vs. внутрішня російська аудиторія й проросійська аудиторія в Україні). Метою цих та інших дій є підсилення невизначеності. Існування різних перспектив у розумінні дійсності є властивістю когнітивних процесів та процесів комунікативної взаємодії. Проте в умовах війни ці загальні комунікативно-когнітивні ознаки набувають нових вимірів за рахунок їх цілеспрямованого використання, підпорядкованого цілям війни.

Можна твердити, що дискурс про війну і війна у вимірі фізичних дій з'являються одночасно. *Війна існує як комплекс значень у відповідній системі, щобто виникає насамперед як дискурс війни.*

Збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати як війна, тобто історична, соціальна, гуманітарна та ін. подія, тільки в рамках її дискурсивного (насамперед вербального) осмислення. Найбільш кривава сутичка не є війною, доки про неї не створено оповіді. Екзистенційний модус війни завжди йде у супроводі її дискурсивними формами. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом із дискурсивними формами.

Міфи, історичні хроніки, романи, репортажі, монографії, праці філософів та істориків, доповіді експертів і аналітиків, присвячені військовому мистецтву, військове право та ін. – цей перелік текстових і соціальних форм осмислення явища війни та інтерпретацій конкретних воєнних подій можна продовжувати і розширювати майже нескінченно. Об'єднує ці різноманітні види діяльності її знаковий (семіотичний) характер.

Від того, як називати речі, залежить і те, яка реальність постає в уявленнях тієї або іншої соціальної групи, політиків та експертів. Розгортання дискурсу ведеться за логікою моделювання реальності. За певних умов і спільної згоди можна досягти узгодженого розуміння, однак цьому заважають різниця інтересів та ціннісних настанов, які штовхають до формування дискурсів у суперечливих напрямках, хоча вони віднесені до тих самих подій. З цим ще можна погодитись, якщо обмежитися рівнем вербальних суперечок, однак дотримання певного стратегічного напрямку створення дискурсивної реальності має наслідком і відповідні дії, впритул до використання силових та збройних засобів, заради доведення своєї правоти.

Внутрішня побудова соціально-політичного простору окреслюється двома рівнями: по-перше, це універсальні ціннісно-нормативні

структури, що формуються ідеологією та традицією, по-друге, це індивідуалізовані форми суб'єктивного позначання та осмислення, що зароджуються у процесі переживання світу. Взаємодія когнітивної та екзистенційної реальності створює стрижень смислового протистояння у соціально-політичних процесах.

З питання про значення термінів починається проникнення в реальність, оскільки її створення зумовлене системою позначень. Будь-яка суперечка, вербальна чи фізична, є зав'язаною на значенні тих або тих ключових термінів, які насправді можуть позначати одну й ту саму екзистенційну реальність. Але відмінність полягає в тому, який за ними постає дискурс і яким чином формується дискурсивна реальність. Ті, хто починає говорити про події на Донбасі як про «внутрішній конфлікт», і ті, хто знає й погоджується, що це є пряма російська агресія проти України, перебувають у різних реальностях: у першому випадку дискурс будується таким чином, щоб не помічати іноземного вторгнення, російських танків та зброї, тоді як у другому – внутрішні розлади й антиукраїнські настрої політиків виглядають як щось малозначуще порівняно із самим фактом інтервенції.

У символічно-узагальненому вигляді протиставлення екзистенційної й когнітивної реальності прийнято позначати як протистояння повсякденних практичних потреб життя та необхідності осягнення його смислу, наділення феноменів життя певними значеннями. Останнє може задовольнятися через відчуття причетності до вищих цінностей, зокрема до *віри* як системи осмислення сутності людського світу або *історії* як системи визнаних у соціумі тверджень про реальні події, разом із їх осмисленням.

Такий ключовий елемент міжнародної реальності, як держава, система соціально-політичних відносин, існує й у *матеріальному вимірі* – це людська спільнота, що перебуває в певному просторі й часі, з відповідною матеріальною основою (територія, населення, ресурси тощо). Одночасно держава перебуває у *когнітивній реальності* як певний феномен універсальної та загальноприйнятої моделі світу, закріпленої у свідомості великих соціальних груп (інших народів та держав).

Якщо реальність держави заперечується в когнітивному сенсі, це означає, що реальною є лише територія з певним населенням, що може бути і стає об'єктом зовнішньої експансії з боку тієї сили, яка вважає себе дійсно реальною і справжньою. Так створювались європейські колоніальні імперії, які не визнавали смислової реальності та

суб'єктність місцевих політичних формувань, а отже, могли зі спокійним сумлінням їх знищувати.

Щоб стверджувати себе у фізичній реальності, держава як когнітивний феномен має встановлювати схеми своєї *символічної присутності у певному часі та просторі*. Насамперед позначити свої кордони, межі володіння, простір влади й експансії, смислові ландшафти тощо, а в історичному вимірі – прив'язати елементи місцевості до значущих подій свого становлення й розвитку, встановити свої пам'ятники і затвердити свою топоніміку як елементи власної смислової моделі світу з одночасним знищенням присутності чужорідних смислових елементів, які руйнують цілісний простір державності.

Процеси «радянзації» простору колишньої Російської імперії шляхом перейменування міст та інших топонімів є невід'ємним складником формування колективної свідомості, ментального простору, потрібного більшовицькій владі. Натомість з отриманням незалежності відбувається процес декомунізації соціального простору країни з метою створення найбільш гомогенного і комфортного середовища для формування державницької свідомості.

Людина живе у власному світі, серед речей і явищ, які мають для неї значення відповідно до її інтересів, цінностей, уявлень, тобто відповідно до її моделі реальності. Інший світ, що існує поза межами суб'єктивної реальності людини, має статус нейтрального, мало значущого, або існує як негативна реальність, невідома та непізнана, яка може містити небезпеки та загрози життю людини й існуванню її світу.

Ставлення до засобів, за допомогою яких людина взаємодіє зі світом, розширює свою експансію та генерує культуру, є значущим чинником формування людської свідомості. Цілеспрямоване застосування знаряддя робить людину суб'єктом процесу діяльності, у якому вона протиставлена зовнішньому світу. Володіння зброєю пов'язане із формуванням елементів внутрішнього світу. Не маючи зброї і знарядь, людина залишається елементом самої природи, підкоряється її порядкам. Різниця між своїм світом та чужим також формується за посередництвом наявних у людини механізмів присвоєння, тобто певних знарядь або технологій. Через процеси присвоєння відбувається і формування суб'єктності як механізму володіння світом.

Оскільки людина взаємодіє з природою та довкіллям через матрицю культури, тобто іманентно накладає на об'єктивні порядки природи власні форми порядку або підтягує їх до власних форм розуміння,

то феномени природи постають перед нею у суб'єктивованому вигляді, через їхнє значення для людини. Про природу взагалі можна говорити об'єктивно лише тією мірою, якою людина з нею взаємодіє, і лише про порядки взаємодії з нею як про технології у широкому сенсі, включно з усім спектром пізнавальних, практичних, чуттєвих та інших відносин зі світом. Світ постає як екзистенційна реальність – сукупність особливим чином упорядкованих значень, потрібних для існування людини.

Історія та екзистенція. Онтологічний вимір соціальних та міжнародних взаємодій, зокрема у параметрах війни і миру як функціональних станів соціально-політичної системи, виникає на *перетині історії та екзистенції* як базових форм її буття. В історичному вимірі існують лише події, зафіксовані через певні тексти (джерела), а той, хто переводить ці знання у смислову послідовність, дискурс, тобто пише історію, фактично створює ту реальність, яку ми знаємо як історичну. Подія набуває реальність через повідомлення про неї.

У свідомості зафіксована не тільки реальність, створена внаслідок практичних взаємодій із зовнішнім світом, які є досить обмеженими (життєвий досвід), але й реальність, надана у вигляді текстів повідомлень (когнітивно-комунікаційний досвід). Світ людини створений подіями, у які вона включена, і повідомленнями, які до неї надходять з різних джерел. Подія – значущий факт, інтегрований у життєвий світ людини, деяка зміна, яка набуває значення для суб'єкта, тобто є фактом *екзистенції*. Повідомлення несуть інформацію про події та про устрій реальності, тобто є елементами *історії* як сфери опису подій.

Війна – складний комплекс, реальність якого зумовлена різного типу пов'язаними між собою *подіями*, які позначені як воєнні дії, а також *повідомленнями* про події та факти, що вкладаються у визначене розуміння війни. У військових операціях значну роль відіграє спроможність правильно оцінити значення подій, надати їм належну інтерпретацію. Не менш значущою є здатність верифікації та оцінки значення повідомлень, які надходять до мозкового центру війни та оперативного керівництва діями.

Життєпис, або біографія, може мати вигляд переліку низки подій, що відбувалися з людиною, але простий список фактів не надає знання про *значення* тієї або іншої події у житті людини, про її вплив на становлення особистості, формування внутрішнього світу тощо. Це може зробити або сама особистість або її біограф шляхом рефлексії і ство-

рення життєвої історії. Послідовність викладу біографії задає певний порядок, накреслює схему, але не наповнює її змістом. Події, які мають значення для суб'єкта, отримують статус реальності, тобто мають значення в екзистенційному вимірі (у вимірі історії). Події, які не є суттєвими або важливими для особистості, *не мають значення*, їх реальність сумнівна – вони не впливають на життя і не згадуються в історії.

Зростання значущості події (повідомлення) залежить від рівня його впливу на життя, на долю суб'єкта (людини, країни, соціуму). Питання лише у тому, з яких позицій може бути надане значення тим або тим подіям у житті людини, особливо якщо її постать важлива для суспільства в цілому. Можна дивитись на особистість Тараса Шевченка виключно через призму його творчості та її значення у побудові національної самосвідомості, а можна і з урахуванням побутових та на перший погляд приземлених фактів, висвітлюючи події, що начебто не пов'язані прямо зі змістом творчості Кобзаря, таким чином розширюючи уявлення про розмаїття ідентичності його постаті.

Реальність, яка надана людині у вигляді повідомлень, що фіксують процеси і події поза межами її практично досяжного світу, оцінюється як об'єктивна (знання) або така, що не має реального змісту (фантастична). Ознака об'єктивності є елементом оцінки повідомлень з допомогою відповідних механізмів культури, якими людина володіє: схем довіри або верифікації (рефлексивний досвід). Спроможність сприймати повідомлення, декодувати сигнали зовнішнього світу пов'язана із устроєм свідомості, що формується соціально-культурним середовищем та власною активністю людини.

Історична реальність, складником якої є реальність соціально-політична, в цілому виглядає як об'єктивний, багатовимірний *життєвий процес*, складений через взаємодію численних людських доль, їхніх зіткнень і суперечностей, розповідей і повідомлень, а також їхню оцінку та осмислення. Як така історія має принаймні три модули існування: 1) *реальність життя (екзистенційна)*; 2) *розповідь про реальність (комунікаційна)*; 3) *рефлексивна реальність (смысловая)*.

На екзистенційному рівні реальними вважаються самі події, те, що вплетено у життєві процеси: вчинки, зіткнення, зустрічі. Можливість брати участь у подіях визначена здатністю людини приймати рішення згідно зі своїми уявленнями про устрій реальності, про значення речей, з якими вона зіштовхується, і подій, що відбуваються навколо неї.

Події, речі, феномени – певні значущі факти життя. Якщо суб'єктом події є людина, це її вчинок; якщо вона фігурує у соціальних діях, це факт колективних зусиль і процесів. Події і речі інтегровані у реальність життя людини через свої значення. Включена у соціальні процеси людина може бачити їх лише зі свого боку, частково. Подія може сприйматися безпосередньо як життєва реальність, а також і опосередковано, через повідомлення про неї. Повідомлення про подію вже намагається реконструювати її як значущий факт життя і таким чином вводить її у соціально-комунікаційний простір.

В екзистенційній реальності обмін повідомленнями поєднаний з потоком подій. Спілкування з іншими у вигляді окремих комунікативних актів за певних умов може вважатися також подією (зустріч, значуща для долі людини, зіткнення з ворогом тощо). На рівні життєвих процесів події, що дійсно відбувалися, сприймаються безпосередньо, а повідомлення, що тут фігурують, залишаються частиною життєвої реальності.

Речі і події набувають вигляду повідомлень у певному *когнітивно-комунікативному просторі*, де можуть нівелюватись їхні онтологічний вимір та присутність у реальності і залишається інформаційна складова. Сам по собі обмін знаками та сигналами – зовнішня форма комунікації, змістом якої є смисл закладеного в них повідомлення, тобто коли відбувається декодування значень, які несуть у собі знаки. У сфері комунікацій речі і події фігурують як особливі сутності, наділені смислом, але фактично відриваються від самої дійсності. Відносна автономність соціально-когнітивного простору робить можливим створення міфічних або ілюзорних сутностей з відповідним змістом.

На *комунікаційному рівні історія виступає як текст*, свідчення щодо подій, які пережиті і відомі через сліди у вигляді документів, спогадів, листів, матеріальних решток. Повідомлення зафіксовано текстами у прийнятих мовно-концептуальних параметрах. Воно набуває значення, має цінність, оскільки є свідченням, документом, фактом, що має нову якість реальності, існує у певному комунікативному просторі. Те або інше тлумачення факту або події залежить не стільки від самої дійсності, яку потрібно аналізувати й дослідити, щоб знайти істину, а від механізму декодування фактів, закладених в організації самого суб'єкта тлумачення. Висловлювання говорять не тільки про факти і події, а й про самого суб'єкта.

Повідомлення можуть фіксувати як справжні події, так і видавати фальшиву подію за реальну, надають різні трактування подій життєвої

реальності й можуть визначати їх як дійсні або недійсні. Фіксація подій у масовій свідомості, що відбувається за допомогою мас-медіа, насправді є механізмом організації повідомлень, виробництвом текстів, що описують реальність. Вони не обов'язково несуть інформацію про дійсний стан справ, а частіше надають лише суміш із реальних фактів, їх переказів і оцінок. Повідомлення отримує вищий статус знання, якщо має тотожний сенс у будь-якому можливому комунікативному акті, хоча це також іще не є гарантією відповідності знання дійсності (істини).

Комунікаційні процеси й реальні події можуть відбуватися паралельно як процеси різних рівнів, але можуть і перехрещуватись, підміняючи одне одного. Події як значущі факти життя складаються у дискурс інакше, аніж це відбувається в побудові повідомлень (опис життя). Біографія пишеться умовно наближено до реальності відповідно до авторської оцінки подій як значущих або неістотних, хоча інший автор може надавати інше значення тим самим подіям і фактам життя.

Подія (річ, феномен, процес) сама може отримати статус знака та бути прочитана як повідомлення, наратив. Тоді процес читання сам стає складником комунікації («дим на горі означає наявність вогню» або «дим – сигнал, знак небезпеки»). Якщо ж ми маємо ланцюжок пов'язаних подій, то і повідомлення в цьому ланцюжку може розглядатись як окрема подія. У першому випадку комунікативна дія побудована за парадигматичною схемою – як інтерпретація дій людини, тлумачення. У другому – за синтагматичною схемою як послідовність тлумачень у загальному ланцюгу подій. Отже, події і повідомлення можуть бути пов'язані у єдність, подібну до системи мови, що виводить екзистенційну та комунікаційну реальність на рівень рефлексії.

Щоб відрізнити те, що називають подією, від повідомлення, потрібно мати на увазі контекст існування певного феномену. Подія з'являється зі сфери фактичного, справжнього, *дійсного* буття, тоді як сферою існування повідомлення є *можливе* – те, що може бути прочитане у різних кодових схемах, і де вихід до реальності складає проблему. Розрізнення можливого і дійсного відбувається шляхом рефлексії.

Рефлексія за допомогою механізмів мета-мови (категоріально-понятійний апарат) створює вищий смисловий рівень реальності, на якому відбувається формування повідомлень про події та повідомлення. Досвід рефлексії визначений епістемологією суб'єкта, за якою формується уявлення про структуру реальності та її особливості і яка надає

свої засоби оцінювання та презентації істини. На рефлексивному рівні відбувається осмислення історичної реальності як сукупності подій і повідомлень про них, будуються концептуальні смислові моделі та поняття про об'єктивні закономірності та соціальні дії, про суб'єктив історії тощо (метаісторія). Через механізми рефлексії та раціональності відбувається реконструкція реальності, яка більш наближена до дійсності, оскільки охоплює ширший комплекс смислових одиниць, тобто робить абстрактну реальність окремих елементів більш конкретизованою і синтетичною.

Статус справжності надається реальності у вигляді підсумкового цілісного уявлення внутрішньо несуперечливого і в собі завершеного, де всі можливі типи повідомлень про події, матеріальні сліди та сліди у сприйнятті свідчень знаходять адекватне тлумачення. Сутністю будь-якої рефлексії є вихід за межі горизонтів, що окреслюються сукупністю повідомлень про події, на рівень справжньої дійсності.

Для соціуму визначення *справжності* тієї або іншої реальності спирається на рівень вірувань та переконань, які домінують у когнітивно-комунікативному просторі і які до того ж можуть мати потужну підтримку з боку владної організації спільноти. У питаннях віри в онтологічному вимірі різним суб'єктам навряд чи можна дійти остаточної згоди, оскільки спосіб вірувань закладений у саму їхню організацію. Зокрема, можна скільки завгодно наводити факти, спростовувати аргументи протилежної сторони, але це не буде почуте віручою людиною і відкидатиметься з порогу.

На шляху до об'єктивної дійсності поведирем може виступати лише раціональне критичне мислення, але теж до певної межі, за якою розум втрачає надійний ґрунт і має знову звертатись до віри у певну реальність. Головне, щоб віра залишалася відносною і не заважала сумнівам. Сумнівне створює простір темряви, однак воно необхідне на шляху ствердження тих або інших переконань.

Процес пізнання є засобом позначання зовнішнього світу або його осмислення у суб'єктивній формі як значущого для певних дій. Це також процес засвоєння і негативної реальності, практичне оволодіння якою спрямоване на спротив загрозам із боку невідомого. Життєво-практична свідомість є обмеженою внаслідок недосконалих форм організації суб'єкта, але вона може отримати розширення за рахунок пізнання раціонального та наукового – способу теоретичного засвоєння невідомого універсальним суб'єктом.

Разом із тим, раціональне пізнання є більш обмеженим порівняно з практичним знанням. Якщо дивитися на суспільно-політичні процеси лише як на об'єктивну реальність і намагатися виявити закономірності та рушійні сили історії, подібно до того як досліджуються процеси в природі, то значна частина дійсності, пов'язана з мотивами та локальними особистими інтересами, взагалі випадатиме з поля зору, або вони знайдуть досить абстрактне і загальне пояснення. Прихильники методів історичного детермінізму та марксизму ігнорують суб'єктивний характер побудови соціально-політичної реальності, а отже, і її дійсну онтологію.

Детерміністично налаштовані історики пояснюють Хрестові походи середньовічної доби прагненнями західного лицарства до збагачення та поширення влади, лише замаскованими релігійними мотивами, які вважаються фікцією. Однак, якщо взяти до уваги, що християнська модель світу трактує Єрусалим як сакральний центр Всесвіту, де сконцентровані сили, що керують світовим порядком, то стає очевидним, що для християнства володіння цим місцем невірними є неприпустимим, відтак потрібно негайно спрямувати зусилля на його звільнення.

З прогресом людства різноманітні повідомлення все більше насичують повсякденне життя, а розвиток медійних технологій призводить до того, що людина практично весь час перебуває в інформаційному середовищі і з подіями має справу переважно через повідомлення про них. Постійне перебування у сфері повідомлень стає заміником самої реальності, а отже, людина все більше стає об'єктом маніпулювання з боку сил, що контролюють світ повідомлень. Вихід за межі цього кокону можливий шляхом переходу до альтернативних каналів отримання повідомлень та за наявності механізмів критичного мислення, що надають можливість відрізнити фальшиві повідомлення від справжніх.

2.2. Суб'єктивний вимір реальності

Онтологічна суб'єктність держави. Щоб розуміти реальність світової політики, мотиви та рушійні сили війни і миру, слід визнати, що ця реальність може існувати лише через призму уявлень суб'єкта про середовище, у якому він перебуває, – своєрідну ментальну карту реальності.

Війна і мир є феноменами соціально-політичної, а в часовому вимірі – історичної реальності. *Соціально-політична реальність є прин-*

ципово суб'єктивною, оскільки є частиною реальності екзистенційної, реальності життя. Це означає, що життєві явища, події та процеси, речі та знаки у світі людини отримують свій онтологічний статус через функціонування певного суб'єкта. У політичній реальності провідна роль належить суб'єктам соціальної дії, які приймають рішення та діють згідно зі своїми уявленнями про реальність.

У соціально-політичній реальності діють суб'єкти із складнішою організацією, аніж індивід. Нація – історико-генетична й комунікативна єдність, пристосована для потреб спільного, унормованого правилами цивілізованого життя. Націю визначають як багатофункціональну, солідарну, організовану, напівзакриту соціокультурну групу, що усвідомлює факт свого існування, члени якої дотримуються норм внутрішньогрупової солідарності та демонструють готовність до колективних дій.

Коли спільнота розвиває засади власного існування до стану політичного життя і має власну волю до самоорганізації та розвитку, вона стає суб'єктом як у ставленні до себе, так і до інших. Зріла нація має риси колективної особистості зі своїми структурами свідомості, що ґрунтуються на історичному досвіді. Вона має соціальну організацію з відповідними механізмами – спільна воля, історична пам'ять, уява, суспільний розум, форми сприйняття зовнішнього світу, усвідомлення себе як суб'єкта і схеми самоідентифікації. Політична нація функціонує через механізми держави. Вона упорядковує й контролює своє життя, вирішує власну долю, ідентифікує себе як активну силу, керується своїми особливими інтересами, має систему цінностей, ідеологію, цілеспрямовано встановлює свій контроль над внутрішнім простором та здобуває впливи у зовнішньому. Кістяком держави як суб'єкта виступає її політична організація, насамперед державні інститути, а також система розподілу владних відносин у межах суспільства.

Держава як соціально-політична система виявляє себе у конкретних діях у внутрішньому та зовнішньому світі, виступає суб'єктом у спілкуванні з іншими державами, визначає та здійснює певну стратегічну політику, спрямовану на формування потрібної для неї реальності, – як у межах країни, так і в міжнародному середовищі. Суб'єктність держави передбачає послідовність та активність при формуванні зовнішніх відносин як цілісного комплексу, коли різні стратегічні напрями узгоджені та гармонізовані між собою, діють у напрямку єдиної мети – створення сприятливого міжнародного середовища, у якому країна може розвивати свій потенціал та бути захищеною від зовнішніх загроз.

Виникнення та існування держави, її екзистенційний статус пов'язані із спроможністю спільноти до консолідації для протидії зовнішнім загрозам, регулювання економічного життя або створення суспільних господарських систем. Не маючи міцної політичної організації, народ разом із територією свого розселення стає об'єктом зазіхань та насильства з боку більш організованого зовнішнього агресора і, за відсутності організованих сил опору, фізично знищується або утворює підлеглий прошарок спільноти завойовників. Як зазначає Жерар Мере, історичне утвердження політичної онтології новітніх часів здійснювалось і досі здійснюється через війну⁷⁶.

Система влади побудована таким чином, щоб розрізнені соціальні процеси (прагнення, колективні емоції, суспільний розум тощо) мали сконцентрований вираз через волю єдиного суб'єкта. У стадії становлення державного організму формуються інститути влади та принципи її функціонування. Останні можуть трансформуватися відповідно до викликів зовнішнього світу або вимог внутрішнього розвитку.

Держава існує як суб'єкт у соціально-політичній та історичній реальності, у середовищі подібних соціально-політичних формувань. На рівні міждержавних взаємодій утворюються складніші соціально-політичні формації – угруповання держав або підсистеми міжнародних відносин. У внутрішньому житті останніх також формуються певні владні стосунки через розбудову систем впливів сильної держави на політику інших, більш слабких. Держава може потрапити у залежність від зовнішніх сил і втрачати суб'єктність або, навпаки, опанувати зовнішнє середовище на свою користь, посилювати себе як суб'єкта.

У сучасному світі взаємозв'язки між державами переплетені настільки, що відносини домінування і підлеглості, панування і підкорення, впливовості і залежності пронизують весь комплекс міжнародної соціально-політичної реальності, надають їй цілісний характер. У міжнародних комплексах системні та постійні міждержавні формації поєднані із віртуальними і спорадичними утвореннями. Межі їх просторів та кордони є гнучкими і можуть змінюватися в історичному часі. Будь-яка держава не може існувати як ізольована одиниця, її суб'єктність виявляється через систему відносин з іншими так само, як і через характер відносин до самої себе.

⁷⁶ Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. Львів: Кальварія, 2003. С. 130.

Історично у традиційних суспільствах суб'єктність держави ототожнювалася з волею її володаря або керівної верхівки та правлячої еліти, яка й визначала, що потрібно державі, тобто власні інтереси подавала як загальні. Ідея національно-демократичної організації держави формується у європейському контексті в модерні часи, коли виникає розуміння політичної нації як принципу побудови суспільства навколо власних інтересів. Універсальним тут є принцип народовладдя: якщо влада не відповідає своєму призначенню або спрямовує зусилля на шкоду власному народові, вона має бути змінена. Ідея демократичної держави протистоїть ідеї консолідації населення навколо інституту монархії або іншого авторитарного типу – воєнно-силовому або імперському.

Суб'єктом політичної дії є певна сила, потуга – концентрація політичної, економічної, військової, духовної могутності, що ідентифікує себе як активну істоту, має свої особливі інтереси, систему цінностей, ідеологію, послідовно й цілеспрямовано здійснює свою політику в міжнародному середовищі. Стратегічні рішення щодо політичних цілей приймаються вищим політичним керівництвом, яке і є дійсним актором, оскільки воно надає смисл тій реальності, що формується наступними діями виконавців. Суб'єктність держави не може вважатися справжньою за відсутності активного суверенітету, тобто механізмів політичної волі, усвідомленої політичної поведінки згідно з розумінням власних інтересів і пріоритетів.

З іншого боку, суб'єкт можна трактувати як *функцію процесу діяльності або спілкування*. Тоді реальність суб'єкта встановлюється відповідно до процесу діяльності або комунікації та щодо його ставлення до предмета дії (об'єкта) або висловлювання. Людина стає суб'єктом у площині діяльності, коли і якщо вона планує та реалізує свої задуми у дійсності, а в площині комунікації тоді, коли створює повідомлення, включається у соціум через вербальні та невербальні тексти тощо.

Креативний вимір суб'єкта подібний до авторської функції при написанні текстів або формуванні дискурсу. Поза існуванням тексту автор не може вважатись існуючим, тобто не є реальним: не можна називати автором людину, яка ще нічого не створила, а лише має намір. Так само не може вважатись суб'єктом держава, яка ніяк не стверджує себе у міжнародній реальності, а лише декларує свою присутність.

Суб'єктність складається історично під впливом різних чинників, серед яких найбільш істотним є спроможність до самоорганізації й розвитку.

Здатність до самоорганізації формується через креативні механізми суспільства, пов'язані з розвитком соціального інтелекту та критичної рефлексії. Розвинений суспільний розум надає особливу креативну якість суб'єкту, який отримує можливість не тільки діяти у світі та спілкуватися з іншими, але й творити, тобто формувати такий світ і ті порядки реальності, які він вважає для себе важливими й необхідними. Однак не обмежений моральними настановами соціальний конструктивізм може становити небезпеку людству в ситуації, коли соціально-політичний суб'єкт має у своєму розпорядженні настільки значні сили, що стає спроможним конструювати й перетворювати міжнародне середовище за своїми уподобаннями, зокрема через війни та конфлікти.

У будь-якому випадку суб'єкт здійснює певні акти, дії стосовно предметів, явищ, процесів, спрямовані на перетворення останніх згідно із своїм задумом у фізично-матеріальній або когнітивно-інтелектуальній площині. І хоча звично можна уявляти суб'єкт як окремого індивіда зі своїм розумом, волею, пам'яттю, тобто як фізично-психічну реальність, цього все ж недостатньо для повної суб'єктивності. Лише життєва активність, можливість впливати на події, регулювати їх, змінювати реальність робить людину суб'єктом.

За думкою Карла Ясперса, людина – істота, яка не тільки існує, а й знає, що вона існує. Впевнена у своїх силах, вона досліджує оточуючий світ і змінює його у власних цілях. Вона вирвалася з природного процесу, який завжди залишається лише неусвідомленим повторенням незмінного; вона – істота, яка не може бути пізнана просто як така, що існує, вона сама вільно вирішує майбутнє свого існування. Людина – це дух, ситуація людини як такої – духовна ситуація ⁷⁷.

Істотною відмінністю світу людини від світу природи є наявність свободи волі. Відсутність свободи волі означає відсутність суб'єктності, що дозволяє маніпулювати людиною (державою, соціальною групою тощо). Доречно згадати принца Гамлета, який іронічно заперечував можливість грати його думками та емоціями подібно до того, як грають на флейті.

Маючи свободу волі, людина набуває більших ознак суб'єкта, а тоді і його світ постає як суб'єктивний у своїх засадах і формах організації. Свобода може бути обмежена зовнішніми обставинами, тиском або впливами інших, певними зобов'язаннями перед іншими, суспільними

⁷⁷ Jaspers, Karl. (2010). *Man in the Modern Age*. New York: Routledge. P. 4.

відносинами тощо, але все це не позбавляє людину права вибору, можливості вирішувати, що є для неї добре і що погано, позначувати елементи зовнішнього світу як значущі для неї або як такі, що не мають сенсу, створювати свій світ як реальність, прагнути зрозуміти внутрішній світ іншого тощо.

Питання свободи волі у площині життя суспільств і народів не менш контроверсійне. Відмова у визнанні суб'єктності держави стає підставою для нав'язування чужої волі. Російські політики постійно стверджують, буцімто події в Україні інспіровані зовні американським Держдепом, що керівники держави призначаються з Вашингтону, а не обираються народом, тощо. На думку Москви, правом суб'єктності у міжнародних процесах володіють лише великі держави, які домовляються між собою про сфери впливу, тоді як менші мають виконувати їхню волю.

Якщо країна не є суб'єктом, вона потрапляє у ситуацію об'єкта чий-хось зазіхань. У цьому випадку залучаються концепти об'єктивістської парадигми, у форматі якої країна – це лише територія, яку справжній суб'єкт має право присвоїти, а народ – це просто населення, яке можна перетворити на обслуговуючий контингент справжніх господарів, яким усі ресурси країни мають належати. Такою є позиція сучасних російських політиків щодо інших народів, що, на їхню думку, перебувають у «законній» сфері впливів Москви. Ця позиція логічно отримує і практичне втілення – захоплення чужих територій, нахабне зарахування громадян іншої держави до своїх підданих, грабування ресурсів та власності тощо. Подібних настанов дотримується і московська православно церква, що проголошує терени колишньої імперії своєю канонічною територією.

Заяви певної держави на монополне володіння правом свободи волі, поруч із відкиданням цього права у інших, означає висунення претензії на панування над іншими: раби не мають власної волі, лише підкоряються волі господаря. Однак із плином часу і раб може повстати, покласти своє життя заради свободи, і тоді він стверджує свою суб'єктність.

Відмінності у розумінні внутрішньої побудови суспільства як суб'єкта становлять ґрунт для виникнення різних бар'єрів та перепон у сфері соціально-політичного, культурного та економічного життя. Поглиблення розколин, що відбуваються у процесах міжнародних взаємодій, призводить до посилення непроникності бар'єрів і до виникнення непорозумінь та конфліктних ситуацій.

Держава як смислова реальність. Онтологічний статус країни залежить від досягнення балансу внутрішньої організації держави та її зовнішніх параметрів функціонування. У розвиненому стані держава стає ефективною інституцією, спроможною впливати на зовнішнє середовище і досягти досконаліших форм самоорганізації. Присутність у реальному світі є умовою виживання країни, забезпечення її безпеки і стабільного існування.

Ключове питання смислу існування держави: *«Як держава може бути реальною у світовому просторі?»* Будь-яка країна так або інакше усвідомлює себе в геополітичному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, а також ураховує, як інші країни та світова спільнота сприймають цю країну і як вони бачать її місце в світі.

Реалізація прагнень увійти в безпосередній контакт з іншими країнами передбачає й осмислення інших структур свідомості та механізмів, що керують поведінкою впливових політичних і економічних сил у цих країнах. Проникнення у широкий світ і взаємодія з іншими починаються зі спроб їх зрозуміти, налагодити контакти та вступити у різноплановий діалог. Тоді країна може знайти форми презентації себе та власних інтересів, у яких світ має зрозуміти її саму. Усвідомлення та ствердження себе у світі як суб'єкта не повинно призводити до самозакненості або до утвердження своєї зверхності.

Держава є реальною завдяки своїй присутності та активності у системі міжнародних комунікацій, де вона засвоює термінологію і правила спілкування, етику відносин, норми цивілізованої поведінки. Міжнародно-правові норми і звичаї, вимоги міждержавного протоколу і дипломатії, культура і порядок обмінів, правила ведення бізнесу та інших взаємодій – усе це становить універсальну мову міжнародних спілкувань, дотримання вимог якої необхідне для визнання держави у світі. Подібно до того, як дитина, яка не володіє зрозумілою мовою та не керується нормами поведінки дорослого світу, не може вважатись особистістю, так і в міжнародних стосунках держава стає виключеною з реальності цивілізованого світу, якщо не дотримується прийнятих норм поведінки або використовує риторичку, не зрозумілу і не прийнятну для інших.

Кожна з країн, яка вступає у взаємодію з іншими, має первинний статус реальності формального типу, задекларований актом про існування (незалежність), що визнано іншими державами. Визнання з боку інших – необхідна умова для входження держави у міжнародну соціально-

політичну реальність. Невизнана держава існує в іншій якості – як умовно реальна, що існує лише для себе або як визнана тільки в колі собі подібних. Звичайно така ситуація виникає за підтримки та ініціативи іншої держави (групи держав), що в цьому зацікавлена та керується своїми локальними моделями розуміння порядку.

Держава-нація існує у світі, стає реальною, якщо вона включена у *систему міжнародних комунікацій*, активно веде діалог з іншими, буде власний дискурс у вигляді послідовних висловлювань, актів поведінки та рішень, намагається виразити себе, свою сутність у зовнішніх проявах і таким чином примусити інших поважати себе, рахуватись із собою, тобто зайняти своє місце у системі міжнародних відносин і взаємодій, яке відповідає її самоусвідомленню.

Держава стверджує власну суб'єктність, маючи необхідний комплекс можливостей у відносинах з іншими. Хоча міжнародне право формально зберігає за кожною державою статус рівноправного суб'єкта, але у дійсній системі відносин її значення вимірюється відповідно до її ефективності. Якщо механізми функціонування держави працюють настільки продуктивно, щоб забезпечити своїм громадянам необхідний рівень безпеки, захищеність від зовнішніх загроз, захист їхніх прав, високі стандарти життя, належний рівень свободи, можливості розвитку тощо, тоді держава стає дійсно реальною, оскільки відповідає своєму призначенню. Більш дієспроможна у цьому сенсі держава набуває більшу значущість, вищий статус реальності. І навпаки, якщо механізми держави не функціонують належним чином, вона слабне, втрачає реальність і, в кінцевому рахунку, стає імітацією або ілюзією. Можливо, саме це мав на увазі Путін, коли стверджував, що Україна як держава не існує, оскільки вже отримав уявлення про знищення її обороноспроможності. Однак і зацикленість Москви на нарощуванні силової потуги ще не означає реальності держави, якщо вона малоефективна в інших вимірах функціонування: орди завойовників або піратські зграї ще не створюють державність, хоча й діють за певними правилами та поняттями.

Держава набуває більш вагомого статусу, тобто стає більш реальною у міжнародному соціально-політичному і комунікаційному просторі, якщо зростає її активність у відносинах з іншими, якщо вона має більший вплив на міжнародну політику, упроваджує свої ініціативи, здійснює конструктивні проекти, сприяє покращенню порядку у світі тощо. Про державу, кволу та пасивну, забувають, і вона начебто не існує, хіба що сама для себе.

Відносини між народами набувають більшої реальності одне для одного, якщо підвищується рівень їхньої взаємодії у різних сферах життєдіяльності, що потребує відповідних механізмів регулювання – більш досконалих в силу більшої інтенсивності та складності взаємодій. Очевидно, що угоди і домовленості, яких не дотримується одна або обидві сторони, фактично стають ілюзорними, вони не існують як реальність, їхнє значення знівельовано, а відносини набувають стану невизначеності. Упорядкована реальність набуває вищого статусу залежно від характеру та дії домовленостей і від гарантій їх збереження.

Свою соціально-політичну функцію держава здійснює відповідно до власної спроможності бути діючим суб'єктом у глобальному та регіональному просторах. Якщо держава є пасивною, неспроможною захистити власні інтереси, вона автоматично йде у фарватері політики інших держав і переводиться в ранг країни-об'єкта, тобто втрачає самостійне значення, виключається з реальності у тому сенсі, що з нею ніхто не рахується і її не сприймають як реальність.

З іншого боку, держава (або інший корпоративний суб'єкт) може мати статус *негативної реальності*, якщо її дії на світовій арені є деструктивними, такими, що руйнують світовий порядок і вносять хаос у міжнародні відносини. Держава як деструктивна реальність має значення відповідно до ступеня її включення у процеси руйнування порядку.

Політичні конструкції можуть наділятися і *фальшивою суб'єктністю*, як це прагне представити Кремль у випадку самопроголошених республік на Донбасі, пропонуючи Києву вести з ними переговори на пряму і, таким чином, втрачати власну суб'єктність, оскільки насправді від цих перемовин нічого не залежить і все відбувається відповідно до рішень справжніх господарів у Москві.

Відносини з фейковою або слабкою державою автоматично стають також порожніми, імітацією, тобто мають мінімальне значення, оскільки ефективні взаємодії з такою державою неможливі. Відносини з міцною державою, яка має значний потенціал, внутрішню спроможність і демонструє ефективність у міжнародних процесах, набувають більш високого статусу, є більш значущими та реальними залежно від рівня їх розвиненості. Такі відносини надають значно більше можливостей для ефективної взаємодії у різних сферах. Між відносинами з нульовою ефективністю і такими, що мають максимальну вагу, існує низка проміжних станів. У цьому сенсі можна побудувати шкалу реальності або значущості відносин, за якою вимірюється їхнє дійсне значення.

Сформоване у системі зовнішніх спілкувань самовідчуття держави стає органічним складником цілісної моделі *ідентичності*, яка будується також і на внутрішніх засадах. Те, як держава себе відчуває у міжнародному середовищі, яким чином себе презентує та уявляє себе у світовому просторі, має узгоджуватись із власним самоусвідомленням, внутрішньою самоорганізацією як суб'єкта діяльності і спілкування.

У внутрішньому вимірі будь-який державний орган або інститут влади може вважатися реальним, коли відповідає власному призначенню, коли його функціонування є результативним, вносить зміни у стан справ, впливає на ситуацію або сприяє підтримці належного порядку. Якщо державні інститути не діють або діють неналежним чином, вони стимулюють зростання безладу і фактично сприяють руйнуванню держави. Напередодні революції 2014 р. Україна перебувала у стані банкрутства, жила в борг, її корумповане керівництво фактично було у васальній залежності від Москви, армія та оборонні потужності й захисні структури знищувались. Державу в такому стані дійсно можна було характеризувати як занепалу і реально не існуючу. Революція Гідності повернула країну на шлях відновлення суб'єктності і справжньої реальності.

Принцип виборності влади є одним із базових механізмів внутрішньої консолідації населення навколо власної держави, що підвищує її статус як соціально-політичної реальності. Вибори можуть бути справжніми в умовах демократії, але також – імітацією, прикриттям авторитарного режиму. В останньому випадку ставиться під сумнів легітимність влади, що підважує її статус як реальної у міжнародній спільноті. Відмова інших держав визнати легітимність перемоги на виборах робить лідера нереальним у тому сенсі, що з ним не варто мати серйозні справи. Керівництво держави також може бути проігнороване, якщо досвід засвідчує його схильність порушувати власні зобов'язання або видавати неіснуюче за дійсне. Ігнорування керівництва країни, накладання на нього санкцій – способи міжнародної ізоляції, виключення з реальності міжнародних відносин і комунікаційного простору.

Відповідно до процесів структурування зовнішнього середовища і загального геополітичного простору відбувається зміцнення внутрішньої організації держави-суб'єкта. До цього штовхає природний принцип самозбереження, що приводить устрій держави у відповідність до викликів і реалій складнішого світу. Базовим інтересом і стратегічною метою держави є підвищення її реальності як суб'єкта міжнародного життя і, відповідно, – позбавлення ознак країни-об'єкта.

Структури інтенцій. Спроможність суб'єкта до активної діяльності, комунікацій, захисту, сприйняття і подолання зовнішніх і внутрішніх загроз значною мірою базується на чинниках історичної пам'яті, уяви, розуму, волі. Усі ці компоненти мають спрямування до певних життєвих цілей і створюють відповідну інтенціональну структуру суб'єкта. На її основі формуються краще визначені стратегії руху до бажаного стану існування суб'єкта у відношенні до внутрішньої організації та у ставленні до інших.

Суб'єкт вважає себе центром Всесвіту, дивиться із себе назовні, а не підходить до всього з якоїсь нейтральної точки зору. Організація суб'єкта діяльності та спілкування передбачає формування його власної системи орієнтацій, ціннісної моделі, особливої схеми бачення, власних переконань та віри, тієї особливої позиції, що надає можливість створювати висловлювання про речі та події, тобто пропонувати світові свій власний дискурс.

Суб'єкт організований власними інтенціями – спрямованими назовні бажаннями та намірами. Базові інтенції отримують стратегічне значення. Інтенційна спрямованість назовні регулюється механізмами свідомості, за допомогою яких внутрішній світ суб'єкта приводиться у відповідність до зовнішнього, але, з іншого боку, може вступати з останнім у суперечності. Неузгодженість та розбалансованість внутрішнього і зовнішнього світів створює конфліктні ситуації.

Система значень, або модель світу, – спосіб моделювання реальності відповідно до певної аксіології та набору вихідних настанов, робить суб'єкта спроможним утворювати осмислені висловлювання, тобто надавати оцінку та значення тим або іншим фактам, процесам та подіям, або виключати їх за межі дискурсивного простору як такі, що не мають значення. Навколо аксіологічного ядра утворюється відповідна сітка понять та категорій, які разом із правилами та нормами побудови висловлювань складають специфічну мову – пристосовану до потреб суб'єктів політичного життя спеціалізовану систему значень. На основі систем означень, що надані природними мовами, людина створює індивідуалізовану систему означень, що формується на основі її власних інтересів, цілей і цінностей. Цивілізаційні угруповання споріднених держав або націй можуть створювати свої загальні моделі реальності⁷⁸.

⁷⁸ На основі трьох складників – *соціально-економічна структура, ментальність і вірування* – нація формує свої уявлення про устрій реальності у світі та власні інтереси як

Суспільна свідомість має бути певним чином відцентрована, щоб отримати збалансовану рівновагу різних ментальних та ідеологічних схем. Для цього потрібен передусім вагомий центр тяжіння у вигляді системи цінностей та інтересів, що оформлено у вигляді консолідуючої (національної, державницької) ідеї. Формування політичної спільноти у вигляді держави пов'язане з визначенням історичної долі народу, його місця серед інших, з його формами самосвідомості та ідентичності, що у підсумку створює національно-культуру єдності. Відсутність спільних смислопродукуючих механізмів перетворює народ на натовп, сукупність окремих одиниць, для кожної з яких властиві свої бажання та прагнення. Природно, що деякі з них будуть об'єднуватись на іншому базисі, знаходячи обґрунтування в інших формах свідомості, і створювати свої схеми ідентичності.

Серед найбільш значущих чинників, що формують суб'єкт, є спроможність до самоорганізації й розвитку, яка визначається складовими його цілісного соціально-когнітивного комплексу – *політична воля, сприйняття (перцепція), колективна пам'ять, суспільна уява, соціальний інтелект (розум)*. Певна конфігурація цих складників становить суб'єктивний комплекс спільноти, до якої прив'язана *національна модель світу* як загальний регулятивний чинник організації та функціонування соціуму, що встановлює правила побудови його внутрішньо- і зовнішньополітичного дискурсу.

Колективна пам'ять є формою зберігання значущої інформації, символів, образів, нормативних стереотипів, прецедентів, рецептів тощо. Історична пам'ять – це спогади, зафіксовані у традиції, які мають значення для конституювання соціальної групи та її ідентичності. Формою владного контролю над пам'яттю є прийнята модель історичного опису (історичний наратив).

Відповідно до домінуючої моделі соціального порядку в авторитарних державах складаються потужні механізми маніпулювання формами колективної пам'яті. На думку Жоржа Мінка, поняття *стратегії*

суб'єкта. На думку Е. Фромма, соціально-економічна структура суспільства, соціальний характер (ментальність) і вірування (релігія) є нероздільними. Якщо релігія не відповідає домінуючому соціальному характеру, вона є лише ідеологією, і, отже, слід шукати справжню релігійну структуру, приховану за нею, навіть якщо ми не усвідомлюємо її існування (див.: Фромм Еріх. Мати чи бути? / пер. з англ. Київ: Укр. письменник, 2010. 222 с. С. 150–151). Під релігійним слід розуміти емпіричну суб'єктивну орієнтацію, що не залежить від концептуальної структури, у якій сформульована релігійність. Тобто йдеться про різні офіційні та неофіційні комунікативні середовища та про форми їх взаємовідносин.

історизування є центральним для розуміння інституційної розмаїтості та ваги питань пам'яті, так само як і для розуміння поведінки зацікавлених діячів. Як пише автор, «ідеться про варіант символічної політики, котрий спирається на переконання, що деякі зображення історичних фактів, інтеріоризованих через офіційне (наприклад, у школі) чи неофіційне (наприклад, у сім'ї) поширення, мають потенціал колективної мобілізації, необхідний для політичного впливу»⁷⁹.

Домінація владної функції потребує формування такої схеми побудови соціальної пам'яті, призначенням якої є підтримка існуючої влади. І, як наслідок, історія кожного разу із зміною вождів, харизматичних лідерів або з появою нової схеми влади переписується наново, тоді як фактологічні архіви або знищуються, або мають закритий характер. Іноді влада використовує іншу форму стратегії історизування – забуття (свого роду антиісторія й антипам'ять). Стратегія «чистої сторінки» зводиться до того, щоб «насилницьки або потай ампутувати частину колективної історії та пам'яті, що її зберігає ... така стратегія використовується її творцями для того, щоб обілити себе та уникнути осуду і розслідування злочинів»⁸⁰.

У демократичних державах, так само як і в авторитарних, різні політичні сили прагнуть використовувати власні стратегії маніпулювання елементами пам'яті і забуття, але за умов демократії суспільство в цілому більшою мірою зорієнтоване на збереження усієї можливої інформації та знань, накопичених соціальним досвідом, на максимальне збереження архівів, тяжіє до багатомірного і плюралістичного розуміння історичних процесів.

Механізми *соціальної перцепції* зорієнтовані на селекцію значень і пов'язані з конструюванням фактів, подій, явищ, інших даних. Це суспільний механізм, за допомогою якого відбувається відбір значущих подій, внаслідок чого неістотне відходить у забуття. Контроль над структурами сприйняття здійснюється за допомогою прийнятої моделі реальності.

Схеми сприйняття, з їхньою функцією регулювання межі «внутрішнього» і «зовнішнього», у тоталітарному суспільстві побудовані таким чином, щоб радикально відсіювати «чуже» та консервувати «своє»,

⁷⁹ Мінк Ж. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі. Вступ // Європа та її болісні минувшини/авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпр. з П. Боннаром. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 17.

⁸⁰ Там само. С. 19–20.

звичне. Демократія більшою мірою прагне до активного засвоювання всього корисного «чужого» з тим, щоб зробити його «своїм» і, таким чином, удосконалювати себе. Механізми перцепції тут більш варіативні, вони припускають абсорбцію будь-яких інших цінностей і символів та збереження права на раціональну критику.

За посередництвом *соціальної уяви* конструюється символічна реальність, встановлюються смислові орієнтації і домінантні цінності. Регулювання смислу відбувається на основі прийнятої парадигми масової комунікації (публічний дискурс). За умов авторитарного режиму конструювання образів і символів, призначених для соціального регулювання та забезпечення порядку, здійснюється згідно з ієрархічною схемою: *вищі цінності (влада, еліта) – нижчі (народ)*. В умовах демократії уява більше зайнята конструюванням символічних світів, рівноправних у своїй значущості, і не терпить ситуацій підлеглості та нав'язування цінностей.

В екзистенційній реальності людина має справу не з об'єктивними речами, предметами, явищами і процесами, а зі своїм сприйняттям та своїми уявленнями про них – уявленнями, сформованими завдяки певній організації свідомості та її мовно-когнітивної системи. У функцію сприйняття включено й розуміння об'єктивності речей та форм їхньої організації, тобто у механізмах сприйняття присутнє також уявлення про незалежне від волі та бажань людини існування об'єктивного світу.

Наукова чи будь-яка інша форма раціонального знання може становити лише частину знання життєво-практичного, такого, що має значення для певного суб'єкта. У цьому сенсі чисто науковий світогляд є фікцією та засобом соціальної маніпуляції. В екзистенційному плані ключове значення мають базові вихідні форми побудови свідомості, які важко зруйнувати або змінювати за допомогою достовірних фактів та раціональних аргументів. Те, що відповідає певним стандартам смислотворення, виключає або маргіналізує інше, що у ці стандарти не вкладається, і тому виштовхується за межі свідомості, які розмиваються та стають менш стійкими.

Уявлення вплетені в історичні події, у яких вони демонструють і присутність суб'єкта. У повсякденному житті людина занурена в потік подій. При цьому вона не завжди замислюється над глибинними структурами та принципами й правилами, що його регулюють та є складовими елементами її власної реальності. Об'єктивні закономірності становлять основу перебігу тих або тих історичних подій і процесів,

але їхня дія має вияв лише через окремих суб'єктів, з їхніми уявленнями та розумом, волею та бажаннями.

Процеси прийняття рішень залежать від тієї моделі уявлень, що панує у свідомості людей та окреслює для них реальність, яку вони вважають справжньою. А оскільки люди перебувають у її межах, то можуть діяти лише відповідно до того комплексу правил і норм, згідно з якими ця реальність побудована. Сфера уявлень будується на основі знань, досвіду, традицій, думок авторитетних осіб, власного розуму тощо. Хоча уявлення про реальність лише частково збігаються із справжньою дійсністю через недосконалість людського досвіду та знання, вони можуть бути максимально наближені до цієї реальності, відтак дії суб'єкта стають більш адекватними.

Моделі уявлень, наявні в політичній культурі різних країн та їх угруповань, у міжнародних взаєминах конкурують між собою. Поведінка людей визначається їхніми уявленнями про устрій реальності, які не можуть не відрізнятися у різних індивідів, соціальних груп, спільнот залежно від їхнього досвіду та форм сприйняття, розуміння власних інтересів і планів на майбутнє. Різне бачення реальності, перебування у різних світах при тіснішій взаємодії суб'єктів призводить до нарощування непорозумінь і конфліктів між спільнотами.

Сферою дії *суспільного розуму* є критика і пошук більш ефективних знань і цінностей, що регулюють соціальне життя. Механізми раціональності функціонують згідно з прийнятою у суспільстві формою епістемології (когнітивної моделі). Іще з часів античності проявом соціального розуму стає створення більш раціональних кодексів законів, які замінюють звичаєве право, а також встановлення принципів функціонування держави, незалежних від індивідуальної волі, тобто інституцій влади. Правові механізми за природою мають функцію раціонального врегулювання внутрішніх конфліктів, однак в умовах авторитарного режиму вони можуть викривлюватись, і тоді в дію вступають «тіньові» механізми регулювання відносин («за поняттями»).

Консолідуючим соціокультурним механізмом суб'єкта є його *політична воля*, тобто бажання і спроможність влаштовувати власну долю згідно із власним баченням світу та свого місця в ньому, а також сприяти перетворенню свого середовища на більш комфортне та безпечне. За допомогою механізмів волі відбувається регулювання інших сфер інтенційної організації суб'єкта відповідно до національних інтересів – *дискурс влади*. Політична воля інтегрує всі ті інгредієнти, що впливають

на спосіб поведінки суб'єкта, тобто визначають його зовнішні орієнтації, зумовлюють ті або інші політичні рішення. Тому оволодіння механізмами волі на державному рівні є метою будь-якої політичної сили.

Державницьки організоване й національно свідоме суспільство має власну волю для втілення тих своїх рішень, що визначені його розумом. Воно має планувати своє майбутнє, виходячи з реальної ситуації й усвідомлення власних інтересів. Інакше суспільство втрачає суб'єктність, його долю вирішують інші держави із сильною волею та більш проникливим або хитрішим розумом. Наявність політичної волі є необхідним чинником оформлення суб'єктності країни. Без власної волі держава стає залежною від дії зовнішніх чинників, іграшкою у зіткненні більш потужних геополітичних сил. Натомість, маючи сильну політичну волю, країна розробляє та здійснює загальну стратегію власного розвитку, забезпечує захист населення, зовнішню безпеку країни.

Карл фон Клаузевіц наполягав на вирішальному значенні споріднених з волею розумових, духовних і моральних сил у військовому протистоянні. Ці сили він ставить на перше місце серед елементів стратегії – чинників, що впливають на хід подій. Ці моральні сили, наскрізь просякають усю військову стихію, вони мають велику спорідненість із волею, бо воля – величина моральна, і вони заздалегідь змикаються з нею, зливаються з нею в єдність, а воля – це те, що надає руху та керує всією масою матеріальних сил. Жодна теорія військового мистецтва, що не враховує моральні сили, на думку Клаузевіца, є неспроможною, бо дія фізичних сил цілковито зливається з дією сил моральних, їх неможливо відділити одне від одного. Але правда також і в тому, що саме ці сили щонайменше піддаються ґрунтовному науковому аналізу. Відсутність політичної волі є чи не найбільшою перепорою в реалізації стратегічного задуму⁸¹.

Від характеру побудови самого суб'єкта, форм організації його простору уявлень та всього комплексу його структур інтенцій залежить загальний *стратегічний погляд* на оточуючий світ та вибір стратегічних цілей. Ідеться про чинники, що визначають логіку поведінки держави як *суб'єкта* політичного життя. Послідовність взаємопов'язаних кроків влади у певному напрямку разом із загальною системою обґрунтувань цього руху (ідеологією) можна позначити як її *стратегічний дискурс*. Для сучасної української влади – це дискурс євроінтеграції,

⁸¹ Clausewitz, Carl von. (1976). *On War*. (Ed. and translated by Michael Howard and Peter Paret). Princeton: Princeton University Press. P. 184–185.

для Москви – дискурс реінтеграції імперії та геополітичного реваншу, для сучасних США – відновлення величі Америки тощо.

Логіка *поведінки* держави зумовлена можливостями країни, її національними інтересами та цілями, які вона ставить у взаєминах з іншими державами та щодо інтересів власного розвитку. Ця логіка має виявлення в модусах дії, спілкування та реальності.

Логіка *дії* спрямована на отримання певних переваг та впливів у політичному просторі згідно з інтересами та цілями держави-суб'єкта. Так, наприклад, спроможність та вміння держави захищати власні інтереси в стосунках з іншими державами та їхніми угрупованнями становить головний сенс зовнішньополітичної діяльності.

Логіка *спілкування* орієнтована на досягнення взаєморозуміння між різними суб'єктами, отримання інформації про наміри інших, визначення спільних цілей та дій, узгодження стратегій поведінки різних суб'єктів та владження виникаючих конфліктних ситуацій.

Логіка *реальності* побудована на відповідному розумінні та оцінці значення чинників, що впливають на засоби дії та спілкування. В окресленому понятійному полі йдеться про побудову соціально-політичної реальності.

Дії, що зорієнтовані на самозбереження нації, стосуються насамперед реалізації життєвих інтересів: збереження національної єдності, територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, існуючого суспільного і політичного устрою, захисту й розвитку духовно-інтелектуального потенціалу нації, а також стратегічних – збереження свого статусу як ефективної держави у своєму регіоні, зміцнення впливів на політику інших країн, захист ключових комунікацій тощо.

В історичному вимірі можна позначити деякі головні типи *екзистенційного погляду* країни на зовнішній світ і на себе, від чого залежить і оформлення її політичної волі у тому або іншому напрямі.

Експансіоністськи налаштовані держави дивляться на зовнішній світ як на предмет власних бажань, об'єкти експансії, підкорення власній волі. *Погляд назовні* тут суто прагматичний, орієнтований на пошук слабких, бажано багатих ресурсами країн, що мають стратегічне значення для подальших завоювань, або таких, що становлять загрозу для їхніх власних експансіоністських амбіцій. У держав *імперського типу* майже відсутній *погляд усередину*, тобто погляд, спрямований на вдосконалення власної організації, оскільки життєві ресурси вони знаходять переважно у зовнішньому світі. Лише тоді, коли відчувається

відставання у спроможності воєнної сили, держава звертає увагу на розвиток внутрішнього потенціалу.

Держави більш *автарктичного типу*, у яких домінує екзистенційний *погляд униз*, на власний ґрунт, схильні до сприйняття націоналістичних ідеологем, такі держави відштовхуються від дії зовнішніх впливів. Для них характерне категоричне несприйняття іншої культури та інших уявлень. Ізоляціоністську модель можуть дозволити собі країни, що володіють достатніми ресурсами для власного життєзабезпечення та значними силами захисту від зовнішніх загроз. В історичному вимірі низка країн так або інакше піддавалася спокусі консервації себе і свого світу через ті або інші форми автарктичного існування, однак реально стан самоізоляції можливий лише на деякий час. Гальмування процесів спілкування із зовнішнім світом у стратегічному вимірі неодмінно призводить до відставання у власному розвитку.

Модель автарктичної держави в поєднанні з імперським експансіонізмом становить найбільш загрозливий тип країни, що прагне поширювати свої уявлення про порядок на весь оточуючий світ, скільки вистачатиме сил і ресурсів. Така держава може триматися переважно завдяки силі та репресіям щодо підкорених народів, незгодних з її пануванням. Погляд униз і погляд назовні тут має бути поєднаним із екзистенційним *поглядом догори* – за допомогою певної ідеології виправдання: «бог», «щастя людства», «вища раса» тощо.

Сучасна цивілізована міжнародна спільнота дотримується моделі *екзистенційного плюралізму*, коли погляд назовні органічно поєднується із поглядом у себе, а збереження власної ідентичності та суб'єктності є важливим чинником взаємодії з іншими державами на умовах рівності й взаємної поваги. Таким чином, політична воля певної держави отримує обмеження у волі інших народів, а отже, має з ними узгоджуватись. Нав'язування своєї волі іншим – прямиий шлях до війни.

Когнітивний суверенітет. Суверенітет – така якість самоусвідомлення нації, коли вона має волю розпоряджатись як собою, своєю долею, так і територією, ресурсами та власністю, що їй належать. Суверенітет – поняття, що фіксує суб'єктність держави у відносинах з іншими та свободу діяти на власний розсуд у внутрішніх процесах⁸². Такий

⁸² Детальний розгляд історії та сучасного розуміння суверенітету див. у праці: Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади.

порядок склався у міжнародних відносинах з часів Вестфальського миру 1648 р.

Держава існує, якщо вона дійсно усвідомлює себе як нікому не підлеглу, тобто володіє *когнітивним суверенітетом*. Якщо правляча верхівка формально демонструє свою самостійність, а насправді підкоряється волі іншої, більш могутньої держави і діє всупереч власним інтересам і прагненням, то навряд чи її можна називати суверенною у повному сенсі. Держава втрачає гідність, з нею мало рахуються і не сприймають як реальну.

Суверенітет нації як ознака її ідентичності є, за визначенням, повним і неподільним. Міжнародне право не обмежує суверенітет, а ґрунтується на принципі, що кожна нація поважає інтереси інших народів і узгоджує з ними власні інтереси. Держави як суб'єкти міжнародного права можуть створювати наднаціональні або міжнародні структури й інституції, які накладають на них певні обмеження, ставлять їхній суверенітет у рамки через взаємні зобов'язання. Однак вони також можуть бути й скасовані, якщо на те буде воля країни, як це зробила Велика Британія, заявивши про вихід із ЄС. З іншого боку, суверенітет може бути обмежений зовні силою більш потужної держави. Відома т. зв. «доктрина Брежнєва» встановлювала обмеженість суверенітету країн системи соціалізму, що стало підставою для радянської інтервенції в Чехословаччині.

Суверенітет країни має не тільки зовнішній аспект – визнання з боку інших держав, а й внутрішній – визнання самого себе як суверена. Від того, ким себе вважає сам суб'єкт, залежить і ставлення до нього зовні. Якщо розмивання ідентичності нації доходить до рівня, коли в суспільстві створюються кілька значних соціально-політичних угруповань, що втратили відчуття єдності, спільну історичну пам'ять і свідомість, вважають себе окремими народами, то зрозуміло, що тоді буде формуватися й інше поняття державності – як розколотої країни.

Окрім політичного, суверенітет держави має також економічний, екологічний і національно-культурний виміри. Економічна залежність від іншої держави може звести нанівець політичну незалежність. Іноді економічний суверенітет трактують як самодостатність і розрив економічних зв'язків з іншими країнами. Насправді мається на увазі спроможність країни приймати рішення у власних економічних інтересах, власноручно визначати свою економічну політику. Екологічний аспект суверенітету полягає в спроможності держави контролювати стан

навколишнього середовища і запобігати можливим екологічним катастрофам. Чорнобильська аварія мала тяжкі наслідки ще й тому, що місцева влада була позбавлена екологічного суверенітету на своїй території.

Усвідомлення власної суб'єктності має коріння у системі самоідентифікації нації – той, хто свідомий свого минулого та поважає себе, тобто має гідність, цілком спроможний визначати й власну стратегію на майбутнє. Державницька самоідентифікація країни означає ствердження її суверенітету, наявність волі до захисту власних інтересів. Фактично саме з проголошенням державного суверенітету республіками СРСР можна вважати початок їхньої незалежності – саме тоді, коли була декларована перевага національного законодавства над союзним.

В історичній перспективі когнітивний суверенітет є найбільш важливим для формування міцної державності. Знецінення національної самобутності, розмивання ідентичності нації, відсутність умов для її повнокровного духовного розвитку призводить до її виродження, а далі й до знищення самої держави. Реалізація справжнього суверенітету України, її вихід у міжнародний інтелектуальний і культурний простір як окремого суб'єкта став необхідною умовою виживання нації.

2.3. Влада і соціальний порядок

У широкому сенсі про міжнародні процеси можна говорити як про *історичну реальність* – складну соціально-політичну формацію в просторі й часі. Зачною мірою історична реальність структурована за допомогою опозиції: «*стан війни – стан миру*». Їх чергування та взаємне переплетення складає переважний зміст розповідей про історичні події у взаємодії різних народів.

Історичний дискурс акцентує переважно на двох формах соціальної активності: ті, що побудовані на співробітництві, спільності інтересів та уявлень, і такі, де в основі закладено насильство. Умовно можна говорити про *лінію Авеля* як стратегії мирного співіснування, діалогу, взаєморозуміння, узгодженого порядку та *лінію Каїна* як стратегії війни і насильства, конфліктів і силового протистояння, деструктивної поведінки, що має наслідком нестабільність життя. Історичний розвиток соціально-політичних формувань виступає як еволюція систем порядку через суперечливу дію цих двох взаємопов'язаних принципів, що регулюють протилежно спрямовані процеси – це *силове протистояння*,

та конструювання форм *солідарності* шляхом діалогу і взаєморозуміння. Таким чином, одночасно відбувається генеза соціально-політичної реальності як війни та як миру, стабільного порядку. Обидва процеси існують і діють у єдності, але коливання суспільного життя і зростання внутрішніх суперечностей можуть привести до ситуації, коли один із полюсів набуває переваги. І тоді виникають гострі форми протистояння суспільних сил, або, в іншому випадку, зміцнюється стабільність, а функціонування соціального організму стає впорядкованішим.

Війна і мир, конфліктність і стабільність, суперечки та угоди – два головних стани, у яких постійно перебуває суспільство та які існують одночасно як полюси реальності соціально-політичного життя. Феномен влади і виникає як механізм регулювання політичного життя.

Соціально-політична реальність побудована як континуум, складений із взаємодій суб'єктів різного рівня та форм організації. Суперечності й конфлікти, які виникають у його межах, зумовлені несумісністю моделей їх функціонування у форматі єдиного простору або неможливістю для одного суб'єкта існувати в параметрах, заданих формами організації іншого.

У міжнародній політичній реальності йдеться про війну і мир між великими соціальними групами, об'єднаними в політичні утворення (нації, держави, конфесії), кожна з яких має свій історичний і соціальний досвід, оформлений у кодексах правил та звичаїв, свою мовно-когнітивну модель світу, уявлення про устрій і порядок реальності та власну суб'єктність, з якою пов'язана її історична доля (екзистенційна перспектива).

Сенс сучасної війни полягає в тому, щоб здійснювати послідовний ефективний вплив на всі елементи внутрішньої організації суб'єкта з метою позбавити його спроможності зовнішньої активності, тобто знизити його онтологічний статус до максимально низького рівня, що дозволить включити країну у свою екзистенційну парадигму і модель влади. Досягнення стану паралічу волі суб'єкта відбувається не стільки шляхом прямого насильства, скільки через оволодіння його сферою інтенцій, що включає розум, пам'ять, форми сприйняття та уяви, емоції та свідомість, сферу підсвідомого тощо.

Політична онтологія. Політична реальність отримує смисл у зв'язку із поняттям *влади*. У соціально-політичному ракурсі йдеться про владні стосунки між різними суб'єктами, тобто про домінування

одних над іншими або про ступінь впливу одного суб'єкта на дії іншого. Владні відносини мають континуальний, неперервний характер, оскільки окремі прояви влади однієї людини над іншою або спорадичне нав'язування своєї волі іншому ще не можуть вважатись усталеними владними стосунками. Відносини влади потребують встановлення певних правил, кодифікації, регулярностей, які розповсюджуються на тривалий період.

У розумінні соціально-політичної реальності вихідною вважається констатація відсутності дієвих механізмів регулювання суспільного порядку, стан «війни всіх проти всіх», коли безпека людини або групи осіб забезпечується власними силами у протистоянні загрозам з боку інших. Взаємодії соціальних груп або народів можуть бути хаотичними, нерегульованими. З плином часу вони так або інакше поступово впорядковуються, починають керуватися певними нормами та правилами. Свідоме упорядкування відносин шляхом домовленостей відбувається на основі більш раціональних підходів до конструювання порядку – не за звичаєм, а за встановленими правилами.

Соціум змодельований власними правилами і нормами – *кодами культури*, що забезпечують його функціонування. Саме культурою визначені різного типу заборони, норми поведінки, табу, за допомогою яких підтримується соціальний порядок. Межа *світу впорядкованого*, у якому людина може контролювати своє існування, і *світу нестабільного та хаотичного*, повного різноманітних загроз, небезпек, випадковостей, є також межею між культурою і природою, соціально організованого світу з його законами, правилами й традиціями та світу асоціального, у якому домінує право сильного, первісні інстинкти й примітивні бажання. На протиставленні світу хаосу та світу порядку побудований найбільш універсальний, базовий дискурс культури.

На тому рівні, де починають взаємодіяти великі людські спільноти – родово-племінні об'єднання та етноси, нації та держави, виникають складніші механізми вирішення конфліктних суперечностей і процедури встановлення форм порядку, які регулюють їхні відносини. На рівні міжнародних взаємодій ці процеси прийнято описувати у термінах війни і миру як найбільш придатних для розуміння історичної реальності. Історія людства уявляється як безперервна низка конфліктів, їх горіння і затухання, а також створення ефективніших соціальних механізмів їхнього врегулювання. Там, де вдається сформувати стійку сферу безконфліктного соціального стану, виникає локальний мир, організо-

ваний і керований відповідними законами і правом. Війна – це особлива соціальна технологія влади, що використовується у відносинах між великими соціальними групами, народами або державами.

Відсутність упорядкованих відносин і взаємодій між людьми означає їхні спорадичність, стан хаосу, постійні зіткнення і конфлікти, збройні сутички тощо. Первісний стан «війни всіх проти всіх» передуює формуванню упорядкованого громадянського стану, який формується внаслідок домовленостей як у сфері організації соціального порядку («суспільна угода»), так і у відносинах між народами («мирна угода»). Протягом історії людство поступово виробляє системи захисту у вигляді загальних норм, що підтримуються різними формами суспільної свідомості (мораль, право, релігія) та державно-правовими інституціями. Однак, коли слабне влада держави, людина повертається до самозахисту, до формування приватних та групових організаційних структур, тобто відтворюється ситуація загального протистояння.

Початкове подолання соціального хаосу досягається зусиллями спільноти через встановлення певних правил поведінки та соціальних механізмів, що можуть діяти незалежно від владних відносин на засадах усвідомлення спільних інтересів і боротьби проти спільних загроз. Первісний стан соціальності можна бачити в ситуаціях, коли людина засвоює нові простори життя, де елементи соціального порядку тримаються лише на моралі та уявленнях про норми загальнолюдської солідарності.

Певні *форми порядку* (регулярності) надаються самою природою у періодичності змін світла дня і темряви ночі, у сонячно-місячних циклах, сезонних змінах тощо. Природному порядку підкорені психологічні цикли людини, періоди активної діяльності і пасивного відпочинку. Взаємодія людини з природним середовищем забезпечується знаряддями праці й технологіями. Взаємодії людей одне з одним та з іншими соціальними групами у межах соціуму забезпечуються мовою та іншими знаковими системами. Інформація, яка надається зовні або яка виробляється внутрішньо, переробляється у комунікативних структурах суспільства таким чином, щоб збільшити ступінь спротиву соціального організму навколишньому середовищу або посилити його внутрішню самоорганізацію та його потенціал у засвоєнні світу.

Маючи перманентний конфлікт у вигляді боротьби за виживання, людина встановлює правила та обмеження, дотримання яких дозволяє регулювати її відносини з природою. Первинний конфлікт, у який всту-

пає людина – «війна з природою», у ході якої створюються технології її підкорення та знаряддя примусу з метою слугувати своїм цілям та інтересам. Встановлення технологічного балансу життєзабезпечення та репродуктивної спроможності природи – рівноваги продукування та споживання, яка не знищує природні механізми й порядки, можна позначити як «мир із природою». Руйнування або порушення усталеного порядку взаємодії має наслідком конфлікт або «війну з природою», яка завершується або новими формами балансу людини й природи, або знищенням та виснаженням останньої та загибеллю самої соціальної групи.

Суспільство ґрунтується на більш або менш визначених моральних і правових засадах. Моральні цінності й норми формуються історично, можуть змінюватись із зміною умов життя. В різних суспільствах вони можуть відрізнитись, іноді досить суттєво, але існує також універсальний набір цінностей, що притаманний людству взагалі. Пов'язані з останніми норми і схеми поведінки зафіксовані в релігіях та віруваннях. Моральні регулятиви безпосередньо стосуються кожної особи, визначають внутрішній план особистості і впливають на її мислення, спосіб прийняття рішень, характер спілкування з іншими. Якщо людина є лояльною до суспільства, вона мусить сприймати його ціннісні норми і їм підкорятись. Суспільства, орієнтовані на безконфліктність, зазвичай прагнуть установлювати і жорсткіші моральні принципи та норми поведінки, тоді як більш ліберально налаштовані спільноти, але з високим рівнем культури, мають і більше свободи у питаннях моралі.

Необхідність захисту свого світу, його цінностей і способу життя, тобто власної ідентичності, є причиною формування соціальних механізмів безпеки, які поступово еволюціонують у напрямку створення структур влади і держави. У межах спільноти формуються механізми регулювання конфліктних ситуацій через виборну владу або авторитет вождя, лідера, старійшин, жерців та ін. У відносинах між народами або великими соціальними групами можлива проекція внутрішніх механізмів регулювання на зовнішні взаємини, хоча це не завжди є ефективним, оскільки кожна спільнота вимагає дотримання власних правил та норм, побудованих на різних цінностях. Відносини із зовнішнім світом потребують якісно інших засобів, аніж взаємини у межах групи.

Владні відносини пронизують усю соціальну сферу, мають прояви всюди, де існують відносини панування та підкорення. Отже, можна вважати, що у певному сенсі будь-яка сфера суспільного життя має

політичну складову. Державна влада і політичні процеси вирощуються з континууму практичних владних відносин за допомогою відповідних механізмів та за посередництвом більш або менш упорядкованих ідеологій з їх розмовними та риторичними засобами⁸³.

Соціальний порядок у розвинених суспільствах підтримується механізмами влади. Проте відносини влади порушують принцип рівності людей, схему рівноправ'я, яка притаманна людям з огляду на їхню природно-біологічну єдність або завдяки рівності всіх перед законом. Влада передбачає нерівність, право однієї соціальної групи домінувати над іншими, нав'язувати іншим свою волю. Відносини влади фактично породжують стан внутрішньої війни між соціальними групами.

Категоричний імператив Канта, що виходить з принципів загальнолюдської ідентичності, рівності людей та їх солідарності, у ситуації владних відносин припиняє дію, оскільки жоден носій влади не погодиться, щоб із ним обходились так само, як він учиняє з кимось іншим. Панування над волею іншого створює нерівність у правах. Володар згадує про рівність лише тоді, коли його самого ставлять у залежність від іншого.

Теза Жан-Жака Руссо: «Людина народжується вільною, проте скрізь вона у кайданах, а той, хто вважає себе володарем інших, є насправді навіть більшим рабом, аніж вони»⁸⁴, з якої починається відомий трактат про суспільну угоду, фіксує головну суперечність між владою і суспільством. Свобода людини у соціальній дійсності обмежується потребами влади, яка має гарантувати безпеку та комфортні умови життя. Соціальний порядок виникає як компроміс, як домовленість між владою та людиною, яка поступається своїм природним правом на свободу заради безпеки.

Соціальний порядок, побудований на владних відносинах, має також і позитивне смислове навантаження, оскільки припиняє стан загального протистояння, війни всіх проти всіх. Водночас устрій соціально-політичної реальності не виключає війни як такої з огляду на існування

⁸³ Т. ван Дейк зазначає, що реалізація та підтримка соціальної влади передбачають наявність ідеологічної рамки, що складається із соціально прийнятих, зумовлених інтересами фундаментальних знань групи та її членів. Ця рамка засвоюється, закріплюється та змінюється головним чином у комунікації та дискурсі (див.: Dijk, T. A. van. (1989). Structures of Discourse and Structures of Power. *Annals of the International Communication Association. Communication Yearbook*. Vol. 12. Pp. 18–59).

⁸⁴ Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 348 с.

локальних організованих соціальних угруповань, для яких принцип групової солідарності має більшу вагу, аніж солідарності загальнолюдської.

Війна є технологією досягнення і утримання влади, способом встановити свій порядок згідно з власними уявленнями. Прагнення влади, тобто бажання встановити систематичний контроль над волею іншого суб'єкта, його ресурсами, формами капіталу, уявленнями про порядок, мотивацією поведінки тощо, реалізується за допомогою фізичного насильства, коли воля супротивника до спротиву паралізується, або за посередництвом сили моральної, коли вдається нав'язати супротивнику свої уявлення про належний порядок як справедливий і таким чином включити його у свій контрольований світ як елемент власного життєзабезпечення й сили.

Прагнення до влади можна розглядати як засіб досягнення свободи шляхом оволодіння важелями регулювання соціальних процесів. Можливість встановлювати правила й норми, закони й настанови, визначати характер і напрямки дії інших людей – це своєрідний тип творчості, коли кінцевою метою є досягнення соціально значущого результату, але це також тип деструктивної, руйнуючої соціальної дії, якщо на меті є замкненість влади на собі. Відповідно можна розрізнити владу *абсолютизовану*, тоталітарного типу, яка співвіднесена лише сама із собою, яка йде від цілого, від універсальних норм абстрактно-символічного порядку, що встановлюються для нижчих рівнів, і владу *функціональну*, більш демократичну, яка йде у зворотному напрямку – від добровільної згоди людей підкорятися певній особистості, лідеру або керівнику, який отримує владу для того, щоб конструювати соціальний порядок в інтересах спільноти.

Будь-який тип суспільства пов'язаний з домінуючими у соціальному житті уявленнями про порядок. Конфігурації ціннісно-нормативного порядку складаються відповідно до історичних та соціально-культурних обставин, ними окреслюється характер розподілу влади в суспільстві. Виокремлюють принаймні три моделі розподілу влади: ієрархічну, сегментарну і пірамідальну (за Д. Ептером). У кожній із них можливо виявити своєрідну ціннісно-комунікаційну схему організації, згідно з якою циркулюють повідомлення, покликані забезпечувати владний порядок.

Ієрархічна (вертикальна) модель передбачає наявність різних рівнів влади, які постійно перебувають у відношенні «панування – підкорення»

щодо верхнього та нижнього рівнів. Що вище за ієрархічною драбиною, то більше владних повноважень і права вирішувати значущі для соціального життя питання. У межах свого рівня носії влади володіють певною автономією і компетенцією. Ієрархічна організація передбачає рух повідомлень про факти і події, стан справ знизу догори, тоді як у зворотному напрямку надаються оцінки, висновки, рішення, накази тощо, тобто всі форми дискурсивної підтримки порядку.

Сегментарна (горизонтальна) модель пов'язана із розподілом влади за її функціями та повноваженнями: законодавча, виконавча і судова. Сегментарний характер має і розподіл політичних сил, кожна з яких презентує інтереси частини суспільства, може бути представлена в парламенті та у виконавчій гілці влади. Відносини центральної та місцевої влади також будуються за принципом розподілу повноважень. Відповідно до такої організації суспільні комунікації будуються за схемами узгодження, пошуків компромісів, а рух повідомлень відбувається здебільшого в горизонтальній площині.

Пірамідальна модель будується у тоталітарному суспільстві, коли верхівка піраміди панує над усім владним простором до самого низу і вожді можуть вирішувати всі питання будь-якого рівня та значення. У цій організації інформація не так подається наверх, як здобувається за допомогою спеціальних довірених органів та особливих процедур – розвідка, таємні агенти, доноси. Зверху надаються оцінки й розпорядження, побудовані на таємній інформації, що робить вказівки незрозумілими широким масам, попри детальні ідеологічні обґрунтування, що сприймається як маскування справжніх мотивів. Фактично відбувається розподіл політичного життя на показове, відкрите назовні та більш дієве, закрите. Таким чином формуються паралельні комунікативні схеми і, як наслідок, паралельні мовно-когнітивні системи, що не здатні до взаємопроникнення. У кожному суспільстві можна знайти елементи всіх трьох моделей комунікаційної організації, співвідношення між якими визначає остаточну конфігурацію порядку та розподілу влади. Однак, хоча жодне суспільство не обходиться без структур, що володіють таємною інформацією, лише у тоталітарному вони набувають домінуючого значення.

Владні структури пов'язані із суспільством як цілим особливого типу комунікаціями, оскільки влада неявно протистоїть суспільству як автономна структура, як суб'єкт, що має свої інтереси й цілі, який пропонує або наві'язує свою позицію. Від ступеня організації суспільства,

рівня його самоврядування та саморегулювання залежить, наскільки саме суспільство спроможне виступати як суб'єкт і доводити свою позицію та бажання до структур влади.

За нульового рівня самоорганізації владі досить легко нав'язати власну позицію, або, скоріше, приватний інтерес носіїв влади, оскільки суспільство за такого стану є фактично атомізованим, а головною формою протистояння стає конфронтація індивіда та влади. Навпаки, за високого рівня самоорганізації суспільства влада змушена рахуватись із його самоврядними структурами як із впливовими суб'єктами, що мають власну позицію, тобто має вступати в діалог і враховувати суспільні інтереси.

Суспільна криза або військові дії можуть тривати, поки не буде замінена суспільно-політична система і не встановиться новий порядок, побудований на інших схемах солідарності. Римська імперія виникла із суспільства, розколотого на партії, кожна з яких висувала вождів та лідерів залежно від їхнього багатства і політичного впливу. В умовах, коли усталена спільна ідеологічна платформа – ідея римської аскетичної свободи давніх часів – набула значення суто формальної, так само ставали формальними і пов'язані з нею соціальні інституції у вигляді сенаторів, консулів, магістратур тощо. Тоді на передій план виходять новостворені структури імператорської влади і пов'язані з нею схеми реального керування державою.

Солідарність та ідентичність. Первинний базис соціальності формується у структурах солідарності, з якими пов'язані також і схеми ідентичності. Вже первісні солідарні угруповання родо-племінного типу встановлюють свою спільну ідентичність через певні символічні ознаки у вигляді тотемів. Члени групи мають відчуття своєї приналежності до ідентичності цілого, підтримують одне одного, тяжіють до «своїх» і відштовхують себе від інших ідентичностей як «чужих».

Соціально-комунікаційна організація суспільства робить можливою та підтримує його єдність шляхом нарощування моделей *солідарності* й упровадження механізмів *самоідентифікації*, засобів розпізнавання «своїх» та «чужих». Схеми солідарності набувають розвитку за допомогою більш досконалих і розвинених систем комунікацій, обмінів та соціальних взаємодій, що відбувається через низку проміжних історичних етапів – від солідарності племені й нації, приналежності до структури ідентичності певної цивілізації, релігії і, врешті, – до загальної ідеї

єдності людства. Хоча людство має єдину природно-біологічну основу, але у соціально-історичному сенсі воно спочатку ще не усвідомлює своєї єдності, а лише йде до такого усвідомлення через розвиток моделей соціальності, культури й цивілізації, через створення нових та більш ефективних систем спілкування й солідарності. Первісна розірваність людства на окремі самодостатні соціальні угруповання є історичною основою конфліктів і війн.

Більшість конфліктів і війн в історії людства виникають через зіткнення двох фундаментальних принципів соціальної організації – загальнолюдської солідарності та владних відносин. Культура виникає як засіб вирішення суперечностей шляхом створення механізмів розв'язання внутрішніх конфліктів через узгодження принципів безпеки групи і прав окремої людини. Дія першого принципу потребує обмеження свободи членів групи, включення їх у систему владних відносин, тоді як принцип індивідуалізму апелює до загальнолюдських цінностей і забезпечення свободи. Безпека і свобода суперечать між собою, але, якщо вдається досягти певного рівня їх гармонічності, спільнота отримує новий поштовх для розвитку.

Соціальність породжена необхідністю подолання хаотичного стану. Засобом внесення порядку є насамперед формування стійких структур солідарності на різних рівнях існування соціуму – від сім'ї та роду, племені та соціальної групи до суспільної системи, до національної та державної консолідації і, зрештою, до усвідомлення значущості загальнолюдської єдності. Відсутність життєво спроможних форм солідарності або їхня деградація автоматично повертають суспільство до вихідного стану загального конфлікту, а політичну організацію суспільства – систему влади – призводять до занепаду.

Структури солідарності є базовими у формуванні соціально-політичних утворень від окремих соціальних груп до нації та держави та інших єдностей упритул до загальнолюдського рівня. Усвідомлення або відчуття приналежності до соціальної групи та більш складних соціальних формацій закарбоване у психологічній побудові людини і є однією з ключових засад її ідентичності. Власні схеми солідарності соціально-комунікаційного типу мають жінки або діти, люди певного віку, підліткові угруповання та ін. Важливим чинником у створенні солідарних угруповань є спільність поглядів і життєвих настанов, інтересів і зацікавлень. Мовна єдність – один із ключових чинників, що сприяють взаєморозумінню, а отже, і формуванню солідарності.

У солідарних групах можуть формуватись ієрархічні стосунки, які створюють ґрунт для організації влади, тобто політичних структур. Коли політична структура солідарності починає домінувати, створюється система влади, спроможна мобілізувати групу на певні дії, включено із конфліктами та організацією збройних зіткнень з іншими групами.

У сучасних суспільствах влада і солідарність не можуть бути виявлені лише через множини індивідуальних змін. Мас-медіа подібно до комунікативних технологій (письмо, мистецтво, архітектура) конструюють комунікативні зміни, які пов'язують індивідів у спільноту, і тоді вони стають суб'єктами влади. Потреба у позначуваних владі й солідарності залишається, оскільки мають розвиватись альтернативні системи і стратегії для підкріплення або заміщення тих, які слугують засобами міжособистісної комунікації⁸⁵.

Зростання активності людини у соціальному середовищі пов'язано із розвитком можливостей та засобів спілкування. Коли нормативні системи комунікації не спрацьовують, залишається рівень відносин, зумовлений загальнолюдською ідентичністю – важливим стає сам процес спілкування, не пов'язаний з особливими інтересами. Навіть за відсутності спільної мови можна обмінюватися знаками або жестами і досягати взаєморозуміння.

Вкорінене у свідомості людини відчуття приналежності до людського роду створює контекст взаємної налаштованості до миру, оскільки визнається рівність людей, а владні стосунки виключені з контексту спілкування. Ситуація змінюється, щойно із площини загальнолюдського рівня відбувається перехід до нормативного спілкування, подібно до того як в оповіданні А. Чехова дружня розмова «однокашників» радикально змінюється, коли стає відомо про вищий соціальний статус одного із співрозмовників. Культурний код солідарності зі зміною обставин поступається місцем коду влади, який принципово заперечує відносини рівності. Зберегти норми відносин загальнолюдської солідарності стає неможливим, коли на поверхню виступають відносини влади. Нормативний характер лексики і конструкцій мови підкоряється відносинам, побудованим на владній функції.

Усвідомлення солідарності є основою встановлення і підтримання миру, регулює спільні форми ідентичності, до якої належать сторони конфлікту. Принцип солідарності виступає запобіжником або гальмівним

⁸⁵ Hodge, R., & Kress, G. (1988). *Social Semiotics*. New York: Cornell UP. P. 46.

чинником війн і конфліктів. Утома від воєнних дій під час Першої світової війни призводила до братання солдатів по обидва боки фронту та посилення тиску на власні уряди з метою припинення війни, оскільки її цілі були незрозумілими й далекими від життєвих цінностей населення.

Первинна солідарність групи поступається місцем відносинам влади в умовах виживання у несприятливому середовищі або у критичних екзистенційних обставинах, коли стає необхідним надання виключних повноважень вождю на певний період. Однак коли у лідера виникає бажання зберегти необмежену владу, він зацікавлений у продовженні дії зовнішньої загрози або у збереженні стану внутрішньої нестабільності. У цих умовах можуть формуватися структури солідарності іншого типу – імперія виникає, коли внутрішня солідарність військових угруповань, об'єднаних постаттю переможного полководця, починає переважати над солідарністю громадян республіки. Цезаря зробили диктатором його центуріони та солдати, в яких у тривалих походах була сформована власна модель солідарності.

Стан війни пов'язаний з припиненням дії принципу загальнолюдської солідарності та руйнуванням спільної ідентичності в цілому або в окремих аспектах. Політики апелюють до ідеї національної солідарності, коли виникає потреба мобілізації на захист країни або для реалізації інших цілей строкового характеру. Об'єднати можна за допомогою спільної віри або загальної мобілізації на протидію спільній загрозі. Хрестові походи в ім'я віри виступали чинником об'єднання європейських народів та сприяли оформленню європейської ідентичності. Мобілізація народів СРСР на боротьбу із фашистською агресією стала також і чинником формування радянської ідентичності.

Солідарність спільноти формується на *горизонтальних* зв'язках і домінує на кожному з рівнів соціальної ієрархії, побудованої на відносинах власності, авторитету або влади. Структури громадянського суспільства, за визначенням, протистоять владі, побудованій на *вертикальних* схемах. Влада передбачає існування ієрархії панування та підкорення, у межах якої свобода володарювати обмежена сферою панування над іншими, ґрунтується на зв'язках, що встановлюються від владного центру до окремих одиниць нижчих рівнів. Зміцнення влади вимагає заміни горизонтальних зв'язків на вертикальні або, принаймні, встановлення домінуючого значення останніх. Непідконтрольні владі горизонтальні структури суспільної солідарності створюють для неї відчуття невпевненості. Демократична влада зацікавлена у суспільній

підтримці, а отже, у формуванні схем солідарності, що будуються знизу і які також бажано тримати під контролем.

Консолідована спільнота може формуватися на деструктивних ідеях, зокрема на переконанні, що більш зручним та ефективним шляхом досягнення добробуту є можливість вирішувати свої проблеми за чужий рахунок, застосовуючи силу та інші методи примусу. На таких засадах формуються соціальні групи мафіозного типу, а в історичному контексті – збройні спільноти завойовників. У процесі розвитку останніх можуть формуватися політичні структури більш конструктивного плану – і суспільство переходить з варварського стану до цивілізованого. Війна визнається можливим засобом дії більше для самозахисту і аж ніяк не для загарбання та панування над іншими.

Серед історичних форм солідарності особливе місце належить *нації* як солідарній спільноті, побудованій на ідеї роду, генетичної спорідненості або територіальної єдності громадян. Принцип нації є ширшою формою солідарності, аніж держава, оскільки включає «і мертвих, і живих, і ненарождених» (Т. Шевченко), тобто історично цілісну спільноту. Натомість принцип держави об'єднує актуально діючих осіб, пов'язаних відносинами влади, бо не можна керувати особами, які ще не народилися або вже мертві.

Генеза поняття державності може бути асоційована з принципом *патерналізму*. Держава будується на патріархальних відносинах, на владі вождя або старшого, на владі умовного «батька». Націю можна вважати за своєю генезою *матерналістичною*, вона пов'язує у родову цілісність множину осіб різних поколінь, незалежно від їхнього статусу в державі. В останньому випадку соціальні відносини ґрунтуються на розподілі різних функцій членів родини. Функції умовної «матері» може брати на себе церква, яка об'єднує різні соціальні групи спільною вірою і для якої всі віряни є однаково рівними «дітьми». Якщо в авторитарній державі провідний принцип соціальних відносин – турбота «батька» (вождя, царя, президента) про своїх «дітей», то у випадку нації пріоритетом стає турбота «дітей» про «матір» як родову основу ідентичності спільноти, забезпечення її захисту. У цьому сенсі можна припускати, що структури солідарності української нації побудовані на матерналістичному принципі, що є запорукою її самозбереження навіть в умовах бездержавного існування.

У росіян, навпаки, на першому місці стоїть принцип державницький, побудований на владі «батька-вождя». Їхня консолідація передба-

чає існування міцної, жорстко вертикально структурованої ієрархічної держави. Російське населення не утворює націю, яка може існувати в умовах відсутності влади. Поза дією силового чинника країна може розпастися на окремі шматки, з наступною консолідацією кожного з уламків за національно-етнічним принципом. Підкорення владі символічного «батька» здійснюється, допоки сам патріарх відповідає функції ефективною турботи про своїх підданих. Якщо цього не відбувається, то виникає сумнів у його справжності і, отже, з'являється потреба його замінити, знайти дійсного «батька». Відчуття покинутого стає базовою емоційною реакцією на відсутність турботи і призводить до соціального конфлікту. В уявленнях багатьох росіян постать Сталіна закріплена як фігура справжнього «батька», як символ турботи про звичайних людей, а його смерть зображувалася як суспільна трагедія і катастрофа. Сучасна російська пропаганда всіляко намагається уподібнити свого президента постаті «батька» як взірцевого правителя, що працює на благо держави, без якого на неї очікує крах.

Консолідація суспільства залежить насамперед від чіткої визначеності вихідних засад, на які може обпертися спільнота, що організує власну державу. Розробка відносно стабільної, несуперечливої та самоузгодженої системи інтересів, пріоритетів і цілей, сприяння її консолідації в масовій свідомості є визначальним завданням суспільства у процесі державотворення. Державницька ідеологія є одним із ключових механізмів формування політичного простору.

Суспільство є консолідованим, якщо внутрішні зв'язки між окремими його елементами (соціальні групи, класи, окремі особи) значно міцніші порівняно з тими, що поєднують із зовнішніми структурами. Внутрішня організація спільноти передбачає протиставлення «своїх» і «чужих», встановлення меж компетенції та певних норм і правил поведінки у внутрішньому житті, форми захисту від проникнення зовні елементів, спроможних розмити або знищити соціальну єдність.

У семіотичному ракурсі конфлікт – це *зіткнення порядку і антипорядку* (хаосу) або ж різних моделей порядку (мов) культури. При цьому противника зображено як сторону хаотичну й деструктивну або як недосконалу, з тим щоб обґрунтувати для себе та для інших свою вищість і затвердити свої претензії на владу. Так формується головна підстава для війни – опозиція упорядкованого та зрозумілого «свого» на протигагу хаотичному й незрозумілому «чужому». У міфологізованій реальності «чуже» вважається злом і підлягає знищенню. Навпаки,

«своє» конституційоване як правдивий порядок – система цінностей, базових принципів і регулятивних ідей, хоча насправді воно також маніфестує деякий уявний світ, який не є зрозумілим іншому суб'єктові.

Принцип солідарності полягає, зокрема, й у тому, що «свій» не може бути уражений або знищений – загрозу слід очікувати від «чужих». Коли «свої» починають бити «своїх», між обома групами виникає відчуження за іншими критеріями. Розмітість уявлень про те, що є «своїм», а що – «чужим», може призводити до катастрофічних наслідків. Вважається, що українці традиційно ставилися до росіян як до «своїх», називали їх «братнім народом», а «чужими» у різні часи вважалися поляки, німці, татари, євреї та ін. Однак саме від росіян надходили найбільш значні деструктивні імпульси щодо українців, і в побуті від останніх вони приймали назву досить зневажливу – «кацапи» (СУМ-11, т. 4, с. 123).

Принципу *солідарності* протистоїть принцип *соціальної деструкції*, який веде до атомізації спільнот і діє у напрямі послаблення або знищення соціальних зв'язків, унаслідок чого кожна окрема соціальна одиниця починає існувати сама по собі та не має зобов'язань щодо інших. Розмивання структур солідарності до атомістичного рівня є передумовою знищення спільноти як такої і можливої побудови на її рештках інших моделей соціальності. Певним запобіжником цього може бути корпоративна солідарність, яка відокремлює інтереси однієї соціальної групи від інших та протистоїть надмірним зазіханням з їхнього боку. Ідеологія влади спирається на зручні для себе структури солідарності, які мають поширення серед певних соціальних груп, інакше вона не матиме надійної підтримки.

Руйнування стійкості суспільної системи супроводжується *комунікативною катастрофою* на різних рівнях – формальному і неформальному, коли стає неможливим нормальне спілкування, тобто втрачається стан розуміння одне одного, люди говорять різними мовами, ті самі слова набувають різного, іноді протилежного значення. Суспільство атомізується і виникає ситуація загального протистояння, війни всіх проти всіх, загальної недовіри одне до одного. У таких умовах владу захоплює більш або менш консолідована група, спроможна нав'язати свої уявлення порядку та власні моделі спілкування. В умовах атомізованого суспільства людина залишається наодинці із владою, стає слухняною та неспроможною на серйозні форми протесту проти зловживань носіїв влади. Спорадичні стихійні бунти та акції протесту в таких

умовах дуже легко знешкоджуються, відтак не мають значних наслідків для самої влади ⁸⁶.

Історичний розвиток соціально-політичних формувань виступає як еволюція систем порядку через суперечливу дію двох взаємопов'язаних принципів, що регулюють протилежно спрямовані процеси – *силове протистояння*, з одного боку, і конструювання форм *солідарності* шляхом діалогу і взаєморозуміння – з іншого. Таким чином відбувається генеза соціально-політичної реальності як війни, з одного боку, а з іншого – як миру, стабільного порядку. Стан війни пов'язаний із припиненням дії принципу загальнолюдської солідарності і руйнуванням спільної ідентичності у цілому або в окремих аспектах.

Конвенційні структури. Природні форми солідарності, пов'язані із приналежністю до людського роду, у соціально-політичній реальності доповнюються формами солідарності, що побудовані на *конвенціях* – явних та неявних домовленостях і угодах, які встановлюють правила та принципи поведінки у відповідній системі культури.

Поняття миру пов'язане із констатацією системи порядку, що існує як універсальна система конвенцій і домовленостей соціуму для забезпечення його нормальної життєдіяльності та регулювання його відносин з іншими соціальними угрупованням. Руйнація усталеної та визнаної (легітимної) системи порядку пов'язана із внутрішніми конфліктами, а порушення системи конвенцій та дерегуляція відносин із зовнішнім світом призводить до конфліктів зовнішніх, до війн між народами. Угода дозволяє уникати конфліктів і є засобом забезпечення інтересів обох сторін. Угода є важливим елементом побудови як самої соціальної реальності, так і більш загального комунікативного простору.

⁸⁶ Картина розпаду соціально-комунікативних зв'язків в умовах дестабілізації суспільної системи надана у спогадах А. А. Гольденвейзера про період остаточного ствердження більшовицької влади у Києві в липні 1920 р. За цим свідченням змальована ситуація, де зруйноване будь-яке політичне й економічне життя, зростає реформаторський психоз у царині освіти, відбувається різке зниження рівня духовності. Революція вдарила насамперед по інтелігенції, матеріальний стан якої стає жебрацьким. Домінує примітивність мислення, рівень села XIX ст., міщани впадають у підозрілість та легковірність. Фактична інформаційна блокада породжує чутки, які ігноруються в офіційному інформаційному середовищі. У неформальному спілкуванні відбувається постійне перетлумачення офіційних повідомлень та пошук їх прихованого сенсу (див.: Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. Т. 1–18. Берлин, 1920–1937. Т. 6, 1924. 378 с. С. 298).

Конвенційні структури, що впорядковують відносини між людьми і регулюють людське життя, утворюють механізм культури, за посередництвом якого людина стає соціальною істотою. Включена у прийняту систему соціальних домовленостей (традицію) людина набуває права і обов'язки. Деякі угоди людина може укласти свідомо залежно від рівня розвитку особистості й соціальних умов, що роблять її рішення більш або менш вільним. Однак більшість існуючих у культурі конвенціональних структур мають характер наперед заданих, вони утворюються поза межами індивідуальної свідомості та існують у колективній пам'яті як частина культурної традиції у вигляді норм, цінностей, звичаїв, стереотипів мислення і поведінки.

Універсальні конвенції культури не підлягають змінам, як, наприклад, правила функціонування мови або інших знакових систем, що складаються природним чином, виробляються культурою як умова її власного існування. Людині надається система мови та різноманітні коди спілкування як уже існуючі конвенції, які вона самостійно не може переглянути, а змушена ними користуватись, якщо хоче бути зрозумілою іншим. Об'єктивні конвенційні структури людина може приймати або ні, але зобов'язана з ними рахуватися через їхню соціальну або комунікаційну значущість. Якщо угоди не приймаються, людина виштовхується за межі спільноти. Можна не поважати й не прагнути розуміти чужу мову, але тоді слід бути готовим, що спільнота виштовхуватиме людину за межі комунікаційного простору. Нерозуміння – це покарання за незнання правил. Нехтування прийнятими культурою правилами поведінки або нерозуміння етичного коду ставить людину поза межі спільноти.

Конвенційні структури мають свою *онтологію*. Будь-яка угода має сенс, стає реальною лише тоді, коли вона визнається сторонами конвенції і належним чином виконується. Порушення конвенції призводить до її часткового або повного нівелювання і має наслідком конфліктну ситуацію з можливим покаранням порушника.

Можна виокремити низку вихідних конвенцій, що визначають комунікативний та екзистенційний статус суб'єкта. Закони або норми поведінки, моральні регулятиви – це угоди й домовленості, які мають силу і які поважають з огляду на традиції або соціальні настанови. Їх порушення передбачає певні санкції, покликані відновити втрачений баланс інтересів і порядок. Отже, дія норми фіксує уявлення про порядок і устрій світу. Так, недотримання правил мовлення спричиняє втрату смислу і призводить до непорозуміння.

На рівні поведінки, так само як і на рівні спілкування, вироблені спільноту норми організують життя людини на всіх рівнях і в різних ситуаціях. Спільність інтересів і розподіл функцій у межах спільноти створює елементарні структури солідарності. Етичний кодекс, визнаний певною спільнотою, групою, колективом, закріплює те, що є припустимим і дозволеним, а також те, що виходить за межі норми. Порухення писаного або неписаного кодексу поведінки, який охоплює моральні та правові ідеали групи, усвідомлюється як щось неприйнятне і, як мінімум, викликає сміх – емоційну санкцію за порушення норми, знає людина про неї чи ні. Практично це виглядає як наявність численних непорозумінь, що виникають при порушенні норм.

Незнання мови показує, що людина перебуває поза межами певного кола умов і конвенцій, а тому виключена з відповідної системи комунікації, знаходиться поза межами спільноти. Те ж саме стосується інших феноменів культури – звичаїв, норм, стереотипів поведінки. Конвенційні структури не обов'язково усвідомлюються людиною, але мають виконуватися певним чином, бо інакше можна наражатися на відповідні санкції. Неявні конвенційні структури існують поза контролем людини, але присутні у свідомості, оскільки визначають її побудову. Краще сказати, що вони існують як *межі свідомості, смуги поділу, що зумовлюють культурний характер її організації*.

Архетип домовленості людини з реальністю вкорінений у функціонуванні культури. З метою забезпечення і покращення свого життя людина начебто «домовляється» із зовнішнім світом виконувати його вимоги, а навзаєм очікує отримати відповідні умови для життя та безпеки. У первісних суспільствах існувало переконання, побудоване на емпіричному досвіді, що знаки та сліди у природі можна прочитати як повідомлення, тобто зрозуміти їхні значення. Подібним чином якщо сприймати природу як суб'єкта (рівноправного або вищого за себе), з нею можна «розмовляти», а отже, і «домовлятися» за допомогою особливих засобів комунікації та ритуалів, що виконують функцію своєрідного дипломатичного протоколу. Первісні мисливці мали дякувати вбитому звірові та вибачались за необхідність його з'їсти. Ця «угода» також передбачала неможливість знищення тварини поза межами необхідних потреб життя.

Історичний досвід культури, зафіксований у формах мислення і стереотипах поведінки, свідчить про наявність низки подібних вихідних конвенцій між свідомістю людини і буттям. Раціоналістична філософія

усвідомлює це відношення у положенні, що світ створений саме таким, що його можна пізнавати в раціональних формах. Тобто існує своєрідна угода зі світом, згідно з якою людина користується своїм знанням, упорядковує і перетворює світ, щоб він був комфортнішим. Якщо в угоді людини з природою інтереси останньої не беруться до уваги, неявні домовленості перетворюються на свавілля, як і у відносинах людей між собою в стані війни. Сучасні екологічні катастрофи можна вважати своєрідним контрнатупом з боку природи, якщо з нею ведеться війна.

І хоча конвенції виникають в умовах відокремлення людини від природи, лише людина (на відміну від природи) може усвідомлювати умовні конвенції свого буття і тому здатна порушувати явні або неявні угоди зі світом. Маючи розвинені форми взаємодії з природним середовищем, людина стає у позицію суб'єкта, який має домовлятися зі світом, а отже, фактично конструює і того, з ким вона домовляється. Тобто йдеться про умовного суб'єкта (Бога), який є не тільки вищою силою, що репрезентує сутність буття і забезпечує універсальний порядок у світі, а й такою істотою, з якою можна укласти договір.

Договірні структури пов'язані зі встановленням спільної мовно-когнітивної моделі реальності, яка зрозуміла та має сенс для учасника договору. Взаємодія окремих осіб або цілісних груп, що поєднують свої зусилля і можуть сприйматися як єдиний суб'єкт, має місце лише за наявності тих або тих конвенцій, що визначають значення події і статус повідомлень або висловлювань у цій моделі – коли подія має місце і що вона означає в контексті устрою реальності.

Достатньо розвинена культура завжди створює корпус текстів морально-правового характеру, у яких накопичений і узагальнений досвід поколінь та зафіксовані правила поведінки, що регулюють відносини між членами спільноти (Біблія, Коран тощо). Емоційний досвід, зафіксований у текстах міфопоетичних або ритуальних, можливо, явно й не пропонує раціонально сформульованих конвенційних норм, однак на глибинному рівні міфопоетичні та релігійні тексти мають цілком визначену раціональну схему конвенцій, пов'язану з цілісним уявленням культури про побудову свого світу і про характер відносин людей зі світом і між собою. Тексти морально-правового рангу будуються з урахуванням вихідних детермінант, що визначають загальний простір побудови реальності.

Якщо існуючий порядок реальності не відображений у вигляді тексту, то можна говорити про договірні структури, які можна рекон-

струювати з існуючих у культурі текстів, включаючи моделі поведінки. Частіше у культурі має місце поєднання договірних структур різних типів. Зазвичай у розвинених культурах договірні тексти створюються не шляхом узгодження суб'єктами своїх дій або відповідно до їхнього розуміння світу, а надаються згори як певна конституція соціальної реальності, яку змінити неможливо. Так відбувається сакралізація певного устрою реальності й регулятивних норм відносин та поведінки людей без уваги до їхніх дійсних інтересів і бажань.

Дискурсивна практика модерного часу пропонує тип конвенцій, які регулюють життя людини як істоти соціальної і політичної. Концепція *суспільного договору*, розроблена у XVII–XVIII ст. Локком, Гоббсом, Руссо та іншими мислителями, спирається на вихідні стереотипи християнської культури, але місце Бога починає займати сама Природа. У Прогресівистві природа протиставлена культурі як чомусь штучному, манірному, фальшивому, тоді як договірні зв'язки осмислені як природні.

Ідея суспільної угоди комплементарна договоріві з Богом, що укладається на вертикальній осі комунікацій. На горизонтальній осі конвенція набуває значення у контексті обґрунтування влади людини над людиною, встановлює порядок відносин між людьми або між народами. Влада не надається від Бога, як вважалося, навпаки, люди наділяють владою інших, оскільки об'єднуються у суспільство задля захисту своїх природних прав. Порядок у світі людей гарантується їхньою добровільною угодою, а не встановлюється зверху. І хоча соціально-політична реальність будується як результат договірної комунікації, сам договір не з'являється відразу у вигляді тексту. Скоріше, відбувається певна реконструкція вихідної домовленості за посередництвом розуму (конституція).

Люди об'єднуються у суспільство в цілях збереження своєї свободи і власності, а тому утворюють відносини, що регулюються суспільною угодою. Руссо підкреслює, що статті цього договору всюди однакові, незалежно від того, усвідомлені вони й визнаються чи ні. Вони існують там, де існує суспільство як ціле. Відносини людини і суспільства поступово заміщують відносини людини та Бога. Замість узгодження своїх дій з вищими силами буття, відповідальних за порядок, встановлюється угода людей між собою, і на цій основі формується порядок. Ті, хто має владу, володіють нею лише тому, що не руйнують вихідну угоду. Якщо договір порушений, то й народ є вільним від своїх обов'язків щодо влади. Таким чином з'являється право суспільства на війну із владою.

В історичній перспективі порушення суспільного договору та укладення нового відбувається в часи революційних потрясінь. Ті, хто бере на себе відповідальність за новий договір, укладає його від імені народу, під час революційних потрясінь починає діяти в напрямі семантики негативного плану, орієнтованої, радше, на загибель, фізичну й духовну. Руйнування існуючого порядку є передумовою створення нової реальності, однак фактично новий суспільний порядок нав'язується силовим шляхом – французькі якобінці або російські більшовики. Перекреслити цей згубний процес можливо лише шляхом переламу в бік позитивної семантики, що відводить від загибелі.

Для негативної семантики властиве порушення суспільного договору, який практично не діє, коли панує свавілля влади. В українських реаліях 2014 р. позитивна семантика супроводжує події на Майдані всупереч негативному шляху влади, який насправді вів до знищення державності та й самої країни. Ці події отримали назву Революції Гідності. У новому договорі українського суспільства і влади ключовим стало положення про чесність влади, знищення корупції як провідної умови її існування. У випадку порушення цієї норми суспільство знову отримує право на заміщення владної верхівки.

У реаліях політичного життя виникають ситуації, які можна характеризувати як неявні конвенції. Наприклад, коли політичний лідер, отримавши владу, прагне її зміцнити і розширити шляхом узурпації нових повноважень, що передбачає істотне обмеження прав і свобод, фактичну диктатуру та ліквідацію демократії. Навзамін суспільству пропонується певний рівень матеріальних благ та захищене від зовнішніх загроз життя. Неявна домовленість лідера і суспільства може існувати, доки вистачає ресурсів для підтримки звичного рівня життя. Якщо ресурси вичерпуються, лідер пропонує іншу конвенцію – взамін на терплячість населення пишатися військовою могутністю та величию своєї держави, підкріпленою війною проти сусідів та захопленням територій. Подібні соціальні конвенції на рівні «само собою зрозуміло» фактично знищують правила й норми цивілізованого суспільства і замість дійсної реальності впроваджують деяку її імітацію.

Домовленості спираються на компетенцію людини в онтологічному вимірі. Говорять ті, хто має *право голосу*. Домовляються ті, хто спроможний визначати порядки реальності. Договір може укладати лише уповноважений на це суб'єкт (особа, інституція), який спроможний відповідати та контролювати виконання домовленості. Заклики деяких

політиків під час війни домовлятися з будь-ким і досягати миру за будь-яку ціну виглядають звичайним піаром або засобом сприяння легітимзації сепаратистів і терористів, які насправді керуються зовні й не мають жодної компетенції вести перемовини.

Договірний дискурс як елемент комунікаційної схеми набуває особливого статусу – акту, що встановлює підтриманий силою порядок у світі. Конвенційні структури мають статус реальних, якщо вони функціонують у спільноті і їх порушення має наслідком застосування санкцій, відповідних до масштабів руйнування порядку. Без надійного механізму забезпечення передбаченого угодою порядку договір стає пусто-порожнім, нікчемним. Руйнування віри, розрив зв'язку з Богом пов'язані з «невиконанням» із його боку первісного договору щодо умов забезпечення життя. Порушення суспільного договору руйнує соціальні зв'язки, а невиконання положень конституції робить державу занепаєю.

Конвенція передбачає однозначність прочитання, тобто має бути записана у вигляді тексту з переліком нормативних положень. Конвенційний дискурс набуває форму договірного тексту, раціональна природа якого зумовлена саме необхідністю однозначного тлумачення різними членами нормативно-комунікаційної спільноти. Договір, за визначенням, має демонструвати консенсус раціонального ґатунку. Якщо текст надає можливість неоднозначного тлумачення своїх положень, договір не буде спроможний діяти, виконувати свої функції, і його значення дорівнюватиме нулю – він фактично буде викреслений з реальності. Іноді у договірному тексті можуть приховуватись неявні інтенції, замасковані раціональною формою, що у кінцевому рахунку також знищує механізм конвенції.

Дискурсивна практика, пов'язана з укладанням договорів, передбачає посилену працю над точними формулюваннями з метою надати їхнім положенням більш строгу форму і однозначну інтерпретацію. У цьому сенсі конвенційний дискурс протистоїть поетичному, який орієнтований на багатозначність прочитання, самопоглиблену творчість та руйнування усталених норм і стереотипів у сфері конструювання смислу. Однак поетика (міфопоетика) за певних умов може мати більшу силу дії на свідомість і підштовхнути до порушення діючих суспільних норм і конвенцій.

Мовно-когнітивна реальність. Внутрішня суперечливість соціально-політичної реальності багато в чому пов'язана зі сферою уявлень,

оформлених через механізми функціонування мови. Вирішення питань війни і миру, врегулювання конфліктів та побудови соціального порядку значною мірою залежить від структур мовно-когнітивної реальності певної культури з її семантикою та засобами осмислення. Мовленева система накладає свої порядки на світ речей і подій. Людина отримує певні оформлені уявлення завдяки існуванню мови. Її дії та рішення відбуваються через форми розуміння, задані мовленевою семантикою.

У житті людської спільноти ключове місце належить соціальним технологіям особливого типу – засобам здобування, використання і передавання інформації, що пов'язані з мовою та іншими знаковими системами. Процеси самоорганізації та самовдосконалення людини і спільноти потребують розвитку знярядь поведінкового, емоційно-чуттєвого та інтелектуального порядку, що знаходять вираз у правилах і нормах етики, естетики та логіки.

Суспільство формується у процесах соціальних і практичних взаємодій, через організацію численних актів комунікації між індивідами. Соціум утворений через механізми спілкування, різноманітні типи комунікацій, розвиток і поширення яких робить можливим людство як цілісну єдність поза природно-біологічними та генетичними механізмами його формування. Через системи комунікацій людина отримує суто людські властивості: розум, пам'ять, волю, відчуття, а в цілому – риси загальнолюдської ідентичності.

Призначення елементарних систем комунікацій на рівні обміну сигналами у тварин у межах виду або популяції полягає в тому, щоб регулювати й узгоджувати поведінку окремих особин. У людини схеми комунікації отримують якісно інший рівень через створення *систем значень*, коли у схемі «знак – ситуація» з'являється смислова компонента. Цим зумовлене формування системи мови. Реакція на повідомлення стає опосередкованою.

У розвинених системах обміну кожна річ отримує свою соціальну якість – бути цінністю або мати вартість, на відміну від природних властивостей кожної речі (споживча цінність). У цьому сенсі вартість речі визначається її включеністю в соціально-комунікаційні відносини. Річ може створюватися працею і вимірюватись кількістю вкладеної праці, але вона має і свою соціально значущу цінність за способом репрезентації у соціально-комунікаційній системі. Комунікація – процес обміну, за посередництвом якого індивіди створюють та присвоюють значення. Останні формуються в суспільстві у процесах соціального позна-

чання елементів реальності відповідно до домінуючої у культурі моделі світу – онтологічної ієрархії ціннісних відносин разом з їхнім смисловим наповненням.

Обмін речами подібний до обміну повідомленнями, оскільки тут також наявні відправник, отримувач і предмет обміну. Але річ як така не становить повідомлення, хоч і може мати функцію носія інформації, тобто виступати у ролі знака. Будь-який організм має системи обміну із середовищем, володіє механізмами, що забезпечують оцінку предметів на значущість для себе. Власна модель світу, яка протистоїть хаосу зовнішніх подразників, сприймає значущі елементи реальності й відкидає непотрібні. Система обмінів отримує якісно інший статус, коли виникає зв'язок у вигляді повідомлення – «те, що говориться».

Знаками конституйоване те, що є для людини реально сприйнятним, визначеним, стійким. *Світ людини – це простір значень*, які пов'язані з речами та подіями особливим чином. У повсякденному житті світ наданий у вигляді структурованого потоку значень речей та подій, думок і фактів, образів та імен. Людина включена у цей потік і сприймає його як *реальність*, не замислюючись щодо принципів та правил, що регулюють його хід. Порядок у світі існує для людини як об'єктивний порядок, що виник спонтанно, незалежно від неї.

На рівні культури й соціальної організації життя психічна активність спирається на семіотичні механізми, вироблені традицією та звичаями, які діють на рівні несвідомого або на рівні пам'яті культури. Тут фіксуються мови жестів, поз, рухів, типових і значущих для певної культури, які не зрозумілі чужій свідомості. Континуальна матерія дій, процесів, фактів сприймається як реальність, що умовно розподілена на сегменти, але жодне чуттєве сприйняття артикульованих фактів не спроможне виокремити відтинки в межах цієї послідовності.

Соціальна технологія, яку презентує система мови, складена таким чином, щоб вносити у хаотичний світ інші смислові послідовності та складніші форми порядку, аніж ті, що існують на рівні природних схем. Так, медична діагностика, що розрізняє симптоми хвороби, визначає певний зв'язок зовнішніх ознак і стану організму, але не має можливості поєднати різні знаки у певній послідовності або визначити причини хвороби. Це стає можливим на більш складному рівні побудови смислу – рівні висловлювання.

Диференціація речей для людини стає можливою через практику *іменування* (знаковість речі). Надання імені побудоване на спромож-

ності розрізнення, фіксації різниці, тобто на парадигматичній схемі, де знак пов'язаний з образом. Операції з речами стають можливими на основі практики *висловлювання*, встановлювання смислових зв'язків між речами. Висловлювання як послідовність знаків будується на інших засадах, аніж іменування. Зокрема, певному типу імен надається статус знаряддя – ними позначені зв'язки між знаками як смисловими одиницями. Тоді стає можливою побудова такої синтагматичної структури, що пов'яже між собою знаки разом із їхніми значеннями в певну смислову цілісність.

Особливості ментального життя народів, а отже, і схеми розуміння, продукування смислів, пов'язані з різними схемами формування значень. Різниця існує насамперед у тому, що ті самі речі, явища, факти отримують різне значення у різних культурах. Уже на рівні первісних технологій забезпечення життя можливі значущі розрізнення. Так, переважне використання схем діяльності землеробства або скотарства є домінантою у формуванні систем значень для спілкування (комунікацій) і цілісного осмислення реальності певної спільноти (моделі світу). Міфи, символи, ритуали, світоглядні системи, твори мистецтва та інші складники мови культури надають людині набір шаблонів і моделей, які на своєму рівні виступають як спосіб переосмислення дійсності, визначають ставлення людини до суспільства, природи, культури і в цій якості стимулюють до дії та міркувань.

На думку М. Маклюєна та К. Фіоре, кожна культура володіє унікальним коефіцієнтом сенсорного життя, який можна знайти у мовленні, танцях, піснях. Але будь-яка технологічна інновація у культурі відразу змінює ці сенсорні коефіцієнти, що робить звичні пісні застарілими для молоді. У всіх випадках сенсорні зміни використовують важелі технологічних інновацій, оскільки нова технологія створює і нове середовище, яке постійно діє на чуттєве сприйняття⁸⁷. Зміни у життєвому середовищі підспудно впливають і на зміну значень, що неодмінно позначається на мовній картині світу. Мова як знаряддя розуму відрізняє людину від тварини так само, як інші знаряддя людської діяльності. Універсалізація мови як знаряддя може призводити до її абсолютизації й до уявлення щодо статусу слова як сакрального механізму взаємодії людини і світу.

⁸⁷ McLuhan, Marshall, & Fiore, Quentin. (1968). *War and Peace in the Global Village*. New York: Bantam. P. 136.

Мова в якості системи значень виникає як універсальний посередник між людиною і світом, як знаряддя активності, неможливої для тваринних спільнот. Виникнення мови не зводиться до практики технологічних взаємодій людини з природою, утилітарної практики спілкувань між людьми або сигнальних систем тваринного світу. У магічній свідомості можна спостерігати особливе ставлення до слова і знака як до чогось, що не є просто заміщенням речі, але вважається істотним компонентом знакової функції (зв'язку знака і значення), тобто сприймається як «душа» предмета. Оскільки ім'я органічно пов'язане з річчю, володіння іменем вважається тотожним знанню про її сутність. Відповідно, знання сутності надає владу над речами. Елементи реальності пов'язані спільною структурою, яка поєднує імена й речі. Тоді світ – не зібрання речей, а простір означуваних (сигніфікатів).

Природна мова має якості універсальної моделюючої системи, яка надає правила формування будь-яких висловлювань про світ, тоді як вторинні мови культури мають свою специфіку, обмежені певним регіоном, у якому вони існують так само, як природна мова – у повсякденності. Вони формуються, виходячи з тієї особливої реальності, яка може бути відкрита лише відповідною мовою. У цьому сенсі соціально-політична реальність сформована мовою політики та соціальних відносин, виявлена завдяки її існуванню.

Людина живе не у світі предметів, фактів, подій, але у світі висловлювань, смислів, імен. За Людвігом Вітгенштайном, межі мови збігаються з межами світу («Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt»). Висловлене є тотожним реальності, оскільки те, що не може бути висловлене, не є важливим, значущим; висловлене має значення самої реальності, тоді як те, що не може бути висловлене, не існує⁸⁸. Повсякденна свідомість, сформована мовно-концептуальною структурою, не завжди спроможна розрізняти реальність, створену мовою, і дійсну реальність.

Ототожнення мовної реальності та дійсності, звичне для примітивного, міфологічного та повсякденного мислення, починає руйнуватись як тільки виникає необхідність вийти за межі моделі світу, що створена мовою, внаслідок зміни практичного досвіду або більш складних процесів мислення. Культура, яка виробляє механізми ототожнення, так

⁸⁸ Ludwig Wittgenstein. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Bertrand Russell (Introduction). (London, 1922. 1st ed.). Art. 5.6, 5.61, 5.62. Pp. 533–534. URL: writing.upenn.edu/library/Wittgenstein-Tractatus.pdf

само продукує і механізми розрізнення, що робить людину здатною до критичного мислення та моделювання реальності, тобто робить можливим філософське мислення.

П'єр Бурдьє, коментуючи погляди Мартіна Гайдеггера, зазначав, що будь-яка теорія мови слугує лише для того, щоб оформити свідомий вибір стратегій і технік, які від початку наявні в практиці. Відомий та визнаний автор бере на себе відповідальність за те, що вважає об'єктивною істиною, і абсолютизує її, перетворюючи на філософський вибір. Якщо мова панує над філософом, а не філософ над мовою, якщо слова грають із філософом, замість того щоб філософ грав словами, це означає, що гра слів – і є мова Буття, тобто *онто-логія*⁸⁹.

Людині властиво створювати засоби взаємодії зі світом. Будь-яка зброя, технологія або знаряддя виробництва передбачають знання і вміння. Матеріальна річ, зброя, сліди в лісі, інші знаки корисні лише тоді, якщо відоме їхнє (*при*)значення, якщо їх можна використати у власній діяльності й у процесах життєзабезпечення. Таким чином встановлюється усталений зв'язок знака (речі) і значення (функції). Однак мова, продукування висловлювань – феномен, що виникає у процесі взаємодії людини з людиною. Говорити з природою означає практично взаємодіяти з нею. Натомість мова – засіб спілкування людей між собою, а отже, *технологія породження та вдосконалення соціальності*. Сприйняття світу як множини імен, назв, прізвищ – первісна технологія засвоєння реальності, необхідна для орієнтації у середовищі й для розрізнення речей та їхніх функцій.

Процеси діяльності вимагають вищого рівня технологій, спроможних до операцій з предметами й речами, тобто механізмів мови як засобу побудови дискурсивних послідовностей або висловлювань. Визначення елементів дійсності ще не надає можливість зрозуміти зв'язок окремих значень із фактами, що їх фіксують. Континуальна матерія аморфна і сегментована лише з урахуванням зв'язку, який надається *системою правил*.

Мова виконує функції універсального механізму соціальної діяльності і спілкування. Природна, або первинна мова, на основі якої формуються різноманітні вторинні знакові системи, має функції моделювання реальності, тобто надає правила генерування висловлювань про світ. Так мова стає знаряддям і суб'єктом порядку у світі людини.

⁸⁹ Bourdieu, Pierre. (1991). *The Political Ontology of Martin Heidegger*. Stanford: Stanford University Press. P. 101.

Через засвоєння семантики ми засвоюємо певний спосіб життя, норми культури, оскільки в ній закріплені соціальні уявлення, відповідний етос, коли певні вирази схвалюються культурою, а інші – забороняються. У цьому сенсі переклад на іншу мову можливий лише як відносно правильний⁹⁰. Лексичні засоби різних мов не збігаються, а універсальних емоцій і засобів їхнього вираження насправді не існує. Вважати реальними лише власні почуття та способи їх вираження є ознакою егоцентричного невігластва, що руйнується через знайомство з іншими мовами та культурами.

Вихід за межі мовно-когнітивного універсуму потребує формування уявлень щодо позамовної реальності, того, про що йдеться, тобто сфери об'єктів, денотатів, референцій, які у сфері мови фіксовані у вигляді означень (signifiant). Мова моделює власний світ – світ значень, вторинних щодо реальних фактів, подій, відносин. Елементи реальності пов'язані спільною структурою, що поєднує смислове середовище означуваних (signifié) у певну цілісність, де існують імена та речі. Будь-яка назва залишається в межах мови, а вихід за межі мови створює особливу проблему взаємодії дискурсу та реальності. Потрібні зусилля критичного мислення та пізнавальна активність, щоб справді вийти за межі реальності, окресленої мовою.

Соціальний порядок задає *структуру реальності*, тобто спосіб, за допомогою якого різні частини цілого впорядковуються між собою. Виявлення структури дозволяє розпізнавати істотні властивості реальності або той внутрішній план, відповідно до якого ця структура конституйована. Структура визначається як упорядкованість, що фіксує власні порядки реальності, автономна сутність з внутрішніми схемам залежності, деяке ціле, створене взаємопов'язаними елементами таким чином, що кожний залежить від інших і є таким лише завдяки відносинам з іншими елементами. Ознакою наявності структури є те, що її елементи взаємопов'язані, і, отже, зміна одного елемента позначається на змінах в цілому і в інших елементах.

На поверхневому рівні структури відносин мають вигляд різноманітних подій, угод, фактів політичного життя, що мають значення (план вираження), однак справжнє розуміння політичних процесів можливе на рівні глибинних структур, де формуються правила поведінки, полі-

⁹⁰ Див.: Кудрявцева Н. С. Лінгвістична відносність і проблеми перекладу філософської термінології: лінгвокогнітивний підхід: монографія. Київ: ВД Дмитра Бурого, 2017. 460 с.

тичний курс, стратегії, цінності (план змісту). На глибинному рівні діють внутрішні суперечності, але за звичайних обставин зовні ситуація здається спокійною.

Глибинні структури, які керують поверхневими подіями та явищами, мають найбільш наочний вияв у ситуаціях *максимального загострення* суперечностей соціально-політичного життя, в умовах масштабних конфліктів і війн. В умовах спокійного існування глибинні суперечності затьмарюються численними випадковими і малоістотними рисами та фактами, значення яких може роздмухуватись в інформаційному просторі, але які негайно щезають, коли гостра фаза зіткнень в умовах військових дій оголює увесь жах справжньої реальності.

2.4. Онтологія ідентичності

Концептуалізація ідентичності⁹¹. Термін «ідентичність» у сучасних дослідженнях використовується так широко і так розпливчато, що, як слушно твердять деякі автори, просто-таки «вислизає з рук» під час спроб ухопити і точно визначити його зміст⁹². Розбіжності спостерігаються в розумінні природи цього явища, його структури, а також специфіки її (ідентичності) реалізації та застосування у вигляді конкретних втілень. Справа ускладнюється й тим, що значна кількість дослідників уживає термін «ідентичність», а також словосполучення на позначення її різновидів (*національна, етнічна, релігійна* тощо) як щось самозрозуміле, таке, що не потребує визначень.

У зв'язку з цим слід нагадати, що у європейських мовах *ідентичність* (англ. *identity*; фр. *identité*; нім. *Identität*), на відміну від українського відповідника, позначає не тільки «тотожність» та «автентичність», а й «особу, особистість». Саме останнє значення є вихідним і для його термінологічного вживання у працях з колективної (групової) ідентичності. Психологічна семантика терміна спрямовує і навіть підштовхує до відповідних теоретичних розв'язань. Отже, не дивно, що групуву іден-

⁹¹ Див.: Яворська Г. М. Мусульмани та іслам в українських дискурсивних практиках (до проблеми колективних ідентичностей) // Ісламська ідентичність в Україні [О. Богомолов та ін.]. Київ: Стилос, 2005.

⁹² Gibson, S. Social Psychological Studies of National Identity: A Literature Review. (42 p.). (n. d.). URL: http://www.sociology.ed.ac.uk/youth/docs/Gibsons_lit_rev.pdf

тичність найчастіше розуміють як явище психологічної природи, а саме як відчуття або почуття (*sense, feeling*) належності до певної спільноти⁹³.

Це поширене розуміння породжує певні питання. Насамперед, хто саме, власне, є суб'єктом такого відчуття? Адже йдеться про групову ідентичність, а відчуття та почуття у строгому розумінні можуть бути притаманні окремій особі, але аж ніяк не спільноті, хіба що в метафоричному сенсі. Виходить, що основною одиницею ідентичності, її носієм у межах такого розуміння виступає окремий індивід. Цей факт має певні логічні наслідки. Оскільки йдеться про групову ідентичність, наступний крок має полягати в екстраполяції індивідуально-особистісних характеристик з індивідуального рівня до рівня спільноти. Така екстраполяція у сучасних дослідженнях насправді проводиться, хоча переважно імпліцитно. Серед іншого, підстави цієї екстраполяції базуються на уявленні про те, що спільнота (*ми*) не тільки об'єднує схожих у тому чи іншому відношенні індивідів (*я*), а й становить певну цілісність – фізичну (пор. термінологічне позначення *суспільний організм*, що сягає французького *le corps social* «суспільство», букв. «суспільне тіло») і психічну. Іншими словами, у межах такого підходу відбувається не вповні відрефлектована метафорична підміна об'єкта дослідження, своєрідна персоніфікація спільноти.

Підміна відбувається легко й непомітно. Як слушно пише А. Філіппов, сучасна соціальна теорія у тій частині, що стосується її об'єкта, не завжди усвідомлено оперує «уявленням про певне ціле, про велику річ або велику живу річ (органічне тіло)», яке може зберегти право на використання в соціально-політичній риторичі, проте не підходить для більш тонкого аналізу, бо наука потребує іншого апарату понять, який базується на аналітичному, дискретному типі мислення, що враховує інтуїцію неподільної цілісності у соціальній проблематиці, однак не може базуватися на такій інтуїції⁹⁴. Показово, що цитований автор, попри виказану глибину методологічної рефлексії, також не помічає явного для лінгвіста метафоричного підґрунтя для оперування уявлен-

⁹³ Поп.: Lesaar, Henrik Richard. *Semper Idem? The Relationship of European and National Identities.* (n. d.). URL: <http://www.euintegration.net> (із посиланням на працю: Wagner, Peter (1999). *Fest-Stellungen. Beobachtungen zur sozialwissenschaftlichen Diskussion über Identität.* In: *Aleida Assmann/Heidrun Friese (Eds.). (1999). Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität 3.* 2nd edition. Frankfurt/M.: Suhrkamp. Pp. 44–72).

⁹⁴ Филиппов А. К теории социальных событий. *Логос.* 2004. № 5 (44). С. 3.

ням про суспільство як про органічне ціле, зумовленого французьким терміном *le corps social*.

Існують два важливі наслідки метафоризації спільноти як органічно-цілого в соціальній теорії. По-перше, це вже згадана вище персоніфікація спільноти, представлення її не просто у вигляді «живої речі», але у вигляді метафоричного суб'єкта⁹⁵. По-друге, це притаманне не тільки побутовій свідомості, а й значній частині наукового дискурсу у сфері соціальних наук прирівнювання соціального світу до світу природного, зокрема бачення соціальної спільноти будь-якого рівня (від релігійної спільноти, нації, етносу аж до родини) як певної природної даності. Точніше кажучи, саме ця специфіка бачення створює основу для метафоризації.

Персоніфікація спільноти цілком узгоджується із психологічним або соціально-психологічним розумінням колективної ідентичності як відчуття (*we-feeling*), у межах якого колективна ідентичність постає у вигляді певної сутності, і носієм цієї сутності виступає колективний (метафоричний) суб'єкт. Такий тип метафори маємо у надзвичайно поширених висловленнях, переносна, умовна природа яких залишається непомітною. Так, державі (*nation*) приписується здатність не тільки діяти, а й здійснювати ментальні операції (*вважати, вирішувати, мати наміри, мати почуття, зберігати пам'ять, говорити* тощо), наприклад: *США прийняли рішення розпочати бойові дії в Іраку; Росія проголосила про свої наміри приєднатися до Кіотського протоколу; Америка розчарована недотриманням демократичних стандартів на виборах.*

У деяких випадках, однак, процес подібної метафоризації не вповні завершений. Тоді спільнота постає як певна збірна сутність (наприклад: *мусульмани, християни, татари, українці, ліві, «зелені»* тощо), яка також, згідно із сучасним політичним дискурсом, має здатність не просто спільно діяти, а й *говорити, відчувати, наполягати*, тобто поводитись як окрема особа. Важливо, однак, що така метафоризація, яку унаочнює дискурсивний аналіз, у межах соціально-психологічних досліджень залишається не виявленою. Умовність береться як даність – у соціального психолога, як правило, не виникає питань щодо здатності спільноти відчувати.

⁹⁵ У політичному дискурсі цей тип метафори, згідно з теорією концептуальної метафори (ТКМ) Лакоффа – Джонсона, має вигляд *NATION IS PERSON* (див.: Lakoff G., & Johnson M. (1980). *Metaphors We Live By*).

Саме такий підхід домінує у дослідженнях емпіричного спрямування⁹⁶, у яких процедура визначення характеристик ідентичності зводиться до встановлення відповідних атитюдів, що утворюють систему ціннісних настанов індивідів або спільнот, за допомогою яких здійснюється їхнє самовизначення.

Найбільш придатними для емпіричної перевірки вважаються три *теоретичні моделі колективної ідентичності*: 1) «культурна», яка тлумачить ідентичність як наслідок дії етнокультурних факторів, що формуються впродовж тривалого історичного процесу (спільна історична спадщина, спільна релігія, спільна мова); 2) «інструментальна», у межах якої ідентичність розглядається як результат економічного чи політичного розрахунку, що базується на власних інтересах; 3) «громадянська» (“civic”), яка розглядає ідентичність як сутність, що заснована на домовленостях (конвенціях) щодо норм політичного співіснування⁹⁷. Зауважимо, що наведені теоретичні моделі припускають відмінні інтерпретації, насамперед з погляду онтології ідентичності. Так, «культурна» теорія загалом тяжіє до розуміння ідентичності як певної сталої сутності, натомість «інструментальна» модель пояснює ідентичність як щось принципово динамічне, рухливе, не кажучи вже про відверто конвенціональну «громадянську» схему ідентичності.

Згадані теоретичні моделі дають підстави для побудови типології ідентичностей залежно від змісту ціннісних мотивацій (атитюдів), які переважають у тому або іншому випадку. Водночас вони дають змогу простежити, яким чином взаємодіють різні типи ідентичності у межах однієї спільноти. Можна посплатись на результати дослідження, проведеного на базі широкого опитування у країнах Євросоюзу напередодні найбільшої хвилі його розширення, внаслідок якого було зроблено висновок про те, що спільна європейська ідентичність є принципово сумісною з національними ідентичностями держав – членів Євросоюзу. Цей факт згідно із результатами цього дослідження частково вважався наслідком того, що національні ідентичності – переважно «культурні», а європейська ідентичність головним чином – «інструментальна».

⁹⁶ Див. цитовану вище працю Гібсона, у якій ідеться про значне кількісне переважання праць психологічного спрямування у сфері дослідження національної ідентичності, навіть наводяться деякі цифри.

⁹⁷ Див.: Jiménez, Antonia M., Ruiz, Górnaiak, Jaroslaw Józef, Kosic Ankica, Kiss Paszkal, & Kandulla Maren. (2004). European and National Identities in EU's Old and New Member State: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. *European Integration on Line Papers*. Vol. 8. No. 11.

Акцентуємо увагу на одному з важливих моментів: національні та європейська ідентичності є відмінними за змістом, розвиток європейської ідентичності не передбачає обов'язкової зміни характеру лояльності у країнах Євросоюзу, а саме переходу від національної до наднаціональної лояльності⁹⁸. Однак нез'ясованим залишилися питання, наскільки стійкою може бути «інструментальна» ідентичність, заснована на прагматичних ознаках, іншими словами: чи відчуття економічної захищеності, можливість свободи пересування тощо здатні виступити основою для формування нової спільності? Нинішня кризова ситуація у ЄС показує, що припущення відносно можливості безконфліктного співіснування різних типів ідентичностей виявилось надто спрощеним.

Міграційна криза у ЄС, особливо потоки мігрантів із Близького Сходу внаслідок війни у Сирії (2015–2016 рр.), змушують уважніше придивитися до проблем мусульманської ідентичності. Сучасна мусульманська ідентичність складається з кількох шарів, у ній простежується взаємодія власне релігійного (надетнічного і транснаціонального) та етнічного компонентів. А оскільки і релігійна, і етнічна ідентичності в термінах моделей, які розглядаються, належать до одного типу – «культурного», вони нібито мають конфліктувати. Тобто здається, що в цьому випадку не можна (принаймні теоретично) очікувати принципової сумісності. Втім при уважнішому погляді набір ціннісних орієнтацій щодо власного етносу і щодо релігії має важливі відмінності, які виявляються перш за все на функціональному рівні. До того ж необхідно враховувати відношення і релігійної, і етнічної ідентичностей до ідентичності національної, яка деякими авторами з достатньою долею підстав розглядається як база.

Інколи цей факт, тобто особливу роль національної ідентичності, оцінюють як серйозний виклик. Так, на думку Е. Штольцінга, однією з фундаментальних проблем національних держав та націоналістичних рухів є ефект тотального впливу, спрямованого на те, щоб усі вияви культурної різноманітності підпорядкувати національній ідентичності⁹⁹.

⁹⁸ Див.: Jiménez, Antonia M., Ruiz, Górniak, Jarosiaw Józef, Kosc Ankica, Kiss Paszkal, & Kandulla Maren. (2004). *European and National Identities in EU's Old and New Member State: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components*.

⁹⁹ Stölting, Erhard. (2001, March). *New regional identities and strategic essentialism. A comparative study on potentials and obstacles for multiple and intercultural identities* (Translation of the application directed to the Volkswagen Stiftung for a research project within the programme: "How Do We Perceive or Shape "Foreign" and "Native" Cultural Identities? Research on Processes of Intercultural Dissociation, Mediation and Identity-Shaping").

Говорячи про соціально-психологічні дослідження, спрямовані на визначення атитюдів та відповідних структур ідентичностей, слід підкреслити, що попри наочність результатів та відпрацьованість статистичних методик, що майже гарантовано забезпечує успіх з боку тих, хто представляє відповідну соціально-політичну практику (журналісти, громадські діячі, політики та ін.), такий підхід містить суттєві обмеження. По-перше, у теоретичному плані – це стосується можливостей застосування теорії атитюдів до пояснення поведінки не окремих індивідів, а людських спільнот. Якщо, наприклад, у межах теорії Д. Узнадзе, особистість людини створюють виключно певні фіксовані установки, які складаються протягом життя і визначають готовність до діяльності у відповідному напрямку¹⁰⁰, то це ще не означає, що ця та подібна теоретичні моделі можуть автоматично поширюватися на рівень людських колективів. По-друге, у методологічному плані, тому що спроби визначення ціннісно-мотиваційних структур за допомогою методики соціально-психологічного експерименту (різні види опитувань) є принципово залежними від ефекту збурення, спричиненого діями дослідника (як під час дослідження, так і в ході інтерпретації його результатів).

Ідентичність – стала сутність чи динамічний конструкт?

Протягом тривалого часу ідентичність розглядалась як фіксована сутність, притаманна певній особі або спільноті, що забезпечує їхню тожсамість завжди і за будь-яких обставин. Цей підхід, який позначають як есенціалістський, найповніше відбиває латинська формула *semper idem – завжди той самий*¹⁰¹. На противагу йому, модерні та постмодерні соціальні теорії вважають інгерентною ознакою ідентичності динамізм та змінність. Як вважає А. Голл, поняття ідентичності, всупереч попереднім поглядам, не вказує на стабільне ядро, яке, незважаючи на всі мінливості історії, від початку до кінця залишається незмінним, на ту частинку самості, яка завжди залишається однаковою, такою, що в ході часу дозволяє зберегти рівність собі. Натомість сучасна концепція полягає в тому, що ідентичність не є сутністю, а радше належить до сфери цілеспрямованої діяльності і позиціонування¹⁰². Відтак колек-

¹⁰⁰ Узнадзе Д. Н. Мотивация – период, предшествующий волевому акту // Психология личности. Тексты. Изд-во Московского ун-та, 1982. С. 80–81.

¹⁰¹ Lesaar, Henrik Richard. (2000). *Semper Idem? The Relationship of European and National Identities*. In: *Publication of papers, which were presented at the workshop "National vs. European Identity" in Prague, 6–8 December, 2000*. URL: <http://www.euintegration.net>

¹⁰² Hall, Stuart. (1996). Introduction: Who needs "identity"? In: *Stuart Hall, and Paul du Gay*

тивна ідентичність постає як перебіг та результат складного процесу ідентифікації спільноти.

Такий акцент на динаміці та процесуальності відбиває значні зміни у наукових підходах, що відбулися приблизно з початку 90-х років минулого століття. Практично загально визнаним є положення про те, що сучасне розуміння ідентичності побудоване на відмові від есенціалістського підходу (тобто на відході від розгляду ідентичності як стійкої гомогенної сутності), який раніше домінував. Натомість він замінюється «конструктивістськими підходами, які розглядають ідентичність як об'єкт постійних змін та перетворень, що відбуваються внаслідок причин внутрішнього чи зовнішнього характеру»¹⁰³. При цьому підхід до ідентичності як до сконструйованої сутності жодним чином не означає, що вона є чимось нереальним. Йдеться насамперед про те, що ідентичність підлягає змінам і насправді змінюється. Відбувається це внаслідок дії різноманітних дискурсивних практик – офіційного політичного дискурсу, публіцистичних текстів, а також під впливом загальних тенденцій соціально-культурного розвитку, таких як глобалізація і регіоналізація.

Важливою рисою «конструктивістського» підходу є визнання гетерогенності ідентичності, розуміння її як принципово гібридного утворення. Як твердить Рут Водак та її співавтори, «ідея гомогенної, „чистої“ ідентичності на рівні особи чи то спільноти виявилася дескриптивною фікцією та ілюзією». Бо насправді люди, що складають націю або іншу соціальну групу, прилучаються до неї багатьма шляхами, ототожнюючи себе зі спільнотою за допомогою різнорідних, і часто конфліктуючих, ознак – регіональних, надрегіональних, лінгвістичних, етнічних, релігійних, сексуальних, політичних та ін.¹⁰⁴. У межах соціально-психологічного розуміння колективна ідентичність постає як похідне від індивідуальної – спільність з іншими *відчуває* окрема особа; набір ціннісних орієнтацій, або установок, притаманний індивідові, а приписування цих ознак спільноті є наслідком їх поширення від індивідуального рівня на рівень соціальної групи. Основним носієм ідентичності тут є індивід,

(eds). *Questions of Cultural Identity*. London: Sage. P. 3 (цит. за: Krzyżanowski, M. (2003). My European feelings are not only based on the fact that I live in Europe: On the new mechanisms in European and national identification patterns emerging under the influence of EU Enlargement. *Journal of Language and Politics*. No. 2 (1). Pp. 175–204).

¹⁰³ Krzyżanowski, M. (2003). My European feelings are not only based on the fact that I live in Europe...

¹⁰⁴ Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press. P. 16.

або, у випадку колективної ідентичності, персоніфікована спільнота. Натомість у межах розуміння ідентичності як комунікативно-дискурсивного явища виникає інша картина – тут колективна ідентичність постає як похідне від спільноти, яку вона репрезентує ¹⁰⁵.

Отже, відбувається перехід від соціально-психологічного до комунікативно-дискурсивного розуміння ідентичності. Водночас цей теоретичний стрибок перебуває в досить складних відношеннях як із дослідженнями емпіричного спрямування, так і з культурною та соціально-політичною практикою. Якщо теоретики підхід до ідентичності як до незмінної сутності сприймають здебільшого як анахронізм, то представники різних за змістом суспільно-політичних рухів (етнічних, релігійних, екологічних тощо) продовжують спиратися саме на сутнісне розуміння ідентичності, яка у їхніх вимогах, у боротьбі за власні цілі найчастіше набуває вигляду природного об'єкта, що потребує захисту і підтримки. Такий розрив між теорією та соціальною практикою потребує окремих досліджень, зокрема в плані з'ясування можливостей впливу наукової рефлексії на соціальну дійсність ¹⁰⁶.

У дослідженнях, присвячених конкретним різновидам ідентичностей, також відзначають розходження між теоретичними поясненнями й емпіричними працями, які рухаються ніби у різних напрямках. На наш погляд, ця відірваність теорії від практики пояснюється в першу чергу тим, що наявні емпіричні праці у галузі дослідження колективної ідентичності переважно належать до сфери соціально-психологічних досліджень, які тяжіють не так до динамічно-конструктивного, як до статичного, есенціального розуміння ідентичності. У межах соціально-психологічного підходу ідентичність постає як стійка характеристика психічного складу особи, коли йдеться про індивіда, або структуроутворююча складова менталітету – у разі спільноти. Отже, вираз «*у пошуках ідентичності*» поряд зі згадкою про психологічний підхід містить елемент парадоксальної невідповідності, на яку ми мали на меті вказати.

¹⁰⁵ На лінгвістичному рівні це підтверджується способом утворення відповідних термінів саме від позначення спільноти (*нація, етнос* тощо). Тобто, якщо спільнота – це *нація* (держава), тоді говоримо про *національну ідентичність*, якщо *етнос* – про *етнічну*. Загальні характеристики дискурсу проєктуються на окрему особу, її відчуття та поведінку, а не навпаки.

¹⁰⁶ Stölting, Erhard. (2001, March). New regional identities and strategic essentialism. A comparative study on potentials and obstacles for multiple and intercultural identities...

Ідентичність та ідентифікація. Перехід від есенціалізму до «конструктивізму» у дослідженні ідентичностей, що відбувається на рівні теоретичних пояснень, був спричинений, на наш погляд, не тільки внутрішньою логікою розвитку науки, а й тими змінами, що за останній період відбуваються в самому об'єкті дослідження. На підтвердження цього можна навести той факт, що у постмодерному світі поняття особистості переживає глибоку кризу¹⁰⁷, а це, у свою чергу, підвищує значення актів ідентифікації, тобто демонстрації належності, яка дозволяє відчутти зв'язок з певною спільнотою. У сучасному світі для того, щоб залишатися собою, спільнота чи особа має постійно підтверджувати власну самість. Адже процеси глобалізації, розвиток науки та поява нових технологій дедалі більше розмивають не тільки обмеження, які раніше підтримувалися традицією, але навіть біологічні межі. Поняття «сутнісна ознака» у структурі ідентичності виглядає дедалі більш непевним. Як зазначає Н. В. Слухай, у сучасному світі змінюється онтологічний контекст буття людини, що призводить до порушення «сутнісних координат» сприйняття себе¹⁰⁸. Таким чином, можна припустити, що структура ідентичності на рівні особистісному і на рівні спільнот у сучасному світі порівняно з попередніми часами зазнає змін, які полягають у збільшенні ваги індивідуального вибору за рахунок сутнісних, тобто безальтернативних ознак.

Відтак сучасні підходи до ідентичності базуються на визнанні двох тез. По-перше, це теза про динамічний характер ідентичностей, колективних чи індивідуальних. По-друге, це теза, яка базується на відмові від уявлення про ідентичність як монолітну цілісність і твердить натомість про гетерогенність, «множинність» сучасних ідентичностей. Динаміка розглядається як характеристика, внутрішньо притаманна ідентичності. Це положення вимагає додаткових пояснень. Йдеться зазвичай не про постійну змінність та мінливість індивіда або спільноти – таке твердження було б важко зрозуміти та погодити з рівнем

¹⁰⁷ Rewers, Ewa. (2000). Tożsamosc – utożsamienie – przywłaszczenie. In: Drozdowicz, Zbigniew, & Puślecki, Zdzisław W. (red.). *Przezwyciężanie barier w integrującej się Europie*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora. Ss. 81–89.

¹⁰⁸ Авторка зауважує, що цей процес позначається на руйнації базових культурних опозицій: «чоловічий – жіночий», «тимчасовий – вічний», які «лише продовжують ряд аналогічних, уже розхитаних у ХХ столітті опозицій свій – чужий, близько – далеко, верх – низ», і пов'язує це із загальним викривленням «поляризації онтологічного континууму, центрованого навколо людини» (див.: Слухай Н. В. Міфологічні джерела прагматикону текстів масмедіа. Сімферополь, 2004. С. 7).

спостереження. Динаміка ідентичності радше передбачає процес постійного переосмислення індивідом чи колективом тих ознак, з якими вони себе ототожнюють. Зауважимо, що переосмислення в цьому випадку означає не так зміну змістового наповнення ідентичності, як процес постійного підтвердження або заперечення ознак належності до певних спільнот. Акти ідентифікації стають нагальною потребою індивіда та соціуму, супроводжуючи не тільки особливо відмічені моменти існування, а й повсякденне життя.

Ідентифікація як обов'язкова складова процесу виникнення та підтримки ідентичності має дві основні риси: 1) вона відбувається цілеспрямовано та 2) здійснюється за допомогою певних символічних засобів (лінгвістичних, візуальних тощо). Засоби (само)ідентифікації мають конвенціональний характер і пов'язані з певними соціальними практиками. До найвідоміших ідентифікаційних засобів належать релігійні символи, а також прапори, герби та гімни, що визначають спільноти різних рівнів, починаючи від родини, яка підтримує свою історичну тотожність за допомогою герба, корпоративної спільноти (студентський гімн), політичних партій та рухів із їхньою символікою аж до національних та супранаціональних утворень.

Таку ж важливу роль у процесах ідентифікації відіграють власне лінгвістичні засоби, серед них – різні види мовленнєвих подій, сакральних чи профанних: вимовлення релігійних формул у релігійних обрядах; клятви у ритуалах посвяати; усталені мовні формули, які вживаються в різних культурах для питань і відповідей про етнічну, національну, релігійну належність, а також вживання певної мови (тієї, а не іншої) у конкретних обставинах (мовна лояльність), використання тих або інших мовних форм для демонстрації своєї належності до певного ідеологічного табору тощо. При цьому в процесі ідентифікації слід розрізняти її суб'єкт і об'єкт, або, в інших термінах, – «себе» та «іншого». Справді, інколи об'єкт ідентифікації навіть не здогадується, що його ідентифікують або використовують як точку відліку для самовизначення. З цього випливає ще одна ознака ідентифікаційних процесів – їхня асиметричність.

«Ми» і «вони». Для розуміння проблематики ідентичності ключове значення має концепт *Gemeinschaft* (*спільнота*), який передає ідею соціальної цілісності. Саме існування соціальних спільнот базується на певному «образі спільності». У такому аспекті релігійна спільнота,

етнічна спільнота, нація тощо виступають як ментальні феномени, бо люди, які складають такі спільноти, ніколи не бачили й не чули про більшість своїх одновірців, співгромадян та ін., натомість у їхній уяві існує певний образ відповідної спільності¹⁰⁹.

Як вважав Еміль Дюркгайм, ідентичність виникає, формується та реалізується у процесі взаємодії, що відбувається між тими, хто належить до певної спільноти (in-group), і тими, хто перебуває за її межами (out-group). Ідентифікація «себе» обов'язково відбувається у протиставленні «іншому» і внаслідок взаємодії з ним, при цьому назване протиставлення є також елементом взаємодії. Отже, на сьогодні в суспільних науках загальноприйнятною є думка про те, що взаємодія з «іншим» становить невід'ємну складову процесу формування ідентичності. Діалог з «іншим» починається не після того, як ідентичність сформувалася, а водночас і паралельно з цим процесом¹¹⁰.

Так, основним моментом у процесі усвідомлення власної етнічної належності вважається контакт з представниками іншого етносу. При цьому часто визначають національну, регіональну, релігійну ідентичність за допомогою формулювань, які містять заперечення іншої ідентичності, проголошуючи, «ким ми не є». Цей спосіб визначення ідентичності є давно і добре відомим, він будується на негативному принципі побудови дефініції (Omne definitio est negatio¹¹¹). Природно було б очікувати, що ідентичність має, крім того, й певне позитивне наповнення та не обмежується від'ємними ознаками. Втім інтегральні ознаки ідентичності, на противагу диференційним, визначити набагато складніше.

Відчуття «ми» (we-feeling) можливе лише тоді, коли поруч існує хтось інший («вони»). Але, зважаючи на причини методологічного та ідеологічного характеру дослідження цієї заперечної складової ідентичності, процедура визначення конкретних ознак відштовхування від «інших» є надзвичайно утрудненою. Причини ідеологічного характеру назвати простіше, хоча подолати їх у проведенні дослідження важче. Справді, подаючи перелік тих ознак (етнічних, культурних, релігійних,

¹⁰⁹ Пор.: Anderson, Benedict. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. P. 5.

¹¹⁰ Про це див., наприклад, у матеріалах колоквиуму Ради Європи "The Concept of Identity" (Strasbourg, 17–18 April, 2001).

¹¹¹ Докладніше див.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада. Київ: ВІПОЛ, 2000.

економічних), від яких відштовхується певна спільнота при утвердженні власної ідентичності, ми мимохіть створюємо підстави для негативного сприйняття тих, хто потрапляє до категорії «вони». Якщо ми стверджуємо, що етнічна ідентичність сучасних українців сформувалася через заперечення їхньої приналежності до поляків та до росіян, то це коректне з наукового погляду твердження, як і кожне твердження такого плану, може за певних умов спричинити звинувачення з боку представників «вони»-спільнот в упередженості, навіть ксенофобії (особливо в тих випадках, коли ідентичність описується автором зсередини, тобто науковець належить до «ми»-спільноти). Семіотичний та власне лінгвістичний механізм, що уможливорює таке політичне прочитання, є досить складним і заслуговує на окрему увагу. Тут назвемо лише дію такого фактору як ігнорування читачем метатекстового характеру висловлення, коли він ніби не помічає того факту, що в науковому тексті подібні твердження становлять предмет розгляду, а не предмет повідомлення¹¹².

Вище згадувалось, що при запереченні належності до «інших» виникає асиметрія. Така асиметрія простежується одразу у кількох вимірах. Так, якщо українці визначають себе як не-росіяни, тобто протиставлення відбувається за ознакою етнічної належності та базується на основі окремої, нещодавно сформованої української державної ідентичності, то росіяни ніколи не визначали себе як не-українці, наполягаючи натомість на тому, що це «один народ». Проте для російської ідентичності, у свою чергу, є актуальним відштовхування від інших спільнот, і не обов'язково етнічних (наприклад, від США). Ми свідомі того, що, торкаючись цього питання, ризикуємо опинитися на непевному ґрунті, непевному принаймні у двох відношеннях – семантичному й афективно-психологічному.

По-перше, ця асиметрія є малодослідженою, не в плані сумнівів щодо її існування, а у тій частині, що стосується визначення конкретних ознак та їх тлумачення. Наприклад, відштовхування Росії від США (з метою ствердження власної ідентичності) інтерпретувати досить складно, оскільки тут виявляється задіяним національний (у сенсі державної належності), культурний і навіть міфопоетичний компонент – США висту-

¹¹² Цей ефект ігнорування метатекстової функції може ставати основою для маніпуляцій, його свідомо і цілеспрямовано використовують у прихованій рекламі, коли необхідні позначення (назви товарів, політичних партій, рекламні слогани тощо) з наміром вводять до позірно нейтрального інформаційного тексту.

пають як втілення Заходу, одного з ключових концептів російської ідентичності. На сьогодні, коли з 2014 р. РФ веде гібридну війну проти України, окупувала частину території нашої держави і продовжує військові дії на Донбасі, у самій Росії факт агресії проти України не визнають, а т. зв. «події в Україні», які в РФ фальшиво називають «внутрішнім українським конфліктом», інтерпретують як війну Росії з «колективним Заходом» або навіть прямо говорять про війну РФ проти США.

Водночас для європейських країн, які усвідомлюють себе частиною Західного світу, відштовхування від США обмежується відштовхуванням на рівні культури, і, частково, – на інструментальному рівні, відтак європейський антиамериканізм, порівняно з російським, має інший зміст.

Відомо, що відштовхування від США та Заходу є характерним для мусульманського світу – цей факт вимагав би в цьому контексті окремого пояснення. Наприклад, слід було би з'ясувати, чи деякі збіги в цьому пункті з російським ставленням до Заходу є випадковими, чи тут ідеться про дію певних спільних чинників¹¹³. У будь-якому разі залишається фактом, що для росіян, європейців та мусульман антиамериканізм має різне змістове наповнення.

По-друге, як сказано трохи вище, навіть цілком нейтральні згадки про такі та подібні речі здатні миттєво набувати політичного забарвлення, що затьмарює досліджувану картину й ускладнює умови наукового пошуку. Проте, як не парадоксально, цей факт, тобто загострене сприйняття формулювань на зразок *українці – не-росіяни*, слугує додатковим доводом на користь того, що подібні словесні формули є невід'ємні від відповідних ідентичностей. Усвідомлення себе як особи чи спільноти, відмінної від інших, здійснюється за допомогою засвоєння певних дискурсивних засобів, а функціонування ідентичності, тобто її підтвердження, відтворення, модифікації, супроводжуються ідентифікаційними актами із застосуванням вербальних засобів. Прототиповий ідентифікаційний акт здійснюється у формі діалогічного обміну репліками – це відповідь на питання «Хто ти?».

Натуральне vs. конвенціональне. Проблему наукового пошуку онтологічних ознак ідентичності у дещо спрощеному вигляді можна звести до альтернативи: або визнання психічної природи ідентичності –

¹¹³ Про можливість цього свідчать міркування Олів'є Руа, який аналізує вплив лівих течій на формування радикального ісламського неофундаменталізму (Roy, O. (2002). *L'islam mondialisé*. Paris; Seuil. 210 p.).

у такому випадку ідентичність набуває ознак природності, або розуміння ідентичності як соціально-символічної чи соціально-комунікативної сутності – у цих випадках на перший план виходить конвенціональність ідентичності (умовність, пов'язаність із соціальними угодами та культурними ознаками). Варто підкреслити, що протиставлення психічного та соціального, як відомо, не має цілковито взаємовиключного характеру, також і в цьому випадку, оскільки, наприклад, визнання за ідентичністю соціально-символічної природи припускає інтерпретацію у когнітивних (тобто зрештою ментальних, або психологічних) термінах (див. нижче). Натомість опозиція «природне (безумовне, неконвенціональне)» – «соціально-культурне (умовне, конвенціональне)» зберігає своє значення ¹¹⁴.

Загалом значення протиставлення «природне – конвенціональне» для дослідження проблеми ідентичності залишається не вповні оціненим, хоча його роль важко перебільшити. У різних теоретичних поясненнях і, відповідно, в емпіричних дослідженнях, ідентичність постає або як сутність, що надається людині «за природою», або як конструкт, що формується та перетворюється залежно від соціокультурних обставин і навіть від цілеспрямованих людських зусиль ¹¹⁵.

У першому випадку ідентичність визначається походженням людини, сукупністю успадкованих ознак, як біологічних (расова належність, антропологічні риси), так і культурно-традиційних (мова, релігія тощо), у другому – ідентичність має конвенційну, соціально-семіотичну природу. За умови визнання натуральності ідентичності головними її ознаками виступають постійність та стабільність. Коли ж акцент перенесено на конвенційність, притаманними їй виявляються змінність і динамізм.

Поле дії та головним механізмом ефективного відтворення ідентичності в першому випадку виступає гомогенна та монолітна традиція, у другому – події, пов'язані з формуванням та переформуванням

¹¹⁴ Це протиставлення, строго кажучи, також може розглядатись як таке, що належить до однієї площини знання про світ, як це бачимо в працях французьких дослідників Мішеля Фуко, П'єра Бурдьє, Ролана Барта та ін.

¹¹⁵ Останній аспект, пов'язаний з ідеологічними впливами, активно обговорюється дослідниками, що працюють у межах напряму, відомого як «критичний аналіз дискурсу» (Critical Discourse Analysis, CDA). Див., наприклад, Wodak, Ruth, & Gilbert, Weiss. (2004). *Visions, Ideologies and Utopias in the Discursive Construction of European Identities: Organising, Representing and Legitimising Europe*. In: *Martin Pütz, Jo Anne Neff van Aertselaer, & Teun A. van Dijk (Eds.). (2004). Communicating ideologies: Language, Discourse and Social Practice*. Frankfurt/M.: Peter Lang. Pp. 225–252.

ідентичностей різних типів, розгортаються всередині змінних та гетерогенних дискурсивних практик, а традиція виступає лише як одна з них.

Розуміння ідентичності як природної сутності властиве тому типу знання, який у французькій соціально-семіотичній школі отримав позначення *докса*¹¹⁶, найповнішим відповідником якого є *здоровий глузд* (common sense). Згідно з таким розумінням, властивим не тільки «наївному» підходові, а й значній частині наукового знання в галузі суспільних та гуманітарних наук, ідентичність і досі, незважаючи на теоретичні дискусії, у соціальній практиці постає як щось стійке і водночас об'єктивне: так само як людина «приречена» мати від народження певний колір волосся і очей, так само їй властива певна ідентичність, ознаки культурного (у широкому сенсі) походження.

Релігійна ідентичність є одним із найяскравіших прикладів у цьому відношенні – у давніх релігійних традиціях вона переважно перебуває поза межами вільного вибору особи і сприймається як така, що дається від народження. Поза тим, сприйняття ідентичності як природної даності відповідає психологічній реальності, у межах якої загроза культурним символам ідентичності ототожнюється із загрозою фізичній (тілесній) цілісності, тобто сприймається як загроза самому існуванню особи або спільноти.

Власне цим пояснюється бурхлива реакція, що супроводжує посягання (чи навіть спроби посягання, семіотично-знакові за своєю природою) на символи ідентичності: прапори, герби, релігійну символіку, адже максима загальної семантики Альфреда Кожибського, яка вимагає *відрізняти ману від території*, тут не діє, і посягання на карту буквально розцінюється як посягання на землю, яка на ній зображена. Найвиразнішим прикладом для підтвердження цієї тези є окремі скандальні випадки зображення окупованого Криму як частини території РФ на картах у тих країнах (Франція, Чехія, Польща), які засуджують і не визнають спроби анексії півострова¹¹⁷.

¹¹⁶ З часів Арістотеля відоме протиставлення *δόξα καί ἐπιστήμη* – уявлення (гадки, вірування, вважання) та власне знання, що приводить до істини. Відповідно *докса* – це знання, яке може бути невірним і водночас сприймається як самоочевидне та природне, воно не потребує доказів та не передбачає рефлексії. Цей тип знання є безальтернативним і не припускає можливості існування іншого погляду. Пор. вище про ординарне та фаховове знання (див.: *Розділ 1*, с. 39–42).

¹¹⁷ Крим спотикання: Топ-10 конфузів з анексованим півостровом. URL: <https://ua.112.ua/suspilstvo/krym-spotykannia-top-10-kartohrafichnykh-konfuziv-z-aneksovanym-pivostrovom-298371.html>

Широкого розголосу набула ситуація навколо зображення українського Криму як частини РФ на картах Google. Раніше корпорація заявила, що «для всіх користувачів, які перебувають на території Росії, показує російським окупований український Крим»¹¹⁸. Таким чином, Google створює різні картини для однієї реальності і водночас легітимізує символічними засобами окупацію Криму для жителів РФ. У таких випадках, як цей, не існує можливості відділити карту від території, умовне зображення – від фізичного факту окупації частини території нашої країни.

Частково цей факт допомагає відповісти на сформульоване вище питання про можливість впливів за допомогою символів на суспільну практику спільноти, яка переживає власну ідентичність як природну даність.

Зміни у суспільній практиці супроводжуються змінами характеру колективної ідентичності, однак її ядро у сприйнятті спільноти, тобто на когнітивному рівні, залишається незмінним. Відтак нація як спільнота існує доти, доки її члени відчують свою належність до неї як природно вмотивовану. Те ж саме стосується родини, етносу, держави, релігійної спільноти. Знаки та символи є конвенційними за своєю сутністю, однак водночас існує тенденція до отожднення означення і означуваного, «мапи і території». Символічні дії, що суперечать конвенціям, загрожують існуванню спільноти – не в метафоричному, а у буквальному сенсі.

Ракурси колективної ідентичності. Загальновизнаним є положення про кардинальний характер опозиції «свій – чужий» для формування та реалізації колективних ідентичностей. При цьому не завжди належним чином оцінюється той факт, що опозиція «свій – чужий» має асиметричний характер – центральне місце у ній належить членові «свій», яке є вихідним (або, в іншій термінології, немаркованим), оскільки поняття «чужий» можна за допомогою заперечення описати як *не-свій*, але не навпаки¹¹⁹. Це підтверджує інтуїтивно відчутну значу-

¹¹⁸ Див.: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2654718-posol-ukraini-u-ssa-zaklikav-google-vipraviti-karti-z-rosijskim-krimom.html>

¹¹⁹ Йдеться про логічне відношення, яке, однак, узгоджується з мовною (та культурною) інтуїцією. Якщо про когось говорять *він (нам) не чужий*, то, швидше за все, йдеться про виправлення помилки сприйняття (той, хто *не є чужий*, насправді й не був чужим, його вважали таким помилково). Натомість позначення *свій*, якщо і вживається із запереченням, то це заперечення онтологічної характеристики – *він ніколи не був своїм*. Однак

щість понять «свій», «свої» для визначення та опису групової ідентичності. Опозиція «свій – чужий» у контексті дослідження колективних ідентичностей потребує не тільки констатації, але передбачає необхідність встановлення конкретного змістового наповнення цього протиставлення. Йдеться про зміст тих чи тих уявлень (зважань, гадок, думок тощо) на теми ідентичності, що побутують у певній спільноті, мають словесне втілення і становлять складову частину відповідних дискурсивних практик. Оскільки ідентичність спільноти може розглядатись як з погляду самої спільноти, так і з точки зору тих, хто до цієї спільноти не належить, то при розгляді ідентичностей необхідне врахування двох точок зору – зсередини та ззовні.

Накладання протиставлення зсередини та ззовні на опозицію «свій – чужий» має наслідком висновок про те, що ці уявлення мають чотири модуси існування: 1) уявлення про себе самих; 2) уявлення про тих, хто нами не є («чужих»); 3) уявлення «чужих» про нас; 4) уявлення «чужих» про них самих. Зрозуміло, що не всі модуси мають однакову вагу. Так, цілком очевидним і безперечним є значення першого пункту – уявлення про себе самих (самоопис) складають основу ідентичності. А найменш актуальним для формування та функціонування ідентичності тієї чи іншої спільноти є четвертий пункт – хіба що ці самі «чужі» раптом не стають об'єктом нашого інтересу, як це відбувається в наукових дослідженнях, спрямованих на вивчення інших культур.

На цьому також побудований ефект привабливості екзотики (це слово через *латин.* *exōticus* зводиться до *гр.* *ἐξωτικός* – іноземний, чужинний, що пов'язане з прислівником *ἐξω* – ззовні, знадвору) – бажання наблизитися до чогось незвичайного та максимально не схожого на нас. Отже, ці два пункти досить чітко визначають крайні точки шкали, натомість значення пунктів 2-3 залишається у дослідженнях ідентичності не цілком очевидним. І хоча чинник «іншого» є одним із центральних для визначення ідентичності, у сучасних дослідженнях на цю тему він ураховується переважно в одному ракурсі, що створюється завдяки погляду «зсередини» (пункт 2). Це пояснюється тим, що вивчення ідентичності зорієнтоване насамперед на дані самоопису, відтак у центрі уваги перебувають думки, погляди, вірування, настанови

протиставлення такого типу не завжди збігаються з поточними уявленнями, пор. розглянуту в *Розділі 1* семантичну опозицію війни і миру, де всупереч очікуванням «здорового глузду» на логічному рівні вихідним, тобо немаркованим, виявляється війна, а не мир.

та ін. носіїв ідентичності (етнічної, мовної, конфесійної тощо). Відповідно до базового характеру складника «свій» в опозиції «свій – чужий» точка зору зсередини, що є просторовим корелятом до ознаки «свій», набуває переваги над точкою зору ззовні.

Таким чином, сучасні дослідники колективних ідентичностей зосереджують зусилля на моделюванні (позитивному чи негативно-критичному) образу «своїх». Навіть у тих випадках, коли спеціально підкреслюється значення фактору оточення (контексту) і враховуються не тільки соціальні, а й когнітивні чинники (зокрема, спільні знання про навколишній світ учасників комунікації), залишається поза увагою той вплив, який обмін певними дискурсивними формами і змістами може спричинити на обидві сторони, що перебувають у взаємодії. Так, у запропонованій ван Дейком ¹²⁰ схемі самопрезентації (self-schema) соціальної спільноти, що відбиває процеси суспільної ідентифікації на когнітивному рівні, дослідник вирізняє такі складові:

1. Ознаки належності до спільноти (стать, етнічна належність, зовнішність, походження та ін.): *Хто ми є?*
2. Дії та вчинки: *Що ми робимо?*
3. Цілі: *Задля чого ми діємо?*
4. Норми та цінності: *Що є добрим, а що – поганим?*
5. Позиція: *Яке місце у суспільстві ми посідаємо? (також щодо інших груп?).*
6. Ресурси: *Що нам належить? І що би ми хотіли мати за будь-яку ціну?*

У цій схемі, що містить докладний перелік інтегральних ознак групової ідентичності, лише передостанній пункт («Позиція») зачіпає питання про зв'язки з іншими соціальними утвореннями, але, знову ж таки, крізь призму сприйняття носіями ідентичності. Невипадково, що у запропонованих формулюваннях ключове слово – це *ми*, тобто сама метамова опису побудована за допомогою т. зв. «*ми*-дискурсу». Звернімо увагу, що наведена схема в принципі припускає переформулювання у термінах *вони*, і тоді можна отримати модель сприйняття іншої спільноти. Ця модель набуває такого вигляду: *хто вони? що вони роблять? задля чого?* тощо.

¹²⁰ Dijk, T. van. (2001). Discourse, Ideology and Context. *Folia Linguistica. Special issue*. Ed. by R. Wodak.

Але навіть у тих випадках, коли в центрі уваги опиняється «чужий» (наприклад, у численних працях, присвячених викриттю расових, релігійних, етнічних, гендерних, соціальних упереджень¹²¹), ми маємо справу із поглядом зсередини, оскільки ставлення до «чужих» тут інтерпретується як складова ідентичності «своїх», яка оцінюється негативно і стає приводом для критики. Так, коли Тен ван Дейк аналізує розповіді пересічних голландців про сусідів-іноземців¹²² або виступ депутата британської Палати громад на теми біженців (2001), його цікавить когнітивна та комунікативна структура упереджень і вірувань, властивих європейцям, водночас залишається невідомим, як ці упередження та вірування позначаються на ідентичностях біженців. Голос та погляд «іншого» за такого підходу залишаються за кадром¹²³.

Останнім часом, однак, помітні певні зрушення в цьому плані. Так, деякі дослідники зазначають, що на формування колективної ідентичності справляє вплив також точка зору тих, хто перебуває поза спільнотою. Суттєво, що погляди на спільноту зсередини та ззовні можуть бути дуже відмінні за змістом. Самоопис спільноти (*Selbstzuschreibung*) та опис цієї ж спільноти, зроблений ззовні (*Fremdzuschreibung*), – обидві ці точки зору в дослідженні ідентичностей слід брати до уваги. У межах введеної раніше схеми вони відповідають пункту 1 (*свої про своїх*) та пунктові 3 (*чужі про нас*).

Ці два типи ідентифікації за змістом найчастіше не збігаються, і за деяких обставин це може призводити до політичних непорозумінь. Так, жителі країн Центральної та Східної Європи вважають себе невід'ємною частиною європейської спільноти, натомість жителі західноєвропейських країн не вповні визнають цей факт. Цей конфлікт ідентичностей, як вважають дослідники, має бути розв'язаний у межах

¹²¹ Навколо цієї тематики сформувався окремий напрямок досліджень – Критичний аналіз дискурсу (Critical Discourse Analysis, CDA).

¹²² Dijk, T. van. (1984). *Prejudice in Discourse: An Analysis of Ethnic Prejudice in Cognition and Conversation* Amsterdam. Philadelphia: John Benjamins. 170 p.

¹²³ Про важливість врахування позиції іншого і неможливість побачити «себе безпосередньо» писав М. М. Бахтін, який помітив, що наш образ, коли ми сам на сам із дзеркалом, так само як автопортрети художників, не випадково створюють враження розпливчастих і примарних (див.: Бахтін М. М. *Естетика словесного творчства*. М.: Искусство, 1979. С. 30–34). Пор. також *зовнішність*, *зовні* від прийменника *з(о)* та прислівника *внь* (рос. *вне*) від *внь* «назовні» (ЕСУМ, 2 273), етимологічна мотивація якого не стільки вказує на значення «поверхня», протиставлене «тому, що всередині» (сучасне розуміння), як фіксує просторову точку зору ззовні. *Зовнішність* у такому розумінні – це результат погляду спостерігача, картина, яку сприймає цей погляд (пор. *видимість*).

політичного дискурсу¹²⁴, у сфері якого, додамо, він виник і розгортався. Таким чином, самоопис спільноти та опис з позиції тих, хто до неї не належить, можуть розглядатися як два взаємодоповнювальні аспекти формування та реалізації колективної ідентичності.

При дослідженні дискурсивних практик і їхньої ролі у формуванні та підтримуванні колективних ідентичностей слід зважати на просторову та часову континуальність як суттєву характеристику дискурсу. Саме з цієї ознакою пов'язують здатність дискурсу до самовідтворення, хоча механізм цього явища залишається не вповні з'ясованим. Так само неясною залишається парадоксальним чином поєднувана із спадковістю здатність дискурсу до раптових змін. Останню витлумачують як наслідок когнітивних переворотів, тобто переворотів бачення, що спричиняють появу нових картин світу. Як зазначає Бурдьє, соціальний порядок частково зобов'язаний своєю стійкістю тому, що він нав'язує схеми класифікації, підлаштовані під об'єктивний поділ речей, і будується на невизнанні довільності його підстав. Коли ж відбувається розрив із заведеним порядком, то порушується уявлення про природність зв'язку між об'єктивними і ментальними структурами¹²⁵. Однак причини таких розривів (навіть якщо погодитися, що вони відбуваються внаслідок дії певного критичного (еретичного) дискурсу) залишаються неясними, оскільки незрозумілими є причини появи цього останнього. Так само неясно, чому критичний щодо певної соціальної практики дискурс набуває власне такої, а не іншої форми. Один із можливих шляхів пошуку пояснень полягає, на нашу думку, у дослідженні взаємодії різних видів дискурсів – як усередині культури, так і в контексті міжкультурних контактів.

¹²⁴ Karklins, Rasma (2001). The Concept of Collective Identity. Council of Europe. Strassburg (France). Proceedings of the round table on "The Concept of Identity" on 17-18 April 2001.

¹²⁵ Автор наводить промовистий приклад, який підтверджує конвенціональний (довільний) характер тих соціальних явищ, що сприймаються побутовою свідомістю як цілковито природно мотивовані: «Можна бачити, наскільки соціальна реальність такої практики як алкоголізм... змінюється залежно від того, чи її сприймають та осмислюють як успадкований дефект, моральне падіння, культурну традицію або компенсаторну поведінку» (Bourdieu, P. (1981). *Décrire et prescrire Note sur les conditions de possibilité et les limites de l'efficacité politique. Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. P. 7).

2.5. Війна як продовження політики ідентичності

У соціально-політичних процесах, де ключову функцію відіграє суб'єкт діяльності (комунікації, мислення), проблему становить його *ідентифікація* та самоідентифікація – тотожність суб'єкта самому собі. Відповідь на питання ідентичності вирішується через процедуру ідентифікації суб'єкта у певній соціальній групі, а також через процеси самоусвідомлення. Ідентифікація збігається з процесом пізнання, якщо йдеться про розуміння сутності феномену, речі, предмета. Але якщо йдеться про природу суб'єкта, то його ідентифікація не вичерпується зовнішнім об'єктивним знанням про нього, а включає і його інтенціональну сферу, у якій задіяні його пам'ять (історія), його прагнення (надії), віра, воля, розум, емоції тощо.

У житті народів самоідентифікація відіграє не менш істотну роль, аніж у житті окремої людини. Майбутнє країни, її історична перспектива залежать від того, ким себе вважає її народ – самостійним суб'єктом, який визначає власне майбутнє і долю, або ж ідентифікує себе з іншим народом, з яким має об'єднатися. Щоб не опинитись у ситуації невизначеності, нація має знати своє справжнє коріння і на власному самоусвідомленні визначати свою долю та рух у майбутнє.

Війни виникають у межах певної соціальної формації в результаті спонтанних змін інтересів або усвідомлення своєї окремішності, іншої форми самоідентифікації та відокремлення від первісної форми солідарності. Джерела агресивної поведінки соціальних груп вкорінені у засадах їх формування та становлення як суб'єктів діяльності і взаємодії з іншими.

Складнощі взаєморозуміння людей з різними уявленнями про реальність сприяють нарощуванню конфліктного потенціалу, що за певних умов критичного накопичення непорозумінь призводить до збройного протистояння і війн. У будь-якому випадку питання влади безпосередньо відносить до характеру функціонування, існування та способу організації, тобто ідентичності владного суб'єкта – соціуму, держави, нації, політичної сили, соціальної групи, корпорації тощо.

Конфліктам можна запобігти, якщо триматись у межах власного простору, не зазіхаючи на порядок життя та уявлення інших. Але війни неможливо уникнути, якщо прагнути нав'язати свої уявлення та свою модель порядку іншим країнам і народам.

Екзистенційна позиція. Будь-який історичний розвиток або поступовий рух суспільства до більш вдосконалених форм може бути зафіксований лише відносно певного рівня існування і деякого базисного рівня ідентичності. Усвідомлення необхідності руху суспільства у певному стратегічному напрямку відбувається через дію суспільного розуму та завдяки достатньо чітко окресленій політичній волі. Так ідентичність конструюється як бажане майбутнє, як те, ким або чим суспільство прагне бути.

Позиційне мислення – процес пошуків і ствердження мотивів власного перебування у світі. Його функція полягає в тому, щоб на певному етапі визначити набір загальних смислових структур – провідних принципів, які орієнтують і організують процеси актуального життя суб'єкта. Позиційне мислення відрізняється від мислення історичного, зверненого до осмислення минулого досвіду, або мислення перспективного (стратегічного), функція якого – планування майбутнього. Однак ані історія (пам'ять), ані стратегія не можуть будуватися інакше, як із певної позиції, що і задає їм смисл. Цим можна позначити базову роль позиційного мислення у визначенні життєвих настанов взагалі.

Вихідним пунктом конструювання стратегії ідентичності є *визначення позиції*, з якої необхідно рухатись до окресленої мети. Кожна людина (нація, держава, будь-який суб'єкт) має власне унікальне місце в універсумі буття, тобто має власну позицію, з якої дивиться назовні, у зовнішній світ. Екзистенційна позиція є визначальною для функціонування суб'єкта, послідовності його дій і спрямування комунікацій. Логіка поведінки держави щодо власного суспільства та інших країн протягом тривалого часу і є її стратегічною політикою.

Екзистенційна позиція зумовлена наявною, усталеною ідентичністю суб'єкта, його внутрішньою побудовою, зв'язками з оточенням і спроможністю сприймати, бачити та пам'ятати. Однак визначення стратегічних цілей та дії щодо їх досягнення створюють перспективу корегування певних елементів ідентичності. Прагнення досягти статусу сучасної цивілізованої європейської держави потребує істотних змін у ментальній побудові країни, її свідомості й у формах ставлення до інших.

Екзистенційна суб'єктність пов'язана із станом самоусвідомлення ідентичності, а отже, із відповідним розумінням власних стратегічних і локальних інтересів. Держава є суб'єктом, консолідованою силою, спроможною до спротиву зовнішнім загрозам, коли сама спільнота сприймає її як вищу цінність, відносить її існування до своїх життєвих

інтересів, поза якими існування держави втрачає сенс, і вона розпадається на окремі елементи. Так, напередодні ліквідації радянської моделі держави у свідомості переважної більшості населення вона поступово втрачала сенс існування, оскільки була побудована на хибному і нестабільному екзистенційному базисі, який не надавав можливості подальшого розвитку.

Якщо поточні соціальні взаємодії, що відбуваються у площині комунікацій між людьми, соціальними групами, націями і державами, можна позначити в екзистенційній системі координат як *горизонтальний* вимір, то її *вертикаль* пов'язана з існуванням смислового виміру. У площині останнього процеси та події у світі відповідним чином оцінюються, їм надається певний сенс та осмислення з позицій загальної моделі світу, закріпленої, зокрема, у кодах відповідної культури та в системі мови. Мовно-когнітивний комплекс із його розгалуженою семантикою має вигляд ідеології, якщо він побудований більш або менш раціонально, але він може отримати і форму міфології, коли емоційно-поетична складова домінує над здоровим глуздом. У публічному дискурсі нацистської Німеччини або радянської Росії панує слабо пов'язана із настаннями раціонального мислення мовна семантика міфопоетичного типу, яка потребує лише безмежної віри.

Уявлення провідної верстви держави про національні інтереси становлять основу для внутрішньо- і зовнішньополітичного дискурсу, визначають ідеологію політичних процесів. Усвідомлення дійсних інтересів має віддзеркалювати потреби суспільства та ґрунтуватись на історичному досвіді, традиціях державного будівництва, а також на розумінні історичного вибору і прийнятих ідеалах. Політика в цьому сенсі є концентрованим виразом суспільних інтересів, що резюмовані у вигляді політичної волі. Однак не завжди політики спроможні адекватно усвідомити й осмислювати інтереси держави – чи то за відсутності механізмів рефлексії, самоусвідомлення, чи то за небажання чітко їх окреслити, залишаючи за собою простір невизначеності, у якому можна перебувати досить довго, але так і не зайняти чітку позицію. Для багатьох зручніше приєднуватись до існуючих дискурсів та ідеологем, у яких послідовно презентовані потрібні пояснення та смисли, придатні для повсякденного вжитку.

Вільний розум не може задовольнити придумана кимось або традиційно за звичкою надана позиція, він прагне сформулювати свою власну позицію, оскільки усвідомлює *унікальність своєї присутності у світі*.

Суб'єкт приймає ту або іншу позицію лише в результаті власного пошуку, шляхом рефлексії, аргументації, зважування «за» чи «проти». Маючи власну систему переконань, тобто внутрішню реальність, суб'єкт стає спроможним до усвідомлених практичних дій, розумної поведінки згідно із власною позицією та обраною метою.

Оптимальною є позиція, коли її усвідомлення максимально наближене до об'єктивного стану існування суб'єкта. Держава може проголосувати себе великою і могутньою, не маючи на це достатньо підстав, і відповідно до власних уявлень ставити стратегічні цілі та діяти з метою їх досягнення. Очевидно, що в кінцевому рахунку таку державу очікує катастрофа, оскільки ресурси витрачаються на недосяжні цілі. З іншого боку, недооцінка власного потенціалу, слабе усвідомлення своєї позиції у світі можуть сприяти неправильному визначенню стратегічних пріоритетів та дотриманню хибних цілей.

Сфера немимучих ризиків, до якої вступає суб'єкт у ситуації необхідності прийняття рішень і яку він прагне окреслити, досліджуючи різні стратегічні можливості та сценарії розвитку ситуації за допомогою раціональних обґрунтувань, – такі ризики можуть бути знижені результативніше через введення певного набору *моральних принципів*, пов'язаних з універсальними загальнолюдськими цінностями. Позиція, побудована на моральних засадах, завжди більш продуктивна, аніж побудована на голому прагматизмі (стратегія наживи) або на абстрактних гаслах ідеологічного типу (утопічна стратегія).

У цій площині аргументація пов'язана із конструюванням позиції більш універсального порядку, яка має вищий інформаційний потенціал, аніж у випадку інтеракції рівноправних позицій. Через приналежність опонентів до єдиного простору взаємодій та комунікацій конфліктність формується на рівні тлумачення тих або тих аспектів ситуації з вищого семіотичного рівня. Інформаційний відбір і формування значень перебувають під контролем вихідної ціннісно-сислової позиції свідомості. Суб'єкт, орієнтований на внутрішню безконфліктність (бути в гармонії із самим собою), встановлює для себе максимально жорсткі моральні правила, принципи і норми поведінки, а отже, має міцнішу екзистенційну позицію.

Небажання заглиблюватись у сферу самопізнання створює ризики навіювання знання про себе зовні, з боку зовнішніх сил, що мають свої уявлення про реальність і переслідують власні інтереси. Парадокс Едіпа полягає у суперечності поверхового самоусвідомлення себе як

певної особистості та більш глибокої самоідентифікації, хто він є насправді та, врешті, яка його справжня доля. Надмірна упевненість у собі та власній значущості, абсолютизація знання про себе виявилися поверховими та ілюзорними, що призвело до трагічного кінця. Сталося так, що його ґенеза як особистості ґрунтувалася зовсім на інших засадах, аніж він собі уявляв, а отже, він не міг належним чином побудувати життєву стратегію і визначити свою справжню долю. Ставлення до нього з боку інших змінюється до зневажливого, а його авторитет виявляється порожнім.

Подібним чином нав'язана українцям малоросійська ідентичність становила поверховий шар уявлень нації про себе, тоді як визначення власної долі – екзистенційної стратегії нації – передбачає чітке усвідомлення дійсного базису її існування. Протилежна ситуація виникає, коли держава створює штучні уявлення про себе, позиціонує себе як велику і могутню, намагається приписувати собі чужу історію, тобто формує свою ідентичність на хибній основі. Побудоване на штучних уявленнях розуміння власної долі як історичної місії покладене в основу стратегії великодержавності.

Можна визначити сферу стратегічних інтересів країни як таку, що зумовлює дію механізмів самозбереження нації і держави, забезпечує права кожної людини та громадянина на власну безпеку, добробут і вільний розвиток своїх творчих можливостей. Серед життєвих інтересів найбільше значення має збереження та закріплення національної ідентичності як основи зміцнення суверенітету нації та створення механізмів самозахисту держави, збереження територіальної цілісності, а також формування міжнародного середовища, сприятливого для реалізації її інтересів у світовому просторі. Загроза базовим екзистенційним інтересам держави потребує дієвої мобілізації всіх можливих ресурсів і включення захисних механізмів для протидії небезпеці.

Розробка стратегій розвитку суспільства є своєрідним плануванням історії аналогічно до того, як людина планує своє майбутнє, будує стратегію життя. Тиск зовнішніх обставин може змусити змінювати плани й надії, однак неприпустимо, коли людина передає своє майбутнє в чужі руки і не прагне самостійно вирішувати свою долю, тобто йде шляхом самознищення і втрати суб'єктності. Оскільки суспільство є суб'єктом, що себе організує і приймає рішення зі зміною умов свого історичного буття або з глибокими зрушеннями у побудові свідомості, воно може змінювати свої ідеали і стратегічні уявлення про мету і сенс власного

розвитку, або, вужче, змінювати критерії оцінки мети, тих чи інших засобів її досягнення.

Зовнішньополітична ідентичність. Міжнародний статус країни складається історично під впливом дії різних чинників, як-от: природні умови та людські ресурси, територія, потенціал розвитку, характер культури, ментальність населення тощо. Про статус держави (нації) як суб'єкта свідчить характер її існування у системі міжнародних відносин, взаємодій та спілкувань.

Залежно від ступеня усвідомлення суспільством власних потреб воно створює політичні механізми забезпечення своїх інтересів. У сучасному світі політична нація виконує функції носія інтересів розвитку суспільства в цілому. Спираючись на власні форми бачення світу та свої інтереси, нація узгоджує свою позицію з позиціями інших народів, ураховуючи або нехтуючи їхніми інтересами. На різного типу угодах і компромісах, на узгодженому балансі інтересів ґрунтуються міжнародні відносини та міжнародне право.

Сильна держава – концентрація політичної, економічної, військової, духовної могутності, спрямована власним розумом і волею на досягнення цілей в інтересах власного народу. Нація не може бути чимось ізольованим і замкненим у собі. Нація характеризується саме виходом народу на арену світової історії, знайденням свого досвіду творення загальнозначущого, здатністю збуджувати універсум культури імпульсами власної енергії та долі ¹²⁶.

Війна зароджується у мізках і лише згодом виходить на рівень фізичних дій. Російські політики спочатку намагалися вперто затвердити у мізках свого населення та у міжнародних колах думку про Україну як неіснуючу реальність, фейкову або таку, яка виникла штучно, а отже, безболісно може бути ліквідована. Для них не має значення, що держава визнана усім світом і є реальністю у міжнародній спільноті ¹²⁷. За певних умов країна у чиїхось уявленнях може вважатися неіснуючою,

¹²⁶ Кримський С. Б. Універсалії українського менталітету. *Кур'єр ЮНЕСКО*. 1992. Вересень–жовтень. С. 73.

¹²⁷ Різницю між формальним і фактичним статусом демонструє приклад членства УРСР в ООН. Маючи членство, Україна фактично не була суб'єктом, а лише елементом політичної гри Москви. Якщо це було можливо за радянських часів, чому б не відновити подібну ситуацію пізніше, коли за режиму, що існував в Україні у 2010–2013 рр., держава швидко наближалася до статусу васальної території Кремля і втрачала власну незалежність та суб'єктність.

хоча і присутня на мапі світу формально, що ставить питання про її реальність.

Питання, у якому сенсі можна говорити, що держава існує, – це питання онтології – знання про реальність, яка не є об'єктивною у сенсі наукового пізнання, а екзистенційною реальністю життя. Тут надзвичайну вагу має сфера уявлень, оскільки саме згідно з ними суб'єкт приймає рішення та мотивує свої дії, маючи на увазі власні інтереси й цінності, як він їх розуміє. Якщо інший суб'єкт має інші уявлення про ті самі речі та про ідентичність іншого, якщо вважає, що у його життєвих інтересах є знищення іншого, розгортається екзистенційний конфлікт, тобто війна за існування.

Саме така війна на рівні екзистенційного протистояння розпочата Москвою проти ідентичності низки пострадянських країн, які наслідком мали власні уявлення про світ і про себе. Москва виступає й проти цивілізованих форм порядку та моделі уявлень Західного світу, яка суперечить базовим ціннісним настановам кремлівського режиму, що фактично недалеко відійшли від примітивного варварства.

На основі відштовхування від «чужого» власні локальні моделі солідарності набувають більшої міцності, колективна свідомість стає готовою для спільних дій проти «чужих», які вже фактом свого існування становлять загрозу світові «своїх».

Війни, зокрема, мають функцію засобу збереження ідентичності, якій загрожують технічні інновації, оскільки останні по-своєму знищують образ ідентичності, необхідний для миру та спокою між народами¹²⁸. Технологічний прогрес так або інакше вносить зміни в уявлення людей про себе та оточуючий світ – виникає смислове протистояння старих образів і нових уявлень. Протиріччя між традиційним і модерновим може штовхати їхніх носіїв на конфлікти і війни.

Старе і віджиле може зберігати вплив або навіть домінувати в житті соціуму, доки не зчезнуть носії тих або інших цінностей і традицій. Відновлення або самопродукування старого в інших історичних умовах є парадоксом, який, однак, може насильно нав'язуватись зацікавленою владою. Так, Москва настирливо відтворює ідентичність сталінських часів у сучасній російській дійсності, оскільки прагне відтворити зручний для себе владний режим. Цьому сприяє символіка досягнень тих

¹²⁸ McLuhan, Marshall, & Fior, Quentin. (1968). War and Peace in the Global Village. P. 134.

часів, прив'язана до міфу про «велику Перемогу у війні з фашизмом», з одночасним забуттям жахів репресій і жертв населення. Зовні це виглядає як щось глибоко архаїчне, проте залишається ефективним засобом маніпулювання суспільною свідомістю.

Істотна трансформація або окремі випадки зміни ідентичності – складний процес, який не буває завершений упритул до завершення фізичного існування носіїв цієї ідентичності. Самоідентичність формується з моменту народження і надалі тільки набуває більш розгалужених форм, але ядро самоідентифікації залишається таким самим, оскільки зберігається пам'ять, психофізичне усвідомлення себе, усталений простір комунікацій, соціальні та родинні зв'язки тощо. Пересування людини в інший соціально-комунікаційний простір, наприклад, у випадку еміграції, може лише внести певні зміни в самоідентифікацію, але шляхом її доповнення, а не повної заміни.

Раціональним чином неможливо вплинути на трансформацію ідентичності, оскільки навіть критичне мислення, коли воно наявне, захищається у потоці емоційних переживань, які до того ж збуджує і якими маніпулює влада. У такій ситуації, навіть якщо людина володіє прийомами критичного мислення та ознайоmlена з аргументами різних сторін, тим не менш, перебуваючи у певній мовно-когнітивній комунікаційній системі, схильна підсвідомо відкидати раціональні аргументи і сприймати тільки ті, що вкладаються у власну модель реальності, оскільки з нею пов'язане її життя.

За наявності онтологічної суперечності, коли одна суб'єктивна реальність є істотно несумісною з іншою, але обидві змушені існувати і взаємодіяти в одному й тому ж соціально-комунікативному просторі, вирішення протиріччя можливе лише або через взаємне стримування і визнання одне одного як суб'єктів, або через умовне знищення іншого суб'єкта як реальності. У ментальному сенсі останнє означає інкорпорацію іншої реальності у власну модель порядку, у фізичному – її знищення.

Існування двох базових опозиційних одне до одного моделей реальності – множинність світів і світ як єдине ціле – зумовлює базову різницю у побудові двох варіантів організації людської спільноти: суспільства ліберального, що визнає множинність суб'єктів і передбачає узгодження їхніх інтересів, та суспільства тоталітарного як єдиного суб'єкта, який принципово не визнає інших. У ХХ ст. суперечність цих двох моделей солідарності стає когнітивною основою Другої світової та

холодної війни, а в XXI ст. – ісламського тероризму та російської гб-ридної агресії проти Заходу, що протистоять системі ліберальних цінностей.

Німецький нацизм та радянський більшовизм найбільше просуну-лись у створенні соціально-політичних механізмів групової консоліда-ції на тоталітарній основі. Лінії внутрішньої конфронтації притаманні будь-якому суспільству, навіть найбільш ліберальному, однак демокра-тичне суспільство шляхом розподілу владних функцій створює механі-зми узгодження інтересів та уявлень різних соціальних груп з локаль-ними моделями ідентичності, тоді як у суспільствах тоталітарного типу протиставлення інтересів однієї групи іншим, придушення волі та суб'єктності інших соціальних груп є умовою побудови цілісної системи влади, яка не терпить внутрішніх суперечностей.

Внутрішні конфлікти в межах соціально-комунікативної спільноти мають відмінності від зовнішніх, де відбувається протистояння різних соціально-державних організмів, однак у сучасних умовах, коли вну-трішнє і зовнішнє значною мірою взаємно переплетені, доцільно гово-рити про два рівня конфліктності. І хоча кожен з цих рівнів передбачає різні механізми вирішення (соціально-політичні інституції або засоби дипломатії), вони не завжди спрацьовують у ситуації розмивання межі внутрішнього та зовнішнього.

Під час Першої світової війни виникає гасло соціал-радикалів – «перетворити війну імперіалістичну на громадянську!», що вдалося російським більшовикам, але цього не спромоглися зробити німецькі комуністи. Попри всі зусилля останні отримали поразку, а громадян-ське протистояння у Німеччині перетворилось на конфронтацію з іншими державами, що мало наслідком нове коло імперіалістичної війни. З цього часу в процесах міжнародного протистояння зіткнення держав постійно доповнюється внутрішніми соціально-політичними конфліктами, що дійсно створювало стан громадянської війни – ситуа-ції, коли певні соціальні групи більше воліють допомагати зовнішньому ворогу, якого сприймають своїм класовим союзником, аніж ставати на захист власної держави. Внутрішні конфлікти стають знаряддям зовнішніх війн і міждержавних конфліктів.

У сучасних війнах умови, створені процесами глобалізації, більше сприяють формуванню невизначеності межі між «своїм» і «чужим», вну-трішнім і зовнішнім, ворогом і союзником тощо, що створює більші можливості руйнування порядку, формування соціально-політичного

хаосу, як у міжнародних відносинах, так і у відносинах соціальних груп у межах держави. Війна може вестись і проти власного народу з метою зміцнення й утримання влади. Громадянська війна ведеться за той владний режим, який влаштовує певну політичну силу, соціально-політичне угруповання.

Як вважає Мері Калдор, на противагу геополітичним або ідеологічним цілям традиційних війн, цілі сучасних війн перебувають у сфері політики ідентичності. Маються на увазі претензії на владу на основі партикулярної ідентичності – національної, кланової, релігійної або єдності мови. Нова політика ідентичності означає претензії на владу на основі присвоєння ярликів, що, як правило, пов'язане з ідеалізованим ностальгічним уявленням про минуле. Наративи політики ідентичності дійсно залежать від пам'яті та традицій, але в умовах корозії інших джерел легітимності їх намагаються винаходити заново ¹²⁹.

Ідентичність, можливо, найбільш вагомий мотив, за яким люди йдуть вбивати інших, оскільки є фундаментальною онтологічною ознакою суб'єкта, зміна якої, за його уявленнями, означає його знищення. Набуття нових ознак ідентичності сприймається лише тоді, коли це не зачіпає певного усталеного ядра та вмотивовано зміною обставин (внутрішніх або зовнішніх). Коли індивід або корпоративний суб'єкт виявляє, що його своєрідність під загрозою фізичних або психологічних змін, він включає механізми самозбереження, вважаючи, що має право на війну, оскільки колишній статус має бути збережений за будь-яку ціну ¹³⁰.

У ситуації небажання знайти порозуміння, що підсилене цілеспрямованою діяльністю ЗМІ, народжується риторика ненависті, відбувається чіткий розподіл людей на «своїх» і «чужих», тих, хто підкоряється владі, і тих, хто їй протистоїть. За умов жорсткої конфронтації нормальне співіснування і взаємодія різних світів стає неприйнятним, і, отже, один із них підлягає ліквідації. Цілі сучасних війн перебувають у сфері політики ідентичності, що виглядає як найбільш фундаментальний мотив протистояння

Війна починається з відповідних трансформацій у сфері свідомості та з певних *когнітивних дисонансів у питаннях ідентичності*. Першим кроком на шляху до знищення супротивника є руйнування структур

¹²⁹ Kaldor, Mary. (2012). *New & old wars: organized violence in a global era*. Stanford: Stanford University Press. 268 p. (P. 15).

¹³⁰ McLuhan, Marshall, & Fior, Quentin. (1968). *War and Peace in the Global Village*.

солідарності загальнолюдського типу – невизнання «іншого» рівним у правах до себе та формування образу противника як «не-людини» або «людини другого сорту», яка може бути знищена без особливих моральних вагань.

Війна ведеться проти «чужих», оскільки вони «інші», а також для того, щоб консолідувати «своїх», оскільки таким чином влада отримує більшу легітимність. Питання ідентичності стає настільки значущим для соціуму, що держава розв'язує війни, проводить активну асиміляцію і навіть здійснює злочини проти людяності шляхом створення умов для геноциду, голодоморів, масових репресій на підтримку своїх уявлень про порядок і власну ідентичність. Позиція світової спільноти та держави у сучасній війні мала би полягати, скоріше, у здійсненні ефективної політики ідентичності, ніж у дипломатичних іграх та військових операціях.

Головною стратегічною метою у війні є оволодіння волею противника – створити умови паралічу волі, нав'язати свої уявлення та цінності, підмінити його прагнення та інтереси своїми. Фактично це означає *вбудувати чужу ідентичність у власну модель ідентифікації*, створити у противника уявлення, що таким чином його інтереси і бажання будуть найбільш ефективно реалізовані, нехай навіть за рахунок втрати власної ідентичності. У будь-якому випадку йдеться про насильство над чужою волею.

Найбільш гострі суперечності, розгортання яких очікувано призводить до війни, пов'язані із принциповими відмінностями у побудові владних структур. Демократична влада, яка залежить від настроїв та підтримки населення, у зіткненні інтересів з іншою подібною владою намагатиметься вирішувати конфлікти у цивілізований спосіб за допомогою механізмів, наданих політичною культурою обох сторін. Яким би довгим не був шлях досягнення компромісів, обидві сторони мають пройти свою частину шляху до розв'язання конфліктів, інакше це буде незрозуміло населенню, яке делегувало їм владу.

Зародкове ядро конфліктного протистояння може бути створене на ґрунті соціальних, міжетнічних або міжконфесійних суперечностей, які завжди існують у будь-якому суспільстві. У пострадянському просторі або в постколоніальних країнах ці протиріччя накладаються на економічні труднощі та проблеми становлення нових демократичних держав і ще більше їх поглиблюють. Міжконфесійна або міжетнічна складова конфліктної ситуації набуває поширення саме внаслідок невирішеності

цих проблем, тобто не є вихідною в цьому випадку. Ситуація ускладнюється внаслідок зацікавленості зовнішніх сил, які надають тій або іншій стороні моральну та матеріальну підтримку.

Конфлікт виникає у формі протистояння у сфері свідомості та уявлень, що може пізніше набувати матеріальних ознак. Прагнення нав'язати свої уявлення про порядок речей – це прагнення влади. Джерелом конфлікту виступають владні інтенції окремих груп або осіб, що мають силу, ресурси й усвідомлюють можливості встановлення свого панування. Конфлікти виникають унаслідок спонтанних змін інтересів чи усвідомлення власної особливості або іншої моделі самоідентифікації та відокремлення від вихідної структури солідарності. Війна за суттю є не так зіткненням амбіцій та претензій, захистом своїх інтересів, як способом виявлення волі до влади, знаряддям її досягнення й утримання, засобом встановити порядок згідно із власними уявленнями.

Розділ 3

МІЖНАРОДНЕ СТРАТЕГІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Еволюція людства полягає у безперервному вдосконаленні моделей порядку та їхньому поширенню на існуючі зони хаосу. Деградація або руйнація соціального порядку означає повернення до стану загального протистояння всіх проти всіх. Порядок потребує постійних послідовних і масштабних зусиль з боку його носіїв – соціальних груп або держав, міжнародної спільноти в цілому. Мир – це не просто відсутність війни, а й належне та ефективне функціонування вироблених соціумом структур порядку.

У сучасному світі формується новий тип глобально-протистояння – *світова гібридна війна*, яка ведеться в межах єдиного глобалізованого простору на фронтах, утворених лініями розподілу між зонами стабільності та безпеки, між раціональним порядком, де вагу має закон і міжнародне право, та сферою ірраціонального, соціально-політичного хаосу, де панують емоції та домінує право сильного.

3.1. Геополітична реальність

Відносини між великими соціальними угрупованнями – державами або націями – є складовими соціально-політичної реальності, де поєднані елементи внутрішньої організації та зовнішньої активності. Вони пов'язані у систему, за правилами й у межах якої відбуваються численні акти взаємодії народів політичного, економічного, соціального, гуманітарного типу.

Міжнародна спільнота – складно побудований соціум, суб'єкти якого встановлюють правила взаємодії між

собою й стосовно до інших елементів світової геополітичної реальності. Окремі одиниці соціально-політичної реальності вступають між собою у відносини, розвивають їх або заморожують, узгоджують правила поведінки, домовляються тощо. Взаємодії між народами у комплексі створюють смислову реальність вищого рівня, у якій акторами виступають складні соціальні організми з їхніми власними моделями поведінки та комунікацій.

Сфера міжнародних відносин і взаємодій існує як певна цілісність, внутрішньо структурована й динамічна, складена з елементів, кожний з яких має певну самостійність. Вона сформована із суб'єктів, які є елементами більш загальної формації соціально-політичних відносин, у яку вони вписуються, до якої тяжіють або з якої виштовхуються. Ключовим суб'єктом міжнародного життя є держава, смисл існування якої полягає в захисті інтересів власних громадян у міжнародному середовищі та забезпеченні країни від зовнішніх загроз. Міжнародні організації, утворені спільнотами держав, мають вторинне значення і є засобом реалізації спільних інтересів.

На рівні глобальної міжнародної політичної системи держава існує як один із її елементів, зокрема як складник регіональних підсистем. Функціонування міжнародної системи регулюється ustalеними правилами відносин і закономірностями взаємодії, до яких, зокрема, належить і дійсний баланс сил та впливів держав відповідно до їхнього геополітичного статусу. Міжнародне середовище має характер складної багатовимірної системи, у якій домінуючу роль відіграють потужні соціально-економічні та політичні силові центри у вигляді світових держав та регіональних інтеграційних угруповань.

У міжнародній системі суб'єкти не є цілком самодостатніми одиницями, але функціонують як елементи цілісності вищого рівня. Відносини між ними значною мірою визначені характером побудови системи, прийнятими правилами та кодами поведінки. Взаємодія суб'єктів відбувається за певними закономірностями – правилами протистояння або співробітництва. Стан і розвиток відносин залежать від динаміки системи, що зумовлює також дії та плани окремих суб'єктів. Окремі одиниці отримують значення завдяки різниці через зіставлення їхніх позицій у цілісній системі, тобто самі елементи системи та їхні відносини існують одночасно внаслідок однієї операції.

Соціально-політична реальність структурована внутрішньою логікою, що має вияв у численних варіаціях відносин між окремими суб'єктами

та їх угрупованнями. На поверхневому рівні відносини мають вигляд подій, угод, фактів міжнародного життя, яким надається певне значення (план «висловлювання»). Їх розуміння стає можливим на рівні глибинних структур, правил поведінки (кодів), політичного курсу, стратегії, цінності (план змісту або смислу). Механізми регулювання соціально-політичної реальності визначаються конвенційними структурами, а також нормами солідарності або засобами відштовхування.

Від характеру функціонування та устрою соціально-політичної реальності залежить світовий порядок, як він історично формується і як він побудований, можливості його зміни й напрями подальшого розвитку. Логіку поведінки держави стосовно інших держав або їх угруповань називають стратегічною політикою. Суб'єкти соціально-політичного життя діють у певним чином організованому просторі та часі. Вони не можуть існувати поза їхніми межами, оскільки самі є їхніми складниками.

Стратегічне середовище, у якому перебуває і з яким взаємодіє держава, складено із значущих для неї елементів та структур, що утворюють її суб'єктивну реальність. Воно має два рівня. *Перший* – це *геополітичний простір*, створений відносинами суб'єктів міжнародного середовища, який для окремої держави існує як об'єктивна реальність. Це той особливий порядок, що фіксує відносини соціальних організацій та їхню позицію у системі в цілому під кутом зору владної функції. *Другий рівень* становить *суб'єктивна модель реальності*, що включає значущі елементи першого рівня у стратегічну царину власних інтенцій суб'єкта та надає свої форми впорядкування у зовнішньому просторі відповідно до власних інтересів та стратегічних намірів. Відповідно до того як суб'єкт сприймає зовнішній світ і формує свої уявлення про нього та розуміння світових процесів, він створює власну модель світу як систему значень і цінностей, що надає йому можливість орієнтуватись у світі та будувати власну поведінку й визначати стратегічну політику.

Суб'єкти, що мають власні порядки функціонування та інтенційну структуру, встановлюють правила поведінки у взаєминах, мають певну свободу при визначенні моделі порядку. На своєму стратегічному рівні країна формує свою модель світу та бажаного майбутнього, визначає шляхи його досягнення відповідно до власного бачення себе в міжнародному доквіллі, ураховуючи актуальне й можливе ставлення до себе інших країн.

Держава як суб'єкт знаходить можливості для реалізації власних інтересів у регіональному та світовому геополітичному просторі через включення в інтенційну сферу і схеми розуміння стратегічних уподобань інших держав. Пріоритетом будь-якої країни є ствердження власної присутності у світовому просторі, реалізація можливостей органічно ввійти у багатовимірний світ міжнародних відносин, знайти в ньому належне місце, яке відповідало б її потенціалу та амбіціям. Таким чином держава стає *реальною для інших*, а не тільки сама у собі.

Геополітичний простір – проекція владних відносин на географічний простір. Розподіл континууму відносин влади у географічному просторі між силовими центрами та діючими акторами утворює геополітичну структуру світових процесів у глобальному та регіональному вимірах.

Геополітична позиція країни визначена її перебуванням у просторовому вимірі. Простір країни складений із внутрішнього (територія в певних межах), а також зовнішнього (до нього належать елементи світового простору, значущі для реалізації інтересів держави) простору. Обидва простори взаємопов'язані, однак для нормального функціонування державного організму необхідне чітке розмежування внутрішнього і зовнішнього, що формується через встановлення чітких кордонів. Внутрішній простір країни складений як конфігурація регіональних підструктур у їхній взаємодії з центром. Зовнішній геополітичний простір побудований як взаємодія інтенцій країни-суб'єкта щодо реалізації власних інтересів і можливостей, інтересів та інтенцій інших суб'єктів міжнародного життя. Геополітичний простір є також ціннісно акцентованим. Він визначений згідно із загальною системою орієнтацій країни у світі і пов'язаний із домінуючою на цей час екзистенційною перспективою країни.

Просторові характеристики визначають як внутрішню структуру країни, так і її місце в оточенні інших країн. Життєвий простір передбачає існування сприятливих умов проживання та діяльності для великих груп населення. Його єдність значною мірою зумовлена наявністю розвиненої мережі внутрішніх комунікацій, інфраструктури сполучень, умов для вільних спілкувань і пересувань. Засоби комунікації мають перевагу, якщо вони більш доступні, ефективні, зручні, що впливає на інтенсивність внутрішніх потоків та обмінів людьми, товарами, послугами, ресурсами та інформацією.

Внутрішній простір є ментально неоднорідним, окремі регіони мають різну значущість з погляду самоідентифікації країни. Кожний народ або етнос у межах певної території формує свій культурний і політичний ландшафт, пов'язаний із насиченістю його фізичних елементів відповідними смислами, закріпленими в етнічній пам'яті, що робить можливим тлумачення знаків і символів, прив'язаних до місцевості.

У процесах взаємодії різних народів може відбуватися смислова інтерференція – накладання різних смислових моделей на той самий простір. Тоді культурний ландшафт стає гетерогенним, змішаним, що може сприяти ментальним конфліктам. Завоювання країни іншою державою або впровадження нової ідеологічної моделі з її семантикою призводить до знищення попереднього культурного шару з його смисловим навантаженням, до заміни однієї територіальної мови іншою¹³¹.

Світовий геополітичний простір утворений взаємодією провідних акторів політичної та комунікативної дії, що утворюють центр або ядро, до якого тяжіють інші і навколо якого будується вся система. Згідно з характером відносин, що мають місце в центрі, будуються різні типи відносин із суб'єктами середнього й локального рівнів.

У міжнародній системі формується своєрідна ієрархія впливовості держав, що закріплює порядок взаємодії та баланс сил між ними. Дійсна вага держави пов'язана із її силовою могутністю, економічною потугою, впливовістю та авторитетом, глобальними амбіціями тощо. Ієрархічність відносин задає *вертикаль* простору, у якому домінує нерівноправність та асиметричність відносин. Навколо геополітичної вертикалі формуються відносини владного типу, що можна позначити як реальний світовий порядок. Закладений у системі міжнародних відносин формальний статус рівності всіх держав між собою і встановлення рівноправних відносин формує *горизонтальний вимір* геополітичного простору. Їхній порядок регулюється нормами міжнародного права та універсальними конвенціями морально-етичного характеру.

Справжній статус держави залежить від того, у якій точці координат на перетині горизонтального та вертикального (владного і правового)

¹³¹ Йдеться не тільки про зміну топоніміки, а й про смисл того або іншого локусу чи елемента місцевості (гора або ріка, ліс, сакральні місця тощо). Те, що має значення для одного етносу, може зневажатись і нехтуватись іншим. Збереження топоніміки виглядає для останнього чимось випадковим, оскільки саме ім'я пов'язане з іншим смисловим навантаженням. Так, назва міста *Москва*, первісно від назви річки, неясного походження (ЕСУМ, 3 519), у сучасній свідомості російського населення отримує значення сакрально-го центру культурного та політичного всесвіту.

вимірів абстрактної просторової моделі вона на цей час перебуває і яким чином це відбивається у проекції на географічний простір. Просування держави в абстрактній системі визначає її напрямок руху. Якщо такий рух здійснюється усвідомлено, це визначає *геостратегію* держави – цілеспрямовану діяльність суб'єкта міжнародних відносин відповідно до сукупності зовнішніх і внутрішніх факторів, що дозволяють або сприяють йому здійснювати контроль над простором з метою реалізації своїх інтересів.

Відносини формуються між країнами, що перебувають у деякому спільному просторі, населення яких так або інакше вступає у різного типу взаємодії через обмін товарами, людьми, через збройні зіткнення та інші акти комунікації. Межі того або іншого геополітичного простору визначені інтенсивністю взаємодій та комунікацій локального, регіонального або глобального характеру. Первісні механізми регулювання відносин пов'язані із встановленням меж володінь і домовленостями щодо режиму функціонування кордонів, що має наслідком більшу або меншу впорядкованість взаємин, установлює певний порядок.

Оскільки держава є системою соціально-політичних відносин значних людських угруповань, вона стверджує себе насамперед у символічній реальності як цілісна солідарна структура, що існує поруч з іншими подібними формаціями, з якими вона взаємодіє і від яких вона повинна чітко відмежовуватися, щоб зберегти власну ідентичність. Війни відбуваються саме для того, щоб змінити межі ідентичності, зруйнувати внутрішній простір держави, зокрема і шляхом знищення політичних та ментальних кордонів.

За своєю природою кордони держави та межі її ідентичності є когнітивними сутностями. Фізичні позначення кордонів між державами на місцевості є лише символами, що встановлені внаслідок існуючих домовленостей. За відсутності чітких конвенцій будь-які знаки меж на місцевості втрачають сенс або мають однобічний характер.

Невизначеність кордонів стимулює експансію назовні або, навпаки, посилює зовнішню загрозу. Розмивання кордонів поряд із розмиванням меж між станами війни і миру, між конфліктами високої й низької інтенсивності тощо становить одну з ознак гібридної війни¹³². Невизначеність кордонів стоїть на перешкоді інтенсифікації внутрішнього

¹³² Jerrid, Allen K. (2017). Cognitive Depth and Hybrid Warfare: Exploring the Nature of Unique Time, Space, and Logic Frames. Pp. 16–17. URL: www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/1038857.pdf

простору держави, його чіткішому структуруванню. Назовні невизначеність кордонів, їх порушення породжує створення сірих зон безпеки – основних джерел поширення сучасних міжнародних загроз, як це відбувається внаслідок російської агресії проти України, у Сирії тощо.

У фізичному вимірі кордони держави позначені символічними знаками на місцевості та охороняються спеціальними збройними угрупованнями. У соціально-комунікаційному просторі кордони закріплені в текстах карт і геополітичних уявленнях інших держав і народів. Свої претензії щодо територій інших країн держава насамперед формулює у вигляді історичної карти, на якій вона репрезентує розширену власну присутність порівняно із сучасними реаліями.

Хронополітичний простір – проекція влади на час. Поруч із присутністю в геополітичному просторі держава повинна мати визначення також у часовому вимірі, принаймні створити уявлення щодо свого початку, що привів до сучасного стану її існування. Символічне ствердження державою власної присутності у минулому є формою підвищення статусу її реальності у сучасності. Реальність держави має актуальний вимір, але також і стратегічну перспективу, тобто існування, продовжене у майбутнє. Від того, у якому часі держава бачить свій початок, з якого моменту визначає свою державницьку традицію, залежить її статус як суб'єкта з певною внутрішньою організацією і способом презентації себе у зовнішньому просторі¹³³.

Просторові й часові складники реальності взаємно переплетені, ними утворений простір існування держави – те, що можна назвати її *екзистенційним (життєвим) простором*. У цілому вони неподільні й утворюють єдність, яку можна позначити як *історичне існування*, тобто життєвий шлях держави та її історичну долю. Ці поняття є ключовими для визначення геополітичного статусу країни, оскільки йдеться про її самоідентифікацію та політичне самовизначення. Внаслідок різних уяв-

¹³³ Сучасна Україна, хоча й декларує свою традицію державотворення з часів УНР, однак як реальна держава у світовому просторі визнана з моменту проголошення незалежності в 1991 р., що фактично приймається й у внутрішньому вжитку. Іноді можна почути, що незалежна Україна має початок з подій на Майдані у 2014 р., коли країна дійсно вийшла із російської залежності. Однак такі уявлення обмежують суб'єктність держави, що надає можливість заявляти про її штучний характер. Російська Федерація, яка також існує як незалежна держава лише з 1991 р., виводить свій початок з часів Давньої Русі, вважає себе спадкоємицею Російської імперії та СРСР, виштовхуючи Україну в інтерпретаційному просторі на периферію історичних процесів.

лень про свій і чужий простір, відмінностей у розумінні прийнятних норм міжнародної поведінки виникають непорозуміння, що призводять до конфліктів і війн.

Часові характеристики визначають інтенсивність і тривалість дії тих або інших політичних сил у певному напрямі. Хроносфера країни побудована навколо суб'єкта з його політичною організацією (держава), його минулим, сучасним і майбутнім. Тривале існування в часі, неперервність життя соціуму є чинниками формування життєвого простору цього соціуму.

У соціально-політичному вимірі час є так само ціннісно акцентованим, як і простір, тобто формується навколо певного суб'єкта залежно від прийнятої ним у той або інший період парадигми. Історичний час прив'язаний до певного геополітичного простору згідно з моделями самоідентифікації країни та її уявленнями про себе та світ¹³⁴.

Існує певна смислова межа між тим, що ми вважаємо історичним минулим, і тим, що вважають сучасністю. *Історія* має свій модус реальності – усе те, що зберігає пам'ять, хоча й необов'язково позначене як актуальне, тобто не завжди оцінене як значуще в сучасній дійсності. *Сучасність*, навпаки, стверджує свою реальність як безумовно значуще для життя сьогодні. Оцінка значення відбувається з позицій певного суб'єкта, але тоді виникає питання про вибір часового масштабу, шкали миру, що зав'язана на певній *системі значень*.

Як існують різні масштаби карти у просторових співвідношеннях, так само й у часі існують різні системи історичного виміру. Часову карту реальності за певний період життя країни ми називаємо її «історією». Час можна вважати єдиним в усіх трьох його модусах, але на карті він зафіксований з різним ступенем чіткості: майбутнє можна позначити як білі плями на карті – закрыта реальність, але контури якої можна передбачити. Сучасність існує з максимальною чіткістю у деталях, значення яких водночас не завжди зрозумілі. Минуле – це осмислення

¹³⁴ Так, наприклад, деякі румунські націоналістично орієнтовані політичні кола прагнуть ідентифікувати свою державність в історичних межах міжвоєнного періоду (тобто разом із Бессарабією та Чернівцями), а російське бачення своєї держави прив'язане до періоду існування російсько-радянської імперії з її кордонами, а не до простору РФ. У Польщі іноді сприймають межі країни у форматі Речі Посполитої або в кордонах, установлених Версальським та Ризьким миром. Україна також може сприймати свої етнічні межі у ширшому просторі, включно з Берестейщиною та Кубанню. Хоча подібні погляди виглядають досить архаїчними та маргінальними, вони за певних умов можуть бути мобілізуючим мотивом для війни.

реальності під кутом зору сьогодення через звернення до пам'яті, історичного досвіду, важливого для обґрунтування рішень сьогодення або визначення сподівань на майбутнє.

У хроносфері визначальним і домінуючим є теперішній час – час активних дій сучасного життя. Минуле має значення лише в міру своєї причетності до теперішніх рішень і дій, а майбутнє – лише в міру реальної здійсненності визначеної стратегії дій. В екзистенційному сенсі минуле пов'язане із сферою пам'яті, зі слідами та архівами, тоді як майбутнє – зі сферою сподівань, очікувань і надій. Сьогоднішнє – те, що живе, сприймається або відкидається, тобто це сфера актуальної діяльності.

Найбільш важливі стратегічні рішення та дії суб'єкта прагнуть спиратися й на максимальну часову перспективу як щодо минулого, так і щодо майбутнього. Визначення та реалізація стратегії руху у майбутнє поєднує всі складові історичного часу. Сьогодення позначено як трансформаційний, перехідний час, у якому відбувається боротьба різних політичних сил за визначення вектору (стратегії) руху в майбутнє. Ті сили, які перемагають у сучасній боротьбі, отримують і можливість контролю минулого – впроваджувати ту версію історії, яка слугує їхній підтримці.

У минулому політичний суб'єкт обирає найбільш прийнятний для себе хронотопічний базис існування – ту реальність, продовженням якої він себе вважає і відповідно до цінностей якої прагне продовжити себе у майбутньому. Об'єднавши всі три часові виміри, суб'єкт може перейти у вічність, формувати цілісний час поза історичним, тобто створити реальність міфологічну.

Отже, тут стикаємось із речами, що не вкладаються в межі звичайних уявлень щодо історичного процесу, тобто опису подій та їх зчеплення в буттєвій ситуації окремого народу, країни, держави або деякої їх регіональної констеляції. *Трансісторичні* процеси відбуваються на глибинному рівні, вони не такі помітні, як хронологічна фіксація подій, і важче піддаються опису, а отже, досить легко можуть бути міфологізовані з певною політичною метою – сакралізація та зміцнення влади. Якщо історія має власного суб'єкта (герой, народ, держава або щось інше, що активно діє та спрямовує події), то можна припустити й умовне існування символічного або *трансісторичного суб'єкта*.

Саме у міфології народів, а не в їхніх історичних самописах, зафіксовані події трансісторичного типу. Власне біблійний бог іудеїв – фіксація

уявлень про загальну цілеспрямовану волю, що веде обраний народ через віки й простори до визначеної мети – землі обітованої. Християнський міф припускає ситуацію кінця світу та божественне провидіння як керуючу і спрямовуючу силу історичного процесу. У контексті цих уявлень визначається й легітимність влади як наданої від Бога.

Потреби консолідації держави вимагають більш або менш чітких уявлень про єдність країни, встановлення вищих символічних параметрів ідентичності країни у просторі й часі. Так, інститут монархії у європейських державах створює символічні уявлення про неперервність державницької традиції протягом століть, хоча в екзистенційному просторі, мінливому історичному часі можуть змінюватись конфігурації влади і системи управління.

3.2. Генеза світового порядку

Світовий порядок – це насамперед система узгоджених уявлень членів міжнародної спільноти про те, які загальні норми та правила мають діяти при їх взаємодії між собою, яких ціннісних настанов вони мають дотримуватись і що очікує порушників явних або неформальних правил і принципів організації порядку. Ідея справедливого міжнародного устрою за своєю генезою походить з усвідомлення загальнолюдської солідарності, однак у реальних взаємодіях держав і народів наявна, скоріше, як ідеал або регулятивна ідея.

В історичній реальності у ролі загального регулятора відносин виступає та або інша модифікація світового порядку, певна модель, з якою держави співвідносять свою поведінку, щоб не потрапити в стан міжнародної ізоляції, тобто не бути усунутими зі світової системи взаємодій і спілкувань. Війни між народами виникають, коли держава (або група держав) має амбіції переглянути систему світового порядку внаслідок невдоволення характером існуючої моделі.

На рівні міжнародної соціально-політичної системи порядок створюється взаємним обмеженням держав і націй, компромісами та стримуванням власних амбіцій на користь взаємовигідних дій. Однак світовий порядок може бути сформований і на основі владних відносин, шляхом встановлення силових балансів держав, союзів та альянсів, протекцій та впливів, хоча декларативно й визнається принцип рівності та поваги до суверенітету. Нерівноправність відносин між

державами за певних умов може призводити до війни як способу встановлення владних відносин. Нерівність у вимірі сили та потужності держави може змінюватися з плином часу, а отже, формат впливовості час від часу потребує підтвердження. Традиційно силовий статус держави можна було вимірювати через збройні зіткнення та війни, однак у ХХ ст. після двох світових війн було обрано шлях виміру могутності через гонку озброєнь, особливо ядерних, а також через локальні зіткнення у конфліктах малої інтенсивності.

Під світовим порядком розуміють також спосіб взаємодії членів міжнародної спільноти на основі визнаних і належним чином сформульованих правових норм поведінки та прийнятих конвенцій, де будь-які аспекти взаємин зумовлені чітко визначеними і прозорими критеріями. Поруч із політико-правовими схемами відносин світовий порядок включає і реальні процеси взаємодії суб'єктів. Між правовою моделлю порядку й реальним станом міжнародних відносин завжди існує простір суперечностей, який надає можливості різних інтерпретацій щодо дії тих або інших правових норм.

Реальність світового порядку залежить від спроможності та бажання суб'єктів міжнародних відносин дотримуватися загальновизнаних норм. Як і в людській спільноті, порушення норм цивілізованого співжиття народів має бути покараним відповідними санкціями, інакше світовий правовий порядок втрачає сенс.

Більшу частину своєї історії людство розвивалося в межах відокремлених локальних культур, країн, етносів, цивілізацій. Слабко пов'язані між собою, вони не могли утворити стабільні політичні схеми взаємодій і відносин. Політична організація етносу у вигляді держави мала справу переважно із найближчими сусідами, з якими вона воювала, домовлялася, вела торгівлю, культурні обміни тощо. Спорадичні сплески військово-політичної активності, спрямовані на розбудову великих імперій та досягнення далекоглядних цілей, в цілому не змінюють загальної моделі відносин політичних формацій у схемах протистояння *«держава – оточення»*, *«цивілізований центр (ойкумена) – варварська периферія»* тощо.

У середні віки папство брало на себе організацію політичних комбінацій у масштабах, що виходили за межі Західної Європи. Загальне континуальне поле християнської солідарності, що набуло оформлення у зв'язку із Хрестовими походами, у модерний час було послаблене процесами реформації та національно-державницькою атомізацією

окремих країн. Внаслідок історичних процесів папство перестає виконувати роль універсального консолідуючого чинника християнського світу, а його політична функція стримування та владодження конфліктів між європейськими монархами сходить нанівець.

У модерні часи, з початком формування європейськими державами великих колоніальних імперій, формується модель порядку, побудована на балансі сил та інтересів кількох найбільших потуг. Така моель спочатку утворювалась у відносинах між основними європейськими країнами у вигляді Вестфальської системи (XVII ст.), побудованої на ідеях суверенітету. Одним із головних мотивів її формування було покласти край тривалому загальноєвропейському конфлікту – Тридцятилітній війні, надавши монополію на військовій дії визначеному суб'єкту – суверену. Війна визнається такою лише між державами, тоді як внутрішні конфлікти має вирішувати сам монарх-суверен¹³⁵.

Вестфальська система світового порядку, побудована на принципах суверенітету та невтручання у внутрішні справи інших держав, багато в чому існувала суто формально. Одні великі держави провадили політичні інтриги у впливових колах інших держав, втручаючись у їхнє політичне життя, намагаючись повернути їхню політику в русло власних інтересів. Франція Наполеона намагалась перебудувувати політичний устрій Європи на свій розсуд, знищуючи або приєднуючи до своєї імперії дрібніші країни. Після Віденського миру т. зв. «європейський концерт» декларував своє право на втручання у внутрішні процеси в інших державах, якщо в них буде порушений «легітимний порядок». Європейські держави також, не вагаючись, здійснювали втручання у внутрішні справи в Османській імперії під приводом чи то «захисту православних», чи то своїх «законних інтересів». Більшовицька Росія створює вже універсальні механізми втручання через організацію Комінтерну та підприємливу діяльність своїх спецслужб. І все ж Вестфальська модель зберігала своє значення, оскільки стверджувала привабливу ідею суверенності нації у системі міжнародного права, протиставляючи її системі т. зв. «реальної політики».

Якщо така система досить ефективно функціонувала у відносинах між європейськими державами, то щодо світу поза ними залишалося питання – як має бути побудований величезний світовий простір, у якому

¹³⁵ Negri, Antonio, & Hardt, Michael. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press. 222 p. Pp. 5–6.

європейці здійснювали колоніальну експансію. Колоніальні держави не дуже схильні були переносити європейські принципи порядку в інші регіони світу, тобто рахуватися з суверенітетом місцевих державних утворень. У глобальному просторі слід було знайти форми взаємовідносин між глобальними імперіями, що об'єднували різні народи, етноси та напівдержавні формування¹³⁶.

У модерний час, на думку Джованні Аррігі, завдяки зусиллям Великої Британії формується схема взаємодії великих європейських держав у вигляді т. зв. «європейського концерту», що дозволяло контролювати баланс сил на континенті¹³⁷. Маючи найбільш значну колоніальну імперію, у глобальних масштабах британці прагнуть встановити свою гегемонію, зокрема шляхом упровадження принципів вільної торгівлі (фритредерський імперіалізм). Така модель по суті проіснувала до Першої світової війни, коли «європейський концерт» фактично припинив існування. Навзамін була запропонована більш універсальна модель забезпечення світового порядку у вигляді Ліги націй. Така модель була ініційована США, але фактично мала бути інструментом британсько-французького домінування у світі.

Інша модель європейської гегемонії була представлена у вигляді низки європейських держав, об'єднаних імперією Наполеона. Запропонована останнім консолідація держав у формі континентальної блокади сама по собі стала викликом британській гегемонії, яка спиралася на принципи лібералізму та вільної світової торгівлі. Континентальна парадигма єдності мала значні внутрішні суперечності. Вона могла підтримуватися переважно силовим шляхом в інтересах Франції, тоді як фритредерська модель пропонувала взаємні вигоди для всіх учасників. Тому остання у подальшій перспективі стала домінуючою у формуванні принципів міжнародного порядку.

Аррігі вважає, якщо Вестфальська система будувалась на ідеях, за якими міжнародна система не повинна була підкорятись будь-якому варіанту вищої влади, то фритредерська модель дотримується прин-

¹³⁶ Першими геополітичними суб'єктами світового рівня можна вважати Португалію та Іспанію, які, проводячи активну експансію у нововідкритих країнах, домовлялися про розподіл сфер глобального домінування. Пізніше в процеси засвоєння світового простору включаються Англія, Голландія, Франція, Російська імперія, Німеччина та інші країни, а отже, виникає потреба у регулюванні глобального балансу сил та розмежуванні сфер впливів між великими державами.

¹³⁷ Arrighi, Giovanni. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London – New York: Verso. 400 p. P. 51.

ципу верховенства світового ринку з його ліберальними законами і правилами. У кінцевому рахунку влада світового ринку виявляється більш могутньою, ніж влада імперії або світової релігії. Велика Британія, відкриваючи внутрішній ринок, створювала міжнародну мережу залежності і встановлювала власний контроль над світовим ринком, що разом із підтримкою глобального балансу сил дозволяло ефективно управляти системою міждержавних відносин, виконуючи функції світової імперії¹³⁸.

Колоніальна експансія європейських націй у світовому просторі, з одного боку, сприяла зменшенню внутрішньої напруги між європейськими країнами, а з іншого – формуванню світового ринку та засад глобалізації. Однак на початку ХХ ст. світовий простір виявився затісним для великих держав. Британській гегемонії було зроблено виклик з боку німецького імперіалізму, який, базований на континенталістських ідеях силового домінування, прагнув створити альтернативну модель політично й економічно замкненої системи держав під власною верховною владою.

Зайняти місце Британії у світовій гегемонії було неможливо з огляду на вихідні принципи німецького імперіалізму з його опорою на мілітарні схеми влади. Повний перехід Німеччини на фритредерські позиції суперечив би принципам існування німецького імперіалізму. Німеччина у своєму екзистенційному базисі була національною імперією, що не завжди сумісне із формами організації імперії колоніальної, оскільки потребує національно-етнічної гомогенності. Позбавлена заморських колоній після Першої світової війни Німеччина остаточно стає на шлях більш природного для себе радикального націоналізму, що означало творення «німецького світу» у просторі, який слід завоювати та «очистити» від місцевого населення.

Велика Британія та Німеччина як носії двох протилежних принципів побудови світового порядку всю першу половину ХХ ст. ведуть війну за виживання, домінування, впливи, життєвий простір тощо. Німецький нацизм доводить до абсолютної форми ідею світової імперії як жорсткої системи насильства і панування однієї нації над усіма іншими. За допомогою військової сили та репресій інших народів нацизм спромігся підкорити більшу частину Європи.

¹³⁸ Arrighi, Giovanni. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. P. 54–55.

Руйнування Версальської системи стало першим кроком на шляху до світового панування Третього рейху. Головною перешкодою нацисти вважали британську гегемонію та світову фінансово-економічну систему з осередком у США. Політика знищення європейського єврейства нацистами була не тільки наслідком ідеології расизму, але насамперед ударом по найбільш значному масиву носіїв ідеології лібералізму та вільного ринку. Оголошення Гітлером війни США після нападу Японії на Перл-Харбор не вимагало умови союзу з японцями. США, як і Велика Британія, утворювали становий хребет глобальної економічної імперії, виживання якої залежало від універсального поширення вільного ринку. Силоне відокремлення від глобальної системи найбільш значних територіальних і людських масивів у Європі та Азії означало би звуження цієї системи до розмірів, несумісних із виживанням ліберальної парадигми.

Події 30–40-х років ХХ ст. отримали позначення як «Друга світова війна», хоча вони були лише продовженням процесів початку століття та подій Першої світової війни, з невеликим проміжком відносного миру (перемир'я) у 1920-х роках. Ураховуючи фактор виникнення та включення у світове протистояння чинника СРСР, процеси світової конфронтації мали продовження під час холодної війни (Третьої світової) до моменту ліквідації Радянського Союзу і пов'язаної з ним окремої системи держав. Можливо, більш правильно було б осмислювати процес глобального протистояння ХХ ст. у його цілісності, розрізняючи окремі локальні війни та періоди мирного співіснування, включаючи окремі ситуативні моделі конфронтацій та геополітичних балансів.

У вимірі перманентної глобальної конфронтації Друга світова війна фактично була розпочата значно раніше за офіційну дату її оголошення 1 вересня 1939 р. У ширшому розумінні – це процес поступового демонтажу Версальсько-Вашингтонської системи світового порядку внаслідок агресивної політики з боку Італії, Японії та Німеччини, а також політики поступок та умиротворення з боку провідних її гарантів – Франції та Великої Британії. Світові лідери тоді ніяк не могли зрозуміти, що війна проти них уже розпочата.

Інші геополітичні актори потенційно світового рівня – США та СРСР – деякий час залишалися поза межами цих процесів. США – унаслідок власної ізоляціоністської політики. СРСР – унаслідок зовнішньої ізоляції з боку «буржуазних держав» та власної вичікувальної позиції. Втім СРСР був також незадоволений системою світового порядку і про-

вадив операції у душі гібридної війни шляхом підривної діяльності проти «світової буржуазії», намагаючись привести до влади у європейських країнах комуністичні або лояльні до СРСР політичні сили.

В ідеологічній площині світовий порядок, встановлений ліберальними демократичними державами після Першої світової війни, був підірваний мілітарно-фашистськими силами, що прагнули геополітичного реваншу і перерозподілу сфер панування, а також силами світового комунізму на чолі з СРСР, котрі прагнули досягти глобального ідеологічного і політичного домінування шляхом «світової революції». Кожна з ідеологічних систем прагне утворити відповідну власному баченню реальності модель світового устрою, яку б вони бажали зробити універсальною і пануючою, тобто сформувати найбільш комфортний для себе світовий екзистенційний базис.

В історичних процесах ХХ ст. постійним суб'єктом конфронтації, з одного боку, є соціально-економічна система вільного ринку і пов'язана з нею політична система з цінностями демократії та лібералізму, а з іншого – різноманітні моделі імперіалізму, побудованого на військовій силі. Останні час від часу заволодівають частиною глобального простору, але так або інакше терплять крах і відступають перед експансією фінансово-економічної гегемонії вільного ринку. У цьому сенсі можна говорити про такі міжнародні імперські формації як Третій рейх, Японська мілітарна імперія, система соціалізму на чолі з СРСР, маоїстський Китай. У сучасному світі виклик гегемонії вільного ринку та світової демократії походить з боку нової версії російського імперіалізму та ісламського міжнародного тероризму.

СРСР створювався на уламках Російської імперії як альтернатива пануванню «золотого тельця» і весь період існування перебував у протистоянні з буржуазним імперіалізмом, державним втіленням якого вважалися Британія та США як головні непримиренні вороги країн соціалізму. Силове захоплення влади більшовиками під гаслами побудови «справедливого» суспільства надовго відірвало більшість народів Російської імперії від провідних джерел цивілізаційного розвитку. Більшовицька влада не могла себе зберегти без проведення запеклої боротьби проти британсько-американської світової гегемонії, оскільки це було питанням виживання їхньої власної імперії. Однак саме з боку цих «заклятих ворогів» до СРСР надходила масштабна життєво потрібна допомога під час війни з німецьким нацизмом, і у союзі з якими останній був остаточно розгромлений.

Після ліквідації двох міжнародних систем панування глобального значення – німецької та японської, система вільного світу та фритредерської гегемонії на чолі із США залишалась головним і найбільш принциповим ворогом створеної Сталіним світової соціалістичної імперії. У кінцевому рахунку радянській досвід побудови комуністичного глобального світу, так само як і досвід нацистської Німеччини у формуванні моделі тоталітарної світової імперії, виявився невдалим, оскільки при цьому використовувався силовий примус країн і народів до прийняття своєї системи панування або навіть знищення цілих народів чи їхньої ідентичності.

У другій половині ХХ ст. склався світовий порядок з трьох підсистем: демократичних країн умовного Заходу з лідерством США, системи соціалістичного табору на чолі із СРСР і низки країн т. зв. «третього світу», який, однак, не мав консолідованого статусу як суб'єкт, а сприймався лише як простір, у якому перші дві сили вели боротьбу за домінування. Спроби маоїстського Китаю створити третю силу і вступити у протистояння з двома першими на той час виявилися безуспішними внаслідок неспроможності його власної економічної моделі, побудованої на засадах примітивного соціалізму. Економічний ривок КНР відбувається пізніше з переходом країни до ринкової моделі та її входженням до глобальних економічних процесів на загальноприйнятих ліберальних засадах, хоча й за умов збереження комуністичного режиму.

Американський проект світового порядку, згідно з поглядами Франкліна Рузвельта, передбачав певне обмеження суверенітету національних держав, як у зовнішніх відносинах, так і у відносинах із власними громадянами, на користь міжнародних інституцій, які мали взяти на себе функції запобігання військовим конфліктам та захисту прав людини. Таким чином, Вестфальська система з її принципом необмеженого суверенітету підлягала суттєвому перегляду на користь складнішої моделі, де головна роль у підтриманні світової стабільності має належати міжнародному органу із правом втручання у внутрішні справи держав, якщо це становить загрозу міжнародній безпеці.

Така ідея виглядала досить привабливою, але не враховувала розбіжності в уявленнях великих держав щодо визначення самих загроз, їх характеру і масштабів. Для радянських лідерів це означало посягання на цінності соціалізму, а фактично – на сферу домінування Москви, тоді як для Заходу загрозою вважалося зазіхання на цінності вільного світу. Проект Рузвельта був реалізований частково у вигляді блоку НАТО як

знаряддя захисту західних цінностей з провідною функцією стримування радянської експансії під час холодної війни¹³⁹. Відносне обмеження суверенітету країн Заходу в умовах американської безпекової парасольки відбувалося з метою захисту від радянської загрози та ядерного стримування (доктрина Трумена), тоді як радянська гегемонія у системі соціалістичного табору передбачала «обмежений суверенітет» з метою підтримки «завоювань соціалізму» (доктрина Брежнєва).

Масштабні конфлікти, що мали в основі різні системи цінностей, виникали під час протистояння двох соціально-економічних систем – імперської (соціалістичної) та ліберальної (капіталістичної) з відповідними уявленнями про цінності та різним розумінням реальності. Світовий порядок означав, зокрема, що в зоні своїх впливів супердержави можуть поводитися згідно із власною схемою розуміння порядку та своїх інтересів. У практичній політиці кожна із світових потуг здійснювала збройні інтервенції в інших державах з метою підтримки системи панування своїх уявлень. Отже, домінуючим залишався принцип традиційної геополітики, за яким світовий порядок побудований на праві сили та вимірюється складеним на цей час балансом великих потуг. Потужність держави, як і раніше, визначається шляхом агресивних війн, які вона має вести, якщо прагне поваги до себе та покори – від інших.

Трансформація міжнародної системи. Сучасному світові притаманна прискорена динаміка розвитку. Вимальовуються нові домінанти економічного, соціально-політичного, культурного розвитку людства, які визначатимуть риси майбутнього. На світову арену виходять нові держави та їх угруповання, що прагнуть утвердитися в геополітичному просторі планети, складаються нові конфігурації міжнародних взаємин, формуються багатовимірні моделі взаємодії. Традиційні центри міжнародної політики поступаються місцем новим впливовим акторам у вигляді транснаціональних корпорацій, формалізованих інтеграційних об'єднань держав або їх неформальних асоціацій і тимчасових альянсів.

Перед низкою країн стоять завдання економічної та соціальної модернізації, створення ефективніших моделей співробітництва, що надають можливості, які важко зреалізувати в межах старих структур.

¹³⁹ Arrighi, Giovanni. (1994). The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times. P. 68.

Сучасні трансформаційні процеси міжнародної системи позначаються як на глобальному рівні, так і на відносинах країн у Євроатлантичному, Азійсько-Тихоокеанському та Євро-Азійському просторах.

З розпадом системи соціалізму холодну війну було закінчено без великих втрат для Заходу, який відчув себе переможцем. Країни колишнього соціалістичного табору, включно з комуністичним Китаєм, розпочали процеси інтеграції до світової економіки, керуючись її принципами та цінностями. Ринкова економіка передбачає більш ліберальні форми організації політичного життя та соціально-гуманітарних і культурних взаємодій. Загальний тренд світового розвитку зумовлений глобалізаційними процесами, основний сенс яких полягає у формуванні єдиної світової економічної моделі. Відповідно до світових тенденцій формується й міжнародна політична система, покликана забезпечити глобальну стабільність та безпеку.

Серед найбільш важливих чинників, що похитнули традиційні уявлення про світовий порядок та засоби і форми забезпечення міжнародної безпеки, зазначають зниження ризиків конфронтації великих держав. Здоровий глузд підказує, що в умовах інтенсивного формування глобальної макроцивілізації не тільки ядерна, а й будь-яка масштабна війна втрачає сенс – немає потреби вести боротьбу за енергетичні та інші ресурси, якщо їх можна придбати на світових ринках.

У міжнародній політиці почалося усвідомлення значущості нових типів загроз світовому порядку в економічній, екологічній, інформаційній та соціально-гуманітарній сферах. До найбільш значних загроз можна віднести кризові явища в світовій економіці, міжнародний тероризм, посилення негативних зовнішніх впливів на внутрішні процеси, нелегальну міграцію, організовану злочинність, інформаційну залежність тощо. На поверхню міжнародного життя вийшли також загрози, пов'язані з локальними конфліктами, продовження яких підриває стабільність у різних регіонах світу.

Сьогодні світ рухається не за правилами однолінійної логіки (причина – наслідок), а згідно з формулами логіки багатовимірної, коли одна подія може надати поштовх рухові в різних напрямках і сама подія може бути наслідком поєднання багатьох причин, а також коли дія в певному стратегічному напрямку призводить до результатів протилежних очікуваним. Політика, яка прагне до більш адекватного наближення до реальності, повинна здійснюватися за складнішими схемами і враховувати схеми раціональності некласичного типу.

Процеси глобалізації привели до розуміння необхідності формування єдиного соціально-економічного та політичного простору на основі ліберальних цінностей та значно прогресивніших моделей розвитку. Їх результатом має бути формування світової економічної системи із високим рівнем взаємопов'язаності економік окремих держав та регіональних інтеграційних підсистем на основі універсального відкритого простору міжнародного спілкування якісно нового рівня, що у кінцевому рахунку матиме наслідком формування глобальної цивілізаційної макросистеми людства.

Локальні цивілізації, численні невеликі нації, соціальні інститути, групи та окремі гравці міжнародного соціуму, будучи суб'єктами цього процесу, роблять свій внесок у розбудову глобалізованого світу. Нерівномірний характер розвитку окремих регіонів призводить до формування ієрархії міжнародних локальних систем та їхніх складових, окремих структурних елементів, одиниць тощо. Ієрархічність проявляється в тому, що кожен учасник міжнародних відносин посідає своє місце в міжнародному розподілі діяльності й комунікацій залежно від системних параметрів, що його формують.

Позитивні риси глобалізації вбачають у тому, що вона веде до об'єднання націй і держав у нових, складніших міжнародних структурах, що сприяє подоланню авторитарності в політичних відносинах. Кожна, навіть невелика країна має свою цінність і значущість у загальній системі, а отже, їй неможливо нав'язувати свою волю з боку більш потужних держав, з нею можна тільки домовлятися на взаємовигідних засадах. Глобалізація в цілому сприяє тенденціям демократизації суспільного розвитку, стверджує право та закон як засоби цивілізованого вирішення конфліктів та суперечностей. Сучасна ідеологія глобалізації виходить із засад поступового визрівання необхідних умов для входження тих або інших країн у глобальну систему.

Водночас занепокоєння викликають країни, що перебувають ззовні демократичної спільноти, такі, що схильні протидіяти світовій демократії або ж не готові ввійти у глобальне суспільство як його рівноправні члени. Слабко інтегровані у світову спільноту держави більш схильні до силових дій і політичного тиску на інших, оскільки їхні власні егоїстичні інтереси переважають над усіма іншими.

Для глобалізованого світу пріоритетом стає пошук принципово нових форм економічного життя з переважною орієнтацією на інтелектуалізацію виробництва, нові підходи до суспільного поділу та органі-

зації праці, застосування інформаційних технологій. Розвиток сучасної економіки вимагає більшої гармонізації національних моделей у єдиній світовій системі розподілу функцій виробництва. Геоекономічна влада диктує світові свої правила, підпорядковує собі геополітику й геостратегію. Так, зростання взаємозалежності країн об'єктивно робить імперіалістичну політику позбавленою будь-якого сенсу. У випадку її реального впровадження глобалізований світ так або інакше має чинити опір такій політиці.

Глобалізаційні процеси створюють умови, за яких держави світу стають більш відкритими, що створює для людства не тільки нові можливості, а й нові проблеми. Особливістю новітніх загроз та викликів є те, що вони зазвичай походять із сфери, яка не контролюється державними структурами, і, на відміну від традиційних загроз, часто формуються позадержавними суб'єктами, які набувають міжнародної ваги й прагнуть впливати на політику окремих держав. За підтримки деструктивних зовнішніх сил небезпечні виклики можуть виникати з боку держав «ображених», або таких, які перебувають на периферії глобальних процесів.

В умовах глобалізації чинники взаємопов'язаності світу стають настільки потужними, що значною мірою втрачається істотна різниця між великими та малими державами. Цілком реальним стає технологічний та економічний прорив невеликої країни на вістря світового поступу, так само як стає можливою і поступова деградація держави з глобальними амбіціями до рівня звичайного постачальника сировинних та людських ресурсів. Тому навряд чи має сенс ототожнювати певну державу або угруповання держав із деяким полюсом світової політичної системи, як це уявляють собі прихильники традиційної геополітики.

Уявлення про багатоплярність світу як систему владних відносин між великими державами та іншим світом вступають у суперечність із провідними тенденціями глобального розвитку та мають залишитись у минулому. Інша справа, що окремі країни дійсно можуть більш адекватно скористатися перевагами глобалізації, маючи для цього відповідну соціально-економічну організацію та політичну волю до просування своїх інтересів у світі. Концентруючи ресурсні можливості на потрібному напрямі та розвиваючи різні форми присутності у глобальних, регіональних або локальних процесах, така держава набуває достатньо значної ваги, щоб позиціонувати себе центром тяжіння, який може мати глобальне або регіональне значення.

Зростаюча економічна взаємозалежність породжує тенденцію до формування цілісного світу, відкриває шлях до утворення єдиної світової системи безпеки. Проблеми міжнародної безпеки набувають загострення і не можуть бути вирішені лише на локальному рівні волею наддержав чи військово-політичних об'єднань. Шляхи врегулювання світових суперечностей проходять через створення інтегрованих систем безпеки, побудованих на принципах її неподільності. При цьому слід враховувати, що без спільних зусиль усіх країн загалом і кожної зокрема розвиток і прогрес людства в цілому неможливі. В умовах глобалізованого світу розрахунок на те, що буцімто можна заплющити очі на існування сучасних загроз або приховувати їхнє реальне значення, не лише не забезпечує надійного захисту від них, а й створює додаткові проблеми.

3.3. Криза безпечного світу

Світові суперечності. Стан розвитку людської цивілізації позначений розширенням та поглибленням процесів глобалізації, що охопили на цей час майже всі країни світу і визначають головні тенденції світової економіки та політики. У глобальному суспільстві, де звужується простір і час, зникають кордони, люди починають залежати одне від одного набагато більше, ніж десяток років тому, а процеси світового розвитку відбуваються набагато швидше.

До глобалізаційних процесів, потужним двигуном яких традиційно виступають США, значною мірою включені країни Європи і Далекого Сходу. Руйнування системи соціалістичного табору та ліквідація СРСР, що сучасним російським керівництвом прийнято вважати «найбільшою геополітичною катастрофою», насправді надало країнам посткомуністичного простору нові можливості розвитку та право включитись з різною мірою інтенсивності у глобальний процес формування єдиного світу, зокрема через європейську інтеграцію.

Успішні економічні реформи, проведені в КНР наприкінці ХХ ст., дозволили цій країні з величезними людськими ресурсами при збереженні комуністичної влади органічно увійти до світової економіки у ролі одного з найбільш динамічних її складників. Подібні процеси, сприятливі для формування моделі єдиного світу, відбуваються й у багатьох інших країнах і регіонах, хоча й викликають реакцію у вигляді серйозного спротиву в антиглобалістичних та ізоляціоністських сил.

Водночас сучасний світ виявився неспроможним подолати *істотні суперечності* свого існування. Глобалізаційні процеси та поглиблення соціально-економічної диференціації світового простору сприяли виникненню нових, значно складніших проблем у сфері міжнародної безпеки, актуалізації новітніх загроз людству. Нові схеми співвідношення геополітичних потуг у світі порушують традиційний баланс сил та інтересів, змінюють характер, масштаби й зміст глобальних викликів, загроз та ризиків, які своєрідно трансформуються на регіональному й локальному рівнях, набуваючи дедалі більш комплексного характеру.

На початку XXI ст. у значної частини людства виникає підозра, що *насправді світ не є впорядкованим і раціональним, а, скоріше, його слід вважати ірраціональним і небезпечним*. Формуються уявлення, що у відносинах між людьми й народами панує хаос та домінує право сили замість дії норм міжнародного права. При цьому, політичні лідери провідних світових держав не спроможні досягнути масштаби проблем, що стоять перед людством, і керуються у своїх рішеннях емоціями або міркуваннями егоїстичного характеру. Великі держави, що у свій час взяли на себе відповідальність за стан міжнародної безпеки, нехтують власними зобов'язаннями і фактично потурають деструктивним силам або самі діють в агресивний і незаконний спосіб.

Серед негативів глобалізації називають прогресуюче наростання розриву в рівнях економічного розвитку між найбільш розвиненими та відсталими державами як у світовому масштабі, так і в рамках окремих, у т. ч. й найбільш благополучних, держав. Світові реалії підтверджують залежність між внутрішніми та регіональними конфліктами, з одного боку, та поширенням бідності – із іншого. Запізнення в розвитку, убогість, деградація довкілля, епідемії, нищівні техногенні катастрофи та природні катаклізми, неконтрольовані міграції – усе це загрожує стабільності міжнародного порядку.

Простір поза процесами інтенсивної глобалізації характеризується відсталістю, низьким рівнем розвитку, нестабільністю, авторитаризмом і гнобленням. Закономірно, що звідси походять і основні загрози глобальній стабільності та безпеці. Країни, що опинилися поза межами «золотого мільярда», відчують наслідки глобальних криз значно сильніше. Вони утворюють своєрідну зону хаосу і нестабільності, за рахунок якої більш розвинені країни прагнуть виштовхувати за власні межі негативні наслідки глобалізаційних процесів.

Суперечності між великими державами розгортаються в умовах їх зростаючої економічної та політичної взаємозалежності, в ситуації, коли вигоди від прямих військових зіткнень та перемоги над ворогом значно поступаються місцем вигодам від взаємного співробітництва. Якщо для традиційної геополітики головні фронти протистояння визначалися через протиріччя між найбільш впливовими й могутніми державами, то в умовах глобалізованого світу така конфронтація значною мірою втрачає значення, а світова геополітика трансформується відповідно до суперечностей принципово іншого рівня. Головні лінії геополітичної напруженості в сучасному світі формуються у контексті загострення глобальних суперечностей, серед яких:

- зростання прірви між забезпеченими країнами з розвинутою економікою і країнами відсталими та бідними, що провокує внутрішні соціальні конфлікти та стимулює міграційні потоки в зони економічної стабільності, що, у свою чергу, посилює соціальну напругу в останніх;
- загострення суперечностей між силами, зацікавленими у підтримці світового порядку й міжнародної безпеки, та силами, спрямованими на його руйнування (міжнародний тероризм, антиглобалізм, сепаратизм), що знаходять підтримку деяких держав (Іран, РФ тощо);
- поглиблення протиріччя між потребою у спільній підтримці міжнародного порядку та власними національними інтересами, що проявляється у зростанні національного егоїзму та популістських настроїв у країнах зі стабільною економікою, прагненнях до самоізоляції та пошуків можливостей вирішення власних проблем за рахунок інших.

Унаслідок дії вказаних суперечностей кожна з великих держав та регіональних потуг визначає свою лінію поведінки у світовій політиці. Прагнення багатих країн до збереження та підвищення власних високих стандартів життя послаблює увагу до катастрофічного стану життя людини у бідних країнах.

У свою чергу, боротьба окремих держав світової спільноти з міжнародним тероризмом та агресивною поведінкою інших держав ведеться лише тоді, коли це зачіпає їхні власні інтереси, тоді як доля жертв агресії і терору не викликає необхідних форм реагування. Домінанта власного національного інтересу значною мірою зумовлена внутрішніми

настроями населення та бізнесових кіл, що змушує політиків нехтувати міркуванням міжнародного права та справедливості.

У кожному регіоні світу суперечлива природа глобалізації набуває своїх характерних рис відповідно до історичних і цивілізаційних умов, що склалися. У різних країнах існують сили, орієнтовані на включення у глобалізовану систему світового порядку, і такі, що чинять цьому опір, і які заради збереження власної моделі соціального та політичного порядку, що гарантує їхнє панування, готові сприяти створенню ситуації світового хаосу. На цьому ґрунті формуються передумови виникнення війн новітнього типу, відбувається загострення суперечностей до рівня взаємного знищення.

Сучасне геополітичне протистояння становить нову, ускладнену і нестабільну форму відносин на міжнародній арені, яка супроводжується підтримкою існуючих та появою нових ланцюгів гарячих і заморожених конфліктів. Спроби розв'язання таких конфліктів міжнародною спільнотою здебільшого зводяться до недопущення їхньої подальшої ескалації. По суті йдеться про стримування та, за можливості, зниження інтенсивності наявних конфліктів, натомість перспектива їх вирішення посувається у невизначене майбутнє. Проблематика міжнародних конфліктів стає важливою складовою формування нового міжнародного порядку і потребує формування політичної системи світу, відповідної до сучасних реалій. Але оскільки ключові позиції в наднаціональних і транснаціональних інституціях займають великі держави та країни, які домінують у глобальних економічних процесах, вони мають можливість впливати на вирішення проблем міжнародної й національної безпеки згідно з власними інтересами і на свою користь, нехтуючи інтересами менш потужних країн.

Зростання конкуренції між світовими центрами впливу відбувається на рівні боротьби за домінування та шляхом гонки озброєнь, хоча поки що без жорстких загострень у вигляді збройних зіткнень. Суперництво провідних глобальних та регіональних потуг за перерозподіл сфер впливу загострюється у регіонах, де присутні їхні інтереси. На цьому тлі нові держави, в яких відбуваються складні суспільно-політичні трансформації, через певну політичну та стратегічну невизначеність стають об'єктами асиметричного тиску – політичного, економічного, інформаційного.

Розвинені держави набагато гостріше відчувають обмеженість сировинних ресурсів в умовах зростання суспільних потреб, що зумов-

лює формування у них мотивів щодо використання різних моделей політичних впливів на інші країни. Поява нових викликів призводить до загострення міжнародних суперечностей та активізації боротьби за природні ресурси, насамперед за контроль над джерелами енергоносіїв та шляхами їх доставки.

Руйнування глобальної рівноваги. Глобалістичне мислення найбільшою мірою розвинене у вигляді американської моделі світового порядку, яку США послідовно впроваджують і підтримують протягом останніх десятиліть. У цій моделі світовий порядок будується на основі поєднання авторитету міжнародних інституцій та силової підтримки з боку США як лідуючої світової держави. За цією моделлю безпека слабших країн, розташованих поруч із провідними регіональними державами, залежить від міжнародного статус-кво, що його гарантує світове верховенство Сполучених Штатів. Невеликі країни сподіваються на захист останніх від зовнішніх зазіхань навіть попри існування чітких домовленостей щодо їхньої власної безпеки.

Як зазначає Збігнєв Бжезінський, більш сильні держави зазвичай схильні вважати менші країни геополітичними відповідниками біологічних видів, що перебувають під загрозою зникнення, а їхнє незалежне існування розглядають як символи втручання Америки у їхні власні, дійсні чи бажані, регіональні сфери впливу. Отже, якщо світова роль США слабшатиме, то посилюватиметься спокуса повернути ці країни під свою опіку¹⁴⁰.

Історично склалося так, що США відіграють роль головного стрижня міжнародної безпеки, на якому тримається вся глобальна політична система. Якщо уявити ситуацію, за якої США відходять від глобальної політики у стан самоізоляції або занепадають як велика держава, світ почнуть роздирати масштабніші конфлікти й суперечності, а інші великі країни будуть прагнути розділяти світ на власні сфери впливу.

У системі глобальної політики ще переважають відносини «центр – периферія», тобто система домінування світового політичного, інформаційного, технологічного, фінансового та економічного центру над іншим світом – периферійними країнами, роль яких полягає переважно в постачанні ресурсів, сировинних або людських. США, що перебувають

¹⁴⁰ Бжезінський Зб. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. Львів: Літопис, 2012. С. 76.

у світовому центрі, зацікавлені у міжнародній стабільності й потребують поширення зони безпеки та політичного впливу на периферію сучасного світу, тобто практично – на весь світ. Процеси неможливо повернути навспак, отже, ідея самоізоляції США насправді є деструктивною для світового порядку.

Бжезінський висловлював свій прогноз стосовно подій на стратегічну перспективу, зауважуючи, що відхід США від ідеї об'єднання Заходу матиме катастрофічні наслідки у вигляді нових конфліктів інтересів та історичних суперечностей, чим скористається Росія, яка, користуючись запасами енергоносіїв, спробує швидко поглинути Україну. Європа в це не втручатиметься, а окремі європейські держави намагатимуться з Росією примиритися. Політолог прогнозує, що тоді Німеччина та Італія налагодять особливі взаємини з Росією заради економічної вигоди, а Велика Британія зблизиться із США. У цій ситуації Польща та країни Балтії благатимуть США про додаткові гарантії безпеки. Захід стане розколотим і зосередженим на власних інтересах¹⁴¹.

Як можна сьогодні бачити, передбачення відомого геостратега багато в чому справдилися. В останні два десятиліття, коли США почали відходити від глобальної місії підтримки світового порядку і перекладати відповідальність за стан міжнародної безпеки на інші сили, до цього не завжди готові, а також переходити від політики стримування до політики перезавантаження або умиротворення, агресивність Москви відразу стала зростати, що й призвело до збройної інтервенції у Грузії та в Україні. Налякані країни Центрально-Східної Європи та Балтії зажадали від США нових гарантій безпеки, тоді як у країнах Заходу так і не сформовано однакості позиції щодо необхідності спільної протидії агресії. Деякі впливові політики Заходу схильні залишити Україну наодинці у протистоянні з Москвою, а можливо, навіть скористатися її вкрай скрутним становищем на свою користь. Мюнхенська політика умиротворення ними сприймається як найкращий вихід із конфліктної ситуації, при цьому вони забувають, до яких катастрофічних наслідків така політика кінець кінцем призвела у свій час.

Тим не менш, поки що, можливо, за інерцією, міжнародна безпека продовжує значною мірою визначатися формуванням альянсів, де США виступають ключовим актором, а їхніми партнерами стають не тільки традиційні союзники у НАТО, а й держави, що прагнуть посилення

¹⁴¹ Бжезінський 36. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. С. 148.

свого впливу на міжнародній арені – Японія, Австралія, Південна Корея, а також потенційно потужні економічні гравці – Індія, Бразилія та інші країни. У відносинах із партнерами США виходять із засад паритетності впливу на міжнародну систему, яка поєднується з їхніми внесками у забезпечення міжнародної безпеки та стабільності. Такий підхід позначається на інтенсифікації трансатлантичного діалогу та стає чинником оновлення функцій Північноатлантичного альянсу. Водночас розвиток подій не виключає й послаблення трансатлантичних відносин, що негативно позначилось би на дієвості Альянсу.

США, усвідомлюючи зростання нових світових центрів сили, об'єктивно зацікавлені у глобальному співробітництві з метою подолання найбільш гострих глобальних викликів і загроз. Однак Вашингтон концентрує увагу на вирішенні глобальних проблем, намагаючись позиціонувати себе, швидше, як арбітра стабільності міжнародної системи, ніж прямого учасника регіональних систем міжнародних відносин. Стратегічна політика США передбачає зміцнення союзницьких відносин у форматі НАТО, посилення оборонної могутності, щоб протидіяти проявам російської агресії, боротьбі з ісламським екстремізмом та міжнародним тероризмом. Проте деякі коливання США між бажанням співпраці з РФ та необхідністю підтримки міжнародного права і світового порядку вносять розлад у систему трансатлантичних відносин та породжують сумніви у їхній спроможності здійснювати лідируючу роль у світовій політиці.

Попри це, дія значного комплексу інституційних запобіжників та інших чинників формування стратегічної політики США дозволяє очікувати, що їхній політичний курс будуватиметься відповідно до цілей їх самоствердження як супердержави та провідної країни у підтримці світового порядку на засадах жорсткої протидії будь-яким порушенням міжнародного права. Політика глобального лідерства несумісна з гаслами ізоляціонізму та протекціонізму, а навпаки, має бути спрямована на зовнішню економічну експансію та ствердження своїх політичних впливів у різних частинах світу.

Переорієнтація зовнішньої та оборонної політики США у напрямі Азійсько-Тихоокеанського регіону свідчить, що саме в цьому просторі, а не у Європейському, Вашингтон бачить свої головні безпекові виклики. Відносини з Китаєм набувають для США значення домінуючого зовнішньополітичного вектора. Попри всі складнощі розвитку американо-китайських відносин стратегічне протистояння між двома велики-

ми державами на сьогодні виглядає якісно відмінним від ситуації ворогування та ненависті часів маоїстського Китаю та війни у В'єтнамі. Високий рівень взаємопов'язаності економік США і КНР в умовах глобалізації робить небажаним силовий шлях вирішення суперечностей, на якому втрачатимуть обидві країни, що стимулює пошук компромісних та взаємовигідних рішень.

Перенесення головної уваги стратегічної політики США з Євроатлантичного на Азійсько-Тихоокеанський регіон створює додаткові ризики та звільняє простір для дій агресивних сил євразійського походження у європейському напрямку. Неспроможність Об'єднаної Європи перейняти на себе функції гарантування безпеки у своєму регіоні та у просторі близького оточення створює вакуум безпеки, у який інтенсивно входять інші геополітичні сили.

Криза системи міжнародної безпеки. Серйозними чинниками, які сприяють зростанню напруженості та призводять до війн і конфліктів, слід вважати відсутність надійної й справді ефективної системи міжнародної безпеки, що пов'язано із особливостями побудови сучасної міжнародної політичної системи. Кризові явища у системі міжнародної безпеки поглиблюються внаслідок інерції мислення світових лідерів та міжнародних організацій, які охоплює паралічем волі у випадку виникнення загрози війни та неадекватної поведінки агресивної держави. Міжнародна правова система не передбачає застосування ефективних засобів реагування на порушення базових двосторонніх та багатосторонніх угод. Міжнародні гарантії безпеки для багатьох держав виявляються практично фіктивними.

Найбільш серйозними викликами для системи міжнародної безпеки на початку XXI ст., які підривають усю систему світового порядку, що сформувалася після Другої світової війни, і роблять світ украй небезпечним, є *міжнародний тероризм та російській геополітичний реваншизм*. Ці дві загрози відіграють ключову роль у руйнуванні світового порядку. З ними щільно пов'язано та ними зумовлено зростання інших викликів, таких як послаблення контролю за розповсюдженням ядерної зброї та інших засобів масового ураження, легітимація насильства у міждержавних взаєминах, нелегальна міграція, зростання організованої злочинності, незахищеність державних кордонів тощо. *Концентрованим виразом усього комплексу загроз світовому порядку стають сучасні гібридні війни.*

Міжнародні інституції лише створюють ілюзію захисту, а насправді неспроможні на рішучі дії. Посилюється переконання, що кожна держава має дбати про себе самотужки і, щоб вижити, потребує створення власних систем ефективної оборони та збройного захисту від зовнішньої агресії. Світ перестав бути безпечним і надійним середовищем для життя багатьох народів. Таким чином, після величезних жертв під час двох світових війн, після руйнування тоталітарних і колоніальних імперій людство знов опиняється у ситуації відсутності порядку і недієспроможності механізмів права, тобто поринає в ситуацію хаотичного світу, стану загальної конфронтації всіх проти всіх. Світ стоїть перед глобальною загрозою втрати майбутнього.

Важливою складовою кризи є відсутність достатньої політичної волі великих держав – постійних членів РБ ООН забезпечувати світовий порядок та здійснювати адекватні заходи для протидії агресору. Погіршення ситуації у сфері міжнародної безпеки значною мірою зумовлене відступом провідних держав світу від базових принципів, на яких ґрунтується світовий порядок після Другої світової війни. Йдеться про суверенітет і непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи інших держав, відмову від війни як засобу вирішення міждержавних суперечностей тощо.

Створені після Другої світової війни структури міжнародної безпеки зрештою і не могли бути достатньо ефективними в сучасних умовах, оскільки формувалися задля компромісів і поступок між великими державами, зацікавленими у збереженні своїх впливів на міжнародні процеси, аніж у формуванні належних умов стабільності та безпеки. Сама ідея підтримання миру шляхом консенсусу великих держав, закріплена у статуті ООН у вигляді права вето на рішення Ради Безпеки ООН, фактично містить можливість розподілу сфер відповідальності, що легко перетворюється на розподіл зон геополітичного домінування. Так, у практичній міжнародній політиці приймалося, що країни т. зв. «соціалістичного табору» перебувають під опікою СРСР, тоді як Західний світ має захищати безпекова парасолька США. Пізніше на місце радянської схеми протекторату за замовчуванням була поставлена російська модель. Захід мовчки погодився, що питання безпеки країн пострадянського простору мають вирішуватись у Москві. Такий стан речей мав бути розповсюджений і на весь посткомуністичний світ, якби європейські країни колишнього соціалістичного табору не спромогли вчасно втекти під опіку НАТО.

Після руйнування СРСР, коли функції постійного члена РБ ООН були передані до РФ, світова спільнота надала величезний кредит довіри одній з колишніх радянських республік, найбільшій за розміром, яка перейняла на себе функції та відповідальність великої ядерної держави. Передбачалося, що нове керівництво Кремля з повагою ставитиметься до принципів міжнародного права та поважатиме права нових незалежних держав. Однак ці сподівання не справдилися. Москва стала на шлях агресії та захоплення чужих територій. Як засіб реагування можна було очікувати, що у випадку серйозних порушень міжнародного права потрібно розпочати зворотний процес позбавлення РФ функцій постійного члена РБ ООН як держави, що знехтувала довірою світової спільноти¹⁴². Однак цього не сталося, і агресор отримав карт-бланш на подальші дії.

Наслідком мовчазного консенсусу визнання РФ великою державою та членом РБ ООН стало закріплення уявлення про те, що вона є тотожною СРСР, який продовжує існування у новій формі під іншою назвою (РФ), і від якої тимчасово начебто «відокремилися» території, що проголосили себе незалежними. Російська пропаганда широко підтримує такі уявлення серед міжнародної спільноти відповідно до сподівань російських політиків на швидку політичну реінтеграцію пострадянського простору.

Свого часу передачу повноважень СРСР до РФ у Радбезі ООН, так само як і відмову від ядерної зброї, домовленості про статус Чорноморського флоту, автономію Криму тощо, Україна дещо наївно розглядала як «плату за незалежність». Як виявилось, на сьогодні всі ці поступки були марними, і війни з РФ не вдалося уникнути. Більш того, РФ широко використовує право вето в РБ ООН для реалізації своїх агресивних дій і намірів, фактично зробивши цю організацію своїм зрядом ведення гібридної війни¹⁴³.

¹⁴² Визначення п'ятірки великих держав – постійних членів РБ ООН, наділених правом вето, взагалі не є чимось абсолютним і може змінюватись. Так, наприклад, КНР отримала постійне членство у РБ ООН лише в 1971 р. завдяки змінам у позиції США, а доти це місце належало Китайській Республіці (Тайвань). Коли СРСР припинив існування у грудні 1991 р., новостворена Рада глав держав СНД ухвалила рішення щодо членства в ООН та в інших міжнародних організаціях. Відповідно до нього РФ повідомила генсека ООН, що повноваження СРСР у РБ ООН переходять до РФ, з чим погодились інші постійні члени Ради Безпеки. Жодних дискусій в ООН з цього питання не проводилося, хоча таке рішення мало величезне значення, оскільки йшлося про механізми забезпечення глобальної безпеки та правонаступництва СРСР.

¹⁴³ Україна може зробити деякі кроки на виправлення помилок того часу. Оскільки згода ООН на постійне членство РФ обумовлена лише консенсусним рішенням Ради глав

Недостатньо ефективні механізми були закладені в основу діяльності і такої загальної міжнародної інституції з питань безпеки як ОБСЄ, що також формувалась у часи холодної війни шляхом компромісів та поступок держав протилежних військово-політичних та економічних таборів, які на той час розділяли Європу. Попри достатньо позитивні декларації Гельсінкського Заключного Акта механізми реалізації його положень усе ж не надавали можливостей оперативного запобігання кризовому розвитку подій та врегулювання конфліктних ситуацій, а механізм консенсусного прийняття рішень взагалі припиняє діяти, коли агресором стає одна з держав-членів.

Руйнація системи міжнародної безпеки спровокована тим фактом, що в супереч нормам цивілізованої поведінки держав один із ключових елементів міжнародної та європейської безпеки – Російська Федерація як постійний член РБ ООН, що взяла на себе відповідальність за підтримання миру і стабільності у світі, відкрито пішла на порушення міжнародного права та загальних принципів світового порядку. Порушивши базові міжнародно-правові принципи, РФ запустила процес деструкції системи європейської та глобальної безпеки.

Механізми ООН щодо протидії агресії виявилися неспроможними в ситуації, коли агресором виступає один із постійних членів Ради Безпеки з правом вето. Водночас майже одностайна підтримка України та осуд анексії частки її території з боку держав – членів ООН має вагомий значення для створення навколо агресора клімату міжнародної ізоляції, а також ставить бар'єр розповсюдженню потоків дезінформації та брехні з боку агресора.

Як своєрідна реакція на просування демократичних цінностей у низці пострадянських держав після руйнування СРСР формуються режими авторитарного типу, які для обґрунтування смислу власного існування потребують упровадження відповідних ідеологічних моделей та систем цінностей. У цьому контексті Москва бере на озброєння ідеологію т. зв. «русского мира», яку намагається поширити через практику «захисту російськомовного населення» у прилеглих країнах.

Як реакція на процеси глобалізації та вимоги більшої демократизації суспільного життя, зокрема під час т. зв. «арабської весни» у близько-

держав СНД, у т. ч. й України, то нашій державі достатньо відкликати свій підпис, щоб зробити постійне членство РФ у РБ ООН нелегітимним, отже, недійсним буде і її право вето. Логічно було б також підняти це питання на Генасамблеї ООН і розгорнути широку дискусію з питання правомірності постійного членства РФ як країни-агресора у РБ ООН.

східних країнах, посилюється ідеологія ісламського фундаменталізму, яка вже тривалий час надихає адептів міжнародного тероризму. Ані ісламський тероризм, ані російський реваншизм не виявляють жодного бажання адаптувати свої уявлення до реалій сучасного цивілізованого світу, хоча прагматично користуються його технологічними перевагами та слабкими, як вони вважають, якостями – демократія, толерантність, гуманізм тощо.

Процеси глобалізації, які спонукають до дедалі глибшого усвідомлення принципів єдності світу та неподільності безпеки, вимагають, щоб місце конфронтаційної моделі міжнародних відносин зайняла інша, більш цивілізована система світового порядку, що будуватиметься не на протистоянні світових потуг, а на їхній ефективній взаємодії. Проте на сьогодні розвиток подій відбувається в протилежному напрямку, і глобалізація іноді виконує роль чинника, що підсилює процеси, які спричиняють більший хаос. Російська агресія раніше не мала б такого резонансу, як це має місце зараз, у глобалізованому світі. Як наслідок, система європейської та глобальної безпеки виявилася багато в чому безпорадною й неефективною, поставивши під сумнів можливість подальшого сталого розвитку в прилеглих просторах. При цьому Україна опинилася на зламі глобальної системи безпеки, у гарячій точці зіткнення інтересів глобальних сил, конструктивних і деструктивних.

Російський політичний режим є відповідальним за руйнування існуючої системи міжнародної безпеки, подібно до того, як у 30-ті роки минулого сторіччя світовий порядок, побудований на Версальсько-Вашингтонській системі, був зруйнований агресивними фашистськими режимами Німеччини та Італії, експансіоністськими амбіціями Японії. Руйнування міжнародного порядку береться Кремлем за передумову формування світу, який би влаштовував правлячий режим і працював на його зміцнення. Агресивна політика Москви руйнує той політичний і військовий баланс сил на Європейському континенті, що склався після завершення холодної війни¹⁴⁴. Глибока мілітаризація російського суспільства сприяє збереженню авторитарного режиму влади, зручного для корупції і збагачення пануючої верхівки. Зовнішня агресія стає засобом вирішення внутрішніх проблем та засобом утримання населення у покорі.

¹⁴⁴ Pustorino, P., & Venturi, P. (2014/2015). NATO'S Evolution: from Conventional to Hybrid Warfare. *Anno Accademico*. Siena Un. Pp. 134–135.

Правляча верхівка РФ, порушивши принципи міжнародного порядку, поставила свою країну у стан протистояння із Заходом та світовою спільнотою з міркувань реваншу за «руйнування СРСР» та збереження своєї влади і домінування у пострадянському просторі. Інакше важко пояснити, чому, будучи країною «великої вісімки» і маючи серйозний вплив у міжнародних справах, розвинені економічні зв'язки та значні зовнішні інвестиції, РФ фактично стала на шлях самоізоляції та силової конфронтації з іншими державами у вигляді гібридної війни, намагаючись відтворювати таким чином ситуацію біполярного протистояння. Але якщо в часи СРСР пов'язані з ним країни соціалістичного табору мали відносно самодостатню економічну систему та були об'єднані в досить потужний військово-політичний блок, то в сучасних умовах глобалізованого світу ініційоване РФ геополітичне протистояння втрачає будь-який сенс, і у перспективі воно матиме катастрофічні наслідки як для самої РФ, так і асоційованих з нею держав.

Непередбачувана поведінка РФ – великої держави, що відмовляється діяти згідно з міжнародним правом і здійснює переділ державних кордонів на свою користь, нанесла руйнівний удар по світовому порядку, що склався після Другої світової війни. Такі процеси можуть призвести до формування у світі геополітичної реальності, у якій зруйновані усталені міждержавні зв'язки і втрачено збалансованість світової політичної системи в цілому. Замість моделі світового порядку створюється модель світового безладу, у якому може здійснюватися мрія Москви про контроль глобальної політики.

Ядерний шантаж як чинник нестабільності. В умовах глобалізації змінюється традиційна функція *ядерної зброї* як потужного механізму протистояння, знаряддя стримування і водночас шантажу та силового тиску. Модель єдиного світу передбачає, що реальне використання ядерної зброї є неможливим, оскільки призводить до самознищення людства в цілому. Цей факт був достатньо чітко усвідомлений ще в умовах біполярного світу, а в сучасному світі використання ядерної зброї за прямим призначенням взагалі втрачає сенс. Справжнє значення цього чинника проясняється з огляду на його символічну функцію як показника могутності та величі держави та її права нав'язувати свою волю іншим країнам.

Наявність у держави ядерної зброї та засобів її доставки вже під час холодної війни мало, скоріше, значення психологічного чинника у гло-

бальному протистоянню. Підтримка у готовності та постійне вдосконалення ядерної зброї обома суперпотугами виконували також дещо стримуючу функцію при можливому розгортанні локальних конфліктів до глобальних масштабів, хоча ніяк не могли перешкоджати виникненню конфліктів або війн із звичайною зброєю. Неконтрольоване поширення зброї масового ураження та засобів її доставки є загрозою для окремих держав, цілих регіонів, а також для системи світового порядку в цілому. Зниження ефективності міжнародних механізмів контролю за її розповсюдженням призводить до порушення стратегічної стабільності у світі.

Престижність володіння ядерною зброєю є привабливою для авторитарних режимів, щоб забезпечувати зміцнення їхньої влади, або для країн, що перебувають у стані тривалого екзистенційного конфлікту. Ядерні розробки впроваджуються не лише офіційно визнаними ядерними державами, до яких приєдналися Індія та Пакистан, вони також ведуться ще у більш як 20 країнах. Деякі країни свідомо відмовляються від розробки ядерної зброї (ПАР, Бразилія, Лівія та ін.), але інші приховують власні ядерні амбіції або не схильні погоджуватися з міжнародним режимом контролю (Іран, КНДР). Прогрес, досягнутий у перемовинах щодо ядерної програми Ірану, можна розглядати лише як тимчасове уповільнення, але аж ніяк не зупинку цих небезпечних процесів. Крім того, ознаки ядерного шантажу, до якого останнім часом вдається РФ, підвищують рівень ядерної загрози у світі та зменшують ефективність процесів ядерного роззброєння.

Криза на Корейському півострові засвідчила як актуальність ядерної небезпеки, так і відсутність дієвих міжнародних механізмів контролю за ситуацією. Погрози з боку Північної Кореї розпочати ядерну війну змусили світову спільноту активізувати політико-дипломатичні зусилля з метою недопущення такого розвитку подій. Один із уроків полягає в тому, що навіть погрози застосування ядерної зброї самі по собі можуть вплинути на міжнародну стабільність.

Унаслідок дій Москви та нехтування нею власними зобов'язаннями за Будапештським меморандумом режим нерозповсюдження ядерної зброї опинився під загрозою, оскільки міжнародні гарантії, надані Україні в обмін на відмову від ядерного статусу, не діють. Отже, країни, що не перебувають під ядерною парасолькою однієї з великих держав, логічно можуть дійти висновку про те, що варто сподіватися лише на власні сили, а ефективно протистояти агресії та ядерному

шантажу необхідно за допомогою такого важеля стримування як ядерна зброя.

Погрози застосувати ядерну зброю, хоч і в обмежених обсягах, час від часу можна почути з боку Москви, яка розглядає ядерний шантаж як один із засобів гібридної війни, за допомогою якого можна досягти своїх геополітичних цілей та примусити Захід капітулювати, нав'язати йому свою волю. Психологічно країни НАТО не готові до масштабної війни із застосуванням ядерної зброї. Розрахунок Москви вочевидь базується на тому, що, не бажаючи «воювати за Нарву», Захід, забуваючи досвід Мюнхена, може погодитися на російські умови миру за рахунок задоволення територіальних претензій Кремля та відновлення російського панування на пострадянському просторі. Однак цілі Москви не обмежуються підкоренням країн означеного простору. Спираючись на статус ядерної держави, Кремль прагне глобального реваншу. Таким чином створюється реальна *екзистенційна загроза людству*.

Тероризм як спосіб мислення. Тероризм та різноманітні прояви екстремізму виникають тоді, коли суспільство переживає глибоку кризу, зокрема – кризу ідеології та державно-правової системи. У суспільстві формуються радикалізовані опозиційні угруповання – політичні, соціальні, національні, релігійні, для яких є сумнівною легітимність чинної влади та всієї системи управління державою. Якщо екстремістські групи приходять до висновку, що не спроможні домогтися своїх цілей законним шляхом, вони прагнуть досягти бажаного через насильство, зокрема через терор. При цьому моральним виправданням своїх дій терористи вважають значущість і чистоту своїх цілей. Агресивні дії мають вигляд вимушених, спрямованих на захист скривджених, на подолання «світового зла», відновлення справедливості тощо.

У сучасному світі тероризм зазнає істотних якісних змін і перетворюється на серйозну загрозу не тільки для окремих держав та урядів, а й для регіональної та глобальної безпеки світу в цілому. З переходом на міжнародний рівень змінюються масштаби та цілі тероризму як політичної технології. Тероризм, інкорпорований у міжнародний простір, використовує можливості глобалізації економічних, політичних, інформаційних процесів, має у своєму розпорядженні сучасні зразки зброї та військової техніки, використовує інформаційні технології та можливості розгалуженої банківської мережі.

Загроза тероризму стає особливо серйозною з огляду на його непередбачуваність, невизначеність, ірраціональність, несистемні зв'язки та впливи. Це чинник, що вносить значний елемент хаосу в систему світового порядку, який і попри це не є досконалим. Особливо небезпечним є також те, що головною мішенню міжнародних терористів стає мирне населення. Тому на перший план виходить спроможність держав та урядів, що мають реальну силову потугу, забезпечити не тільки власну безпеку, а й безпеку громадян і суспільство у добу антитерористичних війн¹⁴⁵.

Водночас слушно вважати, що тероризм – не автономне явище, він, скоріше, є елементом глобальної соціальної, політичної та економічної системи, яку потрібно зрозуміти, перш ніж можна усвідомити роль терору¹⁴⁶. Міжнародний тероризм не є традиційною зовнішньою загрозою, для боротьби з якою створювалися потужні військові сили. Так само він не є традиційною внутрішньою загрозою, з якою мали би боротися національні елементи військової організації держави. Як свідчать події на сході України, пухлина тероризму, підтримана зовні, використовує комплексні засоби – від сепаратистських заколотів і збройної зовнішньої інтервенції до використання мирних громадян як своєрідного щита для захисту збройних угруповань або як заручників.

Після збиття у небі Донбасу малайзійського пасажирського літака російськими військовими, як мінімум, можна було очікувати проголошення РФ державою, що підтримує міжнародний тероризм, з усіма наслідками у вигляді міжнародної ізоляції та більш жорстких санкцій. Те, що відповідальні за міжнародну безпеку організації та держави не роблять таких цілком послідовних кроків, свідчить про деградацію стратегічного мислення та хибність уявлень щодо можливостей забезпечення міжнародної безпеки. Непередбачувана поведінка російського керівництва, яке нагромаджує гори брехні для мотивації власних дій, блефує та декларує готовність застосувати ядерну зброю, змушує Захід до обережності і стриманості, а отже, й до того типу поведінки, який може бути позначений як гібридний: розуміючи реальний стан справ, офіційно не помічати кричущих фактів.

¹⁴⁵ Современные глобальные проблемы мировой политики/под ред. М. М. Лебедевой. М.: Аспект Пресс, 2009. С. 95.

¹⁴⁶ Денемарк Р. А. Тероризм в мировой системе: гипотезы о центре и периферии. *Европа*. 2002. № 1 (2). С. 99.

Міжнародний тероризм веде війну проти світового порядку під гаслами реанімації «справжніх», на їхню думку, цінностей і смислів. На зміну віртуальним терористичним мережам приходять краще структуровані угруповання, що намагаються присвоїти собі статус держави. Важливою особливістю новітніх терористичних утворень є захоплення частки територій існуючих держав і встановлення над ними свого силового контролю. Натомість мета діяльності квазідержавних терористичних утворень залишається тією ж самою – боротьба із світовим порядком, глобальною цивілізацією та її цінностями.

Глобалізація негативних наслідків терористичних актів змушує політичних гравців, міжнародне співтовариство, окремі держави вдаватися до екстремальних дій та неадекватної поведінки, що за певних умов може спровокувати конфлікт регіонального або глобального рівня. Світова спільнота розуміє, що жодна країна світу не застрахована від дій терористів, а державні механізми упередження загроз міжнародного тероризму не є досконалими. При цьому визнається глобальний характер загрози міжнародного тероризму, оскільки теракти можуть спровокувати механізми ескалації конфліктів у багатьох гарячих точках світу. Країни, які мають проблеми із тероризмом (або використовують боротьбу з тероризмом для прикриття власних цілей), можуть активізувати зусилля для нанесення превентивних ударів по своїм супротивникам.

3.4. Легітимація насильства

Силова політика на тлі риторики миру. В історії людства та у відносинах між народами чинник насильства відіграє одну із базових функцій у системах захисту та безпеки, формах експансії, заволодінні ресурсами виживання й розвитку тощо. Насильство вважається необхідним для існування держави, оскільки покликано підтримувати чинний соціальний порядок і має функції захисту цієї держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Насильство у соціально-політичному вимірі вважається ефективним засобом впливу суб'єкта (соціальної групи, спільноти, держави тощо) на інших з метою їх підкорення власній волі та примусу щодо слідування своїм інтересам. Сила традиційно відіграла роль знаряддя здобування, збереження, посилення та поширення влади. Окрім фізич-

ного (збройного) військового або поліцейського насильства, у міжнародних відносинах широко використовується насильство економічне – санкції, торговельні війни, ембарго, а також насильство соціально-психологічного типу – вплив на свідомість населення, лідерів, політичних еліт.

Проте жодне суспільство не може існувати лише завдяки силі. Навіть найбільш примітивна та брутальна спільнота виробляє проміж себе закони, норми й звичаї, порушення яких підлягає покаранню. Скільки існує людське суспільство, сила завжди корелює з правом. Характер побудови й ефективність суспільства визначається їх співвідношенням і спрямуванням. Вони можуть суперечити одне одному, вступати у взаємодію чи конфронтацію, але можуть також і взаємно себе підтримувати. Найбільший рівень домінації силових механізмів у суспільному житті демонструє тоталітарне суспільство імперського типу, а максимальний рівень панування правових механізмів можна спостерігати в розвинених демократичних суспільствах.

В сучасних умовах унаслідок глобальних змін та виникнення нових осей конфронтації (міжнародний тероризм, локальні конфлікти, розповсюдження зброї масового ураження (ЗМУ) тощо) *посилюється роль силових політики як механізму досягнення стратегічних цілей*. Провідні світові потуги приймають на озброєння концепцію випереджувальної оборони, що передбачає *застосування сили* (як військової, так і економічної, політичної, інформаційної) за межами національної території. Військові доктрини низки держав, зокрема РФ, передбачають використання ядерної зброї в умовах звичайного збройного конфлікту чи тоді, коли, на їхню думку, виникає загроза їхнім інтересам або інтересам їхніх громадян (або навіть просто прихильникам «руського мира») на території інших країн.

Смисл війни в сучасних умовах як найбільшої загрози безпеці не змінився, але технічний і технологічний розвиток людства, формування міжнародної економічної системи та загальносвітової мережі комунікацій надали поштовх для виникнення принципово нових загроз, що мають свої особливі риси та специфічно проявляються у внутрішньополітичних і міжнародних стосунках. Унаслідок застосування новітніх технологій у військовій справі змінюється й характер воєнних операцій, зростають масштаби їхніх руйнівних наслідків.

Поява широкого спектра загроз нового типу посилює невизначеність міжнародного простору безпеки, провокує міжнародних акторів

на випереджувальне застосування силової політики та на пошуки нових форм ведення війни.

В умовах холодної війни протистояння двох силових потуг США та СРСР відбувалося на засадах політики взаємного стримування, зумовленого можливістю взаємного знищення. У ті часи в міжнародному політичному дискурсі домінувала *риторика миру* та необхідності вирішувати конфліктні питання шляхом угод і домовленостей. Хоча для радянського режиму завжди була притаманна мілітарна психологія, особливо під час сталінської доби, офіційна ідеологія радянського керівництва визначала в якості головного принцип мирного співіснування та визнавала правомірними, поряд із класовими, ще й загальнозагальнолюдські цінності, що притаманні обом світовим системам. І, незважаючи на переважно пропагандистський характер дискурсу миру, дотримання цього принципу сприяло утворенню ОБСЄ, механізмів контролю та гальмування гонки озброєнь тощо. Війни у В'єтнамі та в Афганістані в 60–80-ті роки ХХ ст. стимулювали нарощування пацифістських настроїв у світі та сприяли переходу до неконфронтаційного дискурсу.

Посилення войовничості, агресивності, конфронтаційної поведінки та силових дій окремих держав щодо просування своїх впливів, недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки – усе це загрожує нормальному перебігу внутрішніх політичних процесів у новостворених державах, сприяє розколу політичної еліти, вносить розлад у життя суспільства, відволікає ресурси країни на внутрішню боротьбу, виснажує їхній економічний потенціал.

Легітимаційні практики. Риторика сили побудована на уявленні, що насильство є дозволеним і прийнятним, тобто легітимним, якщо походить від законної влади і поставлено у межі законів і міжнародних домовленостей. Проте в сучасній історії маємо безліч ситуацій, коли начебто законне застосування насильства рішуче засуджується світовою спільнотою. Легітимність не тільки юридична, а й морально-правова категорія, що позначає віру широких мас населення у законність та необхідність соціального порядку, підтриманого відповідними інститутами влади або усталеними відносинами у суспільстві та у міжнародних справах.

Багатовіковий досвід досягнення угод та домовленостей у міжнародних взаємодіях стимулює поступове обмеження права на насиль-

ство, приводить до визначення норм і правил його застосування (легітимаційні практики). Право на збройне насильство зрештою монополізується державою (заборона індивідуального насильства – кровної помсти, феодалних міжусобиць, дуелей, кримінальних розборок тощо). Історично виробляється певний базовий рівень уявлень щодо припустимості і меж насильства у напрямі звуження його легітимності. Християнство та інші світові релігії накладають морально-етичні обмеження на насильство. Водночас справедливими вважаються війни, що ведуться проти іновірців, за ствердження певних цінностей або за національне визволення. Вищим рівнем легітимності збройного насильства можна вважати оборону проти нападу зовнішнього ворога, спротив іноземній агресії.

Політичний режим та соціальний устрій визнаються легітимними, якщо переважна більшість спільноти з цим погоджується і виявляє згоду жити і діяти за визначеними правилами. Легітимність корелює з поняттям узурпації, нелегітимного режиму влади, який, у свою чергу, прагне стверджуватися, виробляючи власну легітимацію. Ствердження нового владного режиму або соціального порядку супроводжується застосуванням сили.

У добу Французької революції, коли законна влада короля була замінена на режим республіки, легітимаційні практики, побудовані на традиціях і звичаях монархії, поступилися місцем міркуванням раціонального устрою суспільства, що передбачало також правомірність революційного насильства. Революційний терор сам потребував легітимації, тобто радикальної заміни легітимаційного дискурсу – «тисячолітня експлуатація надає право на знищення аристократії». Але й сама аристократія бачила власну легітимність у віковичних формах порядку, побудованих на силі та освячених вірою. Реальність феодално-монархічного світу, у якому цілком правомірним є захист від «деструктивних сил», що руйнують усталений соціальний порядок, протистоїть реальності світу буржуазного, де домінують інші цінності – права людини, свободи, рівності, здобуття або захист яких за допомогою насильства вважається цілком виправданим.

Універсальною формою легітимації є система віри, яка підтримується соціально-ідеологічними інститутами у вигляді церкви, партійної ієрархії тощо. Зміна форми соціально-владного порядку вимагає і відповідної трансформації вірувань. Революції виробляють свої практики легітимації – обґрунтування в уявленнях мас необхідності змін. Має

пройти певний історичний час, щоб нова форма легітимності ствердилась і сприймалась як належна.

Конкуренція легітимаційних практик врешті-решт завершується домінуванням однієї з них унаслідок здійснення соціально-практичного вибору на користь більш комфортної та ефективної для суспільства та людини соціальної реальності. Питання в тому, чи можливо встановити, яка соціальна реальність є більш ефективною та історично справедливою, тобто чи існують загальнолюдські підстави легітимації, чи остання має завжди відносний характер залежно від особливостей організації певного суб'єкта та його вірувань.

Тоталітарна влада висуває своє розуміння справедливого та історично виправданого, яке різко контрастує із загальнолюдськими уявленнями, пропонуючи власні міфи й цінності. Ідеологія нацизму або диктатури пролетаріату легітимізує практику насильства до певних груп населення (класова боротьба) або цілих народів (геноцид).

Розуміння справедливості формується на соціально-психологічному рівні як віра у справедливий світ, що надає людині можливість виживати, здійснювати свої прагнення й цілі за умов, якщо вона дотримується визначених правил та норм поведінки. Передбачається, що належним чином побудований життєвий світ людини гармонізований з її потребами та внутрішніми настановами. Практика легітимації лише підводить чинні норми та правила поведінки у відповідність до певного типу розуміння справедливості.

Накопичення розбіжностей між внутрішнім і зовнішнім супроводжується зростанням незадоволення, суперечностей та, врешті-решт, призводить до конфлікту (*криза легітимності*). Його вирішення передбачає процеси відновлення рівноваги шляхом зміни зовнішнього середовища або шляхом внутрішніх трансформацій своїх переконань та настанов. В обох випадках йдеться про застосування сили, певний тип насильства.

У ХХ ст. юридично зафіксована заборона на насильство у відносинах між державами, ліквідоване право війни як засобу вирішення конфліктів. Положення про заборону застосування сили включено як вищий принцип у Статут ООН у 1945 р. Монополію на схвалення насильства у сфері міжнародних відносин надано Раді Безпеки ООН, без санкції якої використання військової сили проти будь-якої держави неможливе. Попри обмеження легітимності насильства з боку світових релігій та міжнародних політико-правових інститутів у сучасному світі

продовжуються військові зіткнення та конфлікти, різні за масштабом і характером. Це супроводжується відповідним удосконаленням звичних легітимізаційних практик або винаходом нових та більш ефективних. Міжнародні організації не мають у своєму розпорядженні достатніх ресурсів для припинення конфліктів високої інтенсивності, отже, питання збройного втручання реально вирішується на рівні окремих держав або їх угруповань.

Провідні легітимізаційні практики біполярного світу – «захист завоювань системи соціалізму», «підтримка національно-визвольних рухів» або «захист цінностей вільного світу» – на різних етапах холодної війни слугували виправданням в очах власного населення та частини міжнародної спільноти для збройного вторгнення в інші країни, які вважалися сферою геополітичного панування однією із двох світових супердержав. Кризові ситуації та конфлікти між останніми виникають на межі умовного розділення сфер впливу – Берлінська та Карибська кризи, війни у В'єтнамі та Афганістані, вторгнення у Чехословаччину або до Гренади тощо. Прихована конфронтація велася між таємними спецслужбами на теренах країн «третього світу» за вплив на їхнє керівництво. Легітимність усіх таких операцій завжди піддавалася нищівній критиці з протилежного боку, але здебільшого віталася зі свого.

У постбіполярному світі з його неусталеними формами світового порядку створюються власні моделі легітимності збройного насильства, серед яких найбільш вагомими стають т. зв. «гуманітарні інтервенції» та «антитерористичні операції». Така мотивація збройного втручання як *«гуманітарна інтервенція»* виникає у зв'язку із військовими акціями НАТО проти Югославії в 1999 р., що означало введення в міжнародні відносини якісно іншої практики легітимізації, побудованої на захисті прав людини. Подібним чином обґрунтовуються військові акції проти режиму в Лівії або Сирії – фактично зовнішнє втручання на боці однієї із сторін у громадянській війні.

Конфліктна ситуація, що склалася наприкінці 1990-х років навколо Косово, мала особливе значення для формування європейського безпекового мислення нового століття. На відміну від усіх інших конфліктів, події навколо Косово створювали особливу правову ситуацію, оскільки відзначені втручанням у внутрішні справи суверенної держави Югославії озброєних сил інших держав без санкції Ради Безпеки ООН. У такій ситуації міжнародне право вступає у протиріччя з реальною політикою.

Поширена практика легітимації насильства – боротьба з міжнародним тероризмом – набуває універсального значення після подій 11 вересня 2001 р. у США. За невизначеності та вільного тлумачення самого поняття «тероризм» подібна практика могла використовуватися досить широко і включати, зокрема, національно-визвольні рухи (Палестина, Чечня, Курдистан тощо).

Право сили і сила права. Збройне насильство стає провідною силою в міжнародних відносинах. Криза існуючої та невизначеність засад нової системи міжнародної безпеки, розмивання системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів – усе це в комплексі із недосконалою системою міжнародного права уможливорює безкарне застосування сили на міжнародній арені для реалізації власних інтересів. Повернення до права сили у міжнародних відносинах означає посилення ризиків колапсу міжнародної системи безпеки, що матиме наслідком подальше неконтрольоване примноження загроз.

Питання полягає в тому, або тут маємо справу з новою схемою силового нав'язування світові своїх інтересів, цінностей і свого бачення, або маємо справу з принципово іншим розумінням міжнародного права й світового порядку, згідно з яким порядком слід називати систему відносин і поведінки держав, де будь-які аспекти внутрішніх процесів, включно й силові, мають регулюватися певними, цілком прозорими та визначеними нормами, де сила підпорядкована праву.

У сучасному світі всупереч ідеї необмеженого державного суверенітету під питанням є право уряду чинити щодо власного населення дії, які є сумнівними в сенсі порушення базових прав людини, зокрема права на життя в результаті геноциду або етнічних чисток. Отже, перегляду підлягає принцип невтручання у внутрішні справи, який у світової після Другої світової війни вважається однією з найважливіших засад міжнародних взаємин.

Логіка ситуації приводить до альтернативи: або мовчки спостерігати за подіями, що мали тенденцію призвести до справжнього геноциду, або ж, нехтуючи міжнародним правом, здійснити силове втручання в події. Невтручання означало би слідування принципу «за формою правильно, а по суті – знуцання». Ставши на шлях захисту прав людини, Захід демонструє пріоритет загальнолюдських цінностей, суті над формою, проте одночасно такі дії зумовлюють і зворотний потік звинува-

чень у геополітичних амбіціях щодо розширення сфери панування Заходу.

Рішення, прийняте в обхід РБ ООН, хоча й на підтримку її резолюцій, формально створює прецедент порушення міжнародного права. Мандат на застосування військової сили може дати тільки РБ ООН. Без цього будь-які дії держави або блоку держав проти будь-якої суверенної країни кваліфікуються не інакше як військова агресія. Збройне втручання з гуманітарними цілями не визнається міжнародним і звичайним правом, хоча таку мотивацію іноді використовують для порятунку власних громадян, що потрапили у небезпечну ситуацію в іншій країні.

Великомасштабні воєнні дії проти суверенної держави завжди викликають засудження з боку міжнародної спільноти. Це справедливо, оскільки, якщо ламають систему, починається безладдя та свавілля, порушується усталений порядок, і тоді будь-хто, маючи збройні сили, вважатиме за можливе брати на себе право втручання на користь якої-небудь групи населення в тій або іншій країні. На цьому тлі відбуваються досить складні колізії між політикою та правом, не враховувати які неможливо при визначенні державою своєї позиції й окреслення свого бачення подій.

Можливість неоднозначної інтерпретації права збройного втручання з гуманітарними цілями призвело до того, що Косовський прецедент пізніше був використаний з протилежною метою – для ствердження геополітичного домінування під прикриттям «захисту прав людини». Так, російське вторгнення в Грузію у серпні 2008 р. обґрунтовувалося мотивами захисту російських громадян від «грузинської агресії» у Південній Осетії, тобто формально на грузинській території. Парадокси легітимації насильства набували більшої наочності на тлі симетричної практики ведення війни у Чечні, що обґрунтовувалося необхідністю збереження територіальної цілісності Російської Федерації.

Ще більш цинічною спробою легітимації насильства, побудованою на використанні гуманітарних приводів, стало виправдання російської агресії проти України та окупації частини її території гаслами «боротьби з фашизмом» або протидії «нелегітимній хунті, яка захопила владу у легітимного президента». Оскільки факти цьому суперечать, за допомогою потужних ЗМІ будується дискурс міфологічного типу, де припустимим є будь-який абсурд, якщо він узгоджується із ядром системи вірувань – «вождь завжди правий», «американська агресія проти Росії» тощо.

Особливістю конфліктів, що супроводжуються зовнішнім втручанням у сучасних умовах, і є, власне, виявлення протиріччя між геополітичним і правовим розумінням. З формально-правового боку збройні акції, спрямовані на втручання у внутрішні справи, є порушенням міжнародного права. З позиції геополітики – ця ситуація лише віддзеркалює зміни в балансі сил та інтересів великих потуг. Проте розвиток міжнародної ситуації та формування світового порядку не можуть визначатися лише силовими схемами. У геополітичному розумінні держава виступає лише як засіб, інструмент здійснення політичних цілей, а міжнародне право може трактуватися так або інакше залежно від того, наскільки воно відповідає інтересам політичного керівництва.

Історичний досвід свідчить про те, що жодна система національної або міжнародної безпеки не може бути ефективною без силової підтримки. Право завжди має спиратися на силу, оскільки в іншому випадку воно весь час порушуватиметься й, врешті-решт, буде зведено нанівець. Але це не означає, що суб'єкт геополітики може діяти зовсім поза правом. Для нього існують правові обмеження, що для кожної історичної доби визначаються по-своєму.

Питання полягає в тому, якою сьгодні може бути модель співвідношення силових і правових механізмів системи світового порядку, тобто яким чином може бути синтезовано два основних принципи міжнародного життя і спілкування – геополітичний, побудований на реальному балансі сил і національних інтересах, та принцип міжнародного права, побудований на ідеалізмі та загальнолюдських цінностях.

Міжнародне право за природою є конвенційним, тобто його норми й закони встановлюються шляхом домовленостей між чинними суб'єктами міжнародного життя. Цим воно відрізняється від прав людини, які з часів Руссо вважаються природними за походженням і визнаються такими, що невід'ємні від самої особистості. Водночас права нації мають як природне, так і конвенційне походження. Нації складаються природно-історичним шляхом, визначають і стверджують себе через міжнародно-правові механізми. Нація визнається дійсним суб'єктом міжнародного права тоді, коли вона створює власну державність і визнається такою в очах світової спільноти.

У ієрархії систем права найбільш фундаментальними виглядають права людини. Національне й міжнародне право в ідеалі мають бути побудованими так, щоб максимально захищати права людини. Така головна тенденція розвитку правових механізмів сучасної цивілізації.

Але реальність виглядає трохи інакше, оскільки базовим рівнем формування правових взаємин вважається рівень держави.

Вестфальська система світового порядку відносить захист прав людини та її безпеку до суверенних функцій держави і складає переважно її внутрішню компетенцію – держава може або захищати людину, або зневажати її, ніхто зовні не має права реально втрутитися у внутрішні справи особистості. У випадку порушення прав людини міжнародна спільнота може лише піддати країну моральному осудові, у крайньому випадку – застосувати проти неї економічні або дипломатичні санкції, але реально захистити людину за допомогою силових механізмів міжнародна спільнота неспроможна. Таким чином, якщо на міжнародному рівні у ставленні до людини діє принцип «права без сили», то на національному – принцип «сили без права». Саме останній покладений в основу існування авторитарних і тоталітарних режимів.

Правові колізії навколо проблеми легітимності насильства ускладнюються у випадку зовнішнього втручання у внутрішній конфлікт. Стрижневим питанням внутрішнього конфлікту міжетнічного ґатунку є визнання за етнічною групою права на самовизначення, на утворення власної державності, що має перебувати у правових відносинах з іншими державами. З іншого боку, недопущення втручання у свої внутрішні справи – одна з головних ознак суверенітету держави. Держава як суб'єкт міжнародного права існує та володіє суверенітетом за наявності чотирьох умов: населення, територія, режим влади, непідлеглість. Вважається, що суверенітет держави є неподільним, тобто з боку внутрішнього права влада у державі є вищою силою і розповсюджується на всю територію країни та її населення. Такий принцип діяв до останнього часу і вважався незаперечним.

Проте з огляду на зіткнення різних геополітичних принципів фактично відбувається розлад правових систем як міжнародного рівня, так і в сфері забезпечення прав людини. Воєнні дії мають місце у ситуаціях правового безладу, відсутності дії суспільного договору, відновлення стану війни всіх проти всіх, що справедливо може бути позначено як гуманітарна катастрофа. За такої ситуації міркування безпеки вимагають дієвіших заходів, аніж демонстрація стурбованості та фактична консервація ситуації, що склалася. Якщо пасивно очікувати агресивних дій, щоб потім реагувати на них, то може бути занадто пізно. Однак і дії на випередження не завжди мають належну правову мотивацію.

Безпека потребує активного і постійного формування зовнішнього середовища за допомогою військових та/або поліцейських акцій¹⁴⁷.

Недостатня реакція західних держав на російську агресію, порушення Москвою низки міжнародних та двосторонніх угод, на зухвалу анексію частини української території та продовження воєнних дій на Донбасі – усе це свідчить про те, що в XXI ст. насильство все ще мовчки сприймається як щось припустиме, тобто є легітимним, якщо воно походить від держави зі значними збройними силами та ядерною зброєю – *правий той, хто має силу*. Під час конфліктів на пострадянському просторі була відпрацьована російська гібридна методика легітимації агресії, за якої сили вторгнення спочатку діють неофіційно, маскуючись під місцеві парамілітарні формування, а після їхнього успіху легітимізуються шляхом міжнародних переговорів як «миротворчий контингент»¹⁴⁸.

Якщо й можна вважати, що переговорний процес у Мінську щодо російської агресії проти України має деяку тактичну функцію стримування Москви, у стратегічній перспективі він усе ж сприяє легітимації насильства на міжнародному рівні. Застосування сили тоді має обмеження лише ресурсами та можливостями самого агресора, оскільки значної протидії останній не відчуває.

Слід, однак, визнати, що обрані США та європейськими партнерами засоби стримування агресора у вигляді економічних санкцій та дипломатичної ізоляції виглядають прийнятнішими в реаліях глобалізованого світу, аніж грубе силове втручання, хоча останнє й може бути ефективнішим у короткому часі. І хоча США прагнуть діяти у річищі сучасних світових трендів, але недооцінка сил реакції, спротиву консервативних груп, зацікавлених у традиційних формах панування та збереження влади, створює значний простір для дій і рішень у форматі геополітичних настанов з опорою на силові методи вирішення міжнародних проблем.

Легітимація насильства у сучасному світі починає все менш залежати від уповноважених на це міжнародних структур – РБ ООН, ОБСЄ та інших організацій з питань безпеки. Більш значущу роль відіграє домінування тих або тих інтересів у світовому інформаційному просторі.

¹⁴⁷ Negri, Antonio, & Hardt, Michael. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Pp. 20–21.

¹⁴⁸ Дикий Е. Гибридная война России: Опыт Украины для стран Балтии. Вильнюс: Литовская военная академия им. генерала Й. Жемайтиса, 2016. 124 с. С. 13.

Воєнним діям передують та їх супроводжують потужні інформаційні операції, покликані сформувати відповідні уявлення про легітимність силових дій, навіть якщо це не узгоджується з міжнародним правом.

Чи означає такий стан речей, що світова спільнота в умовах глобалізації повертається до схем взаємодії, коли панує право сильного і світовий порядок починає фактично руйнуватись під тиском інтересів найбільш політично і економічно могутніх держав та транснаціональних корпорацій (ТНК), спроможних нав'язати вигідні для себе уявлення про світовий устрій? Питання не виглядає риторичним, оскільки глобалізаційні процеси разом із формуванням глобальної економіки потребують відповідної політичної системи з більш чіткими і жорсткими правилами використання сили, а вирішення проблем їх легітимації вимагає формування універсального світового громадянського суспільства, яке спроможне поставити використання насильства під свій контроль ¹⁴⁹.

Криза існуючої та невизначеність засад нової системи міжнародної безпеки, розмивання системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів – усе це в комплексі з недосконалою системою міжнародного права уможлиблює безкарне застосування сили на міжнародній арені для реалізації власних інтересів. Повернення до права сили у міжнародних відносинах означає посилення ризиків колапсу міжнародної системи безпеки, що матиме наслідком подальше неконтрольоване примноження загроз.

3.5. Ерозія державності

Провідною суперечністю сучасних глобалізаційних процесів є протиріччя між глобальними потребами світового економічного та політичного розвитку і прагненнями національних держав до збереження власної ідентичності та суверенності. Будь-яка країна прагне уникнути маргінального і периферійного стану, а тому має інтенсивно включа-

¹⁴⁹ Свого часу Кант зазначав, що спілкування між народами Землі розвинуте настільки, що порушення права в одному місці відчувається у всіх інших. З цього видно, що ідея права всесвітнього громадянства є не фантастичне або хибне уявлення про право, а необхідне доповнення неписаного кодексу як державного, так і міжнародного права до публічного права людини взагалі і, таким чином, до вічного миру (див.: Kant, Immanuel. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Kant-W Bd.11).

тись у глобалізаційні та інтеграційні процеси, але водночас не зацікавлена у розчиненні в загальному глобалізаційному просторі.

Протиріччя між потребою розбудови держави та необхідністю її нівелювання стає ключовим питанням виживання країни та її включення у світову систему. Подальший розвиток цього протиріччя може набутися небажаного напрямку: держава стає нездатною скористатися технологічними, економічними, соціокультурними перевагами глобалізації, зате й надалі активно перейматиме всі її негативні риси, серед яких – послаблення влади, посилення позадержавних джерел політичного та економічного впливу, перехід технологічної відсталості у стратегічну площину, деградація національної ідентичності тощо.

Глобалізаційні процеси створюють набагато складніші умови для формування й розвитку національної держави, а отже, впливають на розуміння національних інтересів у контексті світових політичних і економічних процесів. У процесі пошуку можливостей для реалізації національних інтересів державою мають бути враховані як впливи зовнішніх сил, так і діяльність регіональних і міжнародних інституцій, місцевих урядів і недержавних акторів, особливо транснаціональних корпорацій та неурядових організацій, які використовують інструменти глобалізації та знижують монополію держави на владу у власних кордонах.

В умовах глобалізації має місце тенденція до зниження ваги суверенних держав-націй як основних авторів міжнародних відносин. Суверенітет держави обмежується, коригується, нівелюється діями інших держав, міжнародних організацій та корпорацій, недержавних організацій, неформальних груп (групи тиску, лобі тощо), злочинних угруповань та ін. Держави, слабкі ідеологічно, інституційно, економічно, зазнають подвійного тиску, оскільки їхня влада, їхня впливовість розмиваються, спотворюються ще до того, як встигнуть сформуватися.

У світі досить поширений феномен, коли формально позначені на політичній карті світу держави начебто існують і залишаються членами міжнародного співтовариства, однак реально контроль у країні (або у її частині) здійснює нелегітимне збройне формування або самопроголошений уряд. У цих державах не існує монополії уряду та загальної для всього населення системи культурної ідентичності. Серед держав пострадянського простору, у яких існують проблеми контролю в межах міжнародно визначених кордонів, можна назвати Молдову, Грузію, Азербайджан, Україну, хоча у сфері власного національно-державного

розвитку вони виявляються достатньо спроможними. На їхніх територіях існують самопроголошені незалежні державні утворення, не визнані міжнародною спільнотою.

Особливо драматично виглядає ситуація в країнах, менш розвинених в економічному відношенні та нестабільних – у політичному. Кризові процеси проявляються у виникненні та розширенні зон, що випадають із правового простору, розповсюджених некерованих державним законодавством хаотичних угруповань та класів. Існують населені пункти та цілі регіони, в яких діють лише правила, нав'язані населенню кримінальними угрупованнями, що робить його заручником їхньої корисливості та політичних амбіцій.

Тенденція до посилення взаємозалежності країн та їхньої більшої відкритості до зовнішніх впливів є логічним наслідком процесів глобалізації. Головний виклик полягає в тому, що держава перестає бути монополістом (а інколи – й основним гравцем) на власній території. Вплив більш потужних держав на внутрішню політику інших країн зростає ропорційно до послаблення владних позицій місцевих правлячих інституцій. Як зазначає Володимир Горбулін, у XXI ст. «глобалізація і зустрічний процес опору, ерозія національних держав, девальвація народовладдя як права народу на державне самоуправління, ліквідація державної монополії на насильство і гуманітарні інтервенції – ось нові небезпечні тенденції, визначені колишньою побудовою світового порядку»¹⁵⁰.

Серед трендів глобалізації – заміщення національних інтересів інтересами громадянського суспільства з їхнім головним елементом – забезпечення прав і свобод особистості, які ще й до цього часу придушуються державами в країнах з авторитарними політичними режимами. При цьому пропонується навіть відмовитися від частини державних інтересів на користь наднаціональних та стверджується, що політика зміцнення суверенітету й захисту територіальної цілісності в довгостроковій перспективі ніяких шансів на успіх не має.

Еволюція світового порядку має тенденцію до створення глобальної системи, основою якої є «мережева влада» як нова форма суверенітету. Її компонентами є, окрім провідних національних держав, також наднаціональні інститути, транснаціональні корпорації та інші сили¹⁵¹.

¹⁵⁰ Горбулін В. Без права на покаяние. Харьков: Фолио, 2009. С. 294.

¹⁵¹ Negri, Antonio, & Hardt, Michael. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*.

Поступово формуються умови, коли державний суверенітет підривається наднаціональними організаціями та інститутами, які все частіше втручаються у сферу компетенції держави. Державний суверенітет піддається також ерозії з боку внутрішніх структур громадянського суспільства, що часто прагнуть перебирати на себе зовнішньополітичні функції через механізми «народної дипломатії».

У сучасних умовах інститути держави спроможні виконувати свої традиційні функції підтримання військової, економічної та культурної самостійності на належному рівні, а тому державі вигідніше вступати у різні інтеграційні об'єднання та політичні союзи, добровільно обмежуючи свій суверенітет. З'являється феномен держав, які не вважають суверенітет необхідною ознакою власного існування.

Неспроможність держави врегулювати зародкові протиріччя суспільного життя за відсутності чіткої політичної волі або відповідних механізмів їх подолання надає можливість втручання зовнішніх сил, які при цьому переслідують власні політичні або економічні інтереси. За певних умов внутрішній конфлікт може бути перенесений у площину зіткнення глобальних потуг і набувати міжнародного статусу. Силоче втручання однієї із зовнішніх потуг у внутрішні справи здатне надовго законсервувати конфліктне протистояння, а його вирішення стає все проблематичнішим.

Ключова проблема практичної політики, як у міжнародних відносинах, так і в перебігу внутрішніх процесів, полягає в тому, що важливі рішення керівництва держави приймаються далеко не завжди на основі стратегічного бачення та послідовної реалізації національних інтересів країни. Істотну роль у процесах прийняття рішень відіграють зовнішні впливи з боку інших держав, фінансово-економічні інтереси окремих груп і корпорацій, тиск низки кон'юнктурних обставин, необхідність урахувувати суспільну думку, уявлення еліт, настрої електорату, груп близького оточення тощо. Межа між внутрішньою та зовнішньою політикою поступово нівелюється і часто демонструє якісно нові форми й напрямки. Глобалізація поставила під сумнів традиційні функції суверенних держав-націй в економічній сфері.

У міжнародних відносинах суверенітет не може бути абсолютною величиною. Міжнародне право як система обов'язків, добровільно прийнятих на себе державою, які обмежують свободу її дій, неодмінно звужує і внутрішньополітичну автономію такої держави. Суверенітет означає право переслідувати свої власні цілі, незважаючи на зовнішній

тиск та несприятливі обставини. У сучасних умовах бідні та слабкі, але озброєні країни мають можливість націоналізувати багатонаціональні корпорації, а посилення націоналізму кидає сумнів на твердження, що нації-держави зникають. Водночас навіть за умов власних поступок щодо свого суверенітету, тим не менш, лише держава має легітимність розпоряджатися переданим їй обсягом владних повноважень, оскільки тільки вона представляє населення, що мешкає на певній території та володіє виключним правом голосу від імені цього населення¹⁵².

Характерною ознакою світового суспільно-політичного розвитку стають процеси *дезінтеграції* та *фрагментації держав*, активізації етнічного націоналізму і сепаратизму, загострення яких призводить до руйнування багатонаціональних держав. Фрагментація відбувається також і по лінії ідеологічного протистояння несумісних політичних груп. Крайньою формою суспільного розмежування виступає політичний екстремізм та релігійний фундаменталізм. Ці загрози посилюються непередбачуваною політикою авторитарних режимів і «держав занепалих» (failed states), діяльність або бездіяльність яких прямо або опосередковано сприяє формуванню конфліктогенного середовища, сприятливого для розвитку осередків екстремізму та тероризму. Більшість із них не були залучені у процеси глобалізації або ж не є спроможними чи такими, що не бажають пристосуватися до її вимог. Унаслідок цього їхньою долею стали постійні економічні провали, що призводять до колапсу самого потенціалу державного управління.

У країнах, що знаходяться у перехідному стані, де відбуваються процеси становлення власної політичної еліти одночасно із процесами деколонізації, існує небезпека девальвації ще не достатньо усталених державних інститутів. Слабкість і непрофесійність національної еліти дається взнаки при вирішенні зовнішніх і внутрішніх проблем, а отже, сприяє занепаду держави, яка, хоча і має непогані шанси на успішний розвиток, так і не відбувається, а згодом поступово втрачає незалежний статус, як це можна бачити на прикладі деяких країн пострадянського простору.

У сучасних реаліях починають переглядатися звичні уявлення, згідно з якими держава як єдиний актор визначає власні інтереси і керується ними у міжнародній політиці. Держава не є гомогенним утворенням. Не лише окремі політичні, соціальні й регіональні угруповання,

¹⁵² Глобалізація і сучасний міжнародний процес/за заг. ред. проф. Б. Гуменюка і проф. С. Шергіна. Київ: Університет «Україна», 2009. С. 154.

а й окремі інституції державного апарату іноді прагнуть проводити власну політику, сповідують свої інтереси, трактуючи їх як загальнонаціональні.

Однією з провідних тенденцій глобалізації є внутрішня диференціація світової спільноти. Нинішнє міжнародне співтовариство національно-державних утворень поступово розщеплюється на численні самодостатні ідентичності, які утворюють через мережі світових інформаційних комунікацій принципово нове комунікаційне середовище ситуативно налаштованих соціальних акторів – окремих громадян, соціальних груп та організацій, національно-державних утворень і міжнародних організацій.

Чинники вразливості держави. Серед причин своєрідного імунодефіциту держави можна в першу чергу назвати недостатнє усвідомлення її політичною елітою державних стратегічних пріоритетів або принесення їх у жертву нагальним потребам правлячої верстви у збереженні своїх владних позицій. Як наслідок, відбувається неадекватна реакція держави на глобальні виклики сучасності, зволікання у проведенні необхідних реформ, нехтування питаннями зовнішньої безпеки.

Представники влади схильні не зважати на думку суспільства та політичної опозиції, замість того щоб співпрацювати з нею у діалоговому режимі. Для здобуття економічного впливу влада надає пільги та політичне покровительство своїм підприємницьким структурам, замість того щоб створювати рівні умови для всіх суб'єктів економічної діяльності. У забезпеченні політичної та соціальної стабільності влада більше покладається на тимчасову допомогу з-за кордону, а не створює дієві довгострокові програми виходу із суспільно-економічної кризи.

Вагомим чинником, що перетворює об'єктивно зростаючу взаємозалежність країн та їх відкритість до зовнішніх впливів на загрозу національній безпеці, є *недоліки механізму прийняття державних рішень*. Так, рішення державної ваги часто готуються, приймаються й реалізуються без належної транспарентності, узвичаєної в демократичних суспільствах. Рішення приймаються на догоду інтересам певного політичного чи бюрократичного угруповання. Альтернативні думки та сценарії не беруться до уваги, призводячи до ізолюваності суспільства та його інституцій від механізмів розробки й прийняття рішень, що в кінцевому рахунку призводить до серйозних, часом фатальних помилок.

Хід реалізації прийнятих рішень, а також їх вплив на політичні, економічні, соціальні сфери життєдіяльності суспільства зазвичай оціню-

ють безпосередні їх творці та виконавці. Система альтернативних, незалежних оцінок не розвивається, що знову ж таки, веде до того, що переважають приватні інтереси, а це призводить до безконтрольного та неефективного витрачання державних ресурсів. Держава, що відгороджується від суспільства, перетворюється на касту управлінців, які діють виключно адміністративними методами. Відсутність дієвої суспільної протизваги державній структурі – це, очевидно, ключова проблема, невирішеність якої покладена в основу невиправдано високої залежності країни від зовнішніх впливів.

Істотним чинником небезпечного посилення вразливості від зовнішніх впливів для країни середнього рівня є одностороння орієнтація на інтереси однієї держави, яку вважають стратегічним партнером, та ігнорування при цьому легітимних інтересів інших держав/інституцій, а інколи – й національних інтересів власної країни. У той же час, зовнішньополітичні союзники в обмін на підтримку ними керівної еліти країни здобувають можливість посилення впливу всередині держави. Часто цей вплив перешкоджає реалізації інтересів країни, посилює внутрішню опозицію зовнішньому співробітництву, нехтуючи навіть його позитивними аспектами.

Економічним фактором *посилення зовнішньої залежності* та сприйнятливості до зовнішнього тиску є націленість державних структур передусім на залучення міжнародної фінансової допомоги при невмінні конкурувати на ринку інвестиційного капіталу. Фінансова допомога уможливорює певну фінансову стабільність, проте дістається дорогою ціною політичних поступок та не спонукає владні структури до пошуку більш перспективних, надійних, менш політично обтяжливих джерел поповнення держбюджету.

Надмірна вразливість країни небезпечна не лише сама по собі. Вона веде й до створення негативного стереотипу держави у світі завдяки викривленню реального стану речей і створенню враження більшої слабкості країни, аніж насправді. Творення іміджу поступливості держави та її еліти не завжди може бути результатом свідомої підривної діяльності чи медійних провокацій. Це, радше, концентрований і гіперболізований вияв реального стану справ, що часто використовують конкуренти на світових ринках. Негативні стереотипи, поширюючись, впливають на характер поведінки іноземних акторів у країні, пропагуючи високий рівень всездозволеності.

Ідея державності зазнає відчутних змін і через послаблення можливостей державної влади контролювати процеси в інформаційному просторі у власних межах і належним чином протистояти зовнішній інформаційній агресії. Потужні зовнішні засоби інформаційного впливу спроможні на досить відчутні деструктивні дії, що підривають засади існування держави, особливо у сфері мови, оцінювання і трактування подій, формування настроїв населення.

Водночас інформаційна складова є необхідним елементом сучасного світового розвитку. Інформаційна революція є чинником, що істотно змінює безпекове середовище. В умовах поширення світової мережі комунікацій локальні війни та конфлікти набувають нової якості, доповнюючись сферою віртуального протистояння на рівні інформаційних операцій. За своїми наслідками (дестабілізація внутрішньої ситуації, втрата державного управління, зниження обороноспроможності) інформаційні війни не поступаються традиційним, іноді виходячи на перший план у процесах геополітичного протистояння.

Унаслідок інтенсивного розвитку інформаційних технологій, їх вирішального значення для систем прийняття державних рішень, управління фінансами та банківською системою, енергетикою, транспортом, внутрішніх та міжнародних комунікацій тощо інформаційна сфера стала об'єктом прискіпливої уваги як з боку держав і транснаціональних організацій, що прагнуть домінувати у світі, так і терористичних організацій і деструктивних спільнот, що намагаються створити труднощі в здійсненні суспільно важливих функцій.

У демократичних країнах розвиток інформаційних технологій робить суспільство вразливим для дестабілізуючих або терористичних атак. Демократичні уряди не завжди спроможні ефективно контролювати потоки інформації, оскільки посилення такого контролю означало би фактичну ліквідацію одного із найбільш дієвих елементів демократії – свободи слова. Авторитарні режими більш вільні маніпулювати медіа та здійснювати вплив на громадську думку, у т. ч. й демократичних країн, з якими вони конфліктують.

Мас-медіа використовуються насамперед з метою психологічної обробки масової свідомості для ліквідації імунних бар'єрів самозбереження та самозахисту, ігнорування елементарних правил особистої та громадської безпеки, насаджування відчуття приреченості тощо. Медіа-тероризм є особливим різновидом психологічного терору та полягає у спробах шляхом організації спеціальних медіа-кампаній *зруйнувати*

знаково-символічну інфраструктуру суспільства, створити в ньому атмосферу громадянської непокори, недовіри до дій та намірів влади (особливо її силових структур, покликаних захищати суспільний порядок), а також сприяти виявам ксенофобії й підозрілого ставлення до чужинців, якими можуть виявитися представники будь-яких меншин.

Спеціальні медіа-кампанії та спецоперації спрямовані на поширення дезінформації, насаджування духу ненависті та нетерпимості щодо певних суспільних груп (етнічних, класових, конфесійних тощо). Історичний досвід свідчить, що такі кампанії разом із актами психологічного терору проти чужинців передують громадянським конфліктам і війнам. Інформаційні спеціальні операції здійснюються як урядовими колами певних держав для забезпечення власних інтересів, так і впливовими неурядовими структурами, міжнародними кримінальними або терористичними організаціями.

Отже, відкритість країни, яка потенційно могла б означати сприйнятливість до нових ідей і технологій, сприяти взаємодії різних країн як потенційного інструменту здобуття пристойного місця у міждержавних стосунках, може перетворюватись на вразливість, незахищеність, несамостійність країни.

Позасистемні чинники. У сучасній міжнародній реальності більшого впливу набувають позасистемні форми політичного життя, які так або інакше впливають на характер і функціонування світових процесів, піддажують їх або сприяють їхній стабільності, створюють неочікувані або віртуальні загрози міжнародній безпеці. Парадоксальним чином локальні ситуації хаосу самі стають складниками світового порядку, що значною мірою впливає на динаміку його трансформації. Можливо, набагато справедливіше вважати, що нові суб'єкти не виштовхують держави з міжнародної політики, а вступають із ними в складні взаємодії, що характеризуються як суперництвом, так і співпрацею. Недержавні актори, які конкурують із державами, вимагають також і підтримки від неї.

У світі посилюється протистояння націй-держав, з одного боку, і нових глобальних транснаціональних компаній (ТНК) – з іншого. Трендом сучасної світової економіки є зростання впливу глобальних корпорацій, потенціал яких у перспективі може значно перевищувати силу окремих країн. У конфлікті економічних і політичних інтересів між корпораціями та державами малі і середнього рівня країни можуть протиставити могутності ТНК механізми регіональної коперації та інтеграції.

Перед державою постає завдання пошуку адекватних механізмів реагування на нові виклики реальності, серед яких на перше місце виходить проблема співіснування з інтернаціональними бізнес-у групуваннями. Традиційних механізмів дипломатії та міжнародного права для протидії таким викликами явно недостатньо, оскільки ТНК ефективно користуються недоліками міжнародної системи на свою користь, а сама держава не має достатніх фінансово-економічних важелів впливу на їхню діяльність.

Значна частка ТНК, що охоплюють більшу частину світового бізнесу, зосереджена у кількох провідних державах світу, серед яких домінують корпорації США. Прив'язка ТНК до певної держави означає, що вони так або інакше мають урахувувати інтереси власної країни і часто виконують функції провідника її інтересів на міжнародній арені.

Держава втрачає свої монополійні функції (як у міжнародних, так і у внутрішніх справах) під натиском транснаціональних корпорацій, фірм, банків та підприємств. Виробнича діяльність у всіх секторах національної економіки все більше здійснюється поза державою, позбавляючи її законних податків, необхідних для функціонування цієї держави. Приватні фірми та ТНК перебирають у держав соціальне управління, політику в галузі зайнятості, умов праці та заробітної плати, що регулюється вже не так державним законодавством, як внутрішніми нормами фірм.

Динаміка глобалізації втягує в себе всі держави, ігноруючи їх суверенітет та рівень політичного розвитку. Нові актори все більше підривають роль держави в політиці безпеки, у сферах економіки, комунікацій, торкаючись державного суверенітету, його монополії на силу. У цьому контексті акцент переноситься на кризу ідентичності у сучасному світі, що позначається на традиційній ролі держав у світі – зростають міжнародні організації та неформальні режими, відроджуються етнічна та конфесійна ідентичності, більш вагомі для людини, аніж державна ідентифікація. Отже, однією з тенденцій глобалізації є розмивання державоцентричної моделі світу.

У добу глобалізації принцип народовладдя набуває більш універсального характеру у міжнародному вимірі, оскільки, занепадаючи, неспроможна держава потенційно містить загрози міжнародній безпеці, насамперед у її оточенні. Отже, може створитися ситуація, коли з метою захисту міжнародної стабільності стає припустимим втручання у внутрішні справи держави і заміна її керівництва. Часто це керівництво

не є в очах світової спільноти достатньо легітимним, хоча й користується підтримкою власного населення.

Проникність кордонів. У добу глобалізації *кордони* держави як одна з головних ознак її суверенітету втрачають своє колишнє значення і відіграють здебільшого роль межі між територіями з різними внутрішньоправовими та митними режимами. Вільне пересування робочої сили, капіталів, товарів та послуг, розвиток систем комунікації робить кордони між державами більш умовними. Співробітництво й кооперація стають набагато вигіднішим засобом у відносинах між державами, ніж конфронтація та конфлікти. Унаслідок лібералізації обмінів знижується спроможність держави повною мірою контролювати свої кордони.

У форматі Європейського Союзу перетинання кордонів різних держав стає взагалі непомітним. Скасування візових режимів і свобода пересування – одна з провідних рис глобалізації світу і ствердження його єдності. Однак зростаюча умовність державних кордонів пов'язана із тотальним переглядом системи міжнародних гарантій територіальної цілісності й недоторканності. Для молодих незалежних держав це один із ключових викликів у ствердженні суверенітету¹⁵³.

З боку світової спільноти послаблюється увага до проблем територіальних претензій та правового врегулювання кордонів, хоча водночас для молодих незалежних держав питання недоторканності кордонів уявляється одним із ключових в утвердженні їхнього суверенітету. Зокрема, для України присутніми викликами є територіальні претензії з боку інших держав, незавершеність договірно-правового оформлення державних кордонів тощо. Нерозвиненість інфраструктури кордонів полегшує можливість для зовнішніх сил здійснювати втручання у внутрішні справи країни, підтримувати сепаратистські тенденції тощо.

Свобода пересування має зворотний бік у вигляді нелегальної міграції, яка стала невід'ємним елементом глобалізованого світу. Цю проблему визнано однією з найгостріших як таку, що створює загрози безпеці у країнах ЄС. Головною причиною її виникнення і переведення у статус глобальної є нерівномірність світового розвитку, розподіл країн світу на багаті та бідні. Прагнення багатих країн закритися від міграційних потоків лише збільшує тіньову складову останніх. Інша причина – збройні конфлікти, що спричиняють потоки біженців і одночасного

¹⁵³ Горбулін В. Без права на покаяние. С. 300.

переселення мільйонів людей, як це можна бачити на прикладі Афганістану, Сирії та інших проблемних країн.

Незаконна міграція становить загрозу внутрішній безпеці держави, оскільки внаслідок неї різко погіршується криміногенна ситуація в регіонах, виникають слабо контрольовані зони з компактним проживанням мігрантів, у яких активного поширення набувають наркоманія та проституція, виникають вогнища небезпечних інфекцій тощо. За відсутності законних джерел існування нелегальні мігранти вдаються до створення кримінальних угруповань. Збільшення притоку нелегальних мігрантів спричиняє сплеск ксенофобії серед населення у межах країни, стимулює активність радикальних націоналістичних організацій.

Одна з нових загроз, пов'язаних з глобалізацією, – *транскордонна організована злочинність*, що прагне мати вплив на окремі держави та міждержавні системи. Негативні риси глобалізації полягають у розвитку явищ кримінальної глобалізації: тіньової економіки, наркобізнесу, нелегальної торгівлі зброєю, міжнародного тероризму тощо. Зазвичай транскордонні кримінальні угруповання обирають безпечні місця базування на території держав, де влада є слабкою або суто символічною. Вони діють, поширюючи впливи на інші країни, нехтуючи державними кордонами і створюючи транснаціональні мережі.

Ускладнення соціальної структури сучасних держав призводить до розбіжностей у системі економічної та політичної влади, економічної та політичної структури суспільства. Тенденція до посилення дисперсності влади веде, з одного боку, до формування системи різноманітних елітних угруповань, які домагаються впливу у галузі своєї специфічної діяльності, а з іншого – правляча еліта стає дедалі більш неоднорідною. Центри та групи впливу всередині цієї еліти ведуть між собою конкурентну боротьбу, спрямовану на поширення сфер їхніх інтересів та посилення власних позицій у структурах офіційної влади.

Посилення взаємозалежності між політичними, економічними, суспільними суб'єктами як усередині країни, так і на міжнародній арені, має принциповий вплив на процес визначення й реалізації державою своїх інтересів. У постмодерністських уявленнях існує концепція, що держава як єдиний суб'єкт, що визначає свої інтереси та керується ними у зовнішній і внутрішній політиці, в умовах сучасного глобалізованого світу значною мірою перестає працювати, оскільки держава перестає бути гомогенним утворенням, а її кордони та сфери домінування розмиваються. Вважається, що не лише окремі політичні,

соціальні й регіональні угруповання, а й окремі складники державного апарату можуть проводити власну політику, сповідувати власні інтереси, які лише умовно можна об'єднати під узагальнювальним поняттям національних.

Домінування релятивістських підходів у сфері функціонування державного організму може призвести лише до його руйнування. Поки існують загрози безпеці людині та суспільству, держава має підтримувати й розвивати механізми протидії загрозам, що стає неможливим в умовах слабкої і розбалансованої державності. Об'єктивний дискурс влади будується на моделі національних інтересів, згідно з якою вибудовуються механізми, що забезпечують безпеку держави й стабільне функціонування життя суспільства. Політична організація нації виконує функції носія інтересів суспільства в цілому.

Глобалізація пришвидшується, але національний та регіональний простори зберігають своє значення, державна влада не безсила перед цим процесом. Національні уряди ще мають достаньо можливостей вибору у сферах економічної та соціальної політики, навіть якщо ліберальний контекст і вимагає реформи глобалізаційного типу. До того ж міжнародні інстанції встановлюють правила, що відповідають вимогам контролю за транскордонною діяльністю. Політична глобалізація, у свою чергу, так і не вийшла за межі створених у післявоєнний період колективних інститутів безпеки, а отже, істотно відстає від вимог глобалізації економічної.

Світ національних держав зумовлює певну міжнародну систему суто суверенних одиниць, у правовому аспекті пов'язаних одна з одною відносинами рівності. Держава-нація, її суверенітет та інтереси як аналітичні поняття та критерії поведінки держави на міжнародній арені продовжують зберігати своє значення. Національні уряди не втратили можливості вирішувати питання в сферах економічної та соціальної політики. Держава зберігає статус політичної організації, що має суверенітет у межах географічних кордонів і у відносинах з іншими державами.

В умовах глобалізації сенс поняття «національні інтереси» не щезає, але підлягає зміні у своєму змісті та спрямуванні, оскільки виникають інші пріоритети, пов'язані з необхідністю використання переваг глобалізації шляхом адаптації до можливостей, які вона, з одного боку, відкриває, а з іншого – вимагає боротьби проти шкоди, яку вона наносить національному розвитку.

Теза про повне витіснення держави новими суб'єктами, про зникнення її суверенітету та втрату значення національних інтересів перед інтересами ТНК в міру розвитку глобалізації поки що виглядає передчасною. Глобалізація набирає темпи, але національний та регіональний простори зберігають своє значення. Насправді існує не так багато глобальних корпорацій, які планують власні стратегії у світі та мають космополітичну керівну команду. Прихильники ідеї відмови від суверенітету справедливо підкреслюють, що головною рушійною силою глобалізації та світової економіки виступає транснаціональний капітал, однак глобалізація не зводиться лише до вільної гри безособових ринкових сил – політична система, утворена національними державами, вносить свої корекції у глобалізаційні процеси і спроможна їх прискорювати або гальмувати.

Світові суперечності у функціонуванні сучасних суспільств і міжнародних спільнот, нерівномірність розвитку країн і регіонів, національний егоїзм і відсутність узгоджених уявлень щодо процесів світового розвитку та забезпечення міжнародної безпеки – усе це створює сприятливий ґрунт для зростання напруженості й конфронтації, для підвищення рівня глобальної нестабільності, особливо тоді, коли у цьому зацікавлена одна або більше світових держав. Штучне загострення ситуації так або інакше призводить до виникнення небезпеки гібридних війн у значніших масштабах, аніж локальні конфлікти.

3.6. Простір нестабільності

Процеси глобалізації стимулюють зростання лінії напруженості у регіонах, які можна позначити як простір глобалізаційної невизначеності. Це простір, де поглиблюються суперечності між усталеними чи застарілими формами соціально-економічного і політичного життя та досконалішими сучасними моделями його організації. Між модернізаційним і консервативним полюсами глобалізаційної напруги окреслюється перехідна зона невизначеності і турбулентності, яка формує сучасні геополітичні реалії глобального безпекового простору. До найбільших антиглобалістських та деструктивних сил у сучасному світі можна віднести ісламський фундаменталізм, а також російський імперіалізм, який фактично бере на озброєння автарктичну парадигму мислення, ставлячи себе в центр глобальних політичних процесів.

Безпекова ситуація в регіональному контексті характеризується передусім існуванням у регіоні стану «вакууму безпеки», що сприяло розгортанню російської агресії проти Грузії та України, проведенню військових операцій РФ у Сирії та поширенню формату гібридної війни на весь Близькосхідний регіон. Унаслідок нівелювання договірно-правових основ архітектури європейської безпеки, через грубе порушення Москвою норм міжнародного права та всього комплексу двосторонніх і багатосторонніх угод ситуація міжнародної безпеки в Чорноморсько-Близькосхідному ареалі може бути охарактеризована як *простір нестабільності*.

Регіональна геополітика. Великий простір Близького Сходу вкупі з прилеглими Чорноморським, Балканським та Східносередземноморським (Левант) регіонами історично є місцем формування цивілізаційної системи, з якої виросла її сучасна європейська модель, а також засади православно-грецького та ісламського світосприйняття. Країни ареалу від Єгипту і Палестини до Причорноморських степів та від Адріатики до Каспію і Перської затоки протягом тривалого історичного часу перебували у сфері політичних взаємодій різного рівня й типів – від відносин у складі великих імперій до відносин на рівні локальних підсистем.

У регіоні, де історично відбувалися найбільш тривалі конфлікти й війни, найбільше проявляються і сучасні глобальні суперечності. Риси біполярної моделі міжнародних відносин можна виявити у формах еліно-перського протистояння або ісламсько-християнської конфронтації. Єдиний цивілізаційний простір формувався також у межах геополітичних впливів і сфери домінування Візантійської імперії, до якої тяжіла стародавня Україна-Русь.

Арабо-ісламське завоювання розподіляє регіональну міжнародну підсистему на два простори – ісламський та християнський, взаємодія та боротьба між якими становить значну частину європейського історичного процесу. З XVI ст. Чорноморсько-Близькосхідний простір об'єднується в цілісну геополітичну структуру в межах ісламсько-тюркської Османської імперії.

У XX ст. у просторі регіону на уламках зруйнованих імперій формуються національні держави, кожна зі своїми інтересами та власним баченням майбутнього, які зацікавлені у розвитку відносин та у створенні регіональних моделей безпеки і співробітництва. Попри соціальні, релігійні та етнічні відмінності та суперечності народів цього великого

простору, вони тривалий час були включені у спільні процеси соціально-економічного і політичного життя, що впливає і на сучасний стан регіональних відносин.

З розпадом біполярної моделі міжнародних відносин відбуваються значні зміни в геополітичній ситуації у країнах великого простору Близького Сходу та Південно-Східної Європи. У складній сітці взаємодій і переплетень глобальних інтересів значну роль відіграють місцеві актори, які ведуть між собою гру за лідерство і прагнуть посісти одне з центральних місць у міжнародній політиці (Іран, Туреччина, Саудівська Аравія, Ізраїль та ін.).

У соціально-політичному сенсі можна говорити про наявність у регіоні принаймні *трьох рівнів геополітичної ідентифікації*. На першому, цивілізаційному, рівні триває розподіл ідентичності відповідно до традицій ісламської, іудейської та християнської цивілізацій. На другому рівні формуються схеми поведінки та мислення модерністської моделі ліберально-демократичної орієнтації, які поступово поширюються разом із втягуванням країн регіону у глобальний соціально-економічний і політичний простір.

Певним відгалуженням цих процесів можна вважати уявлення, сформовані під впливом модернізації соціалістичного взірця, які ще значною мірою зберігаються у менталітеті населення та політичних еліт низки країн регіону. Переплетіння різних тенденцій, що презентують той або той рівень, визначає ситуативну складність регіональної геополітики, зумовлюючи виникнення точок напруги та конфліктних протистоянь.

Локальні конфлікти, що виникають на етнічному або міжконфесійному ґрунті, не могли би набути загрозливих масштабів без постійної зовнішньої підтримки. Місцевий сепаратизм, який стає знаряддям імперської політики зовнішніх сил, перетворюється на один із провідних чинників продукування та підтримки міжнародної нестабільності. Невирішеність конфліктних ситуацій, їх штучне заморожування, постійна ескалація напруженості – ці чинники зумовлюють посилення інших загроз.

Зростання конфліктного потенціалу регіону створює серйозний виклик міжнародній безпеці та стабільності й вимагає дієвих заходів з боку міжнародної спільноти. Нездатність досягти консенсусу з низки питань між основними регіональними акторами проявила розбіжності щодо їхніх зовнішньополітичних інтересів у регіоні. Це не тільки зава-

жає пошукові прийнятних шляхів вирішення конфліктів, а й створює серйозні приводи для погіршення двосторонніх відносин між впливовими світовими державами, збільшуючи напруженість у глобальному міжнародному середовищі.

На сьогодні означений простір характеризується політичною та економічною нестабільністю, посиленням деструктивних впливів з боку транснаціональних загроз, що перешкоджає розвиткові міжнародної співпраці. У просторі мають місце негативні тенденції та процеси, що гальмують його економічний розвиток і створюють низку загроз у сфері міжнародної та регіональної безпеки. Відмінність у баченні шляхів історичного розвитку й у сподіваннях на майбутнє, наявність внутрішніх суперечностей та міжетнічних конфліктів, зіткнення інтересів і цілей регіональних та позарегіональних держав не сприяє стабільності у просторі регіону.

У країнах регіону, де об'єктивно присутні інтереси впливових світових держав з їхніми складними взаєминами, відбуваються бурхливі суспільно-політичні трансформації, і вони через свою політичну та стратегічну невизначеність стають об'єктами асиметричного тиску – політичного, економічного, інформаційного.

Боротьба модерністських і консервативних тенденцій відбувається в різних формах у кожній із держав простору європейського оточення відповідно до їхніх історичних, цивілізаційних та соціально-політичних умов. Події т. зв. «арабської весни», так само як і демократичні процеси у Грузії, Україні та Молдові, є ознаками того, як глибинні соціально-економічні суперечності, що часом набувають доволі гострих форм, спливають на поверхню політичного життя. Арабський соціалізм свого часу мав потужну підтримку з боку радянської держави, яка збережена й сучасним керівництвом Москви щодо ситуації у Сирії.

Існує подібність у перебігу соціально-політичних процесів у частині пострадянського простору і в близькосхідних країнах. Їхнім економічним підґрунтям слід вважати експортно орієнтовану ресурсну економіку, за якої суспільні багатства накопичуються за рахунок сфери видобування, а не виробничої діяльності, а отже, розподіляються через владні структури, а не через структури обміну, побудовані на приватній власності.

Кланово-олігархічні режими, історично притаманні багатьом близькосхідним країнам, були в прихованому вигляді сформовані й у СРСР, особливо в азійських республіках, а після його розпаду вийшли на

поверхню суспільно-політичного життя. Характерними ознаками цих режимів є корупція, відсутність влади закону, захисту прав людини, імітація політичної діяльності та демократичних процедур тощо. Така модель порядку, хоча і є комфортною для політичних еліт, усе ж не спроможна забезпечити соціально-технологічний поступ і достойний рівень життя широких верств населення.

Наявні стратегічні перспективи розвитку регіональних суспільств утворюють поле вибору, що має здійснитися в часовій перспективі. Але прагнення, спрямовані в майбутнє, підлягають корегуванню також у просторовому вимірі з огляду на структуру геополітичного ландшафту, який формується в регіоні та його оточенні. Кожна з великих сил прагне до встановлення власної моделі порядку з метою втілення своїх інтересів і має певні шанси здобути перевагу та забезпечити своє домінування в регіоні, спираючись на підтримку прихильних до себе внутрішніх політичних сил.

Боротьба за ресурси, які становили один із основних мотивів регіональної геополітики, значною мірою втрачає сенс в умовах вільного ринку, коли ці ресурси можна придбати на ринку або внаслідок застосування технологічного прогресу чи завдяки введенню в економіку нових джерел ресурсопостачання (сланцевий газ, природна енергетика тощо). Зрештою на країни, що будують уявлення про власну могутність на основі постачання енергоресурсів, за відсутності інтенсивних процесів модернізації рано чи пізно чекає занепад з наступними негативними наслідками політичного характеру.

На регіональну геополітику значно впливають потужні позарегіональні сили зі своїми інтересами, які прагнуть використовувати внутрішні суперечності на свою користь. Від того, які геополітичні сили тут домінуватимуть, багато в чому залежить і сам вибір стратегічного шляху розвитку та його реальне втілення. Розвинені країни Європи та Далекого Сходу зацікавлені у постачанні нафти з близькосхідних джерел. Контроль за енергетичними ресурсами та шляхами їх постачання надає великим державам та країнам регіону суттєві геополітичні переваги. Боротьба між глобальними силами за економічний і політичний контроль над процесами в регіоні періодично загострюється, що серйозно впливає на стабільність і безпеку в регіоні й у світі.

Політична роль світових потуг є наслідком їхніх глобальних інтересів і визначається у проведенні політики далеко за межами свого регіону. Геополітичне суперництво має проекцію на регіональному та

локальному рівнях у вигляді стимулювання локальних конфліктів. Хоча передумови місцевих конфліктів носять в основному внутрішній характер, і в їх основі лежать міжнаціональні, міжетнічні або міжконфесійні протиріччя, зовнішнє втручання з боку великих потуг сприяє не так улагодженню конфліктів, як їхньому загостренню.

На вибір шляху впливають, безумовно, і переваги сучасної високотехнологічної Західної цивілізації, лідируючі держави якої мають власні інтереси в регіоні. Зокрема, США, що активно сприяють здійсненню процесу реформування економічних і політичних систем у країнах Сходу, вважають цей регіон важливою сферою власних інтересів. Але тут вони вступають у конфронтацію з ісламістами, які мають значний вплив у регіоні.

Поразки арабів у війнах з Ізраїлем стимулювала пошуки шляхів диверсифікації політичних орієнтацій країн регіону. Нові лідери обирали більш прозахідну орієнтацію, інші шукали нові можливості у відродженні ісламу. Процес посилювався із руйнуванням соціалістичної системи та крахом СРСР. Невдалий досвід модернізації шахського Ірану призвів до зростання радикально-ісламістських настроїв із сильним антизахідним та антиамериканським ухилом. Операції США в Іраку, бомбардування Лівії літаками НАТО, західна підтримка сирійської опозиції тощо також стимулювало тенденції повернення до традиційних ісламських цінностей, зокрема у радикальних формах міжнародного тероризму, та створення Ісламської держави.

За будь-яких умов американська політика в регіоні традиційно спирається на союзницькі відносини з країнами НАТО, стратегічне партнерство США та Ізраїлю, на тісні стосунки з Туреччиною та низкою арабських країн (Саудівська Аравія, Йорданія, Єгипет, монархії Перської затоки). Згідно із стратегічною концепцією США регіональні конфлікти можуть бути врегульовані завдяки схемі, в якій економічне співробітництво узгоджене із політичними домовленостями. Проводячи активну політику у Близькосхідному просторі, США визначають Чорноморський регіон як сферу своїх стратегічних інтересів, що у свій час сприяло входженню Румунії та Болгарії до НАТО та ЄС, налагодженню партнерства з Грузією та Україною.

Ісламський чинник. У пересічній свідомості населення європейських країн домінує стереотипне уявлення про існування т. зв. «ісламської загрози», у поняття якої вкладаються міжнародні терористичні

організації, що демонізовано у вигляді Аль-Каїди, Ісламської держави тощо. Ісламський радикалізм намагається презентувати іслам в цілому як носія ворожих європейцям цінностей та уявлень, на яких зростають такі явища, як-от тероризм, нетерпимість, наркобізнес.

З боку ісламського Сходу очікують масштабних хвиль міграції, здатних змінити характер європейської ідентичності. Конфліктні ситуації в низці регіонів світу часто пов'язуються з дією ісламського чинника, що створює загрозу міжнародній безпеці і стабільності. Мусульманські найманці воюють у багатьох гарячих точках дуги від Кашміру до Балкан.

Негативна складова європейського сприйняття мусульманського світу має давню традицію, екзистенційною основою якої є історичне протистояння цивілізаційних моделей Заходу та Сходу. Розуміння мусульманського світу базується на критичній парадигмі т. зв. «орієнталізму», що виходить з існування певної упередженої системи поглядів, яка зумовлює сприйняття Сходу Заходом¹⁵⁴.

Ідеалізована когнітивна модель орієнталізму характеризується, з одного боку, поглядом на християнство (та іудаїзм) та іслам як антагоністичні або такі, що знаходяться у стані змагання, культурно-релігійні системи, а з іншого – акцентує на неокolonіальному підході Заходу до Близького Сходу. Головна функція когнітивних фреймів орієнталізму, як вважають, полягає у підтримці асиметрії владних відносин між Заходом та Сходом так само, як у закріпленні уявлення про несумісність культур та цивілізацій, якої нібито не можна уникнути¹⁵⁵. Кожний фрейм структурується концептуальними метафорами так само, як іншими лінгвістичними механізмами, що підтримують переконання про вищість західної культури і цивілізації порівняно із східними¹⁵⁶.

Однак розглядати іслам в цілому лише як загрозу європейським цінностям означає злегковажити більш ґрунтовним розумінням складних і неоднозначних процесів в ісламському світі. Іслам не є моноліт-

¹⁵⁴ Ця парадигма набула популярності після виходу книги Е. Саїда «Орієнталізм» (1978). Спробу лінгвістичної інтерпретації, здійснену в межах цієї парадигми, див. у праці: Sandikcioglu, E. (1999). *Orientalism: the Ideology behind the Metaphorical Gulf War*. 6th International Cognitive Linguistics Conference. Stockholm, 10–16.07.1999.

¹⁵⁵ У парадигмі орієнталізму серед найбільш показових фреймових опозицій називають: «Цивілізація vs. Варварство», «Сила vs Слабкість», «Раціональність vs. Ірраціональність», «Стабільність vs. Нестабільність» (перший член характеризує Захід, другий – Схід). Багато з цих фреймів містять у собі субфрейми, пов'язані з основними фреймами, наприклад: «Норма vs. Відхилення», «Чесність vs. Підступність», «Наука vs. Релігія», «Перемога vs. Поразка», тощо.

¹⁵⁶ Sandikcioglu, E. (1999). *Orientalism: the Ideology behind the Metaphorical Gulf War*.

ним за природою і конфесійною побудовою. Різного типу ісламських угруповань і сект можна налічити не менше, ніж у самому християнстві. Політично іслам також не є згуртованим спільною програмою дій, а різні ісламські організації мають нерідко зовсім протилежні цілі.

Ісламське мислення в цілому спрямоване проти нав'язування західної моделі мислення, економічної експансії та наступу сionізму. Існування сучасного ісламського світу – виклик Заходові щодо знання та розуміння його ідентичності та специфіки. Ісламісти вважають, що іслам забезпечує життєздатну систему віри і формує модель цілісності суспільства та правління, що він є альтернативою капіталізмові, комунізму, демократії та іншим соціально-політичним та ідеологічним системам. В уявленні ісламістів корумповані режими та іноземні впливи вносять неправедність та аморальність у їхні суспільства, підривають природний порядок стосунків чоловіка та жінки, руйнують сім'ю. Прихильники ісламської моделі порядку прагнуть вирішити проблеми позбавлення корупції, виключення іноземних впливів та виховання населення в традиційному дусі.

Поміркований мусульманський рух прагне до встановлення ісламського порядку за допомогою співробітництва у напрямі ісламської єдності. Ісламісти не мають пророблених схем, програм, проектів, тобто належної конструктивної прагматики, яка здатна забезпечити належний поступ у соціально-економічному вимірі. Лише вкрай радикально налаштовані угруповання ісламістів обирають тактику тероризму та збройного вирішення проблем.

Протистояння ісламу Заходу має переважно соціально-культурне, аніж політичне та економічне забарвлення. Розглядати іслам лише як небезпеку для Заходу – позиція, що вважає ісламізм монолітним за природою історичним ворогом, чия віра й наміри діаметрально протилежні західним. Така позиція веде до підтримки авторитарних, хоча й прозахідних, режимів, що, можливо, іноді створює більший ризик, аніж сам ісламський фундаменталізм.

Російська експансія в країнах ісламу. Москва традиційно продовжує користуватися підтримкою частини місцевих політичних еліт, спираючись на колишні економічні зв'язки та настрої населення. Арабські країни у своїх антиколоніальних та просоціалістичних прагненнях знайшли значну підтримку з боку СРСР та країн соціалістичного табору, які надавали масштабну економічну та військово-технічну допомогу низці

країн регіону. Москва тривалий час працювала над створенням в регіоні власної системи геополітичних впливів, формування якої значною мірою ґрунтувалося на привабливості соціалізму як можливої моделі соціальної справедливості для країн ісламу.

В офіційних текстах радянської доби представлення ісламу та мусульман пов'язане із темою класової боротьби. У форматі класового підходу у пореволюційну добу представники мусульманської спільноти в цілому (за винятком нечисленних багатіїв та служителів культу) постають як *соціально близькі* до російського селянства та пролетаріату. Сприйняття представників мусульманських народів як особливо постраждалих від класової (капіталістичної) експлуатації і несправедливості і як спеціального «об'єкта визволення» пізніше набуло подальшого розвитку в межах повоєнної радянської ідеології, що знайшло вираження, зокрема, у політичному дискурсі, пов'язаному з країнами арабського світу.

Політичні інтереси радянської супердержави знаходили вияв у досить своєрідних текстах, своєрідних, зокрема, через ту роль, яку в них було відведено концептам солідарності й емоційного співчуття. Радянська ідеологія неоколоніалізму відрізняється у цьому пункті від відповідної західної ідеології. Якщо Захід, приходячи до країн «третього світу», підкреслював мету *подолання відсталості*, проведення модернізації соціально-економічного життя і покликався у відповідному дискурсі насамперед на ідеї *прогресу*, то для Москви ключовим у політичній аргументації своїх дій щодо ісламських країн було посилення на підтримку *визвольної боротьби, боротьби за свободу*. Солідарність, яку мав відчувати радянський народ щодо народів арабських країн, у межах офіційної ідеології пояснювалася як класова солідарність з *поневоленими*.

Активізація російської зовнішньої політики в регіональному просторі пов'язана з відновленням амбіцій РФ як держави, що має намір включатись у вирішення міжнародних проблем далеко за її межами, прагне відновити свої геополітичні впливи у країнах регіону. Кремль вважає небезпечними для себе угоди про будь-яку асоціацію пострадянських держав з ЄС, намагається усіляко зруйнувати внутрішню європейську єдність, підтримує праворадикальні політичні сили і вважає за можливе вдаватися до застосування збройних інтервенцій у непокірних країнах. Москва веде складну й запутану політичну гру у близькосхідних державах, підтримуючи режим Б. Асада в Сирії та

спираючись на домовленості з ісламістським Іраном, та, декларуючи цілі боротьби з ісламським тероризмом, надає приховану підтримку Ісламській державі.

Джерела ісламського теороризму. Попри достатньо поміркований характер більшості ідеологічних течій, що укорінені в ісламській вірі, все ж заслуговують на увагу підходи, котрі пов'язують деякі різновиди міжнародного тероризму з дією ісламського чинника, у якому задіяний аспект ідентичності та цінностей. У мусульманській традиції існує комплекс ідей, представлених теорією подвійної війни, «малого» і «великого» джихаду. Якщо малий джихад – це війна проти невірних, що є аналогом Хрестових походів, то великий джихад, навпаки, має духовний і внутрішній характер – це боротьба людини з її внутрішніми ворогами.

Явище міжнародного тероризму виникає як певна реакція прихильників традиції на глобалізаційні виклики та посилення *фундаменталістських* орієнтацій традиційних суспільств. Однак фундаменталізм – це не те ж саме, що фанатизм або авторитаризм. Фундаменталісти вимагають повернення до засадничих писань або текстів, за умови їх точного прочитання, і пропонують, аби доктрини, які виводяться на підставі такого читання, впроваджувались у соціальному, економічному та політичному житті ¹⁵⁷. Так, фанатично налаштовані прихильники доктрини прагнуть вирішити всі питання силовим шляхом, фізично знищуючи супротивників.

Посилення радикального фундаменталізму можна оцінювати як реакцію широких верств населення ісламських країн на глобалізаційні процеси, пов'язані із модернізацією соціально-економічного життя. У населення виникають побоювання, що поглиблення цих процесів матиме наслідком відмову або перегляд традиційних цінностей і звичних схем самоідентифікації.

У міжнародному контексті радикалізацію ісламізму пов'язують із посиленням американського економічного та політичного тиску, із розчаруванням в ефективності арабо-ізраїльського врегулювання та можливостей справжнього порозуміння із Заходом. Зі свого боку, мусульмани іноді схильні дивитися на Захід як на щось монолітне, вбачати в ньому загрозу для себе та створювати образ ворога. Насправді іслам-

¹⁵⁷ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ: Альтерпрес, 2004. С. 39.

ський фундаменталізм є внутрішньо гетерогенним і деякі з місцевих урядів схильні використовувати жупел ісламського радикалізму для посилення своєї влади та здійснення контролю за населенням.

Розмови про посилення ісламського тиску можна також сприймати як рецидив конфронтаційного мислення, що зумовлене пошуками нових глобальних загроз, якими можна виправдовувати військово-політичні та геостратегічні концепції великих держав. Останні схильні використовувати ісламські рухи для посилення власних впливів, створення ситуації нестабільності та проведення політики «керованого хаосу» в тому або іншому регіоні.

Спосіб мислення, покладений в основу діяльності міжнародного тероризму, стимулює ситуацію хаосу й невизначеності на Близькому Сході (в Сирії й Лівані), притягує прихильників джихаду, включно й групи, пов'язані з терористичною мережею Ісламської держави та Аль-Каїди. Масштабна діяльність цих угруповань, підтримана керівництвом деяких ісламських держав, продовжує загрожувати населенню країн Заходу. Ситуація Ірану засвідчує, що за певних умов ісламський світ спроможний проводити і власну геополітичну гру, виходячи з-під контролю глобальних потуг.

Ісламські бойовики мають підтримку з боку впливових радикальних ісламських організацій низки арабських держав, чиї уряди не виявляють бажання запобігти участі своїх громадян у військових конфліктах, оскільки подібні заходи можуть призвести до відкритої конфронтації з ісламістами і загрожуватимуть стабільності у внутрішній політиці. Крім того, участь у священній війні непогано оплачується та є почесною і шанованою справою серед правовірних мусульман.

Для уникнення неконтрольованого розвитку подій, зародження конфліктів і непорозумінь у мусульманському середовищі питання ісламського фундаменталізму вимагає виваженого, глибокого, всебічного вивчення, оскільки значна кількість представників мусульманських релігійних громад прояви радикального фундаменталізму заперечують, а відповідні акції, що оцінюються як терористичні, вважають реалізацією природного права людини на самозахист в умовах зовнішньої агресії. У зв'язку із цим виникає серйозна проблема пошуку належного розуміння, оцінок та інтерпретацій тих або тих подій в ісламському світі.

Те, що певні факти подаються у світовому інформаційному просторі під відповідним кутом зору, ще не означає виствітлення справжнього стану речей. Ситуація гібридної війни в інформаційному ключі актуалі-

зується на Близькому Сході у параметрах, подібних до українських реалій. Наприклад, можна називати угруповання озброєних людей «терористами» або «борцями за свободу», але зрозуміло, що це залежить від того, хто дає таку назву і хто спроможний найбільшою мірою поширити власні оцінки, аніж від проведення ґрунтовного аналізу дійсних мотивацій людей, які взялися за зброю.

Дестабілізація Чорноморсько-Каспійського простору. Дія сучасних глобальних загроз і викликів міжнародній безпеці має свій, більш конкретизований вияв у просторово-часовому вимірі на регіональному рівні. Особливо вражає тривала концентрація комплексу загроз у просторі від Донбасу до Палестини. Події, що тут відбуваються, безпосередньо впливають на безпековий клімат у Європі та у світі в цілому, актуалізують ті або інші геополітичні суперечності, формують глобальні лінії конфронтації.

Суперечності між потребами безпеки й розвитку країн регіону та геополітичними інтересами Москви становлять глибинну основу економічних і політичних проблем у регіоні, створюють вибухонебезпечні лінії внутрішньої напруги та низки конфліктних ситуацій, інспірованих зовні. Перетворення регіону на простір стабільного й динамічного розвитку на основі демократичних цінностей у Москві сприймають як загрозу російському домінуванню, що штовхає Кремль до відверто силових методів забезпечення своїх імперіалістичних амбіцій.

Агресивні дії Кремля проти України та інших регіональних держав істотно підірвали засади міжнародної стабільності у просторі від Балтії до Чорноморського басейну, створюють серйозний виклик для європейської безпеки, ставлять під сумнів перспективи реалізації ідеї Об'єднаної Європи. Москва дотримується політики провокування хаосу і нестабільності у прилеглих країнах, збуджує антиурядові настрої, підтримує дії терористів, намагається дестабілізувати політичні режими «неслухняних» країн, а за необхідності – сприяє пожвавленню заморожених конфліктів, що, у свою чергу, викликає міграційні потоки із зон лиха.

У Чорноморському регіоні відчутні загрозливі тенденції підвищення рівня напруженості у зв'язку з російською агресією, що, окрім усього іншого, провокує тенденції до розморожування інших конфліктів, за якими стоїть імперська політика РФ, – Придністров'я, Чечня, Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах. Розвиток ситуації на Південному Кавказі після російської інтервенції проти Грузії 2008 р. залишається

вибухонебезпечним. Масштабна російська військова присутність на Кавказі підсилює осередок регіональної напруженості та відіграє деструктивну роль у локальних схемах конфліктного протистояння.

Гарячі точки у регіональному просторі взаємопов'язані і мають багато подібних рис. Російську окупацію Криму, війну на Донбасі та спроби дестабілізації на півдні України, збурення політичної ситуації у Молдові, Чорногорії, військові операції у Сирії можна розглядати як ланки одного процесу – агресивний наступ російського імперіалізму з метою геополітичного реваншу та втрату домінуючих впливів у міжнародних відносинах. Для цього задіяні всі можливі засоби: від дипломатичного тиску та інформаційних операцій до активізації агентури та збройної інтервенції.

Анексія Криму, розгортання масштабної проксі-війни на території Донбасу, подальші наступальні й непередбачувані дії ядерної держави різко підвищили нестабільність глобального безпекового довкілля, підсилили дію деструктивних чинників, що діють у напрямку руйнації існуючого світового ладу. Заплутаний вузол традиційних геополітичних суперечностей ще більше затягується внаслідок неприхованого нарощування російської мілітарної активності.

У світлі подій, пов'язаних із російською агресією проти України, стає наочним системний характер усього комплексу загроз регіональній безпеці, оскільки їх деструктивну дію підсилює імперська політика російської влади. Збройні конфлікти в регіоні мають спільний знаменник у вигляді зовнішнього силового втручання з боку РФ. Тактика Москви полягає у створенні якомога більшої кількості конфліктних ситуацій у регіоні з метою загальмувати процеси інтеграції регіональних держав, відокремити їх від процесів світового розвитку, розпалювати внутрішні суперечності та зруйнувати можливості регіональної солідарності у питаннях протидії агресору.

Запровадження РФ агресивних дій гібридного типу, що мають замаскований характер і спрямовані на підрив внутрішньої стабільності, включає широкий спектр заходів: від економічного тиску, експорту тероризму, проведення масованих інформаційно-пропагандистських операцій тощо до прямого військового втручання. Зацікавлена у контролі над шляхами постачання енергоресурсів та використанні «енергетичної зброї» у геополітичних цілях Москва провокує енергетичні війни, намагається посилювати свої впливи на політику регіональних держав.

Провокативною для російської агресії стала недалекоглядність політичних еліт європейських держав, які замість зміцнення власного оборонного потенціалу, вдосконалення організації колективної системи безпеки, зокрема шляхом включення до НАТО нових членів із числа пострадянських країн, більше сподівалися на демократичну трансформацію російської еліти, її мирну адаптацію до європейської соціально-економічної моделі.

Внаслідок певної зашореності та самозаспокоєння європейські політики не спромоглися вчасно усвідомити загальноєвропейське значення демократичних процесів в Україні та Грузії та надати їм необхідний рівень підтримки, обмежуючись лише деклараціями та моральним схваленням. Загалом європейські лідери очікували від пострадянських держав самостійних кроків на шляху соціально-економічних реформ та боротьби з корупцією, не беручи до уваги шалений опір деструктивних сил, підтриманих Москвою.

Окупація частини територій як засіб блокування інтеграції регіональних держав у політичний та безпековий Західний простір дедалі більше стає провідним інструментом політики Москви у регіональному вимірі. Іноземна окупація супроводжується вилученням значних територій із нормального економічного та політичного життя, а населення фактично стає відрізнаним від європейської і світової цивілізації. Окуповані території перетворюються на закриті мілітаризовані зони з ухилом на обслуговування потреб збройних сил окупантів. Просування демократичних цінностей у політичне життя цих територій брутально припинено. Навпаки, йде зворотний рух до формування елементів закритого суспільства і репресивної моделі його побудови.

Російська агресія створила додаткові безпекові загрози для країн-членів і країн-партнерів НАТО у Чорноморському регіоні, сформувавши плацдарм для поширення експансії Кремля у напрямку Середземномор'я. Крим перетворено на військову базу. За допомогою військової сили встановлюється контроль над ширшим простором, що включає Балкани та країни Близького Сходу. Військові дії РФ у Сирії під гаслом боротьби з тероризмом загострили складні й погано контрольовані руйнівні процеси на Близькому Сході й у Північній Африці, що поглибило міжнародну кризу, підвищило рівень невизначеності й нестабільності у світі в цілому.

Маючи потужні збройні сили у Криму та посилюючи свій військовий флот, Москва досягла стану монопольного домінування в регіоні, зо-

крема отримала можливість блокування морських шляхів та створення різноманітних загроз державам Чорноморського простору. Наслідком стрімкого зростання воєнного потенціалу РФ (зокрема, на окупованій території у Криму) стала інтенсивна мілітаризація регіону, що на тлі відновлення її конфронтації з НАТО суттєво підвищує ризик перетворення Чорноморського ареалу на зону військового протистояння з перспективою виникнення в регіоні масштабного воєнного конфлікту¹⁵⁸.

Регіональна підсистема міжнародних відносин має тенденцію до перетворення на *конфронтаційну модель*, де, з одного боку, йде зміцнення південно-східного флангу НАТО шляхом підвищення військової присутності та розвитку системи партнерства з можливими майбутніми членами Альянсу, а з іншого – нарощування військової потуги та агресивних дій РФ у регіоні та навколо нього. Приналежність окремих частин регіону до різних військово-політичних та економічно-політичних інтеграційних угруповань створює стан серйозного протистояння, який може бути актуалізований до рівня збройних зіткнень.

Агресивність Москви викликає зростання відчуття небезпеки у країнах, що межують із РФ, і стимулює процеси пошуків більш ефективних моделей взаємної підтримки та співпраці, до створення важелів балансу російському домінуванню. На сьогодні в регіоні практично відсутні усталені формальні та неформальні міжнародні інститути, діяльність яких спрямована на досягнення стану регіональної стабільності, а суперечності між деякими з країн регіону стимулюють агресора до більшої активності та штучного поглиблення розбіжностей.

Кримський вузол – епіцентр гібридної війни. У Чорноморсько-Близькосхідному просторі є кілька ключових зон, що становлять постійну загрозу дестабілізації міжнародного порядку. До них традиційно належить ситуація арабо-ізраїльського протистояння, заморожені конфлікти Південного Кавказу та Придністров'я, курдська проблема, ядерні амбіції Ірану тощо. В останні роки до таких зон нестабільності долучилися війна у Сирії, ситуація російської окупації Криму і Донбасу.

Окупація Криму і воєнні дії на Донбасі є складниками тієї само агресивної політики Москви, однак у характері проблем, що виникають у тому та іншому випадку, є певна різниця. Питання російської анексії

¹⁵⁸ Див.: Bugajski, Jan, & Doran, Peter B. (n. d.). Black Sea Rising: Russia's Strategy in Southeast Europe/Center for European Policy Analysis (CEPA). *Black Sea Strategic Report*. No. 1. 16 p.

Криму є значно вагомішим для міжнародної безпеки, оскільки ця ніким не визнана акція руйнує принципові засади світового порядку – непорушність кордонів та ефективність міжнародних угод і гарантій безпеки. Разом із тим, російська агресія на Донбасі є прихованою, маскується під виглядом внутрішнього, громадянського конфлікту та нібито потребує миротворчих зусиль країн-посередників.

Збройна окупація Криму російськими військами у лютому-березні 2014 р. у головних рисах нагадує вторгнення радянських військ у Чехословаччину в серпні 1968 р., що відбувалося під гаслами захисту від НАТО і наступу Заходу, який начебто прагнув переглянути підсумки Другої світової війни і зруйнувати єдність країн соціалістичного табору. «Празька весна» подібно до ситуації в Україні також відбувалася під гаслами боротьби за свободу, проти негативних рис тодішнього режиму, за звільнення від тиску російського імперіалізму.

В обох випадках нова, більш гуманістична влада, що прийшла на хвилі народних протестів, не була готова до жорстких форм опору величезній військовій потузі. Як Чехословаччина, так і Крим були захоплені практично без пострілів і за сприяння колабораціоністів, з яких пізніше були сформовані маріонеткові уряди. Радянська інтервенція до Чехословаччини, так само як і російське вторгнення до Криму, мають сенс каральних експедицій проти «бунтівних холопів». Московська імперія не може терпіти непокору залежних провінцій, розцінюючи це як дуже поганий приклад для інших васальних країн, і для власного населення, яке, можливо, також бажатиме більшої свободи.

У 2014 р. загальна російська стратегія щодо України передбачала набагато більший простір окупації південно-східних регіонів країни, у межах т. зв. «Новоросії», починаючи з Донбасу. Але, на відміну від невеликої за територією Чехословаччини, Україна має більший простір для організації опору, мобілізації війська та населення. З початком ефективного спротиву каральна операція вичерпується і ситуація переходить у стан народної війни проти агресора.

Крим є стратегічно важливим для України вузловим пунктом Чорноморського регіону на шляхах, що ведуть до Середземномор'я, Близького Сходу та Кавказу. Півострів має природну захищеність, оскільки оточений морським простором і лише на півночі з'єднується з материком вузьким перешийком, над яким легко можна встановити контроль незначними військовими силами. У Криму недостатньо природних ресурсів, щоб забезпечити існування півострова як окремого державно-

політичного утворення, але володіння півостровом надає значні стратегічні переваги державі, якій він належить, посилює її геополітичний статус та оборонний потенціал. Втрата контролю над Кримом завдає серйозної шкоди національним інтересам Української держави.

Крим – збитковий регіон, до того ж він цілком залежить від поставчань прісної води з Дніпра. Якщо уявити, що Крим мирно перейшов до Росії, то Україні вистачило б коштів від продажу води Криму, щоб покрити всі свої витрати за російський газ і нафту. Кримську ситуацію також ускладнює проблема кримських татар, які в переважній більшості негативно ставляться до імперської політики Москви. Малоімовірно, що Москва справді прагнула включення Криму до складу РФ. Для неї кримське питання мало, швидше, значення одного із важелів впливу на українську зовнішню та внутрішню політику в цілому.

Після проголошення Україною незалежності в 1991 р. Москва фактично розпочала у Криму підривні дії, які у сучасних реаліях також отримали б назву «гібридної війни». Уже тоді була розпочата «повзуча анексія» півострова, яка остаточно отримала завершення в 2014 р. З кожним кроком на шляху здобуття справжньої незалежності, зміцнення реального статусу міжнародного суб'єкта, з просуванням на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції Україна зустрічала нові хвилі конфліктного протистояння у Криму, які все наростали.

На початку 1990-х років робилися спроби створити в Криму конфліктну ситуацію подібно до Придністровської, однак, сподіваючись на упокорення всієї України, Москва погодилася на компромісний варіант з утворенням Кримської автономії та передачі Чорноморського флоту до РФ. Проте за будь-якого реального руху України «геть від Москви!» ця рушниця мала вистрелити.

Україна, йдучи на відновлення Кримської автономії, значною мірою поступилася власними інтересами на угоду зовнішнім силам. Але водночас Україна зберігала тягар відповідальності за стабільність та безпеку в регіоні¹⁵⁹. Претензії російських політиків щодо приналежності

¹⁵⁹ Крим, який з 1475 р. входив до Оттоманської імперії, у 1772 р. був фактично приєднаний, а Маніфестом цариці Катерини II від 8 квітня 1783 р. остаточно включений до Російської імперії. 18 жовтня 1921 р. урядом більшовиків була утворена Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі Російської Федерації. У такому статусі ця адміністративна одиниця проіснувала до 1945 р., коли була реорганізована у Кримську область. У 1954 р. Крим переданий УРСР як окрема область, що мотивувалося насамперед господарсько-економічними обставинами. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада України затвердила Закон України «Про відновлення Кримської Автономної Радянської

Криму Україні законних підстав не мають – цей факт було визнано законодавством РФ та підтверджено українсько-російськими угодами.

Скільки б не утворювалося міфів навколо «дарунка Хрущова», тобто передачі в 1954 р. Криму зі складу РРФСР до УРСР, слід визнати, що наслідки цього рішення сприяли пом'якшенню ситуації. За умов, якби Крим продовжував існувати під опікою Москви, переселення кримських татар, розпочате напередодні краху СРСР, мало би більш стихійний і непередбачуваний характер¹⁶⁰. Цілком імовірно, що московська влада, налаштована на силові засоби вирішення конфліктів, спровокувала б у Криму ще одну гарячу точку на вірзець Чечні.

РФ запозичила й адаптувала досвід радянського керівництва в останні роки існування СРСР. Як правило, автономні формування в союзних республіках були орієнтовані проросійськи, що створювало в національній державі внутрішню напруженість, яку досить легко було перевести у стан збройного конфлікту. Москва під приводом захисту російськомовного населення використовувала в зонах конфлікту свої військові підрозділи. Так відбулося в Придністров'ї, Абхазії тощо.

Для легалізації своєї участі в збройних конфліктах Москва домоглася повноважень від ООН щодо визнання її прав забезпечувати безпеку в пострадянському просторі, тобто права інтервенції у зони конфліктів, які перед тим мали штучно роздмухуватись. Метою був розподіл з блоком НАТО сфер впливу в регіоні та надання російським збройним силам статусу миротворчих військ ООН на всій території колишнього СРСР. Після провалу ідеї створення єдиних стратегічних збройних сил СНД «миротворчість» стала для Росії основним напрямом використання збройних сил у межах пострадянського простору.

Владні структури в Києві не були прихильні до силових рішень. Вони вимушено пішли на створення Кримської автономії, щоб таким

Соціалістичної Республіки». Через рік вона була перейменована на Республіку Крим, а в 1994 р. – на Автономну Республіку Крим.

¹⁶⁰ У результаті депортації кримських татар 18–19 травня 1944 р. було виселено 238 500 осіб, загинуло в місцях депортації близько 46 %. Основний мотив, що був підставою для виселення, – колективна відповідальність усього народу за «співробітництво з окупантами». У листопаді 1989 р. ВР СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і про забезпечення їхніх прав». Кримський облвиконком схвалив постанову про виділення земельних ділянок для кримських татар, що стимулювало масштабний, але погано контрольований процес переселення десятків тисяч кримських татар до Кримської області України.

чином локалізувати зростаючу напруженість у відносинах між місцевим населенням і кримськотатарськими переселенцями. З іншого боку, це була поступка кримським сепаратистам, які прагнули до повернення під опіку Москви. Відбулася часткова взаємна нейтралізація конфронтуючих сил, і конфлікт не набув серйозних масштабів. На той час Київ отримав стратегічний вигреш, оскільки зайняв позицію умовного стороннього арбітра, до якого звертаються і думки якого беруть до уваги обидві сторони, хоча це й не вирішувало проблем півострова.

Сильним аргументом проти надання Кримській АРСР етнонаціональної специфіки був реально існуючий стан речей – домінування російськомовного населення в Криму. Власне, йдеться не про росіян або українців, а саме про «російськомовних», або «радянських», як позаєтнічний прошарок населення, складений із переселенців з усіх кінців СРСР. Його було важко спокусити ідеями, замішаними на російському або українському націоналізмові, але досить легко викликати ностальгію за колишніми радянськими часами відносного спокою. У вигляді АР Крим постало російськомовне пострадянське напівдержавне утворення, що виникло в результаті компромісу політичних еліт Москви та Києва.

Наявність автономного державного утворення в межах унітарної за характером держави вже само по собі стало парадоксом. АРК було утворено не як національно-територіальну автономію і далеко не в інтересах кримських татар. Швидше за все, можна визнати, що вона створювалася якраз для протидії міграційному рухові в ситуації, коли ані Москві, ані Києву, що були поглинуті своїми проблемами, ніколи було перейматися ще й кримськими татарами.

Утворення АРК упереджувало ситуацію, коли після повернення кримські татари висуватимуть вимоги надання їм земельних ділянок та створення національно-територіальної автономії. У цих питаннях вони мали зустріти спротив з боку місцевої влади. Почасти це також був і засіб самоорганізації російськомовної політичної еліти Криму для захисту своїх матеріальних і політичних інтересів. Найбільш правильний погляд на Кримську автономію полягав би у її розумінні як механізму вирішення локальних конфліктів та суперечностей, погодження інтересів кримських татар з місцевим населенням, однак таку важливу функцію, яка б надала сенс існуванню автономії, влада АРК так і не спромоглася виконати. Оскільки функцію інтеграції кримських татар в

українське суспільство влада Криму не була спроможна реалізувати, Києву слід було замислитися над питанням про доцільність подальшого існування АРК. Однак київська влада не наважувалася скасувати автономію, хоча й випадала слушна нагода після заколоту Юрія Мешкова. Цією ситуацією не забарилася скористатися Москва.

Неврегульованість кримськотатарської проблеми надавала змогу Кремлю, на випадок ускладнення відносин з Україною, вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: підтримувати етнополітичну ситуацію в АР Крим у невірноваженому стані на випадок жорсткої розмови з Києвом щодо Чорноморського флоту (ЧФ) або м. Севастополя, а також створювати атмосферу недовіри між Україною і Туреччиною, щоб збільшувати геополітичну вагу РФ у регіоні.

Деякі процеси в розвитку кримськотатарського суспільства можна розуміти подвійно – як природні процеси кримськотатарського національно-культурного відродження і як нарощування власного політичного потенціалу. Міфи про ісламську загрозу, про Меджліс як «другу владу» екстремістського спрямування, про загрозу масового переселення кримських татар з Туреччини тощо так або інакше відігравали негативну функцію, налаштовуючи відповідним чином місцеве населення, якому пропонувалося шукати захисту в Москві.

Острах перед гіпотетичною та міфічною ісламською загрозою штовхав київську владу на поступки домінуючій російськомовній еліті, що, зрештою, оберталася для України реальною загрозою втратити Крим. Виступи промосковськи налаштованих кримських сепаратистів проти Меджлісу, намагання експлуатувати міф про другу владу – наслідок впровадження хибних уявлень, що саме кримські татари є справжнім ворогом, який заважає реалізації їхніх намірів.

Наявність численного мусульманського населення на території України само по собі не становить загрозу національній безпеці держави. Українські мусульмани є такими ж громадянами, як і представники інших конфесій, що користуються своїм конституційним правом на свободу совісті. Якщо ж ідеться про використання релігійних організацій для підсилення зовнішніх політичних впливів на внутрішню ситуацію в країні, то іслам у цьому відношенні значно програє іншим конфесіям (московське православ'я, католицизм, баптизм та інші релігійні течії).

Отже, немає сенсу виокремлювати ісламський чинник з кола інших явищ цього типу, а тим паче оцінювати його як загрозу. Іслам кримських татар не має фундаменталістського забарвлення та зумовлений,

швидше, їхніми традиційними формами ідентичності. Загроза українським національним інтересам могла утворитися, скоріше, внаслідок політики виштовхування кримських татар з українського суспільства, тобто в ситуації, якщо не будуть знайдені механізми адекватної адаптації етносу до умов України. Кримські татари послідовно підтримували процеси розбудови української державності, а їхня позиція значною мірою сприяла гальмуванню сепаратистських тенденцій у Криму, що викликало відповідну негативну реакцію Москви.

Суперечки навколо Криму, Севастополя і Чорноморського флоту були вагомим складовим політики Москви щодо України¹⁶¹. Уже в 1991–1994 рр. посилено велася робота за відторгнення Криму від України, і ЧФ брав у цьому активну участь. Навіть було проведено безпрецедентну операцію «обрання» офіцерів і адміралів ЧФ до складу кримського парламенту.

На підтримку проросійського кандидата під час президентських виборів у море були виведені кораблі, що викликало сплеск шовінізму в Криму. Мешков, обраний президентом Республіки Крим, слухняно проводив проросійську політику, а після провалу своєї місії, як і інші сепаратисти, знайшов притулок у Москві. Москва в цей час втягнулась у чеченський конфлікт і не могла належним чином підтримати кримських сепаратистів, що дало перепочинок Києву. Останній, тим не менш, з огляду на внутрішні обставини та недалекоглядність керівництва не зміг скористатись такою паузою для зміцнення власних позицій.

Збереження контролю РФ над процесами в Чорноморському регіоні потребувало зміцнення позицій Росії на Кримському півострові (унікальна військово-морська база в Севастополі та ін.). Необхідність посилення позицій на Чорному морі мотивувалася й процесом подальшого розширення НАТО, оскільки до розширення Альянсу передбачалося залучити чорноморські країни – Румунію та Болгарію. Включення Севастополя до складу Російської Федерації видавалося Кремлю значно вигіднішим, ніж володіння всім Кримом. Адже Севастополь є при-

¹⁶¹ Можна нагадати такі ініціативи депутатів Держдуми, як-от: звернення від 24 жовтня 1996 р. до Верховної Ради України з приводу відмови від «одностороннього підходу» до питань довільної передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р.; про статус міста Севастополя та про розподіл Чорноморського флоту; звернення до Конституційного суду РФ із запитом «Про відповідність Конституції РФ Указу Президії Верховної Ради РРФСР від 29 листопада 1948 р. № 761/2 «Про виділення м. Севастополя у самостійний адміністративний центр» і Постанова ВР РРФСР від 9 липня 1993 р. № 5359-1 «Про статус міста Севастополя» тощо.

родним військово-морським плацдармом і водночас має найкращі в Чорноморському регіоні перспективи розвитку торгового порту¹⁶².

В українсько-російських домовленостях проблеми Чорноморсько-го флоту і Севастополя не були вирішені повністю. Підписані в травні 1997 р. угоди не визначили порядок виведення частин ЧФ РФ і порядок їх мобілізаційного розгортання та використання в конфліктах із третіми країнами. Україна фактично отримала на своїй території військову базу іншої держави. І хоча в угодах було прописано термін перебування ЧФ РФ на українській території до 2017 р., існували великі сумніви в тому, що це відбудеться без проблем. Пізніше т. зв. Харківські угоди 2010 р. продовжили термін перебування російського ЧФ практично на невизначений строк.

Потрібно враховувати й те, що, забезпечуючи політичні й економічні інтереси Москви в регіоні, російський ЧФ діяв з території України, що створювало для нашої країни як зовнішньо-, так і внутрішньополітичні проблеми. Так, кораблі ЧФ були задіяні на підтримку Абхазької автономії та під час російської збройної інтервенції в Грузії у 2008 р. Без дозволу України був надісланий російський корабель в Адріатику під час Косовської кризи.

Водночас головне у проблемі Чорноморського флоту – не так сам флот, як зона його базування та його інфраструктура в цілому на півострові. Зберігаючи базування ЧФ у Севастополі, РФ завжди зберігала можливість продовжити терміни перебування на українській території, а в разі поступливості Києва – одержати Севастополь у власність і виштовхнути звідти українські ВМС.

Москва здійснювала політику прихованого шантажу, періодично підсилюючи небезпеку конфліктів у Криму, щоб закривати Україні двері до європейських структур. Присутність на території України іноземної військової бази, наявність територіальних суперечок були серйозними перешкодами для входження України до НАТО і проведення самостійної зовнішньої політики.

¹⁶² Український статус Севастополя і Криму визнаний світовим співтовариством. Рада Безпеки ООН 20 липня 1993 р. засудила рішення Верховної Ради РФ «Про статус міста Севастополя» від 9 липня 1993 р. і визнала його несумісним із Статутом ООН. Статус самостійної адміністративно-територіальної одиниці в складі України Севастополь отримав у 1978 р. відповідно до нової Конституції УРСР. Цей статус збережено в Конституції України 1996 р. Ні в Конституції РСФСР 1978 р., ні в Конституції Російської Федерації 1993 р. Севастополь не згадується взагалі. До 1953 р. місто фінансувалося з бюджету РСФСР. З 1954 р. Севастополь позначався у Державному бюджеті України окремим рядком.

Російська військова присутність у Криму, наявність проросійських настроїв населення, ілюзії радянської ментальності – чинники, які створили передумови збройної інтервенції РФ у 2014 р. Успішність російської гібридної тактики у Криму зумовлена не так комплексним використанням різних силових засобів, як неготовністю або небажанням відповідних структур чинити опір агресії, зрадою частини українських військових та спецслужб. Натомість у подібній ситуації, коли гібридна тактика росіян отримала серйозний спротив на Донбасі, Москва була вимушена задіяти свої регулярні військові частини. Без зовнішньої збройної інтервенції дії сепаратистів були приречені на провал.

Постійні послання Кремля на волевиявлення кримського населення є нікчемними з огляду на правомочність та умови проведення т. зв. «референдуму» в 2014 р. Занадто оптимістичними та наївними виглядають сподівання, що в майбутньому населення Криму, побачивши успіхи розвитку України, активно вимагатиме повернення у її склад. Такі успіхи потрібні, але навряд чи самі по собі вони здатні істотно змінити настрої населення окупованого Криму.

Неофіційно час від часу пропонуються різні неприйнятні для України як держави варіанти вирішення проблеми: повторні референдуми, спільне управління тощо, що можна розцінювати лише як спроби легітимізації збройної інтервенції. Насправді населення Криму, позбавлене будь-яких форм волевиявлення, є заручником у руках окупантів і поступово виштовхується за межі півострова. Москва реалізує демографічну політику – стратегію зміни ідентичності через інтенсивне заселення Криму громадянами із внутрішніх областей РФ. Отже, будь-який новий референдум матиме цілком очікувані результати. У РФ не передбачено вихід суб'єктів федерації з її складу, тому повернення Криму не може відбутися інакше, ніж силовим шляхом, внаслідок тиску світової спільноти та більш ефективного режиму санкцій проти російського керівництва.

Особливо брутальних переслідувань зазнають українські громадяни кримськотатарського походження, які демонструють несприйняття російської окупації. Ці факти мають бути використані як чинник у контексті міжнародного тиску на РФ. Зокрема, в умовах окупації виникла проблема обмеження прав носіїв міноритарних та регіональних мов у Криму, захист яких передбачений *Хартією регіональних мов або мов меншин РЄ*, підписаною й ратифікованою Україною. Фактично це випадок, коли РФ як окупаційна держава зобов'язана не поширювати своє

законодавство на окуповану територію, що є порушенням міжнародного права.

Попри більшу вагомість проблеми окупації Криму для міжнародної та європейської безпеки, світова спільнота приділяє цьому питанню значно меншу увагу, ніж проблемі врегулювання ситуації на Донбасі. Перемовини з питання Криму взагалі не проводяться, хоча держави-гаранти територіальної цілісності України брали на себе відповідні зобов'язання за Будапештським меморандумом. Захоплення Криму безперечно вважають незаконним, грубим порушенням міжнародного права, проте водночас на Заході не проти визнати анексію по факту, як реальність, що склалася. Виникає враження, що світова спільнота не проти того, щоб мовчазно прийняти факт окупації Криму та вивести проблему з порядку денного міжнародних питань, які потрібно вирішувати у близькій перспективі.

Водночас міжнародна спільнота погоджується, що слід покарати РФ за порушення серії міжнародних угод за допомогою механізму санкцій. Вважається необхідним хоча б символічно продемонструвати неприйнятність таких дій і застерегти від спроб їхнього повторення в інших місцях і країнах світу, насамперед від спроб повторити аналогічні дії щодо країн – членів НАТО. Майбутнє території Криму в межах цієї логіки або не розглядається, або розцінюється як умоглядна проблема з різними варіантами вирішення (повторні референдуми, спільне управління тощо). Варіант примусової деокупації Криму не обговорюється міжнародними акторами як вірогідний. Прагнення України повернути окуповані території до складу країни згідно з принципом територіальної цілісності сприймаються, скоріше, як формальні декларації, а не як керівництво до дії.

Та попри свою недооцінку в міжнародних колах Кримська проблема набуває значення, яке виходить далеко за межі внутрішньої ситуації України та регіональної системи міжнародних відносин. *Крим перебуває в епіцентрі гібридної війни, розв'язаної Москвою проти України і Заходу та цивілізованого суспільства в цілому.* Лише із остаточним поверненням Криму та інших окупованих територій у склад України можна пов'язувати завершення війни.

Російська агресія довела, що уявлення минулого ще зарано скидати з рахунків і що до його рецидивів також потрібно бути готовими. Російський чинник спричинив кризу міжнародної безпеки саме внаслідок кризи розуміння характеру й реального стану сучасного безпекового

середовища. Нова парадигма мислення доби глобалізації поки що не отримала остаточного оформлення в теоретичній площині та практичного втілення у міжнародній політиці, у діяльності міжнародних організацій та інститутів, що залишає значний простір для реанімації традиційних геополітичних ідей та пов'язаних із ними агресивних зовнішньополітичних кроків.

Розділ 4

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ СТРАТЕГІЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ

У соціально-політичній реальності відносин між народами на загальному тлі переважно нейтральних або економічно вигідних взаємодій можуть виникати різні форми відносин особливого типу – стратегічного суперництва або партнерства держав і націй. Суперництво або *стратегічне протистояння* становить опозиційну пару з поняттям *стратегічного союзника* або партнера. У випадку стратегічного суперництва інтереси двох сторін можуть настільки суперечити одне одному, що це виходить на базисний рівень існування народів і держав – рівень мотивації екзистенційного типу. *Екзистенційне протистояння* – це боротьба за існування та власну ідентичність, за збереження та зміцнення своєї моделі реальності та своїх уявлень про порядок і справедливість.

У стародавньому світі екзистенційне протистояння виникало у ситуації греко-перських війн, коли йшлося про виживання демократичних еллінських полісів в умовах навали Перської імперії. У ситуації стратегічного протистояння стародавнього Риму та Карфагену йшлося про виживання однієї з цих держав і про геополітичне домінування у середземноморському світі. Екзистенційним імперативом Риму тих часів було гасло Катона: «Карфаген має бути зруйнований!» Цивілізаційне протистояння християнського та ісламського світів утворюється з часів арабських завоювань, має продовження у численних війнах пізнішої доби, воно не завершено й у теперішні часи. Загострення протистояння відбувається у добу Хрестових походів, які мали мотивацію, що від країн ісламу походить загроза існу-

ванню християнського світу. Велика хвиля наступу ісламу на християнський світ пов'язана із тюрко-ісламськими завоюваннями у Південно-Східній Європі, що призвело до серії війн європейських держав з Османською імперією, які тягнулись до повного розпаду останньої.

Інший тип стратегічної конфронтації пов'язаний із зіткненням геополітичних інтересів великих європейських держав, що здійснювали колоніальну експансію в інших регіонах світу. Британсько-французьке протистояння XVII–XVIII ст. за світове домінування увійшло у найбільш гостру фазу під час наполеонівських війн. Однак пізніше, під час Кримської війни, відносини двох держав переходять у стан стратегічного союзництва, яке зберігається і нині. Німеччина після франко-прусської війни на довгий час стає стратегічним противником Франції, а пізніше – й Великої Британії, що зберігається аж до повного знищення німецько-го імперіалізму у вигляді нацизму внаслідок Другої світової війни.

Традиційне геополітичне протистояння перейшло у фазу екзистенційного у війнах XX ст. з тоталітарними режимами. Відбувається запекла боротьба за виживання моделі світової демократії на чолі із США, Великої Британії та Франції проти сил світового імперіалізму у вигляді нацистської Німеччини, мілітаристської Японії, а пізніше – радянської системи світового комунізму. У сучасних умовах стратегічна конфронтація екзистенційного типу розгортається між глобалізованим ліберально-демократичним світом і силами, що прагнуть через хаос і нестабільність у світі досягти своїх локальних цілей, – ідеться про міжнародний тероризм та російський реваншизм.

Для України, Грузії та низки інших пострадянських країн істотним екзистенційним викликом стає загострення протистояння з Москвою, що має амбіції стосовно відновлення імперської системи відносин між народами. В основі конфліктів та кризових ситуацій у пострадянському просторі перебуває несумісність систем цінностей – державницького авторитаризму імперського типу та моделі демократичної державності. У глибшому сенсі йдеться про визначення шляхів присутності пострадянських держав у світовій макроцивілізаційній системі, що може статися завдяки використанню регіональних інтеграційних процесів або через деякий різновид імперської формації.

Стратегічне протистояння між московським режимом і Заходом приймає форму боротьби між двома взаємовиключними інтеграційними проектами: європейським та євразійським, що у ширшому сенсі означає цивілізаційне зіткнення між т. зв. «руським миром» і демокра-

тичним Західним світом. На сьогодні у центрі протистояння перебуває Україна, яка з огляду на історичні традиції та геополітичні обставини об'єктивно тяжіє до європейської цивілізаційної моделі. Зміцнення та розвиток Української демократичної держави можна розглядати як складову загальних трансформаційних процесів у пострадянському просторі. Існування незалежної України є однією з найбільших перешкод до відновлення імперської ідентичності.

Гібридна війна російського режиму проти України має ознаки *війни за ідентичність*, що має на меті захист власних уявлень про те, як має бути побудований соціально-політичний порядок у пострадянському просторі – на авторитарно-імперських або національно-демократичних засадах. У ситуації України, з одного боку, як обґрунтування єдиного простору пропонується міф про існування єдиного народу з трьох гілок, спільну історію, а також і про те, що розвал імперії є геополітичною катастрофою. З іншого боку – формується смислова реальність національно-визвольної боротьби, незалежного існування, державності, побудованій на власному історичному досвіді, своїй ідентичності, культурі, мові та вірі.

Таким чином, у дискурсах національної та імперської державності конструюються дві реальності, екзистенційно несумісні між собою, що свідчить про наявність глибокого *онтологічного конфлікту*. На поверхні – це виливається у жорстке протистояння, періодичні заострення якого провокують війни на знищення. В основі онтологічного конфлікту лежить екзистенційне протистояння двох світів, тобто різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування моделей реальності, починаючи з рівня функціонування мовних і когнітивних структур та завершуючи різноманітними формами проекції символічних уявлень на екзистенційний простір. Розглядати той тип протистояння, який демонструють відносини двох народів, необхідно як в історичному вимірі, так і в геополітичному та символічному.

Екзистенційний конфлікт означає неможливість існування однієї соціально-політичної системи (держави) поруч з іншою, нормальної взаємодії або відносин між ними. Владні амбіції однієї зі сторін та націленість на жорсткий спротив з боку іншої – це робить вирішення конфлікту можливим лише шляхом знищення однієї з них, принаймні у тій формі, яку вона бачить базисом власного існування та ідентичності.

Зміна соціально-політичної ідентичності (національної або імперської) означає досить радикальну перебудову екзистенційного базису

системи (держави), що можливе або через стимулювання внутрішніх процесів трансформації, або через потужний тиск зовні. Саме таким чином проходили процеси екзистенційної перебудови простору, об'єднаного радянською державою. Внаслідок базової екзистенційної гетерогенності соціально-політичного простору імперії процеси його перебудови відбувалися по-різному в різних його частинах, а у РФ – його найбільшій частині – значно загальмувались і навіть пішли у зворотному напрямку.

4.1. Дисонанси російської ідентичності

Лінгвістичні маніпуляції. У розумінні росіянами власної ідентичності існують дві суперечливі тенденції. З одного боку, під назвою «Росія» розуміють політичне утворення, державу (Російська імперія, Російська Федерація), що цілком відповідає міжнародно-правовим нормам і є фактом історичної та соціально-політичної реальності. З іншого – «Росія» постає у свідомості росіян та в зарубіжному сприйнятті як країна, де перебуває певна національно-етнічна єдність (російський народ, росіяни). Оскільки, окрім росіян, у цьому просторі перебувають численні інші народи, ці два типи розуміння не є тотожними. Тому залишається простір для маніпуляцій відповідно до потрібних владі соціально-політичних настанов.

В історичних творах російських учених зазвичай можна спостерегти непомітну екстраполяцію терміна «Росія» на часи, коли ані країни, ані держави з такою назвою взагалі не існувало. Московська держава отримала назву «Російська імперія» лише в 1721 р. у кордонах, що пізніше змінювалися з кожним новим завоюванням. Однак історики чомусь до «Росії» почали відносити Київську Русь або простори Великого степу, заселені тюркськими племенами, а також країни Кавказу та Туркестану, частину Польщі та Фінляндію, які у різні часи входили до простору Російської імперії, але аж ніяк не могли вважатися «Росією». Отже, наскільки є правильним і об'єктивним припускати подібні часові та просторові екстраполяції? Ключовим стає питання меж «Росії» як країни або як певного цілісного простору, якщо він існує. Якщо це кордони держави, то слід визначити якої саме, а якщо це межі країни, то де вони проходять?

Серед російських політиків та значної частки населення РФ прийнято уявляти «Росію» у максимально широкому просторово-часовому

сенсі. Когнітивні дисонанси щодо поняття «Росія» виникають у визначенні його географічних меж: це одночасно Російська імперія у кордонах 1913 р., СРСР у кордонах 1945 р., Російська Федерація у кордонах 1991 р. тощо. На тій підставі, що РФ у певних міжнародних питаннях оголошено правонаступницею СРСР, вважається можливим відносити до «Росії» всі країни пострадянського простору, що має досить небезпечні геополітичні наслідки та є підставою для розв'язання конфліктів і ведення війн.

До географічних визначень додається і відповідна етнополітична схема ідентифікації. У культурно-етнічному аспекті під «росіянами» мають на увазі як власне російський етнос, так і всі інші народи РФ. У Москві схильні зараховувати до «росіян» російськомовне населення пострадянських держав, чи щось взагалі містичне, як-от «православно-духовна єдність».

Існування концепту «Росія» у національно-етнічному сенсі ставить питання про те, у яких межах асоційований з ним простір може існувати як етнічне державне утворення. Питання: «Де кінчається Росія?» для самих росіян – запутане і суперечливе. Логічно було би продовжити дію національно-етнічного принципу на теренах усієї РФ, де окремі народи мають статус автономії, власну етнічну та політичну ідентичність, яка будується на різнорідних культурних та релігійних засадах, історичній традиції, тощо. Тоді, якщо погодитися з міжнародним принципом права націй на самовизначення і дозволити розвиватися національно-політичним рухам окремих автономій, у перспективі від цієї величезної держави може залишитися невелика територія, заселена тільки населенням, яке вважає себе етнічними росіянами. Кожен з народів РФ має власні історичну пам'ять, культуру, мову і природно прагне зберегти й розвивати свою ідентичність, оскільки альтернатива цьому – підкоритися жорсткій асиміляції і зробитися росіянами – для них не може бути прийнятною в принципі, бо означає повну зміну їхньої ідентичності в екзистенційних засадах.

Якщо ж «Росія» є лише політичним формуванням, то виникає питання про те, на яких екзистенційних засадах увесь цей конгломерат народів може або повинен існувати в межах єдиної держави. Усі спроби утворити т. зв. «політичну націю» в російських умовах виглядають штучними. Посилання на досвід США не виглядають переконливими. Екзистенційний базис американської політичної нації з самого початку формується на основі еміграції та змішування народів і культур з різних

частин світу, а не на основі місцевих племен і народів, що проживали тут віками.

Якщо базовий принцип організації російської держави не є національно-етнічним, малозрозумілою виглядає політична ідеологія та стратегічна політика Москви, спрямована на захист т. зв. «російськомовного населення» в інших державах, що передбачає можливість збройної інтервенції та анексію чужих територій під приводом уявної загрози російській мові. Якщо «Росія» є політичним утворенням, не менш логічним було б дотримуватися політики захисту мусульман, а не тільки православних (чим переймалася Російська імперія у XIX ст.), або захисту «тюркомовного населення», яке перебуває у складі сучасної російської держави. Однак чомусь Москва не ставить питання про їхній захист, так само як не готова відстоювати цінності ісламської віри, хоча серед громадян РФ досить значна кількість віруючих мусульман.

Намагання причепити до населення різних автономій РФ назву «росіяни» нагадує подібні спроби за часів, коли населення СРСР підводили під спільну назву «радянський народ» як новий тип нації або цивілізаційної спільноти. Виглядає не дуже зрозумілим, чому і як населенню певної держави можна присвоїти ім'я, що позначає вищий державний орган або систему органів місцевого управління? Це все одно, що називати підданих Британської імперії «парламентським народом».

Так само плутаним виглядає ототожнення росіян із «православними», оскільки виникає дисонанс із ідентичністю чисельного мусульманського населення. Зрештою російські політики, не довго думаючи, вирішили просто зарахувати до росіян усіх, хто розмовляє російською мовою, або взагалі тих, хто є прихильником Росії («носить її у своєму серці»). Таким чином, до останньої категорії зараховують значні території інших держав, де велику частку населення складають т. зв. «російськомовні», – Крим, Донбас, Північний Казахстан та ін.

Небезпека ототожнення або невизначеність різних понять і феноменів, пов'язаних із концептом «Росія», полягає в тому, що на цьому ґрунті будується ідеологічна конструкція (дискурс), яка кладеться в основу державних концепцій і стратегічної політики. Статус «російськомовних» закріплений у стратегічних документах Кремля, у яких стверджується можливість їхнього захисту із застосуванням військової сили за межами РФ. Невизначеність ідентифікації росіян і розмитість поняття «Росія» призводить до правового нігілізму у міжнародних відноси-

нах і стає ідеологічним обґрунтуванням військової експансії у сусідні країни.

Так створюється простір для маніпуляцій, зокрема щодо розуміння статусу поняття громадянства або підданства. Наприклад, окремим законодавчим актом можна проголосити громадянами РФ населення цілих областей, що належать іншій державі, або вважати росіянами всіх «російськомовних» і, таким чином, відірвати їх від тієї держави, громадянами якої вони є насправді. Відбувається виправдання для формування місцевих проросійських сепаратистських рухів та квазімілітарних структур на взірець козацтва з метою подальших військових акцій для «визволення» росіян від іноземного «гноблення» або «окупації». Зокрема, російсько-шовіністична пропаганда у Криму тривалий час після ліквідації СРСР постійно поширювала твердження щодо «української окупації» півострова. Захист «російськомовних» наводився як аргумент для обґрунтування російського вторгнення на Донбас і спроб політичної дестабілізації в інших українських областях, де переважна кількість громадян так або інакше володіє російською мовою.

Розмиту ідентичність населення РФ московські політики та історики підкріплюють ще й маніпуляціями іншого штибу. Таким давнім історичним народам, як український та білоруський, відмовляється в праві на самостійне існування на тих підставах, що це буцімто гілки «єдиного руського народу». Більш того, російські історики згодні визнавати український, або «малоросійський», субетнос лише з модерної доби, відносячи його формування до часів XV–XVI ст., оскільки Київська Русь, на їхню думку, має пряме продовження у Московській державі та Російській імперії і не має нічого спільного із сучасною Україною. Тому князь Володимир зображений «російським» князем і хрестителем «Росії», а французька королева Анна Ярославна стає «російською княгинєю». Маніпуляція полягає в тому, щоб максимально розширити просторово-часові рамки російської ідентичності, одночасно звужуючи межі ідентичності української, аж до того, щоб взагалі проголошувати українську націю неіснуючою, штучно створеною австрійцями чи поляками.

Питання справжніх коренів українського етносу російські історики воліють оминати увагою або пропонують фантастичні вигадки щодо переселення українців із західних теренів на місце стародавніх русичів, які начебто переселилися до Московщини після татаро-монгольської навали. Мало того, що подібних масштабних переселень ніде в історичних джерелах не зафіксовано, немає відповіді й на питання про те,

чому з одних зруйнованих місць населення мало переходити в інші, ще більш зруйновані, які, крім того, набагато довше перебували під безпосереднім управлінням Золотої Орди. Тим не менш, століттями в голови українців вбивали уявлення про вторинність їхнього етногенезу. Навіть тепер у частини населення незалежної України існують прошарки штучної, нав'язаної імперською владою ідентичності.

Подібним чином російські історики корегують ідентичність білорусів, трактуючи їх як досить молодий етнос на тих підставах, що свою назву «білоруси» отримали порівняно недавно. При цьому стверджується, що своєї державності білоруси ніколи не мали, а отримали її завдяки радянській владі у вигляді Білоруської РСР. Проте насправді сучасні білоруси мають давню самоназву «литвини» і, свого часу, становили переважну частину населення православного і руського Великого Князівства Литовського під владою династії Гедеміновичів, а у церковно-конфесійному аспекті – опікувалися Київською метрополією під егідою Вселенського Патріархату в Константинополі. Однак для московської концепції історії зміна назви етносу стає підставою для відмови історичного існування великого народу у напрямі звуження його просторово-часових параметрів до меж сучасної Білорусі, утвореної як держава у 1919 р.¹⁶³

Чомусь зміна назви «московіти» на «росіяни» не має таких самих наслідків, замість того використовується маніпуляція спадковості. Москва прагне будувати уявлення про свою історичну реальність шляхом успадкування ідентичності народів, які були нею підкорені. Так конструюється багатшарова ідентичність. Відповідно до цілей тієї або іншої влади на поверхню висувається потрібний шар ідентифікації: «православні», «радянські», «росіяни», «російськомовні». При цьому до «росіян» або «радянського народу» можна зараховувати бурятів, марійців, башкир, татар, українців, незважаючи на їхню етнічну або конфесійну приналежність. «Росіянами» могли себе вважати мусульмани або татари, якщо вони є громадянами РФ, а також українські громадяни, якщо вони православні за вірою або «русские» за етнічним походженням.

Розуміючи, що встановлений порядок взаємовідносин народів усе ж не надає населенню ознак спільної ідентичності і зберігаються можливості національно-визвольних рухів, сталінський режим у 1930-х роках

¹⁶³ Деружинский В. В. Забытая Беларусь. Минск: Харвест, 2011. 496 с.

звертається до колишніх, апробованих ще в царській Росії методів асиміляції населення. Конструювання новоімперської ідентичності відбувається шляхом набагато жорсткіших підходів: русифікація міст, знищення національної інтелігенції (репресії) та сільського населення (розкуркулювання й голодомори), заохочення масових міграцій та насильницьке переселення народів з територій їхньої історичної батьківщини тощо. У цілому все це становило досить послідовну систему знищення національно-етнічної ідентичності та заклало основи формування ідентичності радянського взірця. Зрештою протягом двох-трьох поколінь справа гомогенізації просунулася настільки, що вже за брежнєвських часів кремлівське керівництво вважало за можливе говорити про «радянський народ» як новий тип людської спільноти.

Цивілізоване суспільство визнає формулу, згідно з якою кожна нація або етнос, кожна культура є унікальною та своєрідною, вони рівноправні у своєму історичному бутті. Знищення невеликої нації є такою ж втратою для людства, як і знищення великого народу. Плутанина понять «держава» і «країна», «нація» і «етнос» на руку тим, хто сповідує ідеї злиття етносів, тобто знищення національного і культурного генофонду людства, залишаючи лише елітарні або історичні народи, до яких, зрозуміло, відносять і «російський».

У стратегічних уявленнях радянських ідеологів і політиків стверджується, що злиття націй – історично зумовлений і прогресивний процес, який реалізується в інтернаціоналізації господарської практики, у зростанні наукової і технологічної культури, в інтенсивних комунікаціях та обмінах. Насправді ж під прикриттям процесів злиття націй відбувалася тотальна русифікація населення різних частин СРСР і, зрештою, така зрусифікована спільнота отримала назву «радянський народ».

Така маніпуляція не є винаходом більшовиків. Московською церквою і сьогодні поширюються уявлення про тотожність понять «православний» та «руський». При цьому висувається теза, що православна московська церква є наднаціональною, тоді як національні формування, зокрема Українська православна церква, є її гілками. Подібним чином КПРС включала національні відгалуження партії як свої складники. Як відомо, самої компартії РФ у радянські часи не існувало, її функції виконувала наднаціональна структура – КПРС.

У більш м'якій формі дозволено було стверджувати, що зближення та злиття націй насправді не є запереченням їхньої самобутності і традицій. За етносом визнається право на деяке примітивне або фольклорне

минуле. Однак, все, що є в житті суспільства прогресивного і сучасного, можливе лише за умов злиття, тобто русифікації. Нації віддають фольклорну самобутність, «шароварну» культуру, але їй відмовляють у праві на модерний цивілізаційний розвиток, рівно як і у праві на державність. Зрозуміло, якщо національна самобутність не буде модернізуватись згідно з новими умовами, вона відставатиме і врешті-решт щезатиме.

Зрештою, масштабне маніпулювання схемами ідентичності цілих народів не могло не вдарити по радянській системі. Перебудова кінця 80-х років ХХ ст., задумана як чергова спроба реформування суспільно-економічного та політичного життя з метою надати соціалізму «людське обличчя», тобто нову маску, не змінюючи нічого по суті, надала поштовх процесам перегляду нав'язаних схем радянської ідентичності. Але це не могло відбуватися інакше як повернення до традиційних, усталених віками базових моделей ідентифікації того або іншого народу.

Після краху комуністичної моделі російські політики спробували заповнювати ідеологічний вакуум ментальними схемами часів царизму, дещо призабутими та модернізованими, що мало сприяти припиненню дезінтеграційних процесів. Старі гасла збереження «великої і неподільної», відродження православних засад російської ідентичності видавалися за повернення до базових цінностей російської культурної та релігійної традиції¹⁶⁴. Парадоксальним чином до цього закликали й деякі запеклі противники комуністичного режиму, такі як О. Солженіцин. Відбувалося ототожнення Росії з радянською імперією, тобто робилася ставка на стереотип, який ще й досі міцно тримається в уяві населення на пострадянському просторі серед тих, хто зберігає ностальгію за минулим та схильний підтримувати комуністичні міфи про щасливе життя в СРСР.

«Русский мир» як ідея впроваджувався насамперед Російською православною церквою (РПЦ), яка вважає себе наднаціональною структурою, дотримуючись замаскованого ототожнення національно-етнічної компоненти, державницько-імперської та православно-конфесійної. Формування простору маніпуляцій можна простежити на прикладі церковного питання. Назва «Українська православна церква (МП)» означає той самий екзистенційний феномен, що і «Російська право-

¹⁶⁴ Szporluk, R. (2000). Dilemmas of Russian Nationalism. In: Szporluk, R. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union/Stanford University*. Stanford, California: Hoover Institute Press. Pp. 183–228.

славна церква в Україні», але в когнітивному вимірі будуються різні смислові реальності. Прихильники УПЦ МП у внутрішньому українському контексті не погоджуються вважати себе частиною РПЦ, а наполягають на своїй самостійності, автономії від Москви і відповідно до цього будують систему аргументів. Таке розуміння пропонується православному населенню України з метою переконати його у реальному сенсі своєї невідчуженості. Однак це не заважає у зовнішньому контексті заявляти про себе як про частину РПЦ, для чого також існує відповідний дискурс. Отже, одна і та ж сама екзистенційна реальність може перебувати в різних смислових дискурсивних практиках залежно від контексту. Великої суперечності в цьому прихильники УПЦ МП не бачать, тому всіляко ухиляються від відповіді на запитання: «Хто ж ви є насправді?»

Для російської політичної еліти принципово не прийнятне звуження поняття «Росія» до меж Російської Федерації. Деструкція СРСР для них виглядає як спроба знищення Росії, а незалежність колишніх радянських республік – як втрата своїх споконвічних територій унаслідок світової змови політиків Заходу на чолі із США. Великий Договір 1997 р. між Україною та РФ, який визначав непорушність кордонів і взаємну повагу до суверенітету, мало що змінював у ставленні до України з боку агресивної частини російської політичної еліти, яка сприйняла підписання цього договору і його ратифікацію як серйозну поразку Москви. На думку російських політологів, цим документом було юридично закріплено відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій та утвердження російського народу як розділеної нації.

Лінгвістичні маніпуляції виглядають значно більш небезпечними, коли на їхній основі приймаються важливі соціально-політичні рішення, розв'язуються війни та знищуються народи. У пропагандистському фільмі «Миропорядок – 2018» російський президент прямо ототожнює «Росію» та «СРСР», посилаючись на те, що навіть за кордоном СРСР називали «Советская Россия». Тоді для кожного має бути зрозумілим, що йдеться про «геополітичну катастрофу» внаслідок якої «Росія» втратила чверть території, половину населення і майже половину промислового та військового потенціалу. Однак насправді, якщо не підмінювати поняття, слід визнати, що Росія у вигляді РРФСР залишилась у тих самих кордонах і з тим же населенням і фактично нічого не втратила. При цьому воля народів, на яку посилаються рядки Державного гімну СРСР,

згідно з якою його начебто було й створено, для російських політиків нічого не важить, якщо ця воля народів спрямована на вихід із СРСР.

Невід'ємною складовою ідентифікаційних переконань російської політичної еліти і значної частини населення РФ було розуміння СРСР як суто російської держави, у якій національні республіки вважались тимчасовим і формальним явищем. У підсвідомості росіян глибоко вкорінений *комплекс вищості* щодо інших народів СРСР, яких вважають малорозвиненими, а іноді й зовсім дикунами. Неросіян у побуті називали зневажливо «нацменами», вони були якимись «чужими». Та, оскільки від правильної ідентичності багато що залежало в механізмах соціальної адаптації (кар'єрне зростання, соціально-психологічний комфорт тощо), зрозумілим стає прагнення представників нацменшин перетворитися на «своїх» у середовищі вищої еліти через механізми русифікації. Фактично уявлення про розподіл народів і етносів на «вищі» і «нижчі» створювало соціальні передумови формування ідеологем фашистського або радикально-нацистського типу¹⁶⁵.

Усе це пояснює, чому подолання шоку від руйнування СРСР та проголошення незалежності його республіками для населення РФ рушило шляхом відштовхування від реальності, втечі від неї у зручніші для підтримання власної значущості міфи. Однак вагомішою причиною все ж варто вважати загальну налаштованість російського суспільства, в якому століттями формувалися ментальні стереотипи панування і підлеглості, підданства і вищості. Натомість засади свідомого громадянства та уявлення про рівність прав у широких верствах населення РФ досі перебувають у зародковій стадії.

4.2. Когнітивний імперіалізм

Імперський дискурс має досить значний потенціал консолідації. Він надає механізми простих рішень складних питань виживання та досягнення добробуту. Усіх благ можна досягти не через наполегливу працю, підприємництво і творчість, а шляхом підкорення інших народів і застосування силових засобів у внутрішньому житті. Однак панування за допомогою сили вимагає постійної підтримки силового потенціалу та використання всіх можливих засобів руйнування гори-

¹⁶⁵ Досить детально про джерела та процеси становлення російського фашизму пише у своїй праці американський дослідник Вальтер Лакер (див.: Laqueur, W. (1993). *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*. New York: Harper Collins Publishers. 318 p.).

зонтальних зв'язків і форм солідарності, які виникають серед нижчих рівнів суспільства. Імперія потребує потужних механізмів забезпечення єдності пануючої верстви – аристократії або олігархії, але не терпить солідарних структур населення.

Геополітичний простір імперії. Від того, в чому саме суспільство бачить корені своєї єдності, залежить форма його консолідації. У Росії поширена точка зору, що їхня країна становить унікальну духовну спільноту, складену з багатьох етносів, і ця єдність склалась історично як модель мирного співжиття та колективної безпеки. Однак насправді за декларуванням принципів соборності та міжетнічного діалогу упродовжується принцип асиміляції народів. Смысл російської історії виглядає як переможний рух до великодержавного панування над іншими народами у світових масштабах.

Імперське спрямування екзистенційного базису держави вимагає відповідної соціальної організації з ієрархічно побудованою, централізованою владою, якою керує великий вождь – організатор перемоги над силами зла та побудови щасливого життя. Масштабність мети робить несуттєвими та дрібними відмінності між різними типами історичних форм російської держави – Російська імперія, Радянський Союз або Російська Федерація. У міфологічній свідомості простір і час стискаються в одну точку, у якій поєднуються всі тотожності та розмиваються суперечності. Оскільки таким чином визначена історична доля Росії, населенню країни пропонується терпляче зносити всі випробування та діяти відповідно до цієї даності, тобто вести справедливу, з їхнього погляду, війну з усім світом, захоплювати нові простори й підкоряти інші народи.

Євразійський простір як геополітичне утворення з високим рівнем гетерогенності складових елементів може утримуватись у вигляді імперської держави лише за допомогою жорстких силових засобів. Імперія формувалася шляхом війн і насильницьких загарбань, іноді відкритих, а частіше замаскованих під «добровільне приєднання». Тому її розпад можна трактувати як органічний процес звільнення пригноблених народів від колоніальної залежності та як природне національне самовизначення.

Екзистенційний базис російської (радянської) імперії становить *колоніальна модель організації*. У її просторі можна виокремити метрополію з функціями центру влади, що вважає себе носієм цивілізаторських

амбіцій, та колоніальну периферію як об'єкт експлуатації. При цьому російське населення центральних областей залишається об'єктом гноблення, на що часто посилаються противники колоніальної концепції – усі страждали однаково. Насправді соціальне гноблення на периферії імперій більшою мірою обтяжене гнобленням національним, через що населення додатково страждає від процесів асиміляції та русифікації. Так само не спрацьовує й аргумент, буцімто практика залучення представників національних еліт до управління імперією та творення спільної культури на російській основі свідчить про соборний характер держави. Для будь-якої імперії – це звичайна практика, покликана приручити та поставити собі на службу найбільш талановитих представників національних окраїн.

Ідеалізувати імперію як соборну державу, в яку народи входили за власним бажанням, зважаючи на величезні переваги російської культури та переймаючись цінностями руської православної віри, означає сильно грішити проти історичної істини. Союз народів – камуфляж системи імперських відносин, оскільки гетерогенні елементи не можуть триматись укупі інакше як через систему насильства, прикритого ідеологічним флером. Найбільш гомогенною частиною імперського простору можна вважати «внутрішню Росію», точніше Московію, утворену територіями центральних та північно-західних губерній імперії. Із XVI ст. цей простір традиційно населений мешканцями Московської держави, які дотримуються усталеної православно-російської ідентичності попри слов'янське, угро-фіннське чи татаро-монгольське етнічне походження.

Просування росіян на Південь та на Схід у напрямку Сибіру створювало феномен «Росії зовнішньої» – простору російської колонізації подібно до того, як іспанці, французи й англійці опановували простори Нового світу, знищуючи та асимілюючи місцеве населення. Засвоєння південних степів та сибірської тайги надавало можливість розширювати простір Московської держави, при цьому зберігати ідентичність і не розчинялись у нечисленному місцевому населенні. З плином часу посилення російського елементу та активна асиміляція мали звести нанівець різницю в самоідентифікації місцевого та прибулого населення. Цьому також допомагало й насильницьке переселення та створення умов відпливу місцевих етносів в інші регіони.

Особливий тип побудови гетерогенного імперського простору становили країни Кавказу і Центральної Азії, населені народами із старо-

давніми культурними традиціям та власним досвідом державності. Їх перебування у складі Російської імперії можна порівняти зі станом Індії як Британської колонії. Розвинені народи неможливо колонізувати шляхом переселення або швидко їх асимілювати. Над ними можна лише панувати, поступово привчаючи до думки, що їхнє існування можливе лише під владою Москви. Проте власний екзистенційний базис цих народів не пов'язаний із московською владою, яку можна було терпіти хіба що з огляду на існування інших зовнішніх загроз. Входування України та Грузії у склад московської імперії було зумовлене, зокрема, сподіваннями на допомогу в протистоянні агресії з боку інших країн. Однак, маючи розвинену національну самосвідомість, ці історичні народи готові були нести великі жертви, відстоюючи власну самобутність.

На західних теренах московська експансія зіштовхнулася з народами та державами більш розвиненими в економічному та культурному сенсі, аніж населення московського царату. Це Україна, Польща, країни Балтії, Фінляндія. Їхнє завоювання сприяло європеїзації імперії, яка з часів царя Петра I почала адаптуватися до європейських звичаїв, намагаючись поступово змінювати свою азійську ідентичність. Петровські реформи проводились у напрямі формування нового екзистенційного базису московської держави, перетворюючи її на державу петербурзьку.

Однак, оскільки із самого початку московська імперія будувалася як суто азійська, східна деспотія, її прилучення до європейської цивілізації виглядало, скоріше, як маскування, щось зовнішнє, що істотно не могло докорінно змінити її азійську (золотоординську) за генезою ідентичність. Симбіоз гетерогенних цивілізаційних форм ідентичності надавав підстави твердити про особливий російський (євразійський) шлях розвитку, на відміну від європейського, що підживлювало нескінченні суперечки головних ідеологічних течій імперії – «західників» та «слов'янофілів». Як зазначає Раймон Арон, в історичному плані режим бюрократичної ієрархії – це режим царської імперії, а зв'язок між державою та релігією є частиною традиції. Росіяни щодо Заходу завжди мали подвійну позицію, що властиво і більшовицькій владі, – прагнення наздогнати Захід із одночасним його засудженням¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Aron, R. (1987). *Democratie et totalitarisme*. Paris: Gallimard. P. 310.

Якщо протягом трьох століть в імперії і впроваджувалися час від часу соціально-економічні та політичні новації, які мали би посилити європейську складову її ідентичності та наблизити до європейського цивілізаційного рівня, то рано чи пізно азійська складова брала верх і продовжувала домінувати відповідно до головного принципу організації свого суспільного життя як східної деспотії – верховенства влади над законом і правом, що докорінно суперечило принципам європейського порядку, затвердженим у модерну добу. Тому і європейські складники імперії відчували себе під своєрідним татаро-монгольським гнітом, визволення від якого однозначно сприймалося як повернення у Європу та справжня модернізація європейського взірця.

Політичне об'єднання народів у межах імперії припускає існування автономних квазідержавних утворень при збереженні верховної влади імперського центру. За сприятливих умов імперія може розширятися шляхом приєднання інших територій, переважно за рахунок підкорення сусідніх народів. Підкорені народи в імперії можуть мати різний політичний статус.

Величезний простір Російської імперії був населений народами дуже різномірними за генезою, вірою, культурними традиціями, економічним укладом тощо. При цьому на імперських обширах був лише один з'єднуючий чинник – інститут імператора-самодержця. Населення імперії як політичне утворення феодального типу вважалося підданими російського царя, чим стверджувалася спільна політична ідентичність усіх мешканців як віропідданих. Дворянська аристократія імперії не дуже переймалася національними питаннями мови та культури, ідентифікуючи себе здебільшого з європейською аристократією, ніж із власним народом. Отже, коли в 1917 р. монархія була повалена, це стало вагомою підставою для перегляду відносин підлеглих народів із новою російською владою. Петербурзьку імперію знову фактично було перетворено на московське царство.

Додатковою підставою для відокремлення та політичного самовизначення націй після ліквідації монархії стало встановлення радянської влади із її досить сумнівною легітимністю не тільки в очах інших держав, а й серед народів колишньої імперії. Можна погоджуватись бути підданими православного царя, але не сприймати наднаціональну більшовицьку, переважно російську, владу, з якою іншим народам було важко себе ідентифікувати. Ще більше сумнівів щодо своєї легітимності викликає влада, побудована на насильстві. Радянську владу

насправді ніхто і ніколи фактично не обирав протягом усіх років її існування, отже, це була узурпація влади у чистому вигляді.

Через ліквідацію монархії значною мірою були зруйновані й формально-правові підстави, на яких та або інша країна приєднувалась до складу імперії. Угоди та міжнародні трактати, підписані царем-імператором, втратили свою правочинність, а населення регіонів імперії автоматично звільнялося від присяги. Зрозуміло, що загальноросійська політична ідентичність (підданство царю) втрачала смислове навантаження. Потреба збереження цілісності держави вимагала конструювання нової ідентичності, інших підстав для політичної консолідації, аніж принцип монархії. У російському просторі такий чинник був запропонований більшовиками. Це принцип, за яким усі народи колишньої імперії начебто «добровільно» об'єднуються у єдину державу, зберігаючи власну ідентичність у вигляді окремих національних держав або автономних утворень.

Сам по собі принцип добровільного союзу держав виглядає доволі привабливим і конструктивним. Прикладом його втілення може слугувати Європейський Союз. Але реалізація цього принципу у вигляді Радянського Союзу здійснювалася спотворено, силовим шляхом. По суті радянська «соборність» маскувала відновлення жорстко централізованої імперії, уже тоталітарного, а не монархічного типу. Оскільки об'єднання народів навколо Москви історично здійснювалося силовим шляхом, воно тільки таким чином і могло підтримуватися. Громадянська війна 1918–1923 рр., розпочата як війна «білих» та «червоних», переростає у серію війн із новими незалежними державами, що виникли на уламках імперії. Україна, Південний Кавказ, Центральна Азія були фактично знову завойовані, так само як пізніше країни Балтії та Молдова.

Внутрішні та міжнародні відносини інтернаціональної за формою і тоталітарної за змістом нової держави будувалися за імперськими взірцями. Російська імперія фактично була відновлена через створення системи залежних держав та псевдавтономій у вигляді СРСР. Такий міжнародний порядок мав бути поширений у світі через механізми світової революції. СРСР демонстрував ту парадигму міжнародних відносин, до якої прагнули більшовики, – планетарна держава, керована з Москви, що і було символічно закріплено у вигляді земної кулі під знаком серпа і молота на гербі СРСР.

За своїм екзистенційним базисом і типом ідентичності російська державність спроможна існувати лише як політичне об'єднання наро-

дів в імперському сенсі. Спроби розбудови російської держави на демократичних засадах, які робилися з проголошенням суверенітету Російської Федерації у 1990 р., та прагнення практичного втілення ідеалів добровільної соборності обернулися посиленням прагнень окремих автономних республік до більшої самостійності, що сприймалося як загроза дезінтеграції держави (Чечня, Татарстан та ін.). Зрозуміло, що це викликало зворотну реакцію з боку російської політичної еліти, яка згодом дійшла до переконання, що доцільно повернутися до апробованих століттями силових засобів утримання єдності народів.

Владна вертикаль імперського типу – базова структура солідарності російського соціуму. В очах населення будь-які злочинні дії влади (крадежі, корупція, насильство) завжди знаходять виправдання, оскільки у російській моделі порядку вони сприймаються як належне. Як помітив російський дослідник, дивна різноманітність і непередбачуваність у виконанні управлінських рішень була типовою рисою легендарного «сталінського порядку»¹⁶⁷. Викриття злочинів представників влади слабо впливає на загальне позитивне ставлення населення до системи в цілому. Головним для ментальності росіян залишається збереження самої владної системи як запоруки їхнього виживання.

Очевидно, що такий ментальний комплекс не може не входити у суперечність з іншими подібними системами, які мають певне державницьке та національне оформлення (або вимагають його). Система імперії визнає лише силовий шлях вирішення суперечностей через завоювання та асиміляцію. Визнати рівноправний статус інших народів означає надати поштовх процесам руйнування самої системи.

«Геополітична катастрофа». Виникнення нових незалежних держав на теренах колишніх радянських республік та існування автономій у просторі РФ видається росіянам чимось випадковим та історичною помилкою. Фактично за неросійськими народами в межах колишньої імперії не визнається право бути суб'єктами, тобто мати власну волю, розум, бачення, за якими вони могли би будувати власну поведінку і визначати своє майбутнє. У цьому просторі єдиною правдивою вважається лише російська великодержавна традиція. Росія зображується як соборна держава, утворена внаслідок природних процесів добровільного об'єднання народів навколо Москви. Тому

¹⁶⁷ Солонин М. Новая хронология катастрофы 1941. М.: Яуза: Эксмо, 2010. С. 159.

розпад імперії можна було трактувати лише як результат діяльності ворожих зовнішніх сил та підкуплених ними сепаратистів, розкольників, єретиків та інших ворогів народу.

У свій час офіційна радянська пропаганда трактувала процеси ліквідації європейських колоніальних імперій як дуже прогресивні. Москва надавала значні кошти на підтримку національно-визвольних рухів у країнах «третього світу». Лідерам світової соціалістичної імперії здавалося, що таким чином вони ослаблюють світову буржуазію і навертають постколоніальні держави до соціалізму, а фактично – до системи радянського імперіалізму. Але коли подібні національно-визвольні процеси розпочались у самій радянській імперії, суспільна свідомість виявилася не готовою прийняти нову реальність виникнення низки незалежних від Москви держав. Провину за дезінтеграційні процеси в СРСР було покладено на конспірологічні чинники, підступну політику США, штучний місцевий націоналізм тощо. Те, що насправді руйнування СРСР та утворення незалежних держав стало наслідком глибоких соціально-економічних процесів, котрі відбувалися протягом десятиліть, відкидалося з порогу як маячня інтелектуалів.

Трансформація імперських структур солідарності у добу «перебудови» в СРСР на більш демократичні соціально-політичні зв'язки через механізми виборчої системи та виникнення нових для радянської дійсності схем солідарності у вигляді народних рухів та політичних партій ознаменувала перехід до нової якості політичного життя, до поступового формування нового екзистенційного базису держави. Однак згодом у РФ та низці інших пострадянських країн відбулося перетворення імперських структур на ще більш авторитарні, хоча й на національному ґрунті.

Нежиттєздатність тоталітарної системи, створеної ще в сталінські часи, була усвідомлена лише частиною політичної еліти та інтелігенції. Серед широких суспільних верств розуміння критичного стану справ у країні поширюється лише наприкінці 80-х років ХХ ст., коли розпочинається процес перебудови та частково розкривається правда про справжнє минуле радянської держави. Однак розпочатий тоді реформаторський процес пішов радше в напрямі удосконалення старої системи і не мав на меті зруйнувати її як таку. Розпад СРСР був прямим наслідком краху політики половинчастих реформ, яка була принесена в жертву владним амбіціям політичних угруповань.

У той час, коли Західна цивілізація з її принципами інтенсивного розвитку продуктивних сил та захисту прав людини створювала нові

можливості для подальшого динамічного поступу, радянське суспільство, орієнтоване на споживання ресурсів, вичерпувало рештки природного потенціалу екстенсивного самовідтворення. Потреба збереження системи влади стояла на перешкоді формуванню нового рівня можливостей, що спрямували б творчу енергію на протистояння викликам сучасності. Гальмування розвитку творчих потенцій людини врешті-решт призводило до стримування економічного та соціального прогресу. Стан пригальмованої цивілізації, у якому перебувала країна, визначався відлученням від світових процесів, що було підкріплене загальною дезорієнтацією широких верств населення щодо власних потреб і можливостей.

Суспільно-економічна система радянської версії соціалізму, побудована навіть всупереч вихідним настановам соціалістичної ідеології, обслуговувала не потреби людини, а головним чином військово-промисловий потенціал держави. Неминучість та бажаність війни були підспудними мотивами організації і функціонування радянської влади. Мілітаризація суспільно-економічного життя здійснювалась за допомогою командно-адміністративної системи, елементами якої були партійно-державний апарат, зрощений із керівництвом великих підприємств, та ідеологічна інформаційна обробка свідомості людей.

Соціально-економічні перетворення у пострадянському просторі набували викривлених форм, пов'язаних зі зрощенням владних відносин із бізнесовими. Разом з тим, об'єктивний процес становлення ширших прошарків середнього класу, з яким зазвичай пов'язують формування засад громадянського суспільства, мав поступово перетворити психологію підлеглості на менталітет громадянина, що, у свою чергу, означало би перехід проімперського мислення в маргінальний стан.

З іншого боку, одвічно слабкий у Росії зв'язок влади з керованим нею суспільством став ще примарнішим. Правлячий прошарок відокремився від решти суспільства, котре відповіло йому тим, що зайнялося своїми приватними справами. Мовчазна більшість не була готова діяти на користь якоїсь політичної сили. На цьому тлі надто реальною стає перспектива крайніх авантур з боку ультраправих, ультралівих сил, сепаратистів тощо.

Неможливість у нових історичних умовах керувати економікою з єдиного центру стимулювало наростання відцентрових тенденцій у регіонах, а місцеві партійно-політичні еліти для обґрунтування своєї влади взяли на озброєння національно орієнтовані ідеї замість відки-

нутої ідеології комунізму. Процеси суспільно-економічних перетворень були перенесені на рівень окремих республік.

Маючи абсолютну впевненість у своїй владі, радянські партійні лідери не надавали великого значення зовнішнім формам організації владних відносин на рівні державних структур, зокрема схемам територіального упорядкування та розмежування. Національні республіки та автономії утворювалися або ліквідовувалися, коли це здавалося доцільним партійним вождям з огляду на зручність управління територіями або відповідно до політичної кон'юнктури. Але, коли імперія впала, адміністративним кордонам було надане значення міждержавних, що виводило питання їхнього статусу на рівень міжнародного права.

Ліберально-демократичні кола російського суспільства ставилися досить толерантно до можливості відокремлення деяких радянських республік, як-от країни Балтії, що мали досвід незалежного існування після краху Російської імперії. Їх введення до складу СРСР у 1940 р. пов'язане з пактом Ріббентропа – Молотова, було справедливо засуджене світовою громадськістю як змова двох тоталітарних режимів. Перебуваючи у складі СРСР, вони сприймалися як найбільш європейські серед інших республік, і як чужі – на євразійському просторі. Їхнє відокремлення розумілося як утворення ще однієї Фінляндії – своєрідного віконця до Європи. Не викликав великих переживань і відхід республік Середньої Азії та Південного Кавказу. Однак варіант відокремлення України та Білорусі від Росії розглядався як нонсенс, оскільки в російських уявленнях їхні громадяни вважалися єдиним народом з великоросами. Такий розвиток подій означав би, як уявляли в Росії, радикальний підрив засад російської ідентичності.

Політичній верхівці з кінця 1980-х років було зрозуміло, що економічні та політичні відносини центру та периферії великої імперії є серйозними чинниками дестабілізації ситуації в СРСР. Егоїстична політика Москви в умовах падіння економіки провокувала й відповідні кроки з боку національних республік. Розпочатий у 1991 р. Новоогарьовський процес щодо підготовки нового союзного договору, з одного боку, мав на меті зменшити вплив радянських республік шляхом надання автономіям рівного з ними статусу суб'єктів договору, а з іншого – запобігти реалізації права союзних республік на вихід із Союзу, що вже тоді було актуалізовано з проголошенням курсу на незалежність Латвії, Литви, Естонії та з процесами суверенізації інших республік, включно із самою Російською Федерацією.

Основний зміст процесу набуття суверенності радянськими республіками полягав в утвердженні позиції, згідно з якою республіканські закони або рішення мають пріоритет над союзними, тоді як союзні закони приймаються лише після затвердження на республіканському рівні. За принципом здорового глузду це означало відмову від влади імперського центру. А т. зв. «парад суверенітетів» у 1990–1991 рр. можна вже розуміти як процес проголошення фактичної незалежності радянськими республіками, завершений з формальною констатацією остаточної ліквідації СРСР у грудні 1991 р.

У ситуації прискороеного реформування економічної системи Союзу, яка проводилась у дискримінаційний щодо союзних республік спосіб, особливо в галузі фінансово-грошового обігу, а також з огляду на проголошення Державним комітетом з надзвичайного стану (ДКНС) у серпні 1991 р. надзвичайного стану Україна мала подбати про власне виживання і проголосити остаточне відокремлення від радянської імперії.

Збігнєв Бжезінський, аналізуючи ситуацію навколо розпаду СРСР, доходить висновку, що тут ідеться про непересічне явище світової історії, а саме – про розпад трьохсотрічної Російської імперії. Появу незалежної України на політичній карті Європи політолог вважає подією, рівнозначною возз'єднанню Німеччини, подією, яка радикально змінює геополітичний ландшафт Східної Європи¹⁶⁸. Майбутнє Європи та світової цивілізації, на його думку, залежить саме від чіткої позиції Заходу в питанні ставлення до країн, що виникли на уламках цієї імперії. Зокрема, зазначає політолог, будь-які спроби Росії ізолювати і знову підкорити Україну за допомогою московського оплоту в Криму повинні розглядатись як привід для масштабної допомоги з боку Заходу.

Міф великодержавності. Чи не найбільш важливим елементом радянського менталітету нарівні із комуністичною утопією була ідея великодержавності. Саме на догоду ідеалам світового панування під гаслами пролетарського інтернаціоналізму населенню СРСР та інших країн системи соціалізму пропонувалося приносити у жертву власний добробут, а часто і своє життя. Ідея досягнення утопічного комуністичного раю явно програвала у своєму значенні та впливах на мізки населення порівняно з великодержавною ідеєю.

¹⁶⁸ Brzezinski, Z. (1996). Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. In: *Ukraine in the World: Studies in the International Relation and Security Structure of a Newly Independent State* (Ed. by Lubomyr A. Hajda). Cambridge, Massachusetts. Harvard University. P. 4.

Процеси міфологізації російської історії мають у своїй основі уявлення про трансісторичний рух до великодержавного панування над іншими народами, що потребує відповідної соціальної організації з ієрархічно побудованою, централізованою владою, якою керує великий вождь – організатор перемоги над силами зла, та гарант стабільних умов життя. Масштабність мети робить несуттєвими та дрібними відмінності між різними історичними модифікаціями держави – Золота Орда, Московська держава, Російська імперія, Радянський Союз або Російська Федерація. У міфологічній свідомості простір і час стискаються в одну точку, де поєднуються всі тотожності та розмиваються суперечності.

Великодержавницька ідея – ідеологічний міф, потрібний, щоб затвердити у свідомості людей стереотип імперської єдності. Соціальні зв'язки та процеси комунікації в імперських утвореннях мають викривлений характер, бо на них впливають створені задля підтримки влади міфологеми.

Імперське мислення виходить з настанови, що певна окрема нація приречена бути панівною, нести місію цивілізації серед відсталих народів, домінувати у великому просторі, спираючись на військову силу. При цьому, якщо культура підкорених народів насправді є розвиненішою, то для імперської державності вигідно її знищувати або всіляко принижувати до рівня побутової, відсталого, селянської, ігноруючи її справжні здобутки світового рівня.

У Росії домінують стійкі уявлення про її особливу місію щодо інших народів. Московські політики за інерцією свого геополітичного мислення продовжують вважати пострадянські країни своєю «зоною відповідальності», тобто сферою домінування, що на практиці, за уявленнями Кремля, означає право втручатись у внутрішні справи нових держав, включаючи застосування збройної сили під приводом захисту «співвітчизників» або «російськомовних» громадян в інших країнах. Таке право, як уже зазначалося, зафіксовано в офіційних документах РФ стратегічного характеру.

Соціальним носієм міфу є цілком визначена суспільна верства – чиновники-феодала, армійська верхівка, спецслужби, чиновницький апарат. В умовах Московської держави прошарок «номенклатурної» верхівки виростає з опричників царя Іоанна та підручних Петра I. Їхній добробут залежить не так від служіння своєму народові, як від прихильності начальства, вищої влади, від місця в системі влади. Час від

часу змінюється зовнішнє забарвлення міфології, але головним принципом залишається сила держави, її могутність, спроможність до поширення влади на інші народи й території.

У ХХ ст. міф великої держави одягнувся в одяжі комуністичної ідеології, поставивши за історичну мету досягнення царства соціальної справедливості, але суть його залишалась тією самою – система насильства заради збереження влади. Попри утопічні цілі, що ставили перед собою фанатики перевороту жовтня 1917 р., об'єктивно їхні дії мали результатом відновлення імперії. Коли стало зрозумілим, що насправді йдеться про розбудову «червоної імперії», самих революціонерів просто знищили, залишивши тільки створену ними зовнішню міфологічну оболонку.

Російські більшовики трактували принцип самовизначення націй як буржуазний і протиставляли свій пролетарський інтернаціоналізм ідеї національної держави, так само як і імперсько-шовіністичному принципу «єдиної і неділимої Росії». Для умов багатонаціональної держави більш прийнятним став класовий принцип, який у широкому розумінні не зводиться до протистояння буржуазії та пролетаріату, але набуває масштабів боротьби трудящих мас, бідноти з усіма іншими прошарками населення, які володіли власністю та вважалися забезпеченими. Підтримка такого широкого і ледве окресленого фронту соціальної конфліктності стає виграшною для більшовицького попудлізму.

Для комуністичного режиму важливо, щоб його сприймали не у сучасному актуальному вигляді, а у вимірі майбутньої іпостасі, оскільки цей режим презентує себе та цілі, які він проголошує, не стільки діями у сучасності, скільки власними уявленнями про себе¹⁶⁹. Відповідно до цих уявлень будується і хронотопічний міф як рух історії до визначеного стану комуністичного раю.

Якщо в часовому вимірі смисловим осередком комуністичного міфу було визначено пріоритет побудови майбутнього суспільства добробуту, то у вимірі просторовому комуністичний дискурс формується навколо опозиції «Центр – периферія», де позицію смислового центру надано Москві, яка здійснює еманацию смислу в усі кінці світового простору. В міфологічно побудованому суспільстві Центр завжди має значення сакрального осередку, що вміщує в себе весь сенс буття спільноти. Будь-яке відхилення від встановленого Центром порядку

¹⁶⁹ Aron, R. *Democratie et totalitarisme*. P. 159.

може бути трактоване як замах на засади існування суспільства, а тому такі прагнення неодмінно викликають силову реакцію з боку влади.

На сьогодні усвідомлення дійсного стану речей вкрай необхідне, щоб не потрапити в полон до нових міфологічних схем, які створюються у вигляді новітніх спроб обґрунтування імперської влади за допомогою ліберальних і демократичних формул. Мета поєднати демократичний устрій, прагнення до свободи з принципом імперським, антидемократичним по суті, виглядає неможливою і абсурдною, однак такий міф «демократичної імперії» може мати поширення в різних верствах населення, які ще не набули достатньої політичної культури.

Великодержавні амбіції Москви зберігають живучість ще й з огляду на успадкований нею статус ядерної держави та місце постійного члена Ради Безпеки ООН. Разом з цими ознаками великої держави росіяни прагнуть зберегти й основні принципи радянської зовнішньої політики, зокрема у ставленні до сусідніх народів. Зовнішньополітична доктрина Кремля щодо близького зарубіжжя має досить чітке формулювання: Росія вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою захисту інтересів російськомовних громадян.

Російська політична еліта, особливо її військово-політичний істеблїшмент, утворена переважно з представників і наступників старої радянської еліти з її менталітетом та стратегічними настановами. Тільки замість комуністичних ідеологем вони перейнялися ідеями національно-патріотичними, великодержавницькими за змістом. З таких позицій утворення нових незалежних держав від країн Балтії до Центральної Азії виглядає як відторгнення російських територій, позбавлення Росії її геополітичних переваг, її могутності. Тому стратегічна перспектива російської держави має полягати, на думку російського політикуму, у відновленні колишньої системи панування.

Подібним чином імперськими ідеологемами просякнута й російська інтелектуальна та культурна еліта, не кажучи вже про представників московської православної церкви. Значення соціальних впливів демократичної інтелігенції, яка зростала на традиціях дисидентства та боротьби за права людини і яка значною мірою посприяла ідеологічному оформленню реформ на початковому етапі становлення російської державності, згодом зійшло до маргінального рівня. Домінуючими в російському інтелектуальному середовищі виявилися також ідеї, замішані на великодержавницькій основі.

Російській імперській комплекс є еклектичною ідеологічною системою, яка намагається стверджувати легітимність існування «єдиної та неподільної Росії», спираючись переважно на аргументи історичної та геополітичної доцільності. У російську ментальність глибоко, на рівні підсвідомості, вкорінене переконання щодо реальності існування Росії як великого геополітичного простору, який населяють переважно «русские», тоді як усі інші народи – це національні меншини, які рано чи пізно будуть зрусифіковані. Параметри великоруської ідентичності вихувалися історично протягом усього існування імперії, тоді як інша національна ідентичність суворо пригнічувалася за допомогою репресивного апарату та механізмів асиміляції – заборонялися національні мова, культура, політичне життя тощо.

Когнітивна стратегія імперії. Російське політичне мислення створює цілий комплекс *когнітивної зброї* та *геополітичного менталітету*: великодержавність; звеличування власної духовності (на противагу хибному прагматизму та раціоналізму); месіанізм (який вимагає аскетичної поведінки та нових жертв, начебто їх було замало в тоталітарній Росії); протистояння Заходові (буржуазний імперіалізм); пошук консолідуючих схем інтеграції гетерогенних елементів у межах Росії; формування нової людини (вже не комуністичної, а якоїсь патріотичної або православної) тощо.

Реалізуючи стратегічну політику когнітивної агресії завдяки методам маніпулювання, досить легко можна збурювати реваншистські патріотичні настрої та спрямовувати емоції на пошук зовнішнього ворога. На цій основі виникає також суто російський феномен націонал-більшовизму (фактично нацизму або фашизму). Симбіоз націоналізму та комунізму – своєрідний спосіб подолання шоку від розвалу СРСР та краху радянського варіанта імперської ідеї. Російський фашизм поступово стає офіційною ідеологією російської держави і є засобом обґрунтування агресивних дій проти сусідніх країн і світової спільноти в цілому.

Перед народами у просторі, контрольованому Москвою, поставала альтернатива – або щезнути внаслідок асиміляційних процесів, або боротися за національно-культурні права, які можуть бути більш надійно захищені власною політичною організацією у вигляді держави. Федеративний устрій у російських умовах не надає таких гарантій, оскільки влада для свого зміцнення зацікавлена в асиміляційних процесах. Центр створює загрозу правам національних автономій. Останні,

зі свого боку, завжди тяжітимуть до поглиблення своїх політичних прав та більшої незалежності від Центру, про що свідчать процеси в Чечні, Татарстані та інших автономіях.

Загальним трендом та актуальною потребою світових процесів сьогоdnішнього часу є децентралізація, тобто перенесення центрів економічного й соціального розвитку на регіональний та місцевий рівні. Зменшення повноважень Центру неодмінно призводить до економічного зростання та посилення національно-визвольних процесів у регіонах. Відчуваючи загрозу дезінтеграції країни, ситуацію можна утримувати лише політичними засобами узгодження інтересів Центру і регіонів або силовими репресивними засобами, шляхом асиміляції, війн або знищення народів.

Якщо обрано шлях *внутрішнього імперіалізму* у вигляді підкорення народів централізованій системі управління, то процес поступово переходить і в *зовнішній імперіалізм*, що виявляється у формуванні в сусідніх державах зручного керівництва, яке є незалежним лише за назвою, а насправді підкорюється наказам із Кремля. Система васальної залежності низки пострадянських держав від Москви мало чим відрізняється від подібної практики, яку керівництво СРСР встановлювало у країнах соціалістичного табору або щодо низки держав третього світу.

РФ на сьогодні фактично залишається унітарною державою, зберігає риси імперії, побудованої за принципами вірнопідданства верховному правителю і системи покровительства та неформальної залежності. Уся влада на місцевому рівні формується шляхом призначень з Москви за ознакою особистої відданості вождям. У регіонах призначаються «смотрящіє» за порядком, тобто за порушеннями прерогатив Центру – своєрідне «око государеве». З приходом до влади в Україні проросійських сил у 2010–2013 рр. подібна система наполегливо впроваджувалась і в країні, що мало підготувати відновлення її статусу васальної держави під протекцією Москви.

Деякі представники російської інтелектуальної еліти все ж усвідомлювали хибність того шляху розвитку, який обрала для себе країна протягом ХХ ст. Унаслідок краху двох масштабних проєктів (самодержавство та соціалізм) країна фактично втратила потенціал прогресивного розвитку, залишаючись найбільшою за територією, однією з найбагатших на ресурси та маючи значну кількість населення. Володіючи другим у світі за потужністю оборонним потенціалом, РФ залишається економічним карликом. За науково-технічними показниками прогресу РФ

відстає на десятки років від розвинених держав, а її економіка має переважно ресурсну орієнтацію, хоча на початку ХХ ст. країна входила до п'ятірки найбільш розвинених країн світу. Провину за такий стан речей несе економічна система соціалізму, однак вплинули на ситуацію й тривала політична боротьба за владу, революції та терор щодо власного населення.

Організація влади у державній системі СРСР була побудована таким чином, щоб на поверхні демонструвати всі принади соціалістичної демократії, побудованої начебто згідно із найбільш прогресивною у світі конституцією. Насправді влада трималась на потужному репресивному апараті й механізмах тотальної дезінформації власного населення. Готуючись до війни, можна було декларувати політику мирного співіснування, а, здійснюючи таємні підривні операції в інших країнах світу, водночас проповідувати принципи невтручання у внутрішні справи, тощо. Радянська влада провадила підривну діяльність у розвинених державах, зокрема через структури комуністичного інтернаціоналу, нарощувала гонку озброєнь, підтримувала лояльні до Москви режими в країнах «третього світу» тощо.

Проросійська (промосковська) орієнтація частки населення у нових державах здавалася найбільшою об'єднуючою силою для комуністів, православної церкви, політичних та культурних прошарків, частини бізнесових кіл, особливо тих, що пов'язані із російськими енергоносіями, та ін. Всюди, де ці елементи набували значної переваги, Москва намагалася створити орієнтовані на неї політичні структури та громадські об'єднання, а також, переважно за допомогою своїх збройних сил, – автономні та квазідержавні утворення, що перебувають у стані перманентного конфлікту з владою нових незалежних держав.

Стратегія реінтеграції імперії. Спираючись на історичний досвід існування народів на теренах російсько-радянської імперії в останнє століття, Москва покладає надії на те, що колесо історії поверне в інший бік, а отже, процес регенерації імперії слід підштовхувати у потрібному напрямку за допомогою відповідної політики. Важливою рисою такої схеми стає створення якомога більшого хаосу в країні шляхом дестабілізації влади, руйнування структур, що підтримують усталений порядок.

Загальна стратегія полягає у руйнуванні існуючої форми організації імперії з тим, щоб пізніше її відновити у новій якості та під іншою на-

звою, але з ідентичним змістом. Так, самодержавство, знищене внаслідок лютневої революції 1917 р., через загальний хаос і дестабілізацію відновлюється у значно жорсткіших формах у вигляді більшовицької диктатури. У сучасній історії руйнуванню підлягла радянська імперія, але з тим щоб реанімуватись у формі модернізованої авторитарної держави.

Загальний процес розпаду держави на окремі складники потрібен, щоб населення відчуло хаос бездержавного існування, ситуацію війни всіх проти всіх з неодмінним домінуванням кримінальних елементів. Така ситуація мала місце після державного перевороту більшовиків у жовтні 1917 р., коли була проголошена влада рад усіх рівнів. Це призвело до повного безладу в системі державного управління, перерозподілу власності, безчинств озброєних солдатів та матросів, розкрадання власності, землі та нерухомості експлуаторських класів. Відповідна реакція населення у вигляді потреби в сильній владі зробила можливою жорстку диктатуру більшовиків і значно більшу централізацію влади, аніж за часів царату.

Громадянська війна між «білими» та «червоними» у 1918–1922 рр. фактично відбувалася між двома моделями реінтеграції імперії – консервативною та більшовицькою. Друга модель перемогла завдяки застосуванню гібридної тактики: на поверхні – боротьба проти буржуазної експлуатації та самодержавного режиму за визволення націй, побудову соціалістичного суспільства, насправді – встановлення ще більш жорсткого режиму придушення народів та введення примітивних та значно жорсткіших форм експлуатації людини державою.

Більшовицький досвід громадянської війни був удосконалений у зовнішньополітичній практиці радянської влади, яка через численні канали впливу та підривної діяльності намагалася привести до влади прокомуністичні уряди і створювала світову соціалістичну систему, тобто свою систему світового панування. СРСР спрямовував величезні ресурси на підкуп політичних сил, ідеологічну обробку та економічну підтримку лояльних до себе урядів у країнах «третього світу», а в окремих випадках вдавався і до відкритої збройної інтервенції.

Процес деструкції радянської держави після розпаду СРСР також супроводжувався створенням ситуації нестабільності та хаосу. Відбувалося масштабне розкрадання суспільної власності у вигляді т. зв. «прихватування» та шляхом корупції. Носії влади на різних рівнях знаходять порозуміння з організованими злочинними угрупованнями. Політики,

що сповідували демократичні погляди, не маючи відповідної політичної культури та традицій, були некомпетентними в питаннях управління державою, потопали у словесних баталіях та боротьбі між собою. Прагнення до сильної влади набували більшого поширення серед різних прошарків населення. Пострадянська соціально-політична модель набула вигляду *кланово-олігархічного устрою*, за якого бізнес і влада щільно переплетені і взаємно підтримують одне одного.

Обґрунтування Москвою політики формування нових інтеграційних схем для колишньої імперії свідчило про пошуки нових моделей прив'язування незалежних держав до російських інтересів після розчарування в можливостях СНД як проімперської структури. Певний час свої амбіції щодо збереження цілісності пострадянського простору Москва прагнула вирішувати за допомогою тиску на рівні двосторонніх відносин.

Наприкінці 1990-х років після завершення підготовчого, деструктивного періоду російська політична еліта приступає до реконструкції імперії, усуваючи від влади політиків демократичної орієнтації. Спочатку робиться спроба формування імперії на економічних засадах шляхом просування різних проектів реінтеграції пострадянського простору – розвитку структур СНД, ЄврАзЕс, Митного союзу тощо. Майже всі проекти спрямовані насамперед на Україну, оскільки Москва чітко усвідомлює, що без України жодна імперія у цьому просторі є неможливою.

На думку Джорджа Фрідмана, Україна та Білорусь мають для Росії надзвичайно важливе значення. Він зазначає, якщо, наприклад, Україна вступатиме у НАТО, для Москви це вважатиметься смертельно небезпечним, оскільки втрачається стратегічна глибина території, яка завжди рятувала Москву від остаточної поразки і загибелі як держави. Тому Кремль усіляко буде прагнути втримати Україну у власній зоні домінування і заперечувати можливості реалізації прозахідного курсу ¹⁷⁰. Автор ще у 2009 р. висловлював упевненість в тому, що в найближчі п'ять років Москва поглине Україну та Білорусь, а Росія повернеться до кордонів, що існували між двома світовими війнами. Це частково справдилося з приходом до влади промосковського режиму президента Януковича, але Фрідман усе ж не міг передбачити, що Україна, залишившись практично сам на сам із потужним ворогом, у 2014 р. спроможеться відстояти свободу, незалежність і свій цивілізаційний вибір.

¹⁷⁰ Friedman, George. (2009). The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century. P. 107. URL: www.mysearch.org.uk/website1/pdf/715.2.pdf

Більш слушними виявилися прогнози Бжезінського. Він задовго до подій 2014 р. писав: «Кремль і далі змушуватиме Україну вступити до “спільного економічного простору” з Росією... Водночас Росія намагатиметься таємно проникнути до українських спецслужб і військового командування, щоб Україна не змогла захистити свого суверенітету, якщо виникне така потреба. За сприятливих умов, а саме, коли США не будуть спроможні або відмовлятимуться від своєї ролі щодо підтримання порядку у світі, російські лідери врешті-решт наважаться на відкрите об'єднання, адже Європа змовчить на загарбання Білорусі, а Грузію вдасться залакати силою. Проте ця справа надзвичайно складна: доведеться застосувати силу та влаштувати економічну кризу в Україні, щоб українці спокійніше сприйняли офіційний союз із економічно стабільнішою Росією. Росія також ризикує спричинити запізнілі національно-визвольні повстання, зокрема на теренах україномовних Західної та Центральної України. Дедалі більше молодих українсько- та російськомовних людей цілковито підтримують суверенну Україну та вважають українську державність частиною її ідентичності. Отож, шанси, що Київ добровільно здасться Москві, зменшуються з плином часу, проте тиск нетерплячої Росії та байдужість Заходу можуть спровокувати конфлікт на самісінькому краю Європейського Союзу»¹⁷¹.

Передбачення вченого цілком справдилося як щодо російської агресії, так і щодо відстороненості США та байдужості Заходу. Але в Москві мало хто звернув увагу на такий момент прогнозу, як рішучість і спроможність українського суспільства до спротиву за несприятливої для нього міжнародної кон'юнктури. Як пізніше зазначив російський політичний експерт Андрій Піонтковський, чи не найбільша помилка російської влади полягала у розрахунках, що російськомовне населення півдня і сходу України радісно зустрічатиме російські війська як визволителів від «бандерівської окупації». Натомість Москва отримала серйозний спротив волонтерів з різних прошарків українського населення безвідносно до їхніх мовних орієнтацій.

Стратегічна політика Москви у пострадянському просторі була визначена ще в офіційно затвердженому стратегічному курсі у взаєминах із державами СНД у 1995 р., який було спрямовано на формування інтегрованого економічно й політично об'єднання пострадянських держав, тобто на фактичне відновлення Союзу під егідою Москви.

¹⁷¹ Бжезінський 36. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. С. 80.

У пізніших стратегічних документах стверджувалося право РФ здійснювати економічний, фінансовий, військово-політичний тиск у разі порушень прав російськомовного населення у нових державах, що розглядаються як сфера її переважних геостратегічних інтересів. Посилення впливу інших глобальних сил у цьому просторі розглядається як загроза її національній безпеці. Прагнучи домінувати в політичному й економічному житті пострадянських держав, Москва переслідує виключно власні інтереси. Колишні союзні республіки для неї в першу чергу – це сфера політичного ренесансу Російської імперії, і в другу чергу – джерела природних ресурсів та робочої сили, ринки збуту продукції, а також території, що відіграють комунікаційну функцію у виході РФ до європейських та азійських держав.

Маючи на увазі формування буферних зон у своєму оточенні, Москва була зацікавлена в інтеграційних процесах у межах колишнього СРСР з тим, щоб швидше відновити єдиний економічний, політичний, воєнний і військово-промисловий простір із спільною внутрішньою, зовнішньою та оборонною політикою. Водночас російські політики мали наміри підмінити ідею взаємовигідного економічного співробітництва у пострадянському просторі політико-економічною та військово-політичною реінтеграцією колишніх союзних республік.

Прихильники реінтеграції використовують риторику, що буцімто без російської військово-політичної присутності в державах СНД тут неодмінно розгортатимуться міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Однак, якщо конфлікти й виникали, то багато в чому не без безпосередньої або прихованої участі Москви. Придністровський конфлікт міг швидко вщухнути без підтримки російських військ. Через російське втручання Грузія отримала конфліктні ситуації в Абхазії та Південній Осетії. Азербайджан, відповідно, потерпає від російської підтримки вірмен у ситуації Нагірного Карабаху. Україна весь час незалежності перебувала під загрозою масштабного конфлікту в Криму.

Насправді теза про необхідність російської військової присутності в країнах СНД відповідала, скоріше, геополітичним амбіціям Москви, аніж інтересам безпеки пострадянських країн. Відновлення єдиного воєнно-політичного простору на теренах колишнього СРСР, реінтеграція імперії замість нормальної міжнародної інтеграції змусять нові держави брати участь у забезпеченні інтересів Кремля.

Економічною основою нової імперії мали бути різні форми енергетичної та фінансової залежності, масштабне проникнення російського

капіталу в колишні республіки, тоді як її політичні засади мали утворювати проросійські політичні партії та представники місцевої олігархії. З тактичною метою вважалося за доцільне стимулювати радикальні націоналістичні кола у нових державах, щоб створити жупел «нацизму» та «фашизму», яким можна лякати громадськість та дискредитувати країну в очах світової спільноти.

СНД як модель реінтеграції. Біловезькі угоди грудня 1991 р., які зафіксували розпад Радянського Союзу, у Москві не сприймалися як остаточне припинення існування імперії. Проголошення Україною незалежності виглядало для росіян незрозумілим і тимчасовим. Психологічно російському населенню легше було тлумачити смисл створення СНД як звичайну зміну назви СРСР.

Плутаючись у власних ментальних стереотипах, російська свідомість відчула справжній шок від подій серпня–грудня 1991 р., пов'язаних із проголошенням та підтвердженням Україною незалежності. Зрештою у намірах російського керівництва було лише косметично перебудувати відносини в межах пострадянського простору у форматі «Центр – периферія», але аж ніяк не по типу рівноправних і міждержавних. Після розвалу СРСР інерція мислення штовхала до постійного відновлення двоїстого характеру відносин у пострадянській дійсності. Замість СРСР на поверхневому рівні створювалися структури СНД як плацдарм для подальшої реінтеграції імперії.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) виникла як механізм розв'язання протиріч, що склалися в часи «перебудови» ще за умов колишнього СРСР між союзним Центром і периферією, яка складалася з радянських республік. Боротьба відцентрових і доцентрових тенденцій розвитку зумовила утворення нових держав із власним розумінням національних інтересів, тоді як функції Центру посіла одна з новоутворених держав – Російська Федерація, яка, проголосивши себе спадкоємницею СРСР, згодом почала спрямовувати свою політику в напрямку відновлення Союзу.

Восени 1991 р., коли ще проводилися переговори про нові форми економічного та політичного союзу республік колишнього СРСР, російський президент Борис Єльцин наголошував, що будь-який новий союз неможливий без участі України. Зустріч у Біловезькій Пущі мала на меті утримання України в рамках нової співдружності, хоча за тиждень до цього, а саме 1 грудня, в Україні відбувся референдум на підтверджен-

ня її незалежності. Збереження імперської політичної цілісності навіть у форматі СНД було для певних прошарків населення умовою збереження своєї ідентичності, нехай формальної та ілюзорної.

Замовчування українських подій (проголошення незалежності, проведення референдуму) у російських ЗМІ, які робили вигляд, що начебто нічого особливого не сталося, а потім спроби їх омислення відповідно до імперських настанов свідчать про те, що російська політична та інтелектуальна еліта, не кажучи вже про широкі маси громадян, опинилась у пастці між власними міфами та реальними фактами. Риторика «єдності» продукувала словосполучення типу «різати по живому», а риторика «зради» мала продовження в негативних поняттях, як-от «влада націоналістів», «етнократичні режими» тощо. Природно, що національні почуття в інших колишніх республіках росіянами трактуються як націоналізм, майже фашизм, тоді як свій націоналізм вони скромно називають «патріотизмом».

Пострадянські країни мали між собою мало спільного, окрім перебування у складі імперії. Вектори пріоритетних інтересів окремих країн усе більше набували відцентрового спрямування. Зростала критика в бік Москви, яка намагалася використати структури Співдружності у власних інтересах, нехтуючи інтересами інших членів цієї організації. Сподівання на створення ефективної моделі міждержавних економічних зв'язків не справдилися. В економічних органах СНД було закріплено російське домінування. Митна угода в багатьох випадках не спрацьовувала, а в торгівлі РФ з іншими країнами було утворено значні протекціоністські бар'єри, дискримінаційні щодо інших членів Співдружності. Залежність економік країн СНД від поставок з РФ остання використовувала для підвищення своїх цін значно вище світових або з метою політичного тиску. Все це змушувало держави Співдружності шукати інші варіанти щодо реалізації власних інтересів.

Деякою мірою існування СНД спиралося на спільне історичне минуле, яке склалося в умовах тривалого співжиття, та мало функцію підтримки почуттів солідарності населення пострадянського простору. Існувала також певна гуманітарна єдність у просторі колишнього СРСР, зокрема подібні системи освіти на основі російської мови, національно-російський білінгвізм, родинні зв'язки тощо. Було збережено режим вільного пересування через кордони, конвертованість документів про освіту й наукові звання, елементи спільного інформаційного простору тощо. Все це сприяло пом'якшенню шоку, викликаного ліквідацією

СРСР. З іншого боку, в пострадянському просторі набувала поширення гуманітарно-інформаційна гегемонія РФ (вимоги щодо захисту російськомовного населення, введення подвійного громадянства, тенденційність російських мас-медіа тощо).

З самого початку створення Співдружності виявилися дві протилежні моделі розуміння сенсу та перспектив її розвитку, пов'язані з боротьбою двох тенденцій у пострадянському геополітичному просторі – остаточне руйнування імперських засад його організації в процесі становлення нових незалежних держав або збереження єдності цього простору в якомусь оновленому, можливо, більш цивілізованому вигляді. Ці стратегічні моделі бачення мали свою онтологію у вигляді двох концепцій реальності: по-перше, Співдружність як форма цивілізованого «розлучення» колишніх радянських республік (позиція України та інших нових держав), по-друге, як проміжна форма майбутньої оновленої супердержави (позиція Москви).

Перша смислова модель набувала значення у процесах зміцнення незалежної України, її міжнародних позицій та забезпечення її внутрішньополітичної стабільності. Як і інші члени Співдружності, Україна дотримувалася політики неучасті в угодах, що не збігаються з її національними інтересами. Відтак Україна розширяла свою присутність у міжнародних організаціях, поширювала міжнародні контакти, визначала кроки на шляху європейської інтеграції та входження у євроатлантичні структури безпеки, намагалася розвивати двосторонні відносини з різними країнами світу.

Інша модель проявилась у спробах створити наддержавні структури Співдружності, у збереженні російської військової присутності в різних частинах колишнього СРСР, прагненні зробити пострадянський простір сферою виключно російського впливу, тобто вилучити його із системи повноправних міжнародних відносин. Структури СНД формувалися на поверхневому рівні як плацдарм для подальшої реінтеграції, а водночас прихильники імперії були у стані пошуку нових форм організації, зокрема шляхом підтримки та розвитку проросійських елементів у пострадянських державах на всіх рівнях суспільного життя, включаючи економічний, політичний, інформаційний і культурний простори.

В умовах поглибленої економічної кризи прибічники ідеї одержавлення СНД могли спиратися на значну підтримку населення нових незалежних держав, яке ще зберігало спогади про порівняно стабільні

економічні умови часів СРСР. Однак виявилось, що економічні (залежність від постачання енергоносіїв, відсутність альтернативних ринків збуту власної продукції тощо), соціально-політичні, міжособистісні зв'язки на пострадянському просторі не настільки вагомими, щоб нехтувати новими можливостями міжнародного співробітництва на угоду збереження зв'язків із колишніми складовими частинами СРСР.

Оскільки пострадянські держави формували власні уявлення про національні інтереси, у їхніх відносинах з Москвою накопичувалися економічні, політичні та правові суперечності, для вирішення яких політичний режим почав шукати позаекономічні та позаправові варіанти. Поступово ідея реінтеграції втрачає своє значення, а з переходом політики Москви до більш жорстких, силових засобів упокорення колишніх радянських республік (енергетичні війни з Україною, інтервенція у Грузії, вторгнення у Крим та Донбас) Співдружність остаточно стає суто формальним об'єднанням.

Можна по-різному оцінювати роль СНД у процесах, що відбувалися на пострадянському просторі в 1991–2014 рр., але слід погодитися з тим, що існування Співдружності все ж деякою мірою стало своєрідним *запобіжником більш гострих форм конфронтації*, які могли бути доведені до рівня збройних конфліктів. Цього, наприклад, не змогли уникнути колишні республіки Югославії при розпаді союзної держави. Свою роль зіграло й те, що Москва певний час плекала надії на «мирну реінтеграцію», і лише коли внаслідок революцій в Україні та Грузії ці сподівання виявилися марними, російська політична еліта перейшла до збройних засобів відновлення імперії. Отже, українська ідеологія «мирного розлучення» деякий час працювала достатньо продуктивно, і лише сплеск реваншистських амбіцій Москви призвів до теперішнього стану війни.

Стратегічні концепції реінтеграції. Реалізація ідеї створення у пострадянському просторі спільноти на взірець *європейської моделі інтеграції* навряд чи була можливою та доцільною. Насправді у розмовах про інтеграцію пострадянських країн ішлося про дещо протилежне – *інтеграцію євразійського зразка*, яка побудована на ідеях відновлення великої держави в пострадянському просторі, хоча й на інших ідеологічних засадах. Усі варіації інтергаціоністських ідеологем євразійської орієнтації мають багато спільного, оскільки побудовані на ідеї відновлення імперії.

Поширеною в останні роки у російських політичних та інтелектуальних колах стає *ідея «русского мира»*, пов'язана з уявленнями фундаменталістського інтеграціонізму російських націонал-патріотів, діячів московської православної церкви, прихильників «Великой России», які традиційно вважають українців і білорусів лише гілками великоруського етносу. Ідея інтеграції трьох держав побудована на уявленнях про їхню приналежність до єдиного культурного поля православно-слов'янської цивілізації та ностальгічних настроїв населення за радянським минулим. Оскільки РФ виступає як системний чинник інтеграції, три братні народи мають прилучатися до світової економічної системи не безпосередньо, а лише через Москву. Російські політики вважають цілком можливим включення Білорусі та України до складу РФ на правах автономних республік або окремих областей.

Зі свого боку, ліві політичні сили в РФ прагнули до повернення своєї влади й до відновлення засад комуністичного суспільства під егідою того ж московського Центру, з можливим просуванням по шляху технічної та господарської модернізації за китайським аналогом. Така інтеграція приваблювала старше покоління та зубожіле населення. У їхніх уявленнях комуністична влада може забезпечити порядок, звичний з радянських часів, а також мінімальний рівень соціального захисту. Антизахідні настрої населення посилювалися на тлі зростаючого зубожіння та швидкого збагачення нуворишів, що мимоволі спрямовувало думки звичайного люду на минуле з його відносним добробутом і стабільністю та відвертало від реформаторів і демократії, а зрештою, і від національної державності. Особливий акцент робився на наявності спільного ворога у вигляді НАТО та світової буржуазії та необхідності організації у пострадянському просторі колективної системи безпеки.

На ґрунті російської великодержавної ідеї позиції комуністів та інших лівих течій збігаються з позиціями партій демократичного і реформаторського спрямування. Поділяючи єдину стратегію реінтеграції, ці сили розходяться лише у питаннях тактики і характеру відновленої великої держави, яка, на їхню думку, має бути соціалістичною, а не буржуазною, а для цього слід рішуче застосовувати «жорсткі» силові методи, на відміну від «м'яких» засобів, які більшою мірою влаштовують демократів. Першим кроком мало бути формування інтеграційного ядра з кількох колишніх радянських республік або, принаймні, у вигляді об'єднання України з РФ та Білоруссю. Одночасно необхідно було протидіяти розвиткові співробітництва пострадянських держав з іншими

країнами, із міжнародними економічними та військово-політичними структурами.

Серед російської демократичної спільноти деякий час були поширені ідеї реінтеграції пострадянських держав у вигляді т. зв. «ліберальної імперії», що означало формування деякого неоколоніального стану, коли формально суверенні держави насправді перебувають у васальній залежності від Москви і проводять свою внутрішню та зовнішню політику у фарватері її політики. Формально дотримуючись міжнародного права, ліберальна імперія має всіляко сприяти експансії російського капіталу в пострадянських країнах. Головною політичною стратегією російських державних органів має бути підтримка співробітництва знизу – інтеграція ринків товарів, послуг, створення транснаціональних фінансово-промислових груп, обмін боргів на власність тощо.

Ідея *інтеграції знизу* означала практичну реалізацію прагнень суб'єктів економічної, соціальної і культурної діяльності до створення, організації та функціонування таких суспільних інститутів, які можуть створити потужне ядро тяжіння пострадянських країн. Сюди відносяться форми виробничої кооперації, співробітництва та економічних контактів. Зрушення у цьому напрямі мають здійснювати й комерційні структури, які орієнтовані на прагматичні інтереси та верховенство економічних розрахунків над політичними. До числа впливових каналів реінтеграції відносять позицію творчих працівників, учених, які начебто зрозуміли, що національні кордони в науці й культурі неможливі.

Насправді йдеться про *політичний дискурс неоколоніалізму*, взятий на озброєння державами-метрополіями після розпаду колоніальних імперій. На думку росіян, базовими інтересами РФ в країнах близького зарубіжжя є оволодіння їхніми енергоресурсами, транспортними шляхами, лініями зв'язку, виходами до морів та океанів, військово-стратегічними плацдармами, сільськогосподарським потенціалом, промисловими об'єктами, робочою силою, а ще – використання цих країн як місць зберігання відходів та створення екологічно чистого простору для міграції росіян.

В економічних формах інтеграції зацікавлені російські фінансові олігархи та корпорації, які, спираючись на залежні від них українські фінансово-промислові групи, мали на меті поставити під свій контроль найбільш потужні українські підприємства. Однак дефолт у серпні 1998 р. продемонстрував, що такий економічний струс з меншими

втратами зуміли пережити ті країни, котрі встигли мінімізувати економічні зв'язки з РФ. Криза завдала нищівного удару по ідеї інтеграції у її російському тлумаченні і практично-політичному використанні, але одночасно посилила радикальні настрої російських політиків щодо застосування силових засобів реінтеграції. Криза сприяла зростанню профашистських елементів, що зрештою призвело до встановлення у РФ корпоративного режиму влади на чолі з Путіним із загальною ідеологією геополітичного реваншизму. Подібним чином світова економічна криза початку 30-х років XX ст. створювала передумови для приходу до влади у Німеччині нацистів на чолі з Гітлером.

У РФ під інтеграцією мають на увазі, хоч і не завжди про це кажуть, виключно відновлення москвоцентричної наддержави. Російські ЗМІ активно пропонують, окрім старих наративів дружби, єдності слов'янських народів, більш модерні ідеї інтеграції, створюючи уяву, що будь-який процес, поійменованій у такий спосіб, є абсолютне благо. Але при цьому тих, хто заперечує особливу, керівну та спрямовуючу роль Москви як інтеграційного центру пострадянських країн, таврують як супротивників модерних форм кооперації. Коли кілька пострадянських держав намагаються створити свої регіональні об'єднання поза участі та без дозволу Москви, вони відразу зараховуються до безумовно антиросійських і ворожих (ГУАМ тощо). Російські політики дуже ревно ставляться до спроб знайти інший, крім Москви, центр інтеграції у пострадянському просторі. Ще більше невдоволення у них викликають будь-які намагання колишніх республік брати участь в інтеграційних процесах за його межами.

Недозрілість російського суспільства до умов сучасного розвитку світової цивілізації зумовила консервативну реакцію на провал демократичних реформ 90-х років XX ст. з наступним ухилом до самозамкненості й силового примусу пострадянських країн до реалій «руського мира». Прагнення російської політичної еліти та авторитарного керівництва зберегти свою владу і розпоряджатися величезними фінансовими ресурсами увійшло у суперечність із потребами модернізації економічної системи країни, необхідної в умовах глобалізованого світу, але пов'язаної з процесами небажаної демократизації політичної системи. Відволікти увагу суспільства від дійсно необхідних перетворень вдалося шляхом звернення до примітивних соціальних інстинктів виживання за допомогою створення викривленої паралельної реальності, яка легітимізує існуючий владний режим.

Спроби демократичних перетворень у РФ в 90-х роках ХХ ст. досить швидко були зведені нанівець, і російське суспільство, не маючи достатньо сил та досвіду демократичного життя, а також нехтуючи певним вікном можливостей, перейшло у звичний для себе стан стагнації та сплячки¹⁷². Цьому великою мірою сприяла й зовнішньоекономічна кон'юнктура у вигляді високих цін на енергоносії, завдяки чому можна було забезпечити відносно непоганий рівень добробуту для населення та спрямувати значні ресурси на розбудову й модернізацію власної збройної потуги. На початку свого правління Путін з метою зміцнення влади позірно демонстрував прихильність до ідей ліберальної економіки та принципів західної демократії, але, коли його влада почала хитатись і демократичні сили почали вимагати реальних змін, він дуже легко обрав шлях авторитарного правління з опорою на найбільш консервативні елементи суспільства.

Стратегія геополітичного реваншу. Сучасну ситуацію Росії влучно характеризував Збігнев Бжезінський, зазначаючи, що Росія має нагальні внутрішні проблеми, і, залежно від того, який вибір вона зробить, наступні два десятиліття стануть вирішальними для майбутнього цієї країни, а також для перспектив активнішого та більш демократичного Заходу. Москва бачить майбутнє Росії у поєднанні агресивного націоналізму, погано прихованої ворожості до Америки через її перемогу в холодній війні та ностальгії за статусом наддержави. Держава, яку Кремль хоче збудувати, напрочуд схожа на експеримент Італії з фашизмом: авторитарна (але не тоталітарна) держава, із симбіозом владної верхівки і ділових олігархів та ідеологією на основі невдало замаскованого пишномовного шовінізму¹⁷³

Російська гібридна війна проти Заходу і, зокрема, проти України, має початок насамперед у сфері ідеології та у геополітичних амбіціях російської правлячої еліти¹⁷⁴. У Мюнхенській промові (лютий 2007 р.) російський президент назвав ліквідацію СРСР «найбільш значною катастрофою ХХ ст.». Тим самим Москва оголосила стратегічну політику

¹⁷² Щодо внутрішньополітичної еволюції в РФ див.: Саттер Д. Менше знаєш, краще спиши. Шлях Росії до терору та диктатури за Єльцина і Путіна. Київ: Дух і Літера, 2016. 200 с.

¹⁷³ Бжезінський Зб. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. С. 117.

¹⁷⁴ Див.: Palmer, D. A. R. (2015, October). Back to the Future? Russia's hybrid warfare, revolutions in military affairs, and Cold War comparisons. NATO Defense College. Rome. *Research Paper, Research Division*. No. 120. Pp. 3–4.

реваншизму, тобто відновлення статусу супердержави, маючи на меті демонтаж системи світоустрою, що склалась у постбіполярний період. На оперативному рівні для досягнення цієї мети була обрана тактика гібридної війни проти Заходу, одним із складників якої стає затвердження російського домінування у пострадянському просторі та реінтеграція останнього у вигляді неоімперського наддержавного утворення.

Сучасна світова війна ведеться Москвою проти міжнародного порядку в цілому, проти усталеної системи владних відносин. Попри декларовані наміри переформатування політичних схем світового устрою РФ має на меті дестабілізацію, соціальний і політичний хаос, не пропонуючи ніяких нових форм порядку. Враховуючи екзистенційний базис російської держави як імперського утворення, головним питанням її правителів у внутрішній і зовнішній політиці є самодостатня влада – її досягнення, збереження, зміцнення та поширення.

У творенні зовнішньої політики РФ відіграють роль різні, часом суперечливі, чинники, що залежать від політичної кон'юнктури Москви. Точніше, це множинність зарубіжних політик та різної риторики підтримка. Однак більш спрощено можна говорити про два дискурси, що окреслились у політиці Кремля після 1992 р., – модернізаційний і традиційно імперський.

Перший з підходів, асоційований зі стратегією реформаторсько-демократичних сил, пов'язаний із їхніми амбіціями щодо соціально економічної модернізації, трансформації тоталітарного устрою держави у демократичне суспільство. Щоб цього досягти, потрібно навчитися жити як цивілізована демократична держава, де панує верховенство права, і розглядати інші держави як рівноправних партнерів. РФ має утриматись від месіанських амбіцій, віри в особливу долю та відмовитися від традиційного протистояння Заходві, облишити спирати свою політику на силу та більше покладатися на можливості міжнародних структур.

Інший зовнішньополітичний дискурс побудований на ідеї реінтеграції пострадянського простору під новими гаслами, що передбачало збереження імперської місії Москви. Ця зовнішньополітична лінія щодо країн т. зв. «близького зарубіжжя» побудована на риторичі «природного тяжіння» нових держав до Москви, на уявленнях, що без її цементуючої ролі ці держави не зможуть вижити й неодмінно деградуєть. Політичний дискурс цього ґатунку виходить з того, що розпад СРСР начебто призвів до утворення на його теренах конгломерату во-

рогуючих держав, жодна з яких не має усталеної території та визнаних кордонів, не є продуктом самостійного історичного розвитку в головних вимірах державності – нація, територія, інституції. Отже, на думку московських політиків, біля російських кордонів неодмінно виникатиме зона нестабільності, яку слід тримати під своїм контролем. При цьому Кремль сповідує і приховану цинічну позицію: якщо зона конфліктності чомусь не виникає, а сусідня країна зберігає стабільність і успішно розвивається, доцільно зі свого боку докласти всіх зусиль для стимулювання в ній стану хаосу і нестабільності. Ситуація «керованого хаосу» дозволяє встановити свої порядки і свою владу під приводом «миротворчості» або «гуманітарної інтервенції».

Москва спирається на історичні прецеденти і знаходить взірці для наслідування в минулому. Не викликає сумнівів і загальна спрямованість російського суспільства на реанімацію цінностей і життєвих стереотипів колишніх часів. Замість застарілих гасел боротьби зі світовим капіталом упроваджується риторика «боротьби з тероризмом», яка є похідною від неоднозначної рефлексії історичного досвіду, перенесеного на сучасні реалії.

З початку ХХІ ст. риторика «вставання з колін» і пов'язаний із нею ідеологічний дискурс домінують у російському інформаційному просторі, що пов'язане з утворенням у РФ авторитарного режиму та моделі *корпоративної держави*¹⁷⁵. Функціонування режиму, побудованого на силових чинниках та «поняттях», а не на владі закону, потребує створення постійних зовнішніх і внутрішніх загроз. На цьому ґрунті виникає перманентний зовнішній конфлікт із країнами демократичної орієнтації, в основі якого – конфлікт цінностей.

Російська влада сповідує принципи традиційної геополітики, згідно з якими світовий порядок побудований на праві сили. Сила держави вимірюється шляхом агресивних війн, які вона має вести, якщо хоче поваги та покори від інших. Глибока мілітаризація суспільства слугує мобілізації населення навколо влади, а отже, і збереженню існуючого режиму.

Спокуса вирішувати внутрішні питання за рахунок зовнішньої експансії притаманна державам з імперським типом організації. Зовнішня агресія стає засобом вирішення внутрішніх проблем. При цьому не береться до уваги, що сучасний глобалізований світ рухається та роз-

¹⁷⁵ Фельштинский Ю. Г., Прибыловский В. В. Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина. Москва: Терра, 2010. 568 с.

вивається на принципово інших засадах, згідно норм і законів цивілізованого світу, шляхом формування світової економічної та політико-правової системи, у якій кожна держава може отримати свій шанс на розвиток як елемент цілісної системи.

Політика Кремля вмотивована імперськими амбіціями владної верхівки та має значну підтримку і серед широких верств населення РФ. Однак жодних економічних та зовнішньополітичних переваг анексія Криму та війна на Донбасі російським громадянам не надала, скоріше навпаки. Заради привиду державної величі під впливом масштабної дезінформації російська влада та значна частина суспільства готові втрачати рівень економічного добробуту, перспективи розвитку, терпіти санкції та міжнародну ізоляцію. Нечисленні прояви протесту свідомішої частки населення наражаються на жорстку протидію ефективно-го репресивного апарату.

Небезпечні внутрішні політичні процеси у такій великій країні, як РФ, якщо не зустрічають спротиву, то рано чи пізно вихлюпуються назовні у вигляді агресивної політики щодо країн-сусідів, які залежать від політичних та економічних зав'язків з РФ. Слабкість оборонного потенціалу пострадянських держав та наявність значних проросійських уподобань серед частини населення наражаються на провокуючим чинником агресивної поведінки Москви.

Російська авторитарна політична модель правління, органічно доповнена спокусливими корупційними схемами політичної і бізнесової еліти, стає привабливою не тільки для частини політичної еліти низки пострадянських держав, вона є притягальною для політиків і бізнесменів Заходу. Російська влада активно підтримує орієнтовані на неї політичні сили в інших країнах, підспудно вносячи корупційну складову у європейські політичні процеси.

Маючи внутрішню підтримку та значні фінансові ресурси, правлячий режим РФ в змозі проводити авантюристичну агресивну зовнішню політику, яка становить найбільшу з часів Другої світової війни загрозу міжнародній безпеці та стабільності. Російський реваншизм проводить курс на підрив основ правової системи міжнародної безпеки відповідно до своїх уявлень про світовий порядок як про багатополосну систему із сферами впливу, що начебто мають бути закріплені за великими державами. Останні мають встановлювати на власний розсуд свої моделі порядку у своїй сфері домінування, куди інші великі потуги не мають права втручатися.

Основою глибинного конфлікту РФ із Заходом є несумісність ціннісних систем сучасного глобалізованого світу і варварської моделі організації російського суспільства, з якою щільно пов'язана існуюча система політичної влади. Сенс гібридних війн, які здійснює Кремль, – загальна дестабілізація існуючого світового порядку, сприяння різноманітним елементам хаосу у геополітичному оточенні. На цьому тлі має привабливо виглядати російська авторитарна політична модель з її формами «упорядкування» соціуму на засадах сили та примусу.

Відповідно до російських уявлень про зовнішній світ та міжнародну політику, процеси поширення європейських цінностей та прогресивних соціально-економічних моделей у країнах, які Москва зараховує до власної сфери впливів, вважаються проявом експансії Заходу, що має на меті зростання геополітичних впливів США та їх військової присутності у країнах російського оточення і там, де Москва бачить свої інтереси.

Сучасна ситуація геополітичного протистояння та нарощування глобалізаційних суперечностей, відсутність дієвих механізмів міжнародної безпеки провокують серію гібридних війн, які російське керівництво розпочинає, щойно відчуває можливість це зробити, не натрапляючи на серйозну протидію. Втручаючись у внутрішньополітичні процеси у країнах Заходу і маючи економічний, фінансовий та інформаційний вплив на політику їхніх урядів, Москва сподівається реалізувати значно масштабніші плани світового панування.

Передумовою гібридних війн можна також вважати суперечливу позицію ліберально-демократичних сил Заходу, неспроможність або небажання політичних аналітиків та діячів розпізнати масштаби реальних загроз і викликів цивілізованому світу, нездатність швидко організувати необхідний дієвий спротив агресії.

Кремль досяг значних успіхів у руйнуванні постбіполярного світового ладу. Шляхом розширення сфери застосування політики сили Москва послідовно сприяє наростанню рівня хаосу в міжнародному безпековому середовищі. Підсилення непередбачуваності на міжнародній арені Москва розглядає як засіб збільшення власного впливу на міжнародну політику. Ефект такої політики на короткому проміжку часу виявився досить значним. Проте що більшою мірою процеси стають неконтрольованими, то меншими для РФ стають можливості їх спрямування у бажаному напрямку разом із можливостями досягнення своїх агресивних цілей. Політика Москви є, скоріше, кон'юнктурною, такою,

що може досягати певних тактичних цілей, але не є виграшною у стратегічній перспективі.

Зовнішньополітична доктрина РФ. Велика стратегія. Геополітичною доктриною Москви є осучаснена *концепція євразійства*, яка затверджує російське домінування у світовому масштабі. Насправді, як зазначає Бжезінський, прихильники євразійства, зачаровані самими тільки географічними розмірами Росії, бачать її як могутню євразійську державу, що конкурує з Америкою та Китаєм. Вони не розуміють, що їхня стратегія – нездійсненна мрія з огляду на те, що євразійські простори безлюдні та слабозвинені. Ще один варіант цієї концепції – проект російсько-китайського союзу проти Америки – також не що інше, як втеча від реальності: у такому союзі за умови, що Китай захоче до нього ввійти, Росія буде молодшим партнером, що матиме несприятливі територіальні наслідки для неї самої¹⁷⁶.

На думку Фрідмана, «*велика стратегія*» Москви передбачає створення глибоких буферних зон уздовж Східноєвропейської рівнини, внесення розколу в ряди сусідів і маніпулювання ними, що дозволить побудувати новий регіональний баланс сил у Європі. Росія не змириться з відсутністю буферних зон та можливістю об'єднання сусідів проти неї. Це штовхає її на агресивні кроки, хоча сама вона вважає це стратегією оборони. Перше коло буферних зон складатимуть країни пострадянського простору. Друге коло – становитимуть країни за межами колишнього СРСР. Але Росія намагатиметься не провокувати всі ці країни на створення спільного фронту протидії. На третьому етапі Росія силкуватиметься запобігти створенню антиросійських коаліцій¹⁷⁷.

Реанімований з часів холодної війни *антиамериканізм*, покладений в основу російської технології утримання влади, передбачає, зокрема, й демонстрацію агресивної поведінки у зовнішній політиці. Іншою ідеологічною опорою російської влади є апеляція до історичного досвіду перемоги в роки «Великої Вітчизняної» та до космічних і ракетно-ядерних досягнень часів СРСР – держави, яка мала значну геополітичну вагу у світі, єдиною правонаступницею та спадкоємицею якої вважає себе РФ. Москву цілком влаштовує світовий порядок, побудований на традиціях біполярного протистояння.

¹⁷⁶ Бжезінський Зб. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. С. 112–113.

¹⁷⁷ Friedman, George. (2009). *The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century*. P. 105–106.

Виступаючи проти домінування США на міжнародній арені, Москва декларує прагнення до створення такого багатополюсного світового порядку, де не має бути диктату однієї держави чи групи держав. Разом із тим, Кремль продовжує вважати регіони близького оточення – пострадянські країни – зоною свого виключного геополітичного впливу, де має діяти її диктат. Російська зовнішньополітична стратегія припускає силове втручання на захист «російськомовного населення» в інших державах, що стало одним із мотивів виправдання російської інтервенції в Україні.

Зовнішньополітична доктрина РФ щодо «близького зарубіжжя» має досить чітке формулювання: Москва вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи незалежних країн з метою «захисту інтересів російських громадян» – своєрідна «доктрина Брежнєва» в сучасних умовах. Що це не марні слова, свідчить реальна російська політика в Придністров'ї, Абхазії, Таджикистані та інших регіонах. Москва офіційно на парламентському рівні висловлювала територіальні претензії до України, стверджуючи, що Севастополь належить до РФ, декларувала зазіхання на о. Тузла тощо. Російські радикально-націоналістичні кола, до яких прислухається влада, ставлять питання щодо статусу низки територій Білорусі та Північного Казахстану. Територіальні претензії висувуються до країн Балтії та Фінляндії.

Прагнення РФ утримати політичний контроль за країнами пострадянського простору суперечить стратегічному європейському вибору України, Молдови та Грузії. Провал євразійського проекту означав для РФ фактичну втрату статусу великої держави та підрив ідеологічних засад існуючого політичного режиму. Для Кремля є вкрай важливо показати хибність та слабку ефективність проекту європейського, для чого використовувався весь арсенал засобів впливу – від дипломатичних і політичних до підривних і воєнних. Коли мирні засоби упокорення не спрацьовують, тоді вдаються до військових засобів.

Російська Федерація виступає ініціатором гібридних конфліктів на різних фронтах, однак в Україні дії агресора набули характеру сучасної війни, яка поєднує використання традиційних мілітарних, квазімілітарних та невійськових засобів для досягнення політичних цілей. Економічні, інформаційні та дипломатичні засоби перетворено на інструменти силового впливу і створено можливості для їх поєднання з конвенційними військовими силовими засобами.

Наміри РФ повернути Україну та інші пострадянські країни до зони свого політичного та економічного впливу створюють постійні безпечові ризики в регіоні. Кремль продовжує зараховувати до сфери своїх інтересів та впливів і європейські посткомуністичні держави, а відтак був дуже незадоволений, коли останні цілими групами почали набувати членство у НАТО та ЄС. Це трактувалося як експансія НАТО на Схід і ущемлення інтересів Москви.

Стратегічні цілі керівництва РФ не обмежуються підкоренням України, як не зводяться вони й до встановлення своїх сфер впливу на пострадянському просторі. Наслідки підриву системи міжнародного порядку мають бути значно масштабнішими. Спираючись на статус ядерної держави, Москва прагне глобального реваншу, має на меті переглянути модель світового порядку, що склався після закінчення холодної війни, повернути право сили до міжнародних відносин, а також зруйнувати Північноатлантичний альянс і, таким чином, встановити власну сферу домінування у Європейському, Близькосхідному та Євразійському просторах.

Москва виступає проти розширення НАТО на Схід за рахунок колишніх радянських держав, вбачаючи в Північноатлантичному альянсі потенційного супротивника. Партнерство із НАТО мало для більшості політичних сил РФ та її громадян умовний характер і не розглядалось як основа для гарантій регіональної безпеки. Встановлюючи відносини партнерства, Москва прагнула впливати на процеси прийняття рішень у НАТО, зокрема щодо поширення Альянсу. При укладанні Основоположного акта з РФ у 1997 р. Альянс запевняв, що не має намірів розміщувати військові потужності, включно з тактичною ядерною зброєю, на території нових країн – членів із Центрально-Східної Європи та Балтії. У Москві подібні запевнення зрозуміли як зобов'язання НАТО не здійснювати політику розширення за рахунок колишніх країн Варшавського договору. Тому, коли пізніше таке розширення все ж відбулося, у Москві потрактували це як порушення зобов'язань Альянсу і вирішили, що можуть самі діяти в агресивний спосіб.

Питання розширення ЄС розглядаються у Кремлі під кутом зору зростання європейського центру геополітичного тяжіння з можливим послабленням впливів США на європейські процеси. Кремль начебто не виступає проти розширення ЄС, але вимагає, щоб інтереси РФ у цьому процесі були враховані. Так, європейська перспектива для балканських країн наштовхується на серйозний спротив і підірвні дії з боку РФ.

У європейському напрямку головна стратегія Москви полягає в тому, щоб усілякими засобами домогтися розколу НАТО та ізолювати країни Східної та Західної Європи. У цих спробах Москва спирається на двосторонні відносини з Німеччиною, яка залежить від російського газу, та із Францією з її традиційними проросійськими симпатіями. Однак, як вважає Д. Фрідман, цьому неодмінно протистоятиме новий блок держав з країн Балтії, Польщі та колишніх пострадянських держав, який буде підтриманий США ¹⁷⁸.

Кремль не бажає прислухатися до тверезих оцінок тих російських аналітиків, котрі стверджують, що РФ може успішно розвиватися лише, коли розумітиме, що вона вже не є супердержавою. Московських політиків не навчив досвід СРСР, який, будучи обтяжений внутрішніми політичними катаклізмами, намагався провадити стратегічну політику у змаганнях за світове лідерство. Проте перенапруження сил зрештою призвело до його розвалу.

Для вирішення своїх стратегічних цілей Кремлем в умовах сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури були накопичені значні матеріальні, військові та фінансові ресурси, які у сучасних умовах поступово витрачаються у зовнішніх війнах. Водночас Москва обмежена у своїх діях у більш далекій перспективі, оскільки джерела поповнення ресурсів ведення агресивної політики виявилися дещо переоціненими. Передбачаючи неминуче виснаження своєї ресурсної бази та усвідомлюючи перспективу економічної катастрофи, російська влада може бути більш схильною до компромісів, хоча, з іншого боку, це може її штовхати до ще більш авантюрних кроків.

Зовнішню політику Москва намагається будувати за прикладом колишнього СРСР, явно не розміряючи свої амбіції з економічним станом, у якому країна перебуває. Російські правителі використовують досвід своїх попередників в умовах складного глобалізованого світу, в якому війна у класичному вигляді є певним анахронізмом. Розуміючи, що світ усе ж не схильний керуватися настановами «русского мира», вони можуть погоджуватися з певними геополітичними обмеженнями своєї влади в кордонах відповідної сфери впливів, але за умов визнання іншими світовими силами їхнього права на панування.

Тактичною метою політики Москви на сучасному етапі стає закріплення на досягнутому плацдармі, при цьому російська влада сподівається на домовленості із США та країнами Заходу. В цілому російська

¹⁷⁸ Friedman, George. (2009). The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century. P. 117.

влада у відносинах із Європою дотримується найбільш прийнятного для неї стратегічного курсу на зміцнення континенталістських або євразійських елементів у європейських країнах та всіляко перешкоджає нарощуванню тенденцій євроатлантичних. Москва орієнтується на розвиток двосторонніх відносин з найбільш впливовими європейськими державами – насамперед Францією та Німеччиною.

Мета військово-дипломатичних маневрів Кремля полягає в тому, щоб, використовуючи ситуацію на Донбасі та у Сирії як важелі в переговорному процесі, залишити за собою Крим та позбавитися санкцій Заходу. У європейському просторі Москва передбачає спрямувати зусилля в напрямі зменшення політичного та військового впливу США й окреслити зони відповідальності з державами Західної Європи. До російської зони має бути віднесено пострадянські країни. Такий розподіл має забезпечувати євразійську модель колективної системи безпеки, яка вибудовуватиметься на ґрунті російсько-європейських домовленостей.

Важливо зазначити, що з огляду на тенденції світового розвитку у сучасному глобалізованому світі стратегічна імперська політика Кремля не має значних шансів на успіх, хоча й спроможна досягти певних тактичних результатів. Через історичні обставини та особливий характер внутрішньої організації сучасна російська держава спромоглася спростувати філософію здорового глузду і, не маючи реальної стратегії власної адаптації до умов глобалізованого світу, не знайшла нічого кращого, як звернутися до віджилих моделей геополітичного мислення. Водночас взаємопов'язаність країн та переплетення інтересів держав, їхня зацікавленість в економічному зростанні та збільшенні рівня добробуту власного населення, зрощення економічних та соціально-політичних систем у форматі інтеграційних моделей – усе це позбавляє сенсу агресивні дії проти інших держав, відкидає війну як засіб реалізації стратегічних цілей зовнішньої політики.

4.3. Екзистенційний конфлікт

Зрозуміти сенс російської агресивної війни проти України через раціональні пояснення неможливо, оскільки жодних причин або формальних підстав для війни взагалі не існує. Усі пояснення агресивних дій, які наводить Москва для власного населення та світової спільноти, не витримують навіть поверхової критики і виглядають якоюсь формою

блюзнірства. Не можна серйозно сприймати мотиви на вірець «захисту російськомовного населення від бандерівців та фашистів», «захоплення влади в Україні хунтою» або «окупації України військами НАТО чи американцями».

Іноді пропонуються більш прагматичні пояснення цілей війни – євразійська економічна інтеграція, контроль над шляхами транзиту енергоносіїв і товарів, забезпечення комунікації з Європою тощо. Проте очевидно, що саме війна з Україною найбільше сприяла розірванню економічних зв'язків і комунікацій із Заходом, а транзит газу в Москві давно вирішили робити в обхід України. Серед причин російської агресії називають також геополітичні підстави (захоплення плацдарму в Криму для подальшого наступу на Балканах та Близькому Сході) або внутрішньополітичні (підняти престиж владного режиму на тлі падіння рейтингів керівництва), символічні («вставання з колін» і повернення статусу «великої держави») тощо.

Отже ці причини та мотивації агресії дещо прояснюють наміри Москви і частково надають їй діям певний сенс, хоча й не можуть слугувати їй виправданням. Однак, якщо зважити на реальні досягнення Кремля у реалізації тих або інших цілей, стає зрозумілим, що отримані результати не варті таких масштабних зусиль, витрачених ресурсів та людських жертв. Країна потерпає від санкцій, поглиблюється міжнародна ізоляція, окуповані території вимагають значних дотацій, підвищено пенсійний вік, подальший геополітичний наступ викликає ще більші проблеми та очікувано – жорсткішу реакцію Заходу тощо.

Отже, сторонньому спостерігачеві за всіма цими подіями годі збагнути реальний смисл війни. Здоровий глузд ставить питання: «Ну чого вам ще не вистачало?» РФ поважали у світі, її керівників приймали на вищому рівні під час усіх престижних заходів і зустрічей. Не було проблем з інвестиціями та фінансами. Навіщо розв'язувати війну, якщо навіть її декларованих цілей можна було досягнути значно меншими зусиллями, через домовленості з новою владою в Україні та через продовження економічної експансії і підкуп частини українських політиків? У Москві чудово розуміли, що російськомовному населенню насправді нічого не загрожує і жупел «нацизму» існує лише у хворобливих уявленнях купки фанатиків.

Але фактом залишається те, що віроломна війна проти «братньої» країни все ж була розв'язана російським керівництвом і, більш того, була підтримана широкими верствами російського населення, навіть

тими політиками, яких зараховують до демократичної опозиції. Основи масової підтримки війни та анексії Криму навряд чи можна пов'язувати з нерозумінням населенням сутності подій або вірою у правильність т. зв. «кримського референдуму» та інших міфів російської пропаганди.

Перебуваючи у світовому інформаційному просторі, росіяни насправді не можуть не знати про реальний стан справ і усвідомлюють усе, що відбувається у їхній країні та у відносинах з іншими. Однак, розуміючи несправедливість агресивних дій влади та увесь цинізм її підтримки, вони все ж вважають політику агресивної війни правильною і необхідною, оскільки це, на їхню думку, освячене вищим смыслом, слугує певним сакральним цілям, зумовлене історичною та геополітичною необхідністю формування й зміцнення «великої держави». У контексті імперського дискурсу росіянам видається цілком виправданим порушувати міжнародні угоди та вести війни, наводити брехливі пояснення та погоджуватись із корупцією влади, зневажати моральні принципи та ставити релігію на службу владі. Саме проти подібних настанов виступив український народ і його держава, існування якої принципово руйнує всю філософію імперії.

У дискурсах щодо національної державності та імперської конструюються дві реальності, між собою несумісні, що означає наявність глибокого *онтологічного конфлікту*, а на поверхні – виливається у жорстке протистояння, загострення якого означає справжню війну на знищення. В основі онтологічного конфлікту лежить своєрідна війна світів, різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування реальності.

Історичні підстави протистояння. Україна як суб'єкт міжнародного та історичного життя – це спільнота з усталеними формами національно-культурної і соціально-політичної організації, народ зі своєю історією, культурою, ідентичністю та самоусвідомленням, який проживає на власній території та перебуває у різних формах взаємодії з іншими націями і державами у межах міжнародного соціально-комунікаційного простору. Українці належать до спільноти історичних європейських народів, які ще в I тис. н. е. створили культурно-етнічний простір Європи з генетичними витоками греко-римської цивілізації та християнства ¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Питання історичної еволюції етнічних меж України досить докладно висвітлено у такій праці: Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповн. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. 560 с.

Складна історична доля українців сприяла формуванню в їхній свідомості моделі багатшарової соціально-культурної ідентичності, яка на сьогодні утворена як мінімум з трьох генетичних ліній, що між собою взаємодіють та вступають у відносини інтерференції: європейська ідентичність, євразійська (малоросійська) та середземноморська (південно-східна). У соціально-політичному житті сучасної України відбувається жорстке протистояння перших двох моделей за остаточне домінування. Відносна перемога однієї з них у той або інший проміжок часу визначає якість Української держави як суб'єкта і спосіб її презентації у зовнішньому світі.

На формування ідентичності українців істотно вплинуло перебування на перетині кількох геополітичних і цивілізаційних масивів, що історично існували у просторі протяжної лісостепової дуги, яка пролягає від Атлантики до Далекого Сходу. Україна перебуває в зоні протистояння між європейським цивілізаційним процесом та агресивними євразійськими геополітичними формаціями, що виникали у просторі Великого Степу. Взаємодія різнорідних геополітичних, етноконфесійних і цивілізаційних структур сприяла формуванню потужних ліній внутрішньої напруги в Україні, які неодноразово спрацьовували на розрив державних утворень у регіональному просторі.

Зі скіфсько-сарматських часів Україна тяжіє до середземноморсько-цивілізаційного комплексу. Базова модель її геополітичної ідентичності складалась у зв'язку з елліно-римським та православно-візантійським ареалами. На неї впливало тривале протистояння із кочовими племенами причорноморських степів та комунікаційні взаємодії із західними європейськими країнами. Розрив комунікацій із Візантією унаслідок татаро-монгольської навали й тюркських завоювань у Малій Азії та на Балканах визначає розвиток української геополітики південного напрямку, яка набуває переважно конфронтаційних рис.

Складники української ідентичності проєвропейського спрямування пов'язані з існуванням локальних моделей галицької та литовсько-руської державності. Провідним геостратегічним напрямом останньої стає протистояння із Золотоординською державою та її васалами і спадкоємцями (Москва, Кримське ханство та ін.). Із зміцненням Московської держави у XVI ст. з'являється більш чітка вісь геополітичної конфронтації Литовсько-Руської держави і Московської, що продовжується у війнах XVII–XVIII ст. у вигляді стратегічного протистояння Варшави та Москви.

Генезу власної геополітичної моделі ідентичності України можна пов'язувати із виникненням Козацької держави та Гетьманщини, з її нечітко оформленими зовнішньополітичними уподобаннями та коливаннями у трьох векторах – між Варшавою, Москвою та Стамбулом. Українська політична еліта у вигляді козацької старшини та дрібної шляхти, не володіючи стратегічним баченням, переймалася переважно поточними справами виживання та безпосередньої боротьби із ворогом. Не маючи чіткої парадигми державності, українська еліта в розумінні майбутнього країни не йшла далі від того, під протекторат якого сусіднього монарха їй слід піддатись.

Виконуючи функцію військового форпосту європейського світу, Козацько-гетьманська держава протистояла натиску тюрксько-ісламського чинника. З іншого боку, асиміляційна політика польської шляхти і католицької церкви штовхає українців в інший бік – до начебто ближчої православної Московії, яка, однак, мала на меті повне підкорення країни. Після блискучого розгрому гетьманом Виговським московського війська під Конотопом та укладання Гадяцької угоди з Варшавою модель польсько-литовсько-української конфедерації могла видаватися цілком реальною, проте її втіленню завадила недалекоглядність польської шляхти та внутрішня розбалансованість української еліти: конфлікти й чвари у середовищі козацької старшини, відсутність державницької політичної волі і стратегічно налаштованого розуму. Так само пізніше не склався й варіант османського протекторату, реалізації якого перешкоджали питання віри та застаріле козацько-татарське протистояння.

У цих трьох моделях стратегічного протистояння перемогу отримали міркування віри та ілюзії слов'янської спорідненості з Москвою. Український політичний розум усе ж не міг бути настільки проникливим, щоб за подобою єдиновірного, православного московського царя розгледіти хижацьку натуру золотоординського володаря, яка, зрештою, проявила себе навіть у більш привабливих обличчях зовнішньо європеїзованих пізніших імператорів та імператриць. Москва, знищуючи особність України, розриває її усталені стратегічні комунікації та природні процеси спілкування з європейським світом, крім того, усіляко розвиває засади ментальності малоросійського (проімперського) типу.

Гетьман Мазепа, достеменно знаючи особистісні риси московського царя, чітко уявляв, яке майбутнє може очікувати українців у централізованій і жорстко побудованій імперії. Відтак він робить відчайдушну

спробу відстояти ідентичність і стратегічну перспективу України як держави, намагаючись у союзі зі шведами вбудувати її майбутнє у європейський контекст. Українське політичне мислення того часу, зафіксоване, зокрема, у конституції Пилипа Орлика, надавало на рівні стратегічного бачення досить потужну альтернативу московському самодержцю. Вважають, що саме з тих часів українська національна ідея набуває ознак демократичної і цивілізованої державності, побудованої на правових засадах.

Українська державницька традиція у різних формах проіснувала майже тисячу років, що створювало досить міцний фундамент формування модерної української нації, яка попри позадержавне існування та значний асиміляційний тиск з різних боків наступні чотири століття зберігала ідентичність і не розчинилася серед сусідніх народів, а, навпаки, поширювалася, залучаючи шляхом колонізації до українського простору землі на Півдні та Сході, до Слобожанщини і Кубані включно. Водночас відсутність власної державності негативно позначилася на розвитку нації, призводила до її розмивання, а українська самобутня культура не могла розвиватись на своїх власних засадах і насильно прив'язувалася до великоросійської моделі державності та імперської філогії.

У складі Російської імперії, а частково – Австро-Угорської, Україна занепадає як самостійна нація, і зберігає лише опосередкований зв'язок із європейською цивілізацією. Водночас із генезисом української нації, і як її складова, триває процес колонізації українцями Причорномор'я, раніше заселеного переважно кочовими племенами. У XVIII ст. ці землі підпадають під владу Російської імперії, що стимулює колонізаційний процес, до якого прилучаються інші народи. Таким чином нав'язувалося розуміння «України» як території з переважним розселенням українців, тобто демографічне розуміння, а не історико-політичне.

Нова історична реальність виникає в роки Української революції 1917–1921 рр., коли нація, відчувши свою єдність, спромоглася створити незалежну соборну державу. Однак унаслідок низки історичних та суб'єктивних обставин українська нація в ті часи так і не спромоглася сформулювати міцний прошарок еліти, яка була б віддана ідеї захисту держави та здатна взяти на себе відповідальність за долю країни й розбудову її державного організму.

Під час національно-визвольних змагань захисні механізми української нації були значною мірою ослаблені через помилки політичних

поводирів, недостатню увагу до питань міжнародних відносин та безпеки, зволікання із створенням національного війська тощо. Державницька еліта в країні історично не могла формуватись інакше ніж частина еліти імперської, тоді як прошарок національно-свідомої інтелігенції, яка в низці інших країн виступала двигуном державотворення, в Україні був знищений або загнаний у підпілля.

Уряд гетьмана Скоропадського припустився помилок, залучаючи до організації війська російських офіцерів-монархістів, що викликало спротив з боку національно орієнтованих політичних сил. Директорія захоплювалася соціалістичними гаслами, якими тоді оперували більшовики, що підважувало усвідомлення необхідності власної незалежної державності. Анархічні ідеї отаманів взагалі не могли вважатись державотворчими. Загалом унаслідок внутрішніх розбіжностей та низки зовнішніх обставин створилися сприятливі умови для ствердження влади більшовиків, що пізніше через репресії проти інтелігенції та селянства, через більшовицький геноцид у вигляді Голодомору спричинило значні трагічні наслідки для більшої частини української нації.

У західній частині України відсутність державності також мала негативні наслідки для існування та розвитку нації, хоча й у менших масштабах. Створена після Першої світової війни *Версальська система* міжнародного порядку передбачала певні гарантії безпеки для новоутворених держав на уламках колишніх імперій, а також гарантії для національних меншин у їх складі. Зокрема, міжнародними угодами передбачались певні автономні права для українців Східної Галичини та Підкарпатської Русі. Однак політична еліта Польщі не збиралася виконувати взяті на себе зобов'язання і, навпаки, розпочала процеси т. зв. «пацифікації» українців, а керівництво Чехословаччини затягнуло процеси надання автономії до 1938 р. Усі звернення до Ліги Націй виявилися безрезультатними. У свою чергу, нацистська Німеччина почала методичне руйнування Версальської системи. Світова спільнота виявилася безсилою перед національним егоїзмом окремих держав, а гарантії світового порядку, не підкріплені рішучими діями, втратили будь-яке значення.

На той час національно-демократична ідея не спромоглася консолідувати правлячу верхівку, яка б володіла стратегічним баченням, могла приймати потрібні загальнонаціональні рішення та сформувати складові державно організованого суспільства. Україна опинилася у програвшій, втратила незалежність, але все ж не припинила існувати,

хоча й у вигляді псевдодержави УРСР – формально як державне утворення, а фактично як колоніальна країна. Окремі уламки українських територій підпали під владу інших новостворених держав, а національні права українського населення, хоч і формально, гарантувалися післявоєнними угодами, проте реальних механізмів самозахисту українцям не надавали. Відтак населення країни поступово змушували до асимілювання. В умовах відсутності власної держави нація знищувалася внаслідок періодичних голодоморів, штучної асиміляції, репресій інтелігенції та селян, тотального контролю за всіма сторонами суспільного життя.

Українське питання виходить далеко за межі національно-культурної ідентичності, оскільки з ним пов'язане саме існування імперії в цілому, тобто воно є політичним екзистенційним питанням. Існування незалежної демократичної України є онтологічно несумісним з існуванням авторитарної Російської імперії. Широко відома формула, яку приписують Бжезінському, але яку давно чудово розуміють московські політики, консерватори і демократи всіх часів: «Російська імперія без України неможлива!» Україна – колишня найбільша та найважливіша колонія московської імперії. Сама імперія виникає з її приєднанням та припиняє своє існування з її виходом з імперського простору.

Екзистенційний конфлікт означає неможливість існування однієї соціально-політичної системи (держави) поруч з іншою та у взаємодії або у відносинах з іншою. Вирішення конфлікту стає можливим лише шляхом знищення іншої сторони, її перетворення у тій якості, яку вона бачить основою власного існування та ідентичності. Це означає досить радикальну перебудову екзистенційного базису системи через управління внутрішніми процесами або через потужний тиск зовні. Саме таким чином проходили процеси екзистенційної перебудови, а фактично ліквідації СРСР. Внаслідок гетерогенності соціально-політичного простору імперії процеси державотворення відбувалися по-різному в різних його частинах, а у його найбільшій частині – РФ – значно загальмувалися й, зрештою, пішли у зворотному напрямку.

Російське сприйняття України. Що таке українці для росіян – інша нація, яка має право на державність, або частина нації великоросійської і, отже, державою бути не може? Смісл усього комплексу складних відносин між двома народами протягом століть визначався насамперед тим, як вирішували для себе це питання українці та

росіяни. Його не можна трактувати навіть як частину національного питання, завжди актуального для Російської імперії, тобто яке має бути ставлення великоруського етносу до національних меншин у складі імперії?

Сучасна Українська держава народжується у процесах деконструкції імперії і протягом минулого століття перебуває у стані протистояння з імперськими формаціями, що існували на її теренах, а саме: російською – за часів УНР та радянською – у 1991 р. Москва в 1917 р. могла погодитись із незалежністю Фінляндії, а пізніше – відійшла від зазіхань на Польщу та Прибалтику, без яких могла безболісно зберігати свою ідентичність, але за жодних умов не бажала прийняти незалежність Української держави, вважаючи її відокремлення найбільш серйозною загрозою існуванню імперії.

Україна для росіян має особливе значення внаслідок їхнього свідомого (або підсвідомого) бажання вважати українців російським субетносом, тобто не визнавати українців як окрему націю. Іншим народам імперії, наприклад, євреям або башкирам, полякам або казахам, не відмовлялось у праві на існування як самостійного етносу, мати свої мову, культуру, автономне духовне життя, але так завжди робилось у ставленні до українців або білорусів.

У російських мас-медіа, в літературі або витворах кіно зазвичай домінує зображення всього українського як другорядного, менш-вартісного, а російського – як першорядного. Постійно нав'язується звуження поняття українства межами селянської, фольклорної культури тощо. На цьому тлі «високорозвиненим» росіянам можна демонструвати своє велике занепокоєння інтересами українців, яких потрібно «підтягнути» до свого рівня цивілізованості, тобто фактично зрусіфікувати.

У російських уявленнях про себе та про Україну панує методологічний хаос і повне нехтування логікою та історичними фактами. Суб'єктивне і вкрай емоційне бажання істотно впливає на усвідомлення росіянами власної ідентичності та на їхні уявлення щодо інших народів. У Москві Україну розуміють як невід'ємну частиною великої Росії, особливо виокремлюючи такі частини, як «Новоросія» та Крим, де проживає «російськомовне» населення, яке завдяки мові спілкування вважається безумовно російськими.

У російській моделі реальності Україна подається як тимчасово відірвана частина російської території, стверджується, що історія

України – спільна з російською, а українське населення – частина російського, яке тільки й мріє про те, щоб з ним возз'єднатися. За таких уявлень українська державність має трактуватись як тимчасове явище, і отже, рано чи пізно має відбутись об'єднання різних частин «Великої Русі». При цьому, якщо процеси «об'єднання» не складаються, їм потрібно «допомогти» військовою силою.

Російська історична схема виникнення української нації відносить до періоду XV–XVI ст. Це має зрозумілий політичний сенс – потрібно довести, що український народ виникає значно пізніше від російського, є лише часткою великоросійського етносу, а тому й не може існувати інакше як у складі російської держави. З тією ж метою винайдена штучна історіографічна смислова конструкція «давньоруський народ», що начебто існував у межах Київської Русі та був першопочатком трьох його гілок. Неприйняття незалежності України російською суспільною свідомістю зумовлене тим, що через це руйнується базовий екзистенційний міф про «Русь як колыску трьох братніх народів», який вкорінений в усіх шарах населення та підтримується офіційною ідеологічною схемою всіх часів, московською церковною традицією та культурними настановами імперського типу.

Повторення історичної ситуації Гетьманщини у часи УНР (1917–1920 рр.) викликало до життя риторичу «возз'єднання» (другого Переяслава), з одного боку, та «зрадництва» націоналістів (мазепинців) – з іншого, хоча керівництво УНР переважно сповідувало соціалістичні гасла. Однак ніякого «інтернаціоналізму» між спорідненими народами, на думку ідеологів більшовицького імперіалізму, не могло існувати. Про пізніші часи бандерівщини взагалі не йшлося як про щось позитивне, тому що це була відчайдушна спроба чинити опір радянській окупації.

Проголошення незалежності України в 1991 р. поставило під сумнів російсько-імперську ідею, яка виводила історію російської великодержавності з часів Київської Русі та зберігала значення й за умов радянської влади, незважаючи на комуністичну ідеологію. На думку Москви, ліквідація останньої мала лише виявити той справжній шар реальності, який існує у вигляді споконвічних російсько-православних цінностей і який автоматично визначав би засади нової добровільної соборності народів імперії, принаймні щодо «трьох братніх слов'янських народів», які власне є «єдиним народом».

Оскільки реальність була зовсім іншою та виявилось, що народи мають свої цінності, пам'ять і культуру, а також прагнуть самі визна-

чати свою долю і мати власну державність, російське суспільство відчуло кризу ідентичності. Вимогою часу став перегляд низки звичних історичних міфів. Москва накладає заборони на «преписування історії». Якщо погодитися на визнання реальності Української держави як особливого геополітичного феномену та української нації як одного з рівноправних європейських народів із власними історією, культурою, державницькою традицією, то перегляду має підлягати базова російська історична схема щодо підвладних народів, виписана в категоріях російського месіанства та у поняттях зради або ворожих підступів.

Виявляється, що в реальному історичному сенсі слід говорити про походження традиції російської державності лише з часів утворення Московського князівства як васала Золотої Орди, тобто відсунути власну історію на сотні років пізніше. І якщо три братні народи дійсно вийшли із спільної коліски держави Рюриковичів, то це має значення не більше, аніж генеза подібним чином споріднених етносів – французького, німецького та італійського – із спільної коліски імперії Каролінгів. «Добровільне возз'єднання» часів першого Переяслава, що дуже зручно вкладалося в означену схему, в сучасних умовах обернулося добровільним роз'єднанням. Проголошення Україною незалежності ставить під сумнів міф про «єдиний народ» і про віковічні прагнення українців до возз'єднання з Москвою.

Не можна нехтувати тією обставиною, що співіснування в межах царської, а потім радянської імперій сусідніх народів зумовило їхнє інтенсивне змішування та мало наслідком встановлення численних зв'язків – економічних, культурних, родинних та ін. Серед широких верств населення зберігається пам'ять про події спільної трагічної історії, а на побутовому рівні практикується толерантне ставлення одне до одного. Разом з тим, білоруси та українці ніколи не ототожнюють себе одне з одним та з росіянами. Це чомусь притаманне лише великоросам. Ідеологія спільної ідентичності завжди нав'язувалася зверху і слугувала аргументом для реалізації суто великодержавницьких цілей.

Якоюсь мірою можна було б говорити про певну спільність історичних цілей росіян та українців (війни з ісламським Півднем, об'єднання українських земель тощо), але на розуміння сутності процесів це не впливає. Українці були в них включені як виконавці великодержавницької історичної місії московитів, а не власної історичної мети, що полягала у формуванні державності. Повстання Мазепи, змагання часів УНР, боротьба ОУН-УПА і пізніший національно-визвольний рух – усе

це було спробою повернути український народ до виконання власних, а не чужих стратегічних цілей. Зміщення в розумінні історичної мети й історичної долі українців було обґрунтоване ідеями ототожнення українського етносу з російським, що усіяло підтримувалося імперською владою.

Офіційне радянське ставлення до українців як «братнього народу» на практиці у масовій свідомості та серед інтелігенції оберталось розумінням їх як етнічно-фольклорної групи, однієї із складових «великоросів» у цілому, можливо, трохи більш специфічної, ніж донські козаки. Політично оформлена українська державність часів Гетьманщини для російського загалу була відома лише завдяки Переяславу, що трактувалось як реалізація мрії про возз'єднання, або через «зраду» Мазепи, що розумілось як опір консервативних феодалів прогресивним реформам Петра I.

Існування України у системі територій і просторів, об'єднаних владою Москви, за своїм історичним статусом припускає ідентифікацію різного типу. Прихильники парадигми «єдиної та неподільної Росії», трактуючи українців та білорусів гілками єдиного великоруського етносу, відносять Україну та Білорусь до «внутрішньої Росії», яка щодо інших просторів виглядає метрополією. Звичка розглядати Україну як частину Росії – неодмінна ознака імперської свідомості, оскільки така позиція надає перевагу політичній ідентифікації країни в складі імперської держави на відміну від національно-культурного принципу, який наполягає на праві нації на політичне самовизначення. Але ця традиція, як уже про це йшлося, призводить до послідовного трактування відносин між двома народами або як «зраду» українців, або як «возз'єднання».

Розуміючи, що трактування України як частини Росії є нікчемним з огляду на історичні факти та небажання самих українців ідентифікувати себе як росіян, російські ідеологи виносять на поверхню інше трактування – Україну розуміють як внутрішньо гетерогенний простір, що включає українські етнічні території та вільні землі, колонізовані пізніше як українцями, так і іншими народами імперії, у вигляді т. зв. «Новоросії». Наддніпрянська Україна разом із Лівобережною, на переконання московської влади, є простором, що підлягає русифікації. Імперська політика ідентичності передбачає заборону «малоросійського нареччя», упровадження механізмів культурної експансії чи прямиї геноцид у вигляді Голодомору 1930-х років, репресій проти української інтелігенції та греко-католицької церкви, знищення бандерівців тощо.

Існування незалежної України не вкладається у стереотипні схеми самоідентифікації широких верств російського населення. Підкреслено зневажливий тон російської політичної риторики стосовно України супроводжується відвертими провокаційними заявами політичних діячів, що не сприяло налагодженню спокійного політичного діалогу та нормальних міждержавних відносин. Російські політологи твердять, що національна інтелігенція, яка прийшла в Україні до влади в 1991 р., прагне, спираючись на підтримку Заходу, поступово виштовхнути частину росіян з України, українізувати решту та інтегруватись у систему європейської цивілізації, тоді як сама Росія залишиться поза межами Європи. На їхню думку, спроби українських сепаратистів порвати із Росією ведуть до спалаху національно-релігійного конфлікту, оскільки Україна та Росія становлять одне ціле.

Ідеологи російського політичного класу вважають, що Москві слід сприяти дестабілізації всього пострадянського простору або його частини з метою збереження контролю над Україною. Вони обґрунтовують геополітичну декомпозицію України тим, що її існування в означених кордонах та зі статусом суверенної держави є тотожним спричиненню масштабного удару по геополітичній безпеці Росії та рівнозначне іноземному вторгненню на російську територію (О. Дугін). Переважна більшість російських лідерів, хоч би якими були їхні політичні переконання (комуністи та демократи, націонал-більшовики та ліберали), відмовляються визнати розпад Радянського Союзу та легітимність держав-наступниць, особливо України – «колиски руського православ'я».

Американський дослідник Вальтер Лакер слушно описує настрої росіян після руйнування СРСР як глибоку травму, подібну до тієї, яку зазнала Німеччина після 1918 р. Він зазначає, що знайшлося багато тих, хто сприймав теорії типу «ножа в спину» та про зарубіжних і внутрішніх ворогів, що винні в усіх бідах росіян. Серед останніх зростало незадоволення невдячними колишніми республіками та образа на їх ставлення до тих росіян, що опинилися за межами РФ. Це викликало вимоги до уряду повернути Крим та інші російські анклави в Україні та Казахстані, в інших місцях, оскільки святий обов'язок керівництва – захищати російські інтереси за межами РФ¹⁸⁰.

Нестямне, часто підсвідоме, бажання росіян бачити в Україні лише «Малоросію», принизити Українську державу до маргінального і пери-

¹⁸⁰ Laqueur, W. (1993). Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. P. 277.

ферійного стану, а українців зображувати як недолугих і тупуватих селяків рано чи пізно мало завершитись крахом ілюзій або спробами знищити Україну шляхом редукції дійсності до своїх уявлень, включаючи фізичне та політичне її знищення. Насправді, перебуваючи в полоні власних ілюзій та міфів, у стані екзистенційної ворожнечі з довколишнім світом, російське населення та політична еліта фактично стають на шлях *екзистенційного суїциду*, що має завершитись кардинальною, хоча і болючою, заміною базису власного існування та усталеної моделі ідентичності.

Російська стратегія дестабілізації України. Відносини із сусідньою Московською державою у всіх її іпостасях завжди мали й мають особливий вплив на розвиток української державності на різних етапах її становлення. Події, що відбуваються у внутрішньому житті Росії, так чи інак впливають на Україну, на її внутрішні та зовнішні орієнтації. На думку Бжезінського, якщо європейський вибір України буде чітко визначений і країна широкими кроками йтиме цим шляхом, це неодмінно вплине й на процеси ідентифікації самої Росії. І, навпаки, якщо Україна піддається російським імперським амбіціям, її європейське майбутнє буде під загрозою та стане майже неможливим ¹⁸¹.

Реалістичні російські політики усвідомлюють, що стратегічний курс щодо України повинен будуватися на основі поваги до її суверенітету і має бути націленим не на злиття, а на максимально можливе зближення обох країн ¹⁸². Однак цьому перешкоджає дія низки чинників, зокрема налаштованість російської громадської думки, стимульована пропагандою щодо втрати Криму та Севастополя. Певну роль зіграли й чисто практичні проблеми розподілу спадщини СРСР.

Територіальні претензії до України та небажання визнати її права виводять міждержавні відносини на межу збройного конфлікту. Серед російської політичної еліти важко віднайти ті кола, котрі були би спроможні принципово змінити своє ставлення до сусідньої країни. Над

¹⁸¹ Brzezinski, Z. Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space.

¹⁸² Те, що Україна має шлях розвитку, відмінний від російського, починають нарешті усвідомлювати й російські політичні експерти (див.: Павловский Г. Перечитывая заново: недооцененные мысли Леонида Кучмы. *Россия в глобальной политике*. 2018. 9 апреля. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Progulki-s-mechtatelyami-19484> ; Тренин Д. Россия и Украина: когда-то братья, теперь соседи. *hvylya.net*. 2018. 29 марта. URL: <http://hvylya.net/analytcs/geopolitics/rossiya-i-ukraina-kogda-to-bratya-teper-sosedi.html>).

їхньою свідомістю й тяжіють старі, сформовані протягом століть імперські переконання. Ідеологія російської еліти побудована на принципах неоколоніалізму, імперіалізму, економічного підпорядкування, а також за потреби на застосуванні важелів військово-політичної гегемонії.

Українсько-російські взаємини після проголошення незалежності відзначені багатьма протиріччями та проблемами, що зумовлено процесами становлення нової ідентичності як України, так і самої РФ. Але для кожної з держав вони мали різний сенс. Якщо для РФ вирішення багатьох питань входження у цивілізований світ пов'язане з позбавленням великодержавного, імперського комплексу, то для України – це позбавлення комплексу меншовартості та залежності від Москви.

Російські еліти й громадськість не змирилися із фактом існування Української держави і переконані, що Україна, віддячуючи за її визнання, має у всьому поступатися щодо питань *територіальних* (визнання російським парламентом незаконності передачі Криму до складу УРСР, оголошення російського статусу м. Севастополя тощо); *гуманітарних* (визнання привілейованого статусу російської мови та культури в Україні); *економічних* (вимоги фінансової відповідальності України за борги українських підприємств у Росії з одночасною відмовою від такої відносно власних підприємств); *військово-політичних* (обмеження контактів України із Заходом, збереження за РФ Чорноморського флоту і Севастополя, створення контрольованих Росією структур СНД, утворення військового блоку із залученням України).

Вимоги висувалися переважно від російської громадськості, політичних партій, окремих політиків і державних діячів через масовані кампанії в медіа, через використання проросійських організацій в Україні. У свою чергу, прагнення останньої захищати свої національні інтереси сприймалися та оголошувалися «антиросійською політикою», проявами «українського націоналізму» тощо. На думку московських політиків, унаслідок розпаду СРСР у нових пострадянських державах до влади прийшли «етнократичні» уряди зі своїми націоналістичними переконаннями. Націоналізм у московській риториці непомітно отожднюється з «нацизмом» і «фашизмом», з яким Росія зобов'язана вести запеклу боротьбу. Оскільки тут робляться посилання на війну з німецьким фашизмом, населенню стає зрозуміло, що війна з українським націоналізмом є справедливою і прогресивною.

Певні надії на формування рівноправних відносин були пов'язані із базовим українсько-російським Договором про дружбу, співробітни-

цтво та партнерство, що був підписаний 1997 р. і пізніше ратифікований російською Держдумою ¹⁸³. Навіть якщо врахувати традицію досить вільного ставлення до договорів і угод в російському політичному менталітеті, цей документ можна було визнати значним кроком уперед, актом символічного значення. Очікування скорого краху України виявилися марними, і російській свідомості потрібно було примиритись із тим, що українська незалежність – це назавжди. Договір пропонував нову концепцію відносин, де обидві сторони виступають як рівноправні і суверенні держави, спираються на взаємну повагу та довіру, розгортають стратегічне партнерство і співробітництво.

Стратегічне примирення мало означати зміцнення стабільності та безпеки у європейському просторі в цілому. Зазначені положення не залишали місця для спекуляцій щодо російських територіальних претензій до України. Водночас Угода мало що змінила у ставленні до України агресивної частини російської політичної еліти, яка сприйняла її підписання і ратифікацію як серйозну поразку Москви. З погляду реваншистських політиків, таким чином було юридично закріплено відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій, утвердження раніше єдиного російського народу як розділеної нації.

Лейтмотивом російської політики стають перманентні заяви про обмеження прав російськомовного населення та необхідності захисту цих прав. На тлі міфічних уявлень про ущемлення російського населення настирливі пропозиції щодо введення в Україні подвійного громадянства та надання російській мові статусу державної не могли не викликати в українській стороні негативної реакції. Відповідна інтерпретація такої реакції у російських медіа, які розраховують на довіру обивателя до інформації телебачення та преси, сприяла формуванню у російській суспільній свідомості викривлених уявлень про справжній стан справ в Україні та причини незговірливості її лідерів.

Зважаючи на зростаючу конкуренцію з боку України та зміцнення демократичних процесів всередині країни, керівні кола РФ зацікавлені в послабленні її економічного та політичного впливу. Можливим шляхом до цього було б гальмування соціально-економічних реформ, посилення соціальної напруженості, підживлення сепаратизму і, врешті-решт, формування ситуації нестабільності в українському суспільстві.

¹⁸³ За рішенням Верховної Ради України від 6 грудня 2018 р. цей договір припиняє дію з 1 квітня 2019 р.

Саме в такій ситуації Москва може виступити в якості «рятівника» і здійснювати власні стратегічні наміри.

Після розчарувань, пов'язаних з ідеєю СНД як варіанта відновлення Радянського Союзу, російський політикум почав замислюватись над тим, яка Україна потрібна Росії. Росіян непокоїло, що у шляхах розвитку обох держав виявилися значні розбіжності. Зокрема, якщо Україна вступатиме у ЄС та НАТО, то РФ напевно залишатиметься за межами цих організацій. Московські політики підозріло ставляться до співробітництва України з НАТО, а ймовірне включення її в Альянс сприймають як катастрофу з огляду на власне бачення безпеки та свої військово-політичні плани. Насправді жахи щодо наступу Альянсу на Схід в уявленнях російських політиків та генералів значною мірою перебільшені. Тим не менш, усе це проектується у ЗМІ, нав'язується населенню і надається закордонним політикам як ущемлення інтересів РФ. Уявлення про те, що розширення НАТО є найбільшою загрозою безпеці московській імперії, формувалося з часів комуністичної влади та біполярного протистояння, а нині включене в ядро російського ідеологічного міфу, який дивним чином сприймається і на Заході серед тих, хто закликає «зрозуміти Росію».

Під кутом зору подібних уявлень у РФ розглядаються й внутрішньополітичні процеси в Україні, чинник російськомовного населення, церковної організації, культурних впливів та інші чутливі питання. У політичних колах Москви панує переконання, що з позиції національних інтересів РФ необхідно, щоб Україна не склалась як потужна держава з міцним керівництвом, а була би слабкою, роздертою внутрішніми суперечностями. Звідси висновок: якщо українське керівництво неможливо взяти під контроль, то потрібно робити все, аби Україну послабити, максимально роздмухувати внутрішні політичні та інші розбіжності, сприяти радикальним настроям тощо. Починаючи з 2004 р., ці міркування керівництвом РФ покладені в основу загальної стратегії дестабілізації України.

Соціальний аспект завжди залишався одним із найважливіших чинників українсько-російських відносин внаслідок збереження численних зв'язків гуманітарного характеру. Для України ця проблема пов'язана із старанним вкоріненням у свідомість пересічних жителів прикордонних регіонів уявлень про те, що їхній рівень життя порівняно із сусідами набагато нижчий. Наявність на теренах України значної кількості росіян, переважно в південних та східних областях, – важли-

вий чинник політичного впливу Москви. Спільність походження обох народів, тривале існування в межах однієї держави вважалися достатньо вагомими аргументами для «реінтеграції». Однак при цьому не враховувалася специфіка української політичної дійсності та реальні настрої українського населення, що заводило політичний курс Москви в тупикові ситуації.

Використання фактору «російськомовних» як засобу політичної боротьби та впливу на політику України не мало того ефекту, на який розраховувала Москва. В середовищі українських росіян зовсім не так сильно поширені ідеї реінтеграції, як це хотілося б московській еліті. Російські політичні експерти надавали багато перекручень і спекуляцій. Насправді пересічні росіяни або російськомовні в Україні не відчують себе зайвими та ущемленими у своїх правах, а здоровий глузд схиляє їх до думки, що значно краще адаптуватись до умов незалежної Української держави, аніж включатись у збройні конфлікти, які ініціює Москва. Російськомовне населення в масі своїй не заперечує проти державного статусу української мови, тоді як українськомовне населення досить толерантно ставиться до вживання російської мови. Те ж саме можна сказати про етнічних росіян, які здебільшого зацікавлені у поліпшенні свого добробуту і не переймаються політичними дискусіями навколо проблем мови.

Російський дискурс щодо особливого «євразійського» шляху розвитку країни, існування окремої руської православної цивілізації, що протистоїть іншим, зокрема європейській, сприймався і в Україні з огляду на ідеологеми, які вкорінювалися ще з радянських часів. Поряд із цим нав'язуються уявлення, буцімто Європа від України втомилась і взагалі її не сприймає, отже, Україні краще також йти євразійським шляхом.

Москва інтенсивно впроваджує свою політику ідентичності в Україні, користуючись при цьому різноманітними маніпулятивними технологіями. Стратегічна мета – відлучити населення від власної національної держави, яку вперто ідентифікують з «нацизмом», та затвердити у свідомості уявлення про «справжні» цінності радянського або російського світу. Населення переконують у тому, що воно є жертвою, що його нищать «фашисти» через високі тарифи та низькі пенсії. Провокуються зіткнення населення з націонал-радикалами, які охоче підігрують московській грі у фашизм. Загалом політика ідентичності Кремля призводить до викривлених уявлень про реальність, що може стимулювати гібридні війни на значно більших теренах.

Домінування російських мас-медіа в інформаційному просторі України надає можливість нав'язувати населенню відповідне до інтересів РФ розуміння міжнародних подій, створювати негативний імідж щодо самої України. Це сприяє підсиленню амбіцій великої держави, стимулює проросійські настрої на тлі розгорнутої пропаганди про неспроможність керівництва України здійснити необхідні перетворення і створити умови для процвітання країни. Небезпечною є підживлена Москвою тенденція у світових мас-медіа насаджувати спотворений імідж України як держави, що нібито надає притулок терористичним групам, продає зброю проблемним країнам. Україну постійно презентують як корумповану та криміналізовану державу. При цьому вітчизняні ЗМІ, хибно розуміючи свободу слова як можливість нищівної критики своєї держави, некритично підхоплюють більшість негативних наративів, сфабрикованих російськими мас-медіа, а часто й самі підкидають подібні сюжети за кордон.

4.4. Ментальне середовище протистояння

Визначальним для історії людства є принцип прогресу в усвідомленні свободи та ідентичності, що потребує вдосконалення і розвитку засад, на яких ґрунтується свідомість – мова і культура, історична пам'ять, політична воля, суспільний розум. У цілому конфігурація цих складових становить *ментальний комплекс суспільства*, до якого прив'язана відповідна модель бачення світу як регулятивного чинника організації життя соціуму і проведення відповідних внутрішньо- і зовнішньополітичних дій.

Ментальний комплекс радянської людини у тому вигляді, як він склався в реальній дійсності ХХ ст., визначався риторикою та практикою псевдосоціалістичної моделі життя, яка активно впроваджувалася усім комплексом механізмів радянської пропаганди, так само як і дійсними порядками уявлень, що формувалися на тлі столітніх традицій російського общинного колективізму та кріпосного рабства. Збереження цього комплексу серед значних прошарків країн пострадянського простору, насамперед у РФ та регіонах домінування т. зв. «російськомовного» населення, є *сприятливим ґрунтом для розповсюдження реваншистських ідей та мобілізації населення для ведення «реінтеграційних» війн.*

Ментальне підґрунття великодержавності. Колективістські орієнтації російського населення (на відміну від українського «хуторянського» індивідуалізму) пов'язані із недостатньо розвиненими формами особистісної культури, що робить неминучим зміцнення комунікаційних механізмів колективних форм організації соціуму. Примітивні форми колективізму потребують формування ідеологічного міфу «героя-визволителя», навколо якого будується смислова реальність. Цим механізмом у постреволюційній Росії скористалася більшовицька група на чолі зі Сталіним. Останній був представлений у колективних уявленнях у вигляді «понад-Я» як практична іпостась комуністичного вождя-месії – Леніна. Причетність до культу супергероя надає людині усвідомлення міцності власної екзистенційної позиції, своєї справжності та осмисленості своєї участі у колективному будівництві нового світу. Відповідно до цієї моделі канали комунікацій соціуму формуються за вертикаллю «згори донизу» як еманация вищих ідей до мас населення, яким доводилося або сприйняти волю влади або щезнути.

За тоталітарної моделі соціальної реальності усі більш або менш значущі суспільні верстви із власною оригінальною побудовою менталітету, що не вкладалась у прийняті ідеологічні рамки, підлягали «перевихованню» або фізичному знищенню. Це заможний селянин, який міцно стоїть на власній землі, має гідність практичного господаря і не схильний перейматися міфами; інтелігенція, що має власний розум і культивує розвинений внутрішній світ; навіть військова еліта й чиновництво, у яких державницька традиція формує відповідний тип ментальності, які цінують себе, мають гідність і честь. Збереженню підлягали потенційні гвинтики тоталітарного механізму – заводські робітники, об'єднане у колгоспи селянство, загнані у творчі союзи письменники та діячі мистецтва, залежні від влади дрібні чиновники та ін. У цих групах населення формується ментальність, зорієнтована «наверх» до джерел благ і добробуту. Вони схильні визнавати за дійсну лише комунікацію «згори», розуміють лише команди й накази та спроможні передавати їх «донизу» для виконання.

Тривалий постійний тиск влади на психіку людини з метою її налаштування відповідно до владних уподобань, а, з іншого боку, – потреби реального практичного життя, не могло не позначитися на формуванні ментальних стереотипів подвійної природи: ідоологічної і прагматичної. Обидві форми співіснують у людській свідомості й виступають як регулятивні настанови її поведінки залежно від ситуації. Однак різна,

часто протилежна налаштованість поведінкових стереотипів постійно створює когнітивні дисонанси, і людина, поставлена перед вибором між суперечливими схемами, взагалі відмовляється щось робити або приймати відповідальні рішення.

Якщо у суспільствах європейського типу механізми демократії та критичного мислення сприяють подоланню ментальних дисонансів, то в умовах авторитарної імперії або тоталітарного суспільства подвійна ментальність набуває постійного характеру: одна свідомість – для зовнішніх потреб, інша – для себе та близького оточення. Альтернативою такому стану є формування цілісного характеру психіки, що може бути здійснено лише через встановлення пріоритетності однієї з ментальних структур: або безмежна віра у вождя та владу, або втеча від реальності, внутрішня еміграція, налаштованість проти всіх. Обидва шляхи, зрештою, не мають перспективи, оскільки ведуть у безодню міфу, хоча й сприяють певному внутрішньому комфорту – узгодженню із власним сумлінням.

Менталітет радянської людини, або, як іноді називають цей стан, – «совкової» чи «ватної» (такої, що не потребує аналізу й роздумів) свідомості, створюється як *конфігурація екзистенційних та ідеологічних чинників*, вербально пропагованої моделі реальності та реальності життєвої. Сформовані відповідним типом влади ментальні стереотипи «совка» відновлюються і продукуються у нових формах. На цьому тлі відтворюються і продовжують існування конструкції влади, що використовують зручні для себе ментальні структури та намагаються знищити ті з них, котрі виникають поза межами владного контролю і, на переконання влади, підривають засади її існування. Готовність швидко змінювати свою риторику та показову поведінку відповідно до кон'юнктури завжди була ознакою менталітету російського (радянського) чиновництва. Створена у сучасній російській дійсності міфологія «патріотизму» («победобесія») сприяє консолідації населення навколо влади в умовах очікуваного погіршення стану економіки та зниження рівня життя, а також сприяє його мобілізації на ведення агресивних війн.

Одним із ключових міфів сучасної РФ, що покладений в основу державницької ідеології, є міф про «Велику Вітчизняну війну». Як зазначив один із російських дослідників, якщо його прибрати, то від самого СРСР нічого більше не залишиться¹⁸⁴. Численні святкування «перемоги

¹⁸⁴ Буровский А. М. Великая Гражданская война 1939–1945. М.: Яуза; Эксмо, 2009. С. 445.

над фашизмом» та риторика мілітаризму найбільш відповідають стану гібридної війни, оскільки налаштовують на агресивні дії проти інших народів, проголошених генетичними носіями «фашизму». У російському законодавстві будь-які спроби осмислення історичних подій, відмінні від офіційних, визнаються «переписуванням історії». Відповідні історичні тексти підлягають цензурі, а самі інакодумці – репресіям.

Дія тоталітарних механізмів влади призводить до створення дивно го світу, де кожна подія окремо має сенс, але в цілому все це виглядає безглуздо. За Ароном, тоталітаризм виникає в умовах політичного режиму з монопольною владою однієї партії, яка має на озброєнні певну ідеологію із статусом державної, істинність якої підтримується репресивним апаратом і контрольованими владою засобами масової інформації. Більшість видів професійної та економічної діяльності знаходяться під контролем держави і під впливом пануючої ідеології, що в результаті призводить до політизації та ідеологізації всіх гріхів людини перед владою, а отже, до репресій і терору¹⁸⁵.

Суспільно-економічна система соціалізму обслуговувала головним чином військово-промисловий потенціал держави. Це робилось за допомогою командно-адміністративної системи, елементами якої були партійно-державний апарат, зрощений із керівництвом великих підприємств, та система ідеологічно-інформаційної обробки свідомості людей. Якщо людина не виконувала покладених на неї функцій обслуговування тоталітарної системи, вона так або інакше виштовхувалася за її межі. Власна активність людини приймалась лише тоді, якщо це працювало на систему.

У ментальному комплексі російського населення майже відсутнє або значно затиснуте поняття свободи як вищої цінності, так само як і гідності. Століттями була випестувана холопська відданість вищій владі і одночасно викорінювалась ідея самодостатності людини. В історичних перипетіях російської історії значні прошарки населення, у яких людська гідність щось означала, були фізично знищені, наприклад, старовіри за часів Петра I, донські козаки за більшовицької влади, стара інтелігенція та ін. Від'ємна селекція еліти, вкорінена у радянські часи, позначилася на якості селянства, інтелігенції, військової еліти тощо. Свобода людини завжди приносилась у жертву потребам вищої влади,

¹⁸⁵ Aron, R. *Democratie et totalitarisme*. P. 339.

яка й мала статус самодостатньої сили, від якої залежить спокій і добробут.

Радянська ментальність виплекана десятиліттями страху та репресій. В онтологічному вимірі тоталітарної системи умовою виживання людини стає своєрідне *екзистенційне небуття* – спосіб існування у соціально пасивному стані. Це дуже легко може бути переведене й у фізичне небуття завдяки механізмам терору та репресій. У соціально-комунікаційному просторі радянської імперії діє принцип обмеженої свободи волі, згідно з яким пересічна людина не має права говорити і лише зобов'язана мовчати та виконувати накази. Статус *екзистенційного буття* належить системі влади та її носіям на різних щаблях суспільної ієрархії¹⁸⁶.

Серед російського населення було вкорінене бажання відчувати себе громадянами великої світової держави, яка диктує свою волю іншим державам і народам. Це фактично є мірилом їхньої самоідентифікації, з чим вони не можуть розпрощатися за будь-яких умов, навіть помираючи в таборах ГУЛАГу чи потерпаючи від жалюгідних умов життя у «совковій» дійсності, відірвані від спілкування з усім іншим світом. Не маючи волі, бажання і можливостей робити свою країну дійсно кращою та величною у її досягненнях, якості й рівні життя, російська ментальність шукає величі за рахунок приниження інших народів, насамперед сусідніх, але й не оминаючи кепкування над більш успішними народами. У повсякденній культурі, у російських анекдотах про «чукчей», «хохлів», «євреїв» тощо інші народи виглядають недолугими і примітивними. Завдяки гуморескам М. Задорнова у росіян склалось уявлення про американців, які, на їхню думку, відзначаються своєю тупістю.

З огляду на подібну побудову психіки навряд чи можна приписувати пересічним кримчанам або жителям Донбасу з менталітетом радян-

¹⁸⁶ У тоталітарних режимах, вважає Ханна Арендт, «турбує не їхнє особливо безпощадне вправління з політикою сили, а те, що за їхньою політикою криється цілком нова і безпрецедентна концепція влади, так само як за їхньою Realpolitik криється цілком нова і безпрецедентна концепція реальності. Цілковите нехтування прямими наслідками, а не безпощадність; знекорінення й нехтування національними інтересами, а не націоналізм; презирство до утилітарних мотивів, а не безоглядне переслідування власних інтересів; “ідеалізм”, тобто непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ, а не жадоба влади, – усе це привнесло до міжнародної політики новий і більш дестабілізуючий елемент, ніж це спромоглося б вчинити проста агресивність» (див.: Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-ге вид. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 468).

ської людини якийсь рівень соціально-політичної суб'єктності. Наприклад, т. зв. «рішення» про відокремлення від України та створення псевдореспублік приймалися не на референдумах, а в Москві. Відсутність свободи волі ставить під сумнів можливість покласти на них моральну провину за порушення законів і державну зраду. Тут діє правило, згідно з яким за вчинки раба відповідає його господар. *Моральні принципи не діють в умовах рабства*. Відповідно в людині виховується почуття безпорадності й сподівання на зовнішню допомогу. У відносинах між людьми і владою панує *патерналізм* – покладання на владу вирішення всіх власних проблем.

Оскільки при тоталітарному режимі політика виступає універсальним знаряддям перетворення реальності, а влада є самодостатньою та працює сама на себе, то вся політична сфера визнається чимось фундаментальним і серйозним, на що не дозволено посягнути нікому. В авторитарному суспільстві з владою не прийнято жартувати. Зважаючи на те, що всі прояви життя політизовані, особистість є лише матеріалом для політичних маніпуляцій і має бути включена у механізм влади як гвинтик. Але попри всі намагання тоталітарної влади сфера особистісного життя аж ніяк не піддається повному владному контролю. Навіть у будь-якому «забетонованому» соціальному середовищі може виникати особлива комунікаційна культура «розмов на кухні», де формується критична свідомість та виробляється смислова реальність нового типу.

За умов тоталітаризму соціальна активність є прийнятною, якщо це показова діяльність, її *імітація*, а не досягнення результату. Імітація активності надає певні дивіденди у вигляді кар'єрного зростання та здобуття матеріальних благ. Неможливість бути реальним суб'єктом, творцем власного життя паралізує волю та робить людину пасивним гвинтиком тоталітарної машини. Острах влади перед активним інтелектом виявлявся також і у відсутності умов для підприємницької, громадсько-політичної та інших форм діяльності, що в сукупності закріплювало у масовій свідомості орієнтації на пасивне очікування кращого майбутнього, що владою формулюється у вигляді ідеалів комуністичного суспільства.

Знищення соціального розуму у вигляді його носіїв – технічної та гуманітарної інтелігенції, придушення будь-яких значущих проявів соціальної активності і свободи у радянському суспільстві мало наслідком хронічне відставання від світової цивілізації. Іноземні технології комуністична влада могла лише купувати за рахунок грабунку власного

народу, як це було в часи індустріалізації 1930-х років, або красти, як це було під час холодної війни.

Тоталітарна система вибудовувалася таким чином, щоб кожна людина виконувала свою певну функцію в жорстко закріпленій системі та не виходила за чітко окреслені межі. Особистість стає редукованою до рівня функції, а отже, стримується її розвиток, її творчий потенціал не знаходить шляхів реалізації. У нехтуванні творчим потенціалом особи полягає одна з основних причин краху тоталітаризму в СРСР поруч із такими як зневага до потреб звичайної людини, відсутність спілкування з іншими країнами, відлучення від досягнень світової цивілізації тощо. Самоізоляція країни прирікає її на економічне й технологічне відставання, але одночасно консервує потрібні владі ментальні риси населення.

Відрив від світових соціально-комунікаційних процесів та гальмування інтелектуального розвитку мало наслідком формування у радянської людини *комплексів меншовартості* – відчуття власної неспроможності та професійної некомпетентності. Значними досягненнями вважаються переклади і переписування зарубіжних авторів, які в умовах ізоляції досить легко видавати за свої власні. Зворотню стороною відчуття неспроможності є *невмотивована амбіційність*, яка зростає до рівня безмежного цинізму та виливається у різних формах хамської поведінки. Демонстрація власної зверхності і сьогодні є звичайною практикою політичної еліти на вищих щаблях російської влади, що переходить і в міжнародний вимір спілкувань.

Для широких верств радянського населення культивується *псевдоколективізм* – домінування спільноти над окремою особою. У нормальному соціумі колективізм, навпаки, є механізмом захисту особи та знаряддям розвитку її потенціалу й реалізації її інтересів. Тоталітарна модель колективізму взагалі є основою суспільної системи, її альфа й омегаю. Це принцип, за яким вищий пріоритет належить інтересам цілого, групи, суспільства. Будь-які прояви індивідуалізму засуджуються. Особистість має значення лише як елемент цілого, а не сама по собі. Права колективу – непорушні, вони захищені всією правовою системою та законами, тоді як права окремої людини не мають значення, ними можна знехатати в інтересах групи. Індивідуальність виштовхнута у тіньову сферу суспільного життя. Такий пласт радянської ментальності був сформований тривалими зусиллями влади при постійному і посиленому контролі за порушенням цих базових принципів побудови життя.

Поруч із хибним розумінням колективізму особливе значення для зміцнення влади має ментальність *псевдогероїзму* – вимоги до пожертви собою в ім'я кращого майбутнього, жити заради інших, а не для себе, і т. п. Насправді, якщо й відбувається вчинок, трактований як героїчний, можна не сумніватися, що він чиниться, скоріше, з відчаю, імпульсивно, а не за свідомим розрахунком. Такий вчинок набуває значущості у зв'язку з його корисністю для пропаганди, а не сам по собі. Взагалі архетип *героїзм/жертвоність*, притаманний архаїчним суспільствам з їхнім культом людського жертвопринесення, завжди охоче береться на озброєння тоталітарними режимами, оскільки закладає підвалини владних відносин: коли людина жертвує собою заради влади, остання набуває сакральних ознак.

Власність і влада в авторитарному суспільстві є тотожними, а отже, *поняття корупції* як таке відсутнє, тому й домінує правило «брати по чину». Повсякденна побутова свідомість, просякнута ідеями ієрархії, сприймає як належне крадіжки та хабарі на вищих щаблях влади, але вибухає протестами, коли це відбувається на її власному або нижчому соціальному рівні. Радянське суспільство спиралося на штучні форми моралі, позірно раціоналізовані форми свідомості й відкидало будь-які традиційні структури, або намагалося їх підкорити своїм утопічним цілям. Самоліквідація СРСР і створення незалежних держав на уламках радянської імперії було, окрім всього іншого, стимульоване природною реакцією широких верств суспільства на ці та інші антиморальні процеси. Однак і політична еліта нових держав, будучи уламком колишньої союзної, тривалий час зберігає всі її вади, що й сьогодні має наслідком постійні суспільні протести і народні збурення.

Слід також визнати, що радянська ментальність, замішана на кано- нах тоталітаризму, тривалий час виконувала функції регулятивної форми суспільного життя та була в певному вимірі досить ефективною у ситуаціях, коли виникала потреба у швидкій мобілізації людських ресурсів. Засади вкоріненості і стійкості радянського менталітету, який на сьогодні ще зберігається у свідомості значних верств пострадянського суспільства, не можна пояснити лише страхом перед репресіями чи інтенсивною ідеологічною обробкою або періодичним промиванням мізків. Комуністичний міф надавав пересічній людині відчуття причетності до значної історичної дії, людське життя отримувало смисл з огляду на творення великих подій, нехай навіть із масштабними жертвами і втратами людських життів.

Як зазначає Арон, у раціонально мислячих людей викликає подив, що увесь цей світ (тоталітарного суспільства), забарвлений смертю, не просто мерзенний, але має щось притягальне, здійснює гіпнотичну дію, тому що все там має певне значення, ніщо не відбувається випадково – глибинні сили історії входять у взаємодію з класовими конфліктами та змовами окремих осіб, гегелівська діалектика породжує поліційний кошмар, і кожен намагається розібратись у причинах того, що твориться у цьому трагічному балагані¹⁸⁷.

У повсякденності пересічній людині не вистачає *осмисленого виміру* існування. Рутинне життя є занадто функціональним і монотонним. Вихід за межі повсякденності створюється святом та ритуалами. Але кожний із цих виплесків вимагає міфу, виправдання, легенди. Міф і ритуал виводять поза межі повсякденного, надають смисл кожному окремому існуванню, але водночас і створюють платформу спільної солідарності, на якій об'єднуються одностумці та одновірці. Буття окремої людини набуває сенсу завдяки причетності до чогось вищого і суспільно значущого, заради чого можна навіть принести в жертву не тільки майно, а й власне життя – слід лише дійти переконання та повірити, що жертва варта цього.

Тоталітарна свідомість побудована на емоційному домінуванні загального міфу. Раціональна критика безсила перед міфом, який опановує свідомість та психічний стан людини, її волю, розум, сприйняття і почуття. У вигляді віри та переконань міф стає знаряддям політичних маніпуляцій, тобто інструментом влади. Коли у свідомості населення тривалий час виховувалася звичка дивитися на речі крізь призму офіційної пропаганди, а через відсутність досвіду критичного мислення формувалася викривлена свідомість, тоді власне реальність починає виглядати ілюзією, а міфи, навпаки, – справжньою дійсністю.

Головна технологія влади полягає у переформатуванні існуючих структур солідарності на зручні для себе. Це відбувається за рахунок їх формалізації, коли соціальні зв'язки існують лише за назвою, але насправді не мають реального значення. Девальвація смислу радянських профспілок, молодіжних організацій, а, врешті, й партійних структур, коли вони перестають відповідати власному призначенню та функціонують лише заради самих себе, робить усі такі структури формальної солідарності нежиттєздатними і зайвими для суспільства. Відтак, коли

¹⁸⁷ Aron, R. (1993). *Democratie et totalitarisme*.

вони самі по собі відмирають, як під час ліквідації радянської держави, це проходить для суспільства майже непомітно.

Офіційний ментальний комплекс, потрібний системі владних відносин радянського суспільства і деякою мірою переведений у реальність пострадянських спільнот, досить природно створював і зворотні, неформальні ментальні риси, які допомагали людині виживати й відчувати себе суб'єктом у своєрідному тіньовому соціально-комунікаційному просторі. У його межах могли бути розвинені різноманітні форми досить потужної особистісної активності. При цьому особистісний прагматизм міг використовувати неформальні відносини, схеми особистісної залежності тощо. Це допомагало людині досягати власних інтересів навіть у тих вузьких межах, які надавалися офіційним шляхом. Відсутність свободи дій компенсується можливостями, наданими людині неформальними стосунками.

Насправді особистість є онтологічно вихідною даністю, а не лише функцією в соціально-політичній системі. Тоді прагнення особистості до більшої самореалізації й до свободи стають смертельно небезпечними для тоталітарної моделі. Розширення неформальної сфери стосунків та взаємодій, діяльності та спілкувань і створення таким чином нової, паралельно існуючої реальності, більш вагової та значущої, аніж формально визнана, рано чи пізно призводить до руйнування тоталітарної системи.

Розвиток тіньових форм ментальності набуває поширення в усіх верствах пізньої доби існування радянського суспільства та має наслідком фактичне руйнування усталених структур солідарності, які, попри свій формальний характер, усе ж деякою мірою стримували сповзання суспільства в хаотичний стан. Руйнівні процеси були багато в чому наслідком морального розкладу радянського суспільства, коли форми злочинної поведінки почали, вже не криючись, розповсюджуватися в структурах влади, насамперед у її вищих прошарках, і коли стримуючі механізми ідеологічних інституцій почали втрачати свій вплив на реальне життя.

Дезорієнтована (перехідна) ментальність. У нових умовах, що склалися після 1991 р., відбувається інтенсивний пошук стабільніших моральних засад. Здавалося, тут більш ефективним може бути повернення до традиційних форм свідомості, які навіртають до сталих цінностей людського буття з їх природними носіями – сім'я, нація, віра.

Кожне з цих утворень є також формою консолідації людей, тобто засобом поєднання інтересів окремої особи з інтересами інших. На цих головних засадах будується суспільство, хоча в ньому також існують і інші форми солідарності: групова, партійна, конфесійна, етнічна тощо. Вони виробляють і свої ціннісні норми, котрі можуть суперечити або не узгоджуватися з іншими. Ціннісні системи виникають і формуються протягом тривалого періоду значною мірою поза свідомими бажаннями людини внаслідок історичного досвіду, виховання і традицій.

Рештки радянської ментальності все ще присутні у психіці кожної людини, вихованої у колишні часи. «Совкові» стереотипи поведінки і мислення залишаються гальмуючим чинником просування країни до сучасного рівня цивілізації і навіть можуть відтворюватись у наступних поколіннях. Однак сучасна доба потребує формування нових ціннісних орієнтацій, краще пристосованих до умов глобального розвитку.

У свідомості людей перехідного періоду від тоталітаризму до свободи відбувається боротьба між індивідуалістичною ментальністю європейського типу і псевдоколективістською або прорадянською, яка ще присутня в різних прошарках суспільства. Неспроможність або небажання сприймати як належне сучасне розуміння цінностей людського життя притаманне тим, кого іронічно називають «ватниками», натякаючи на їхню нездатність до критичного мислення та легковірне сприйняття всього, що пропагують ЗМІ.

Внаслідок певного домінування ментальних стереотипів колишнього режиму соціально-економічні перетворення на пострадянському просторі набувають викривлених форм, пов'язаних із зрощенням владних відносин з бізнесовими. Разом із тим, об'єктивний процес становлення прошарків середнього класу, з яким зазвичай пов'язують формування засад громадянського суспільства, має поступово перетворити психологію підлеглості на менталітет свідомого громадянства.

Глобалізація висуває нові виклики для особистості, пов'язані з її включенням у сучасні системи відносин та комунікацій, формуванням нових схем самоідентичності. Реалії сьогодення потребують нових форм мислення й поведінки, але цього не можна досягти водночас. Цим протиріччям можна пояснювати деяку нестабільність людської психіки і суспільної свідомості перехідної доби. В таких умовах слід приймати як належне наявність у широких кіл населення подвоєної або багатозарової ідентичності, коли особистість належним чином

не відцентрована. Це зумовлює відчутні коливання суспільних настроїв то у бік прогресивних перетворень, то до ностальгії за минулим, а то й взагалі до втечі від реальності. Ці процеси відбуваються як на рівні кожної окремої особи, так і на рівні емоцій і думок громадського загалу.

Нові часи потребують формування якостей цивілізованої людини, що здатна вільно жити й реалізовувати власні інтереси, узгоджуючи їх з інтересами інших людей. Людина повинна вміти жити в умовах конкуренції, відповідати за власні вчинки, робити справу професійно. Формування стабільного та відцентрованого світовідчуття громадянина – справа не одного покоління. Той, хто ще схильний ідентифікувати себе як радянську людину, не здатний адекватно сприймати нові реалії життя. Нове покоління демонструє гнучкіше мислення та прагне мати надійніші орієнтації для побудови власного життя. Загальний тренд прогресивного розвитку спрямований на досягнення більшої свободи людини та більшої захищеності її прав, що має узгоджуватись із підвищенням рівня її відповідальності перед суспільством та повагою до прав інших.

Суспільство перехідного стану створює сприятливе середовище для появи перехідної ментальності, яка побудована на подвійних засадах, тобто має, як мінімум, дві (або більше) ядерно-периферійні структури свідомості. Поведінку такої особи визначити складніше, оскільки невідомо, яке «ядро» спрацьовує у тій або тій ситуації. Однак варто зазначити, що подвійна ментальність полегшує перехід людини до нових засад життя. Людина, яка мігрує у західні країни і знаходить там можливість для життя, дуже швидко може адаптуватися до нових умов. Водночас російські мігранти у США попри своє включення у соціальні та життєві процеси, маючи громадянство країни перебування, усе ж ностальгічно вихваляють своє радянське минуле та сприймають як належне російську агресивну політику проти своєї нової батьківщини. Подвійна свідомість має свої закономірності функціонування, а її повна трансформація займає тривалий час. Подвійна свідомість відзначається високим рівнем нестабільності, завдяки чому людина схильна впадати у крайнощі.

Небезпека нестабільної ментальності виникає в часи, коли стара суспільно-державна система зруйнована, а нова ще тільки створюється. У таких умовах людина дуже легко піддається маніпулюванню з боку популістів і демагогічних політиків. Суспільство радикалізоване і роз-

дирається конфліктами, зростає рівень злочинності, множаться мафіозні угруповання. Людина втрачає надію на захист з боку держави і сама ладна братись за зброю. Найбільш гостро конфлікти виникають там, де люди мають низький рівень суспільної моралі, де не функціонують механізми розумного вирішення суперечок.

Проросійська і промосковська орієнтація населення у пострадянських державах виявилася об'єднуючою силою для комуністів, московської православної церкви, політичних та культурних прошарків, бізнесових кіл, пов'язаних із російськими енергоносіями, тощо. Всюди, де ці елементи набувають значної переваги, Москва намагається створити, часто за підтримки збройних сил, орієнтовані на себе квазідержавні утворення в окремих областях та автономіях, що перебувають у стані перманентного конфлікту з новими незалежними державами.

Позасвідомо звичка частини української політичної еліти у вирішенні власних проблем дивитись у бік Москви зберігається і навіть відтворюється у сьогоденні, що спричиняє феномен зради власної держави та інтересів власного народу. Прагнення місцевих еліт змінити владу на більш промосковську стимулюється не тільки економічними зв'язками та політичною корупцією, але і проросійськими симпатіями населення, звичного до «совкових» реалій, що робить їх легкою здобиччю московської пропаганди.

Тривалий час в умовах російсько-радянської імперії зросійщення означало вищий соціально-культурний рівень, що сприяло зручнішому просуванню на соціальну верхівку з усіма перевагами та соціальними благами. Увійти до соціально-політичного Центру можна було тільки шляхом втечі від стану своєї «периферійності», зрікаючись національних коренів та культури. Звісно, про своє минуле можна було загадувати як про дитинство, і навіть іноді заспівати рідних пісень, але все це аж ніяк не заважало відчуттю зверхності зрусифікованої людини. У випадках, коли остання стикалася із проявами національної гідності свого народу, російська ментальність відзивалась звичайним хамством, що було засобом збереження відчуття власної зверхності.

Власне, так само зверхньо масами російського населення була сприйнята і незалежність радянських республік – як виклик пануючій нації з боку дикунів та холопів. Рано чи пізно на цей виклик мала бути відповідь у вигляді каральних акцій: якщо не допоможе політика «кнути і пряника», мають розпочатися силові дії. Отже, каральна експедиція проти України та Грузії, упокорення Чечні, роздмухування і стимулю-

вання локальних конфліктів – це спосіб пануючого етносу імперії підтримати та зміцнити власний комплекс зверхності.

Колоніальні війни велися й іншими державами, особливо жорстко з боку Франції у В'єтнамі та Алжирі. Але в цих випадках постімперський синдром поступово відмирав, оскільки знаходились інші можливості компенсувати відчуття втрати минулої величі – у сфері зростання економіки, розвитку культури, рівня добробуту та впровадження більш високих стандартів життя. Однак таких компенсаційних механізмів виявилось недостатньо у випадку російської імперської хвороби, яка поступово переросла у соціально-політичну параною. Брак відчутних успіхів у розвитку економіки, яка зберігає ресурсний характер, авторитарна політична система, ущемлення громадянських свобод, зубожіння населення, занепад культури, крах олімпійських сподівань тощо – все це стимулювало розгортання несамовитої пропаганди російської величі у медіа та політику військової експансії назовні.

Показово, що ментальний стереотип т. зв. «російськомовної людини» в уявленнях російської влади тотожний стереотипу «людини радянської», тобто різниться лише за назвою. Російські правителі впевнені у своєму праві захищати російськомовне населення, де б воно не знаходилося. За цими уявленнями криються сучасні спроби обґрунтувати розмивання суверенітету держав у просторі колишнього СРСР. Їх наслідком стає порушення питання кордонів, введення військ на чужі території, політика побудови нових імперій.

4.5. Лінії розламу

Ментальні суперечності. До державної незалежності Україну привели, з одного боку, значні регіональні інтереси політичної еліти, а з іншого – національна мрія, що спиралася на самобутню культуру і тривалі традиції державотворення. Це також було підкріплене настроями значних прошарків населення в різних регіонах країни. Зміцнення ідеологічних засад української ідентичності потребувало мобілізації нерозкритих можливостей нації в цілому і кожної людини зокрема. Зволікання політичної еліти з проведенням необхідних реформ, що створюють умови для розгортання внутрішнього потенціалу та сприяють активізації творчого потенціалу кожної особи, гальмувало і проце-

си поширення конструктивних ідеологем. Населення значною мірою просякнуте стереотипами ідей, що орієнтують більше у минуле, аніж у майбутнє. Водночас зберігали значення прагматичні інтереси, які поєднували країну з іншими частинами пострадянського простору, що не сприяло розбудові незалежної держави.

Під тривалим трьохсотрічним московським пануванням складається проєкт України як *Малоросії* – ідея бездержавного існування великого народу, позбавленого політичного статусу і самостійного виходу у світову систему комунікацій і взаємодій. На додаток, в українській еліті часів російсько-більшовицької імперії набули домінації ментальні структури провінційного чиновництва, з інтересами та прагненнями, орієнтованими до Москви, з політикою, що спрямована на знищення національних форм інтелекту й культури. В цілому це можна позначити як *малоросійську ментальність*.

Малоросійський дискурс цілком вбудовується у дискурс імперський, оскільки адаптований до потреб великоросійського розуміння себе та оточуючого світу. Така штучна альтернатива ідеї незалежної держави полягає в обґрунтуванні можливості існування країни виключно у складі імперського утворення під владою Москви. Фактично ця традиція продовжується до проголошення Україною незалежності у 1991 р., але малоросійська ментальність виявилася настільки стійкою, що відповідний до її настанов проєкт було фактично відновлено у 2010 р., коли в країні до влади прийшло промосковське керівництво. Негайно з Москвою було укладено Харківські угоди, що віддавали Крим під опікування Кремля, та свідомо на користь Москви програно Стокгольмський арбітраж щодо енергетичних питань. Почалося масштабне руйнування збройних сил та системи безпеки держави, а інші силові структури були поставлені на службу промосковській владі. Унаслідок дій промосковського режиму мав бути реалізований проєкт реінтеграції з РФ та проведена фактична ліквідація державності України.

Про те, наскільки стійкі стереотипи малоросійської ментальності свідчить, зокрема, домінування в освіті московської (проімперської та великодержавної) версії історичних процесів у Східній Європі. Попри тривалий час відкритої збройної агресії Москви проти України у свідомість населення продовжують упроваджуватись уявлення, втілені у наративах про «єдиний народ», генетичну спадковість Москви від Київської Русі, «возз'єднання» народів у XVII ст., «зраду Мазепи» щодо «прогресивного» Петра I, націоналістів УНР та бандерівців як ворогів

України тощо¹⁸⁸. Такі уявлення можуть і досі надаватись у шкільних підручниках або у викладенні музейних експозицій, у наукових працях та мас-медіа. Подібне ставлення до власної історичної пам'яті навряд чи можна зустріти в будь-якій іншій державі, що свідчить про досить значний рівень постколоніального стану свідомості населення.

Специфічним для України є зіткнення суспільних ідеологічних напрямів із питанням існування української державності. Несприйняття держави України як історичного факту має поширення серед деяких верств населення, що відбивається й на рівні боротьби ідей. Противники Української держави намагаються представити її як національну форму колишньої командно-адміністративної системи. Історичні обставини існування у тоталітарній державі формували в особистості відчуття пригніченості та страху. Колишні стереотипи мислення притаманні людині, вихованій в умовах радянської системи, однак потребою часу є формування у людини здатності дивитися правді в очі, сприймати реальність належним чином, без будь-яких ідеологічних перекручень. Сучасність протиставляє таким стереотипам ідеї, що спираються на захист прав особи в усіх вимірах її соціального існування

Унаслідок складних *соціально-демографічних* процесів в Україні протягом XIX–XX ст. відбувалися інтенсивні процеси русифікації українського етносу. Процес зросійщення стимулювався російськомовною урядовою верствою в містах, існуванням значного прошарку російських робітників і технічної інтелігенції на підприємствах. Престижним і безпечнішим в умовах більшовицької диктатури вважалося бути росіянином за національністю. Фізичне винищення українського населення під час Голодомору 1930-х років мало наслідком заселення запустілих просторів країни росіянами або денаціоналізованими прошарками населення. Завдяки урбанізації та асиміляційній політиці населення в цих регіонах стає переважно російськомовним, що означало часткову (мовно-культурну) втрату української ідентичності. У Криму, що приєднаний до України в 1954 р., корінний народ – кримські татари в 1944 р. був депортований, і півострів інтенсивно заселявся переселенцями з інших частин СРСР.

Протягом існування імперії за підтримки владних структур відбувались інтенсивні асиміляційні процеси. Українське населення стримува-

¹⁸⁸ Детальніше щодо радянської версії семантики «Україна» – у праці: Смаль-Стоцький Р. Правдиве значення советського терміну «Україна». Нью Йорк; Вашингтон: Спілка визволення України, 1968. 48 с.

лось у своєму інтелектуальному та культурному розвитку. Сталінські репресії торкалися найбільше інтелігенції – носіїв духовності нації. Навіть у пізніші часи 40 % політв'язнів у СРСР становили українці. Голодомор 30-х років ХХ ст. знищив велику частину українців на сході України. Асиміляційні процеси мали ще й інший ґрунт – політична, військова, технічна, інтелектуальна еліти СРСР формувалась на російськомовних засадах. Російська мова вважалася більш престижною і краще розвинутою, ніж національні. Нарешті, відбувалися також значні міграційні процеси, коли українців переміщували освоювати казахстанську цілину або на будівництво в Сибіру, тоді як в Україну переселялися російськомовні представники інших націй. Особливо це стосується східних та південних областей України. Російськомовне населення тут зросло майже вдвічі.

Таким чином, формувалися більш або менш значні відмінності між населенням різних частин України, що не могло не позначитись і на процесах національної консолідації. Відмінності між регіонами країни, між сільським і міським населенням за певних умов могли набувати небезпечних масштабів і призводити до внутрішніх конфліктів. Самоусвідомлення населення південних та східних регіонів країни стає досить розмитим. Воно було схильне ототожнювати себе, скоріше, з громадянством колишнього СРСР, аніж незалежної України, що сприяло ідеологічній деконсолідації суспільства, поглибленню суперечностей між прибічниками національної ідеї й тими, хто тяжіє до ідеї реінтеграції імперії.

Міжетнічні стосунки традиційно становлять чи не найбільший конфліктогенний чинник поруч із міжконфесійними або ідеологічними формами соціальної конфронтації. У пострадянському просторі міжнаціональні конфлікти набувають особливої гостроти, оскільки обтяжені іншими формами соціального протистояння, що виникають в умовах соціальних та економічних криз. Складність етнополітичної ситуації у країні полягає в умовах, що склалися внаслідок багаторічної імперської політики з її принципами підживлення міжнаціональних суперечностей, політики депортації цілих народів, примусової русифікації та «плавильного котла» інтернаціоналізму. Розвал імперії й тих ідеологічних форм, що її скріплювали, привели до сплеску національної свідомості й до пошуків нових форм національної самоорганізації, насамперед у сфері державотворення, відновлення культури й традиційних форм релігії.

Національні спільноти конституційовані як у духовному вимірі, так і в інституціональному, що сприяє усвідомленню власних інтересів як особливих, відмінних від інтересів інших етносів. Важлива форма консолідації етносу – духовне й культурне відродження, що дозволяє йому зберегти свою ідентичність у чужому середовищі. Поруч із етнополітичними процесами, що мають більш або менш природний характер, можливі й такі, що викликані штучно на ґрунті політичних інтересів місцевих еліт і владних структур. Так, можна вважати досить штучними формуваннями політичне русинство на Закарпатті, сепаратистські настрої у Криму або прагнення політичних кіл використати фактор російськомовності.

На рівні окремих регіонів держава стикається з проявами сепаратизму, а також із небажаними наслідками міжетнічних та міжконфесійних процесів, що відбуваються на ціннісній основі. Самі по собі ці суперечності можуть бути подолані внаслідок зваженої державної політики, але в умовах зовнішнього тиску та ситуації необхідності остаточного вибору між різними зовнішніми векторами інтеграції такі тенденції набувають небезпечних масштабів, що ставить під сумнів принцип цілісності держави.

У процесах формування ідентичності чи не головна роль належить *культури*, яку слід розуміти як систему життєвих орієнтацій людини, сферу духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, що визначає норми поведінки, мислення, почуттів людини. У будь-якому суспільстві завжди присутні різні форми культури, не обов'язково пов'язані із загальнодержавною. Російські шовіністи та їхні прихильники в Україні намагаються зробити вигляд, що українська культура не варта уваги, так само як буцімто не може існувати самостійна українська нація. Вони вважають за можливе принижувати та ігнорувати українську мову та культуру як щось малоцінне і хutorянсько-провінційне. Подібні тенденції існують поза межами України, поширені серед різних верств населення в самій країні.

Загальнополітична ситуація, яка існує в Україні, в цілому мало відрізняється від ситуації в будь-якій великій європейській країні: провідна нація, що створила власну державу, утворює також загальні структури, що формують соціально-культурний простір країни, зокрема шляхом толерантної політики у сфері мовлення. З метою консолідації суспільства повинна існувати єдина платформа для спілкування етносів у вигляді державної мови, але справа ускладнюється тим, що

практично в країні такою основою ще значною мірою залишається російськомовна культура, пов'язана із залишками радянської ментальності. В інтересах держави формувати структури взаємодії етносів на україномовній основі, що спричиняє жорсткий опір з боку промосковських політиків. Основою державної стратегічної політики ідентичності повинно бути не тільки відродження української культури, але і її осучаснення, модернізація, оскільки лише ментальні структури розвинутої й цивілізованої нації можуть слугувати загальним ґрунтом для спілкування у єдиному для держави соціально-комунікаційному та культурному просторі.

Політична карта, яка постійно розігрується російськими політиками, – становище росіян в Україні. Воно тлумачиться як незадовільне на підставі неперевіраних та сумнівних фактів щодо утисків у питаннях мови на національному, релігійному, освітньому та культурному ґрунті¹⁸⁹. Проросійські політики в Україні, стимульовані своїми зарубіжними покровителями, вимагають визнання за росіянами в Україні статусу державотворчої нації, вважаючи статус національної меншини для себе принизливим і дискримінаційним. Питання мови піднімають російські політики, налаштовані збурити навколо цієї теми конфліктні ситуації з метою збільшити свій політичний капітал, граючи на національно-патріотичних почуттях.

Один із головних важелів реалізації стратегічного курсу Москви щодо української держави – це проведення політики ідентичності, спрямованої на захист «російськомовного» населення в Україні, попри те, що турбота про власних громадян за всіма нормами міжнародних відносин є сферою виключно внутрішньої компетенції самої держави. Загальною метою Москви є надання російській мові в Україні статусу державної, а потім і надання етнічним росіянам або «російськомовним» подвійного громадянства. Якщо за наявних умов погодитися з такою пропозицією, наслідки для Української держави від цього будуть досить загрозливими. Значною мірою буде втрачена національна ідентичність Української держави, яка за реальних умов поступово перетворюватиметься на другу російську з наступною реінтеграцією у єдину державу.

¹⁸⁹ Див.: Национальная доктрина России (проблемы и приоритеты). М.: Обозреватель, 1994. С. 88.

Відмінності в організації суб'єктності України та РФ у сучасних умовах є реальним чинником політичних взаємовідносин двох держав, а ширше – фактором безпеки європейського регіону та світової політичної і безпекової системи в цілому. Українсько-російський онтологічний конфлікт переводиться у площину світового комунікаційного простору, де його вирішення може відбутися на користь оптимальнішої з точки зору загальнолюдської ідентичності моделі та остаточно закріплене в системах домовленостей і гарантій.

A grayscale illustration of a lighthouse on a rocky island. The lighthouse is a tall, cylindrical tower with a lantern room at the top. It stands on a rocky outcrop. The sea is turbulent, with large, white-capped waves crashing against the base of the lighthouse and the surrounding rocks. The sky is overcast and grey.

Частина II

СТРАТЕГІЧНА БЕЗПЕКА І СМИСЛ ВІЙНИ

- Стратегічна культура
- Мова війни: скажи мені, хто ти?
- Прагматика війни та ціна миру

Розділ 5

СТРАТЕГІЧНА КУЛЬТУРА

5.1. Стратегічна логіка війни і миру

У площині міжнародних відносин війна і мир позначають певний стан взаємодії між народами – стан воєнних дій між державами або їх відсутність. Якщо країни жодним чином не взаємодіють, не мають відносин, вони перебувають у нейтральному стані, стані байдужості. В історії суспільства щільно переплетені когнітивно-вербальні та силові засоби вирішення конфліктних ситуацій – дипломатія та військові дії. Прогрес цивілізації полягає у зростанні впливовості форм політичного вирішення суперечностей.

Традиційне розуміння війни як суспільно-політичного феномену полягає у його визначенні як збройного зіткнення двох або більше сторін, представлених різними державами або їхніми коаліціями. Попри історичні відмінності та характер різні типи війни мають усталену структуру – комплекс ознак, що відрізняють стан війни від стану не-війни, війну від миру, війну від конфлікту тощо. Війна – збройна фаза конфліктного протистояння, що виникає тоді, коли вичерпані політичні засоби владодження суперечностей або беруть гору владні амбіції однієї із сторін, яка зорієнтована на безумовне знищення або підкорення противника.

У ширшому сенсі війна і мир є ознаками стану взаємодії людських спільнот або соціальних груп та державних організмів, що уособлюють соціально-історичну реальність, кожне зі свого боку. Стан війни означає комплекс дій, спрямованих на руйнування усталеного порядку з його правилами комунікації та кодами поведінки. Війна призводить до знищення чужого, незрозумілого і неприйняттого, якщо його буде визначено як

загрозу власному існуванню. Стан миру означає ствердження порядку, розбудову або відновлення свого впорядкованого світу, зрозумілого, осмисленого й звичного, що, однак, не виключає і деяку еволюцію правил взаємодії у межах прийнятої моделі.

Розуміння логіки війни і миру може бути чіткіше прояснене, якщо зважити на відносний характер обох понять у спільному концептуальному просторі. За словами Імануїла Канта, стан миру між сусідніми народами не є природним (*status naturalis*), навпаки, таким є стан війни, тобто наявність постійних ворожих дій або їх загроза. Отже, стан миру має бути *встановленим*¹⁹⁰. Це досягається шляхом порозуміння щодо припустимих норм поведінки при взаємодії між народами, і в першу чергу стосується меж їхніх територій. Тоді мир слід розуміти як сукупність правил і норм поведінки у взаємодії з іншими народами та меж їхніх володінь, про які домовлено шляхом переговорів. Порушення домовленостей має наслідком покарання у вигляді воєнних дій.

Вихідним судженням щодо смислу концепту «мир» є його протиставлення концепту «війна». За відсутності війни поняття миру втрачає сенс. Не можна говорити про війну, не торкаючись того, що її обмежує просторово та в часі, тобто стану, який позначають як мир. І, навпаки, стан миру не має визначеного сенсу, якщо він не пов'язаний із попереднім конфліктом або з можливістю нової війни. Мир може обернутися на війну різними способами, навіть урахувавши, що мир – це негативна абстракція (відсутність війни), яка не містить у собі жодних саморуйнівних феноменів, тоді як війна містить у собі можливість саморуйнування. Ситуація миру може створити передумови війни, якщо миролюбну сторону переконати відмовитися від утримання значних сил оборони або заохочувати можливого агресора до війни¹⁹¹.

«Вічний мир», який існує безвідносно від війни, – абстракція, ідеалізована модель реальності як усталеного порядку, «золотого віку», так само як абстракцією є і стан «вічної війни» – війни, що не передбачає жодної можливості для встановлення миру. Між двома абстракціями існує низка проміжних значень, які в цілому утворюють спектр понятійних конструкцій, що характеризують рівень стабільності соціально-політичної системи та взаємодії народів, ступінь упорядкованості відносин або їх хаотичний стан. У бінарній опозиції «війна – мир» різні

¹⁹⁰ Kant, Immanuel. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Kant-W Bd. 11. S. 204.

¹⁹¹ Luttwak, Edward N. (2001). *Strategy: The Logic of War and Peace* (rev. and enlarged ed.). Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. Pp. 88–89.

інші концептуальні елементи виявляють своє значення через ставлення до того або іншого полюсу. Зокрема, поняття влади може бути осмислене через наближеність до війни (амбіції та зазіхання на чуже володіння) або до миру (усталений порядок володіння).

Мир – не просто відсутність війни, це також результат конвенцій (явних чи неявних, формальних або змістовних) або мирного договору, яким завершено війну. Війни не буває там, де немає зіткнення, взаємодії або якогось дотику. Мир – це встановлення деякого порядку, правил взаємодії. Що більший рівень взаємодії, то більше розвинені правила, регламентація поведінки. Важливим запобіжником ворожості є ввічливість, етикет, дипломатичний протокол, тобто взагалі культура миру як цивілізованої взаємодії та спілкування. Світовий порядок тримається не так на балансі сил або міждержавних угодах, як на культурі спілкування, можливості діалогу в широкому комунікаційному просторі. Дипломатичний етикет повертає сторони, що ворогують, до рівня загальнолюдської солідарності та створює умови для досягнення компромісів, як це належить цивілізованим країнам.

Війна у традиційному сенсі має фіксований початок (оголошення) і кінець (мирна угода). Кожна зі сторін визначає власні цілі у війні та знаходить відповідні ресурси для їх досягнення, накреслює загальну стратегію ведення воєнних дій, оборонну або наступальну, вживає певні тактичні дії та операції. Уявлення про перемогу формуються як повне або часткове досягнення своїх стратегічних цілей, з чим має погодитись і протилежна сторона, яка вважається такою, що зазнала поразки.

Стан, позначений як мир, закріплений неявними конвенціями та формальними угодами і тримається на балансі сил, взаємному стримуванні та правових відносинах. Війна порушує угоди й домовленості, робить їх недійсними, стверджує право сили. На думку Ліддела Гарта, хоча війна й суперечить здоровому глузду, оскільки є засобом вирішення питань силою, коли переговори не призводять до позитивного результату, однак, щоб мета війни була досягнута, ведення війни повинно контролюватися розумом¹⁹².

Історичний досвід взаємодії між державами набуто у процесах чергування станів війни та миру. У світовій практиці цей досвід закріплений

¹⁹² Liddell Hart, B. H. (1954). Strategy: the Indirect Approach. Internet Archive, Web. 7 July 2014. P. 206. URL: https://archive.org/stream/strategyofindire035126mbp/strategyofindire035126mbp_djvu.txt

механізмами регулювання відносин. Світова спільнота прагне поставити міжнародну взаємодію у правові рамки, що стосується і способів ведення воєнних дій, типів озброєнь тощо. Проте сучасні війни не визнають себе такими. Вони замасковані під різного типу «гуманітарні операції» та відбуваються поза межами міжнародного права у специфічний спосіб – війни гібридної або терористичної.

У міжнародних взаємодіях дипломатія зазвичай асоціюється із мирними засобами вирішення суперечностей, тоді як збройні операції віднесені до переважної сфери війни. Але, оскільки війна і мир лише аспекти одного цілого, можна також і певні елементи дипломатії відносити до сфери війни. Перемовини можуть вважатися засобом ведення воєнних дій у ситуації, коли потрібно взяти паузу для накопичення сил або для обманного маневру з метою нанесення несподіваного удару. У той же час військові операції можуть використовуватися з метою «примусу до миру», тобто мають функцію елементу переговорного процесу.

Цілі у зіткненні досягаються шляхом насильства або домовленостей і компромісів. На екзистенційному рівні війна виглядає як збройне зіткнення угруповань індивідів, організованих у військо з особливими правилами функціонування. На рівні когнітивному – це неможливість порозуміння, розрив у ланцюжках комунікації, зумовлений різними уявленнями про соціальний порядок, включно з владними відносинами, різницею у розумінні правил регулювання взаємин.

Смисловий вимір війни. Онтологія війни та миру пропонує розуміння механізмів оволодіння реальністю, які використовує влада для панування над світом людини. Той, хто розпочинає війну, має на меті підкорити противника власній волі, тобто отримати владу, включити країну та її ресурси у власну сферу домінування або впливів. Справжньою метою будь-якої війни є влада у широкому розумінні.

Як зазначає Гроцій, головною діючою причиною війни здебільшого є той, чия справа становить предмет суперечки: у приватній війні – приватна особа, у війні публічній – державна влада, насамперед вища¹⁹³. Якщо війна ведеться однією державою проти іншої, її стратегічна мета – встановити або розширити межі свого панування. Спротив агресії, навпаки, є способом відстояти власну свободу.

¹⁹³ Гроцій Г. О праве войны и мира. М.: Ладомир, 1994. С. 180.

Традиційні війни зазвичай відбуваються задля захоплення певних життєвих ресурсів – територій, людських ресурсів, стратегічних комунікацій, природних багатств тощо. На цьому тлі виникають і руйнуються імперії, створюються та знищуються держави. Якщо в таких війнах і наявний вимір мотивації, не пов'язаний із матеріальними речами, то переважно у вигляді обґрунтування права на володіння або вимог справедливішого розподілу багатств. Смісловий вимір війни вищого рівня пов'язаний із функціонуванням ідеологічних систем з їх особливими уявленнями про порядок, за яким мають жити люди, та про цінності, якими вони мають керуватись у повсякденному житті, у своїх діях, спілкуванні з іншими та у своїх думках.

На думку Едварда Люттвака, усі аспекти ведення війни на одному чи більше театрах воєнних дій, так само як і підготовку до війни в мирний час, слід розглядати як прояв боротьби націй на вищому рівні – рівні великої стратегії (*grand strategy*). На цьому рівні все, що має відношення до війни, розглядається у значно ширшому контексті внутрішньої політики, міжнародної дипломатії, економічної діяльності та всього іншого, що може послабити або зміцнити могутність нації¹⁹⁴.

Сенс війни визначається її політичними цілями. Військові дії не можуть вестись лише заради воєнної перемоги над ворогом. Війна повинна мати політичний смисл, певну користь для держави та її національних інтересів, як їх розуміє її вище керівництво. На це спрямована загальна стратегія війни. Ліддел Гарт зазначає, що функція стратегії вищого рівня полягає в тому, щоб координувати та спрямовувати ресурси країни або угруповання країн на досягнення політичних цілей війни, які визначаються великою стратегією або державною політикою¹⁹⁵.

У смисловому вимірі війна – це не тільки збройні зіткнення або таємні спецоперації, тобто фізичні дії, спрямовані на знищення противника. Відбувається протистояння різних систем порядку, якими живе людина, суперечливих моделей реальності, що мають вияв через дії суб'єктів з їхніми усталеними уявленнями. Війна на знищення виникає у площині фізичних дій, якщо суб'єкти не можуть або не бажають дійти порозуміння, адаптувати власні уявлення до уявлень інших, мають амбіції щодо підкорення інших або схильні вважати чужі уявлення про порядок загрозою власному існуванню.

¹⁹⁴ Luttwak, Edward N. (2001). *Strategy: The Logic of War and Peace*. P. 210.

¹⁹⁵ Liddell Hart, B. H. (1954). *Strategy: the Indirect Approach*. Pp. 186–187.

У будь-якому випадку в зіткненні, де задіяні як фізичні й моральні, так і когнітивні ресурси, де відбувається насильство над волею й розумом іншого, більше шансів на перемогу отримує той, хто використовує всі знаряддя насильства, не вагаючись у засобах і не шкодуючи ресурсів. Це надає йому величезну перевагу над супротивником, який із якихось причин, частіше морального характеру, воліє уникнути надмірних жертв. У цьому сенсі в умовах агресивних дій нацистської Німеччини стратегічна логіка Чемберлена, спрямована на збереження миру за будь-яку ціну, рано чи пізно мала поступитись місцем логіці Вінстона Черчилля, який обіцяв лише «кров, піт і сльози» заради перемоги та встановлення справжнього миру.

Війна має власну логіку розвитку. На думку Люттвака, війна – страшне зло, яке водночас має і певний позитив: знищуючи матеріальні та моральні ресурси, потрібні для продовження воєнних дій, війна сама заважає своєму продовженню, обертається власною протилежністю, коли проходить точку кульмінації та перетікає в стан пасивного умиротворення, невизначеного стану миру, який забезпечується переговорами або тимчасовим припиненням вогню¹⁹⁶. Лише в точці кульмінації, коли сили сторін вичерпані та використані всі засоби, втрачені надії на успіх, стає можливим досягнення стабільного миру. Але якщо війну перервати до того, як буде досягнутий стан її саморуйнування, то ніякого миру може й не статися¹⁹⁷.

Так або інакше ескалація амбіцій, а отже, і стратегічних намірів, рано чи пізно припиняється внаслідок виснаження сил, нестачі ресурсів тощо. Тоді вектор спрямування зусиль переноситься на завдання миру, вдосконалення свого світу, впорядкування уявлень тощо. Але у випадку перемикання влади на мирні цілі знаряддя війни мають бути також трансформовані: меч не пристосований для оранки і має бути перекутий на леміш.

Відмова від насилля фізичного не означає відмови від насильства когнітивного – емоційного та інтелектуального, коли сторони намагаються затвердити в супротивника власні уявлення про устрій реальності, присвоїти свої імена речам і представити свою логіку міркувань як єдино правильну. У будь-якому випадку йдеться про зіткнення волі двох суб'єктів.

¹⁹⁶ Luttwak, Edward N. (2001). *Strategy: The Logic of War and Peace*. P. 59.

¹⁹⁷ Там само.

Прагнення до інтелектуальної зверхності – одне з істотних проявів волі до влади, тобто встановлення відносин панування та підкорення. Це виглядає тим більш небезпечним, коли, пропонуючи на поверхні діалог та мирний обмін думками, насправді мають приховані прагнення з метою встановити свій контроль над свідомістю та волею іншого, а через це – оволодіти його матеріальними і ментальними ресурсами, соціальним капіталом тощо. Однак суб'єкт, упевнений у власній зверхності, рано чи пізно наражається на жорсткий опір з боку волі іншого, що володіє особливою логікою, незбагненою для першого.

Смислова реальність миру. Загальна політична мета війни полягає в досягненні миру. Стратегічна політика держави має пріоритетне значення у визначенні смислу війни, її цілей і характеру, а також у визначенні смислу миру. Мир може бути встановлений як перемир'я, стан рівноваги у період між війнами, але також і як певний порядок, вигідний одній зі сторін. Ідея «вічного миру» полягає у встановленні справедливого порядку, який влаштовує усіх. Однак в історії людства така ситуація ще ніколи не виникала. Завжди з'являються невдоволені країни, які мають намір підлаштовувати мир «під себе». Загальною інституцією, яка була б спроможна встановлювати справедливість у взаєминах між державами, людством поки що не створено. Отже, залишається або сподіватися на вищі сили, які забезпечать справедливий устрій, або здобувати права власними силами. На практиці формуються баланси інтересів на основі власних можливостей і домовленостей з іншими, що в цілому і позначається як «мир».

Уявлення сторін про те, яким має бути мир, значно різняться, особливо коли одна з них веде війну агресивну, пов'язану із захопленням територій і ресурсів противника, а інша – війну оборонну, здійснювану для самозахисту. Загальна стратегія ведення війни пов'язана з уявленнями про те, який мир потрібен після її завершення¹⁹⁸.

Завершення війни або встановлення миру передбачає принаймні два варіанти: 1) нав'язування власної волі та розуміння реальності супротивнику, що означає для іншої сторони підкорення чужій волі та сприйняття чужого розуміння; 2) досягнення компромісу, домовленості про розмежування сфер компетенції та влади у просторі.

¹⁹⁸ Liddell Hart, B. H. (1954). Strategy: the Indirect Approach. P. 201.

Перемога/поразка і мирна угода – засоби перебудови реальності на нових принципах і правилах, тобто створення нової реальності. У першому випадку мирна угода – це правове закріплення волі переможця, тоді як у другому – завершення стану війни внаслідок вичерпаності сил та бажання воювати.

Проте, на думку Канта, держави здобувають свої права все ж не через судовий процес, а шляхом війни. Так само її завершення у вигляді перемоги ще не вирішує правових питань. Мирний договір кладе край війні у вигляді збройних зіткнень, але не стану військового протистояння¹⁹⁹. Питання справедливості не можуть бути вирішені війною, насильство поглиблює конфліктність, але не влагоджує міждержавні стосунки.

Угоди й компроміси можуть закріплювати те або інше співвідношення сил і потуг, але ніколи не досягають остаточного результату, оскільки з плином часу таке співвідношення може змінитися внаслідок більш інтенсивного розвитку силового потенціалу та зростання могутності. Сторона, яка зазнала поразки або пригнічена більш потужною силою, рано чи пізно починає прагнути реваншу. За допомогою сили можна досягти лише тимчасового результату, вигідного одній стороні, заганою проблему всередину. І коли сторона, що програла, набуває нових сил, конфлікт знову розгортається.

Цивілізоване вирішення конфліктної ситуації передбачає переговорний процес, тактику компромісів, а головне – звернення до розуму, коли замість силового примусу та вміння володіти зброєю на перше місце ставиться спроможність логічного доведення та аргументації. Натомість неможливість вирішити конфлікт інтелектуальними та мовними засобами має наслідком звернення до силових дій.

У процесі досягнення домовленостей важливим є не тільки розуміння власних інтересів, а й цілей та інтересів противника. Його система мотивацій і аргументів береться до уваги. Водночас розуміння іншого спирається не стільки на його реальні інтереси, скільки на форми їхньої презентації у свідомості іншого. Засоби конституювання певних уявлень зумовлені ментальними структурами, тими схемами кодування реальності, які визначають характер поведінки, мислення, сприйняття суб'єкта.

¹⁹⁹ Kant, Immanuel. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Kant-W Bd. 11. S. 211.

Оскільки кінцеві цілі та засоби наявні лише на рівні великої стратегії (політичному рівні), результат військових дій можна визначити також лише на цьому вищому рівні. Найбільша військова перемога може бути лише попереднім результатом. Її значення може бути знецінене політичним втручанням могутніших сил. І, навпаки, навіть серйозна поразка може бути виправлена зусиллями союзників, стурбованих ослабленням сторони, що програла, та які прагнуть відновити попередній баланс сил²⁰⁰.

Можна говорити про дві крайні ситуації в опозиції «війна – мир». По-перше, це коли обидві сторони доходять до значного виснаження власних ресурсів – до такого рівня, коли продовження війни вимагає значно більших зусиль, ніж очікувалося, і стає зрозумілою неможливість перемоги однієї зі сторін. І, по-друге, коли, навпаки, наявна надмірна кількість матеріальних і моральних ресурсів – на такому рівні, що проведення військових операцій означає взаємне знищення.

Ситуація холодної війни у біполярну добу побудована на усвідомленні реальної можливості взаємознищення двох ядерних суперпотуг. Встановлення їхнього балансу стає засобом підтримання миру. Відсутність достатніх можливостей ведення війни внаслідок обопільного роззброєння також змушує сторони дотримуватися стану миру. Отже, *мир може бути побудований як на взаємній слабкості, так і на взаємній силі*. В обох ситуаціях маємо різні підходи до переговорних процесів, різну риторику та засоби переконання іншої сторони, що має враховувати дипломатія.

Після розгрому Франції у червні 1940 р., коли між Німеччиною та Францією було встановлено стан миру, європейську війну можна було би вважати завершеною. На континенті фактично був встановлений «німецький світ». Велика Британія, зберігаючи панування на морі та володіючи величезною колоніальною імперією, цілком могла без особливих втрат погодитись на мир з нацистською Німеччиною. Прагматична частина британських політиків підштовхувала свій уряд саме до такої угоди, дотримуючись «лінійної» логіки міркувань: якщо нема можливості вести війну, слід домовлятися про мир. Однак Вінстонів Черчиллю було зрозуміло, що війни у більших масштабах все одно не уникнути і що вона буде проходити в значно гірших умовах, навіть за ті, які настали після розгрому британців біля Дюнкерка. Політик у цьому

²⁰⁰ Luttwak, Edward N. (2001). Strategy: The Logic of War and Peace. P. 89.

випадку дотримувався логіки «парадоксальної», притаманної стратегічному мисленню: миру можна досягти лише через ще більшу війну.

Досягнення стійкої стабільності можливе або у випадку знищення супротивника як дієздатної сили, або із його включенням у свою систему владного порядку, через його підкорення. Останнє буває більш бажаним, хоча не завжди може бути реалізоване. Цьому заважає прагнення реваншу переможеною чи пригніченою стороною. У першому випадку конфлікт не припускає взаємно прийнятних рішень і, зрештою, переводиться в площину прямих фізичних зіткнень. У другому – передбачено компромісний варіант, узгодження позицій та вихід із конфліктної ситуації шляхом домовленостей. Обидва випадки є лише етапами одного процесу – розгортання та поглиблення конфлікту.

5.2. Приховані смисли гібридної війни

Онтологія гібридної війни визначається її специфічним відношенням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни. Війна ведеться за владу над волею і свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом. Маючи владу над людською волею, можна опанувати й реальність, якою людина живе, а володіючи реальністю, отримати й владу над світом людини, включно й соціально-політичним простором, історичним часом і життєвими ресурсами.

Традиційні уявлення щодо розуміння стану війни і миру між народами підлягають корегуванню відповідно до реальності міжнародних взаємодій, яка створена сучасними процесами глобалізації; якісно нового рівня розвитку людської цивілізації в умовах єдиного соціально-економічного, політичного та комунікаційного простору, коли будь-які суспільно значущі події та масштабні зрушення в одній частині світу неодмінно позначаються й на інших регіонах планети.

Війна як простір невизначеності. Коли позначають війну як «гібридну», мають на увазі, що узвичаєні визначення не є достатніми в сучасних реаліях того складного і масштабного комплексу явищ, який має місце у вигляді агресивних дій РФ проти України та проти світового порядку. Традиційне розуміння війни тут, безперечно, також має місце у вигляді військового вторгнення у Крим та реальних воєнних дій на Донбасі. На цьому ґрунтуються справедливі заклики назвати

війну війною, тобто ввести термін у правову площину, спираючись на визнану термінологію міжнародного права²⁰¹. Очевидно, що це матиме наслідком цілком прогнозовані дії та рішення відповідно до традиційної логіки ведення війни. Однак традиційний підхід до розуміння війни є недостатнім у сучасних умовах.

Війну іноді називають «гібридною», тому що в ній поєднуються засоби «жорсткої» і «м'якої» сили, військової та інформаційної. Щоправда, таке поєднання в різні часи наявне в усіх війнах. Відмінність, однак, полягає в тому, що в традиційній війні психологічна обробка лише супроводжує воєнні операції, надаючи мотивацію до боротьби та обґрунтовуючи її необхідність. Натомість у сучасних війнах психологічне протистояння набуває домінуючого значення. Отже, йдеться про істотне зміщення центру тяжіння протистояння і боротьби з її фізичного силового складника на психологічний та інформаційний, на процеси у сфері свідомості й людських емоцій.

У фізичному вимірі війна залишається війною, навіть якщо її трактують як гібридну. Останнє визначення лише спрямовує до концепту війни у ширшому сенсі. Справа в тому, що ворожі дії, спрямовані на фізичне знищення супротивника або його волі до спротиву, тобто суб'єктності, ведуться на різних рівнях і в різних сферах. У широкому сенсі війна включає досить великий спектр протистояння: від технічної підготовки (гонка озброєнь) до власне воєнних операцій. Держава може вважатись учасником війни уже на підготовчому рівні, коли власне населення мілітаризується та визначено, якого ворога потрібно знищити. Так, Перша світова війна починалася вже з оголошення мобілізації ворогуючими сторонами, а не з дня оголошення війни; Велика Британія вже у квітні 1939 р. повертає свій стратегічний курс з політики умиротворення до політики підготовки війни з Німеччиною, що робить воєнні дії майже неминучими. У політичному сенсі Друга світова війна

²⁰¹ Офіційне правове визначення було надане на міжнародному рівні: «...Ситуація на території Криму та Севастополя визнана такою, що становить міжнародний збройний конфлікт між Україною і Російською Федерацією. Цей міжнародний збройний конфлікт розпочався не пізніше 26 лютого 2014 р., коли Російська Федерація розмістила особистий склад своїх збройних сил з метою встановлення контролю над частиною території України без згоди Українського уряду. Право міжнародних збройних конфліктів поширює застосування на період після 18 березня 2014 р. тією мірою, якою ситуація в Криму і Севастополі дорівнює стану окупації, що продовжується» (див.: Report on Preliminary Examination Activities/2016. 14 November. *International Criminal Court. The Office of the Prosecutor*. URL: https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE_ENG.pdf).

була розпочата навесні 1939 р., хоча офіційно війну оголошено лише у вересні.

Едвард Люттвак вважає за можливе виокремити кілька стратегічних рівнів ведення війни. На першому (підготовчому) – відбуваються інтенсивне озброєння, розвиток оборонного потенціалу, навчання і нарощування збройних сил. На другому (дипломатичному) – здійснюється пошук союзників, зміцнення усталених альянсів, нейтралізація можливих союзів противника, схилення до нейтралітету держав, що коливаються, тощо. На третьому стратегічному (військовому) рівні відбувається планування та підготовка стратегічних операцій, опрацювання тактичних дій тощо ²⁰². Лише після цього можна розпочинати реальні збройні операції на окремих театрах воєнних дій.

Війна починається на стадії її підготовки. Якщо одна сторона інтенсивно переозброюється та модернізує свою армію, а інша – навпаки, не відчувачи загрози зовні, фактично роззброюється, знищує «зайві» озброєння, не займається модернізацією, скорочує чисельність війська тощо, то очевидно, що на цьому етапі ця друга сторона практично вже готова до капітуляції. Так само й на дипломатичному ґрунті: одна сторона може вести тривалу підготовку своїх партнерів, нейтралізуючи їхню можливу негативну реакцію, тоді як друга – веде політику, яка позбавляє її можливої підтримки союзників, вагається вступати в оборонні альянси і, навпаки, дивиться на потенційного ворога як на «стратегічного партнера». За такої недолугої політики вона сама провокує напад на себе і фактично програє війну ще до початку збройної агресії.

Україна в 2014 р. програла війну вже на попередніх, підготовчих етапах, коли її головні державні інститути, відповідальні за оборону та захист, фактично були недієспроможними. Ворог мав підстави очікувати капітуляції української влади і прийняття вимог переможця. Фактичне полонення росіянами українського президента і верховного головнокомандувача, який не зробив жодного кроку для опору агресії, а, навпаки, закликав до вторгнення, могло вважатися символічною капітуляцією держави. Проте ситуація змінилася, коли спротив з боку вже не стільки самої держави, скільки українського суспільства став початком зовсім іншої війни, яка не вкладалась у розрахунки агресора.

²⁰² Luttwak, Edward N. (2001). *Strategy: The Logic of War and Peace*. Pp. 88–90.

У найбільш загальній формі гібридну війну визначають як воєнну агресію однієї держави проти іншої, зовнішньо замасковану під внутрішньополітичний конфлікт у державі – жертві агресії²⁰³. Істотною рисою такої війни слід визнати поєднання елементів внутрішнього протистояння та зовнішньої інтервенції з метою знищення держави як суб'єкта.

У гібридній війні акцент переноситься на нав'язування свого бачення реальності та своєї моделі світового порядку й міждержавних відносин. Кореляція засобів «м'якої» та «жорсткої» сили, з одного боку, дозволяє конвенційні жорсткі операції проводити під прикриттям привабливих гасел, а з іншого – конструювати фейкові події або симулякри, демонструючи їх з метою обґрунтування необхідності подальших жорстких дій²⁰⁴. Відтак власне збройні та іншого типу агресивні операції подають як вимушені, спрямовані на захист скривджених, на подолання світового зла.

Істотною ознакою гібридної війни можна вважати дії за парадоксальною логікою, коли стан війни є одночасно й станом миру²⁰⁵. На відміну від традиційних війн, у війнах гібридного типу головний акцент робиться на створенні *ситуації невизначеності*. Інструментом створення непевності є зіткнення контроверсійних уявлень щодо цілей війни, статусу учасників конфлікту, характеру їхніх дій тощо. Під час війни психологічний тиск, здійснений шляхом інформаційних операцій, перетворюється на зброю, при застосуванні якої руйнуються не фізичні об'єкти, а уявлення про дійсність, що означає руйнування смислової реальності.

На думку Жюлья Делеза, невизначеність не є сумнівом, зовнішнім щодо подій, але об'єктивною структурою самої події, оскільки остання завжди йде у двох смислах-напрямах одночасно і розриває на частини суб'єкта, що йде за ними²⁰⁶. Отже, дотримування смислової логіки війни означає як руйнування реальності, так і її конструювання, тобто

²⁰³ Дикий Е. Гибридная война России: Опыт Украины для стран Балтии. С. 11.

²⁰⁴ Звичайна радянська традиція імітації бурхливої діяльності. Див., наприклад, спостереження М. Солоніна у книзі: Солонин М. Новая хронология катастрофы 1941. М.: Яуза: Эксмо, 2010. С. 149.

²⁰⁵ Здоровий глузд стверджує, що всі речі мають певний визначений смисл, однак парадокс – це ствердження двох смислів одночасно (див.: Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Paris: Les éditions de Minuit. P. 9).

²⁰⁶ Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Pp. 11–12.

слідування за логікою миру. У вимірі становлення речі не є тотожними собі: війна не є війною в чистому вигляді, а мир – миром. Таким чином, можна характеризувати гібридну війну як війну у стадії становлення, як спрямованість на розвиток ситуації війни до її поглиблення та все більших масштабів, упритул до абсолютного стану війни як такої. Зворотний шлях означає розвиток ситуації миру до впорядкованого стану внаслідок виснаження, домовленостей або повної перемоги однієї зі сторін.

Гібридна війна не оголошується і, отже, не має початку, так само як і закінчення, оскільки мирна угода в процесах становлення війни неможлива. Війна може лише вичерпатись унаслідок нестачі ресурсів або політичної волі. Протилежна сторона може не визнаватись правовим суб'єктом, тоді як сторона, яка насправді веде війну, може навіть претендувати на роль посередника у конфлікті. Цілі війни не визначені або приховуються. Агресивні дії гібридного типу мають замаскований характер, спрямовані на підрив внутрішньої стабільності. Вони включають широкий спектр заходів – від економічного тиску, експорту тероризму, проведення масованих інформаційно-пропагандистських операцій тощо до прямого військового втручання.

Особливістю сучасної війни є те, що вона ведеться в умовах глобалізованого світу, коли світовий простір звужений інтенсивними комунікаціями, а щільніший характер взаємодій народів сприяє й зростанню суперечностей між ними. Якщо війна з терором виявила існування щільного зв'язку між діями терористів та сучасними ЗМІ, то гібридна війна виникає в умовах ще значно розвиненішого інформаційного середовища. Без соціальних мереж, поза світовим комунікаційним простором терористична або гібридна війна не мала би сенсу, оскільки саме в цьому просторі формується свідомість мас населення, налаштовується емоційний стан, створюється смислове навантаження подальших агресивних дій. Закономірності керування психологією натовпу в умовах сучасного комунікаційного простору набувають глобального поширення.

Світова гібридна війна ведеться із одночасним застосуванням конвенційних збройних методів і засобів нетрадиційного насильства на різних операційних просторах: військовому, диверсійному, психологічному, дипломатичному, політичному, інформаційному, економічному, соціальному, фінансовому, інфраструктурному, енергетичному тощо. В умовах гібридної війни відбувається перетворення на зброю невійськових засобів силового впливу, що спрямовуються на руйнування

життєво важливих систем противника та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами ведення війни.

У воєнних операціях задіяні ресурси, які за початковим призначенням не є зброєю, але використовуються як збройні засоби з реальним руйнівним ефектом. У функції елементу війни неодмінно залучається мирне населення як об'єкт захисту в пропаганді або як щит у військовій тактиці. Замість чітко окресленої стратегії війни декларуються загальні наміри, тоді як тактичні кроки здійснюються відповідно до конкретної ситуації на загальному театрі ведення війни у широкому розумінні – політичному, дипломатичному, економічному, воєнному, соціальному тощо.

Війна гібридного типу є складнішим явищем, аніж агресія проти однієї країни. Її ведуть проти світового устрою загалом, маючи на меті соціальний і політичний хаос, дестабілізацію усталених форм порядку. Насправді гібридна війна не має власного сенсу, оскільки не пропонує жодного нового порядку, навіть якщо створюється враження, буцімто йдеться про переформатування світових геополітичних схем. Подібні констатації виглядають сумнівними з огляду на ширший контекст конфронтації у різних сферах та збереження, разом із тим, певного кола взаємодій мирного часу, від яких неможливо відмовитися без втрат для власної економічної спроможності. Розпливчата межа між війною і миром підштовхує до розширення поняття війни.

Мир – це відсутність прямих ворожих дій і гострих збройних конфліктів з людськими жертвами, тобто мир позначає функціонування соціально-політичної реальності у стані спокою. Коли євроатлантична спільнота проголошує стан війни з міжнародним тероризмом, це відбувається в умовах відносного миру з державами, які підтримують терористів. Як можна визначити стан, коли відбувається хімічна атака проти британських громадян, або будь-які агресивні дії проти іншої держави, при збереженні з нею дипломатичних відносин, – це війна чи мир? Ізраїль веде повітряні атаки проти озброєних угруповань у Сирії, хоча не перебуває з останньою у формальному стані війни. Отже, у сучасному світі стан війни і миру прийнято трактувати у відмінний від традиційного спосіб розуміння, остаточно не з'ясований. І це надає підстави до вживання нових термінів – *гібридні, нетрадиційні, сучасні новітні війни* тощо.

Інший ракурс розуміння війни може бути представлений через спосіб її організації. Якщо традиційна регулярна армія нагадує єдиний

озброєний організм, зв'язки між частинами якого мають органічний і централізований характер, а партизанська армія складена з відносно автономних елементів, спроможних діяти самостійно або у координації, то сучасне військо можна уявити як розподілену мережу, що нагадує бджолиний рій – множину, що здається аморфною і спроможною вдарити в одну точку з усіх боків чи розсіюватись, будучи практично невидимою²⁰⁷.

Агресивні дії РФ в Україні отримали назву «гібридна війна». Цей термін, попри всі його хиби, все ж видається прийнятним, оскільки всі інші позначення перебувають ще далі від справжнього стану речей²⁰⁸. Зрозуміло, що йдеться про замасковану, але цілком реальну зовнішню агресію, де елементи внутрішнього конфлікту не є самочинними. Формування та дії сепаратистів прищеплені до стовбура зовнішньої інтервенції, воєнної операції, яка спланована та керується з єдиного центру²⁰⁹.

Щодо російської агресії, то можна говорити про її стратегічний задум, побудований на комбінації мережевої моделі та гібридних знарядь ведення війни. Мережа складена з різнорідних елементів: озброєні підрозділи на Донбасі, найманці у Сирії, окремі групи ісламських терористів, групи хакерів, одиночні вбивці-терористи, проросійські політичні угруповання у країнах Заходу, агенти впливу серед політиків тощо. Усі ці елементи діють більш або менш самостійно, але керуються деяким невидимим центром, який генерує та підживлює окремі групи, а навзаємін отримує дивіденди у вигляді глобального хаосу та залякування політичних лідерів цивілізованого світу з метою примусу до виконання своїх вимог²¹⁰.

Успішність російської гібридної тактики в Криму зумовлена, зрештою, не так комплексним використанням різних силових засобів, як неготовністю або небажанням супротивника чинити опір, зрадою частини українських військових та представників спецслужб. Тільки-но гібридна тактика росіян отримала серйозний спротив на Донбасі, одразу були задіяні регулярні військові частини РФ. Без зовнішньої

²⁰⁷ Negri, Antonio, & Hardt, Michael. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press. P. 57.

²⁰⁸ Див.: Racz, A. (2015). *Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist*. Folia Report, 43. *The Finnish Institute of International Affairs*. Helsinki. Pp. 40–44.

²⁰⁹ Дикий Е. Гибридная война России: Опыт Украины для стран Балтии. С. 12–13.

²¹⁰ Див.: Negri, Antonio, & Hardt, Michael. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Pp. 54–55.

збройної інтервенції дії проросійських сепаратистів були приречені на провал.

У ситуації російської агресії в Україні можна бачити дві схеми війни гібридного типу. Якщо в Криму йшлося про замасковану інтервенцію російських збройних сил, яка все ж мала досить прозорий і відкритий характер окупації, то на Донбасі, як і в інших південно-східних регіонах України, була застосована стратегія й тактика тероризму – шляхом залякування населення примусити його прийняти владу терористів, фактично тих самих російських військових і силовиків.

Інша схема задіяна на Донбасі. Нехтуючи фактами, Москва всіляко відкидає звинувачення щодо російської військової присутності на Донбасі. Отже, виявляється, що донецькі та луганські терористи захопили владу в окремих регіонах, не презентуючи нікого, окрім самих себе, оскільки їх ніхто не обирав. Їхня «влада» виникла та існує лише завдяки слабкості на той час української влади та мовчазній покорі маси населення. При цьому терористи не мають якихось зрозумілих уявлень про смисл їхньої «влади», як і про те, що вона має принести цій мовчазній масі, тому їм залишається займатись грабунками та самозбагаченням, як це і личить звичайним терористам кримінального гатунку без ідеологічних нашарувань.

Тероризм, вважає Жан Бодріяр, спрямований не на те, щоб примусити говорити, натхнути або мобілізувати, він орієнтований на маси саме в їхньому мовчанні, маси, загіпнотизовані інформацією. Тероризм концентрує увагу виключно на магії інформації, симулювання, анонімного управління, на магії абстракції, використовуючи «чорну магію» терористичного акту. Останній, на думку філософа, не є актом репрезентації, що зближує його з масами, і ніяким чином не є активним виразом їхнього пасивного опору. Між тероризмом і масами не існує відношення репрезентації, вони не керуються жодною ідеєю, не мають ніякого сенсу. Їх поєднує радикальне відкидання будь-якої репрезентативної системи. Між цими не-полюсами вирує негативна енергія, спрямована на розсіювання соціального, на поглинання та знищення політики, фактично створення ситуації соціального хаосу²¹¹.

²¹¹ Бодріяр Жан. В тіні мовчазної більшості, чи Кінець соціального (1982). *Журнал «і»*. 2002. № 25. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/bodrijar1.htm> ; Baudrillard, Jean. L'esprit du terrorisme. *Le Monde*. Publié le 06 mars 2007. URL: https://www.lemonde.fr/disparitions/article/2007/03/06/l-esprit-du-terrorisme-par-jean-baudrillard_879920_3382.html

У ситуації тероризму на Донбасі дійсний смисл війни може проявитися лише тоді, коли її справжній ініціатор визнає свою роль або відбудеться визнання самопроголошених «республік» через проведення Москвою псевдовиборів та псевдореферендумів. Тоді ситуація наблизиться до кримської: агресорові доведеться включити захоплені території у склад РФ, відкрито визнаючи свою відповідальність за агресію, як це, зрештою, було визнано у випадку операції захоплення Криму. Це надає війні видимість упорядкованості та осмисленості. В історії людства захоплення чужих територій та їхня пізніша легітимація через мирні угоди – досить ординарна справа.

Москва всіляко демонструє, що не боїться санкцій з боку міжнародної спільноти і сподівається на пасивну підтримку мовчазної більшості власного населення, отже, варіант анексії цілком міг очікуватись як вірогідний і прийнятний, як це відбулось у випадку Абхазії та Південної Осетії у війні проти Грузії. Однак для Москви важливіше зберігати стан невизначеності, браку смислу, поширення хаосу у відносинах з Україною та Західним світом. Комунікація Кремля зі світом залишається агресивною в очікуванні, поки Захід повністю не затопить хвиля хаосу.

Згідно зі схемою розподілу світових процесів на події та повідомлення в загальному комунікаційному ланцюгу, військові операції в окремих регіонах – лише окремі події, які противник має «правильно зрозуміти» і відповідати адекватно до тієї моделі комунікацій, яка задовольняє суб'єкта, у цьому випадку Кремль. Однак супротивник – умовний Захід на чолі із США – такий спосіб стратегічної комунікації не схильний сприймати, він «не розуміє» повідомлення, а реагує за логікою дій. Розрив комунікативного ланцюга сам по собі призводить до загострення протистояння – виникає конфлікт нерозуміння.

Агресивна комунікація може визначатись як тип взаємодії сторін в умовах конфліктного протистояння, коли ворожі дії стають елементом своєрідного діалогу, якщо, наприклад, потрібно показати свою готовність до більш рішучих дій, налякати, примусити до поступок тощо. Так, війни в Україні та Сирії отримують свій сенс як елемент комунікації у стратегічному протистоянні Кремля із Заходом завдяки демонстрації готовності РФ до масштабніших військових дій з метою примусити західних лідерів погодитись із російським розумінням світового порядку – як світу, поділеного на сфери впливу. Збройні операції виконують функцію повідомлення про наміри та готовність. Водночас із протилежної сторони надходить відповідь у вигляді розгрому російських

найманців у Сирії та інших жорстких дій, що свідчить про не меншу готовність до масштабних операцій і справжньої війни.

Вертикаль війни. Ідеологічні системи, що надають вищий смисл людській діяльності, мають і значно потужніший потенціал стратегічної мобілізації населення для ведення війни, аніж мотивація, звужена до тактики здобування матеріальних цінностей та благ. В ідеологічному екзистенційному вимірі війна ведеться значно жорсткіше. Починає діяти принцип відторгнення, аж до фізичного знищення тих, хто сповідує принципи та цінності інших ідеологій.

У модерну добу міжнародні взаємодії відбуваються переважно на прагматичних засадах, де провідну регулятивну функцію відграє раціональний розрахунок та матеріальні інтереси правлячої верстви суспільства, які часто маскуються під інтереси загальнонаціональні. Функції традиційних релігій у наданні смислу війнам та експансіоністським амбіціям зводяться нанівець і не спроможні на мобілізуючий ефект. Війни XIX ст. і Перша світова ще ведуться задля експансії держав на нові території, перерозподіл колоній, за стратегічні шляхи сполучення, знищення конкуренції на світових ринках, тобто за прагматичні матеріальні інтереси кожної зі сторін, хоча і під гаслами патріотизму та історичної справедливості. У ситуації Першої світової війни стає очевидною відсутність смислу у величезних людських жертвах заради позначених цілей. Потреба у створенні нової смислової вертикалі знаходить реалізацію у комуністичній та нацистській ідеологічних системах, за якими будуються моделі тоталітарного суспільства та ставиться на меті формування нового світового порядку за певною схемою, що, зрештою, призводить до Другої світової війни. Остання стає війною за цінності та за виживання.

Біполярне протистояння часів холодної війни, яку іноді позначають як Третю світову, має ідеологічне обґрунтування у вигляді моделі «комуністичного світу», з одного боку, та «вільного світу» – з іншого. Протистояння відбувається в різних вимірах: гонка озброєнь, ядерне стримування, локальні війни, економічні змагання тощо. Його сенс полягає у досягненні перемоги однієї із соціально-політичних моделей – «капіталістичної» або «соціалістичної», які, втім, можуть співіснувати, якщо залишаються у власних межах. Руйнування кордонів між цими двома моделями унаслідок антикомуністичних революцій та економічного виснаження соціалістичної системи означало перехід низки

посткомуністичних країн на платформу «вільного світу», до звичайного прагматизму, який дозволяє країні жити й розвиватися, не особливо переймаючись ідеологічними цінностями. Домінує переконання, що саме життя і є вищою цінністю. Тому в умовах демократії вкрай важко мобілізувати населення на жорсткі воєнні дії з великими жертвами, якщо цього не вимагають потреби захисту власного життя.

У будь-якій війні ворог завжди намагається знайти внутрішні сили у таборі супротивника, що сприяють його цілям. Зрада, підкуп, спокуса – звичайні елементи ведення воєнних операцій, відомі зі стародавніх часів. Однак саме поява ідеологічного складника в збройному протистоянні свідчить про нову якість війни нетрадиційного типу, коли зникає різниця у визначенні зовнішнього та внутрішнього ворогів ²¹².

Під час Першої світової війни, розпочатої традиційним шляхом між великими європейськими державами, у середовищі радикальних політичних кіл соціалістичного спрямування зароджується більшовицька формула «*перетворити війну імперіалістичну на громадянську*». Тим самим ідеологічний принцип класової боротьби визначається як пріоритетніший, аніж принципи, за якими будуються міжнародні та міждержавні відносини.

Класова солідарність робітників різних країн і раніше визнавалася ідеологами міжнародного робітничого руху вищою за національну або державницьку солідарність, але під час світової війни цей принцип мав отримати більшу практичну спрямованість у військовому вимірі, а не лише в соціально-економічному. Саме з ідеологічної схеми протиставлення класової боротьби міждержавним суперечностям і конфліктами виникає ідея світової революції, якої, на думку лідерів більшовизму, можна досягти вже не стільки шляхом соціально-економічного розвитку, але суто воєнними засобами. Потрібно лише повернути озброєні маси проти власних урядів.

Зауважимо, що коли найбільша і найвпливовіша у міжнародному робітничому русі партія німецьких соціал-демократів, яка в самій Німеччині мала значний політичний вплив, у 1914 р. віддала свої голоси за воєнні кредити, тобто відкрила кайзерівському керівництву шлях

²¹² Про особливості сучасних воєнних конфліктів за участі РФ, побудованих за схемою «активних заходів» КДБ, застосовуваних під час холодної війни, див.: Seely, Bob, (2018). A Definition of Contemporary Russian Conflict: How Does the Kremlin Wage War? 15 p. URL: <http://henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2018/06/A-Definition-of-Contemporary-Russian-Conflict-new-branding.pdf>

до війни, це означало й певну зраду принципу класової солідарності, згідно з яким логічно було би стати в опозицію до власного уряду в питанні війни. Національно-державницька свідомість німців виявилася на той час більш значущою, аніж винайдена марксистами формула класової свідомості. Європейські країни, які спочатку перебували в полоні патріотичних почуттів і сподівань на швидку перемогу, з часом, коли почали нести величезні жертви і втрачати значні людські й економічні ресурси, усвідомлювали безперспективність війни та неможливість зберігати за нею первісно наданий смисл. Жодні надбання нових територій не могли компенсувати втрату людських життів.

Таким чином, ідеологія традиційної війни почала себе вичерпувати в ситуації війни світової. Звичайні імперіалістичні цілі щодо захоплення територій та ресурсів, право переможців на анексії і контрибуції, боротьба за геополітичні впливи та домінування – усе це поступово втрачало значення в умовах розвитку світового ринку та глобальних комунікацій. Західне мислення дедалі більше схилилося до пріоритетності тез щодо цінності людського життя, свободи та прав людини порівняно з декларованими раніше абстрактними цінностями великодержавності.

Певне переосмислення поняття війни і миру відбувається в ситуації, яка склалася після жовтневого перевороту 1917 р. в Російській імперії. У війну між державами вводиться ідеологічний елемент, певний вертикальний вимір збройної комунікації, коли світова війна стає одночасно і громадянською. Skorиставшись ситуацією російської революції, масштабними протестами проти війни, кайзерівська Німеччина впроваджує до табору противника політичних терористів на чолі з Ленінінм, які ще більше розхитують підвалини існуючого в царській Росії порядку, провокують стан хаосу і на цьому тлі здобувають владу переважно збройним шляхом.

З приходом до влади більшовицького уряду одним із головних стало питання припинення війни з державами Четверного союзу та укладання мирної угоди «без анексій і контрибуцій», як це зазначалося Декретом про мир. Ідеологія миру кайзерівської Німеччини була визначена у традиційному ключі – вимагати значних територіальних поступок з боку нової влади. Однак для більшовиків питання територій поступалося значенням міркуванням революційної доцільності, тобто йшлося про те, наскільки угода про мир сприятиме реалізації гасел світової революції, насамперед у Німеччині та Австро-Угорщині.

Відома формула «ні війни ні миру, а військо демобілізувати», хоча й виглядала дещо парадоксально, але була максимально наближеною до ситуації, що склалася на фронтах. Російське військо було фактично небоєздатне, і все одно його потрібно було розпустити. Укладати мир на німецьких умовах означало капітуляцію перед імперіалістичним урядом та угоду з буржуазією, що погано позначилось би на перспективах революційного руху в Центральних державах, де внутрішня ситуація вже була достатньо напруженою. Вести ж власну війну більшовики також не були спроможні за відсутності дієздатної армії та ресурсів. Сподіватися можна було тільки на виснаження німецьких сил у випадку їхнього просування у глибину російських просторів і революційні стихійні бунти у самій Німеччині ²¹³. Для більшовицького уряду важливо було підтримувати стан невизначеності («ні війни ні миру») і за можливості якнайдовше затягувати перемовини. Було також зрозуміло, що Брестський мир не має перспектив без вирішення ситуації на Західному фронті та буде скасований майбутньою угодою Німеччини з Антантою. В очікування змін більшовики проводили політику, яку зараз назвали би «гібридною» – вели пропаганду серед німецьких солдат, підготовлювали збройні загони для «допомоги» своїм прихильникам на окупованих німцями територіях (фактично сили вторгнення), розпалювали диверсійну та партизанську боротьбу тощо.

На тлі втоми європейських народів від тягарів війни зростали шанси реалізації ідей світової революції на основі класової солідарності. Видавалося, що пролетаріату різних країн нема чого ділити між собою, а отже, і воювати, якщо їхні партії отримують владу. Власне, ідея *світового (вічного) миру* мала бути реалізована згідно із більшовицькими уявленнями: внаслідок світової революції та заміни соціально-економічного базису, який у реаліях буржуазної економіки начебто означає жорстку конкуренцію та війни за світові ринки, на економіку соціалістичну – мирну і справедливу. Отже, істотно змінювалися не тільки уявлення про війну, а й уявлення про мир, якого слід прагнути і заради якого велася війна.

Ідея досягнення вічного миру шляхом поширення «правильної» ідеології на весь світ далеко не нова. Таких саме настанов дотримувалася християнська церква, яка пов'язувала вічний мир з повною перемогою

²¹³ Див.: Фельштинский Ю. Г. Крушение мировой революции. Брестский мир. Октябрь 1917 – ноябрь 1918. М.: Терра, 1992. 656 с. С. 252–253.

власної моделі віри. Місіонерська діяльність католицької церкви у просторі нововідкритих світів супроводжувалась не тільки поширенням власних переконань через проповідь, а й через знищення тих, хто цього не бажав і, отже, залишався у сфері єретичних та поганських поглядів. Більшовики лише підняли до рівня абсолюту розповсюдження світової віри через світову війну у глобальних масштабах.

Значна частина історії XX ст. проходить під гаслами світової комуністичної революції. Хоч би що під цим не розуміли в різних країнах і регіонах, завжди можна було знайти певні прошарки населення, незадоволені своїм станом, яким можна обіцяти досягнення всіляких благ унаслідок революційної боротьби, якщо вони візьмуть на озброєння потрібні ідеї. За певних умов можна було надавати підривним силам не тільки фінансову та пропагандистську допомогу, а й військову, якщо знайдетеся політична сила, яка спроможеться розв'язати громадянську війну і проситиме про зовнішній захист. У сучасних умовах такі дії кваліфікують як гібридну війну, маючи на увазі комбінацію воєнних дій та комплексу підривних операцій диверсійного, інформаційного, соціального та економічного характеру. Але таке розуміння побудоване на зовнішніх рисах війни, її стратегії й тактиці, і не торкається її сенсу – ідеологічного обґрунтування.

Більш вузькі підстави для війни виникають через своєрідне трактування права націй на самовизначення, за яким етнічно однорідне населення має перебувати в межах однієї держави. Реалізація цього принципу при укладанні Версальського миру призводить до розпаду європейських імперій та утворення низки нових держав на етнічній основі. Разом із тим надмірною абсолютизацією ідеї нації-держави стає німецький нацизм, який з метою об'єднання всіх німців у кордонах Третього рейху бере на озброєння ті ж самі гібридні засоби ведення війни, зокрема поєднання підривної діяльності та зовнішньої агресії. Оскільки дія цього принципу обмежена ареалом розселення німців, подальша експансія за межі етнічного простору мотивується вже іншими міркуваннями – зверхністю німців над іншими народами, їхньою особливою місією у світовій історії та расовими перевагами. Очевидно, що базис солідарності тут значно вужчий, ніж узятий комуністами принцип класової єдності, а отже, викликає більший опір з боку інших держав і народів.

З боку нацистської Німеччини гібридна тактика використовувалась при аншлюсі Австрії та приєднанні Судет, коли можна було спиратися

на пронацистські угруповання німецькомовного населення, підривну діяльність нацистських агентів та масштабну пропагандистську машину рейху. В інших випадках йшлося про пряму воєнну агресію. При нападі на нейтральну Норвегію у квітні 1940 р. можна було спиратися на пронацистські сили на чолі з Квіслінгом.

Ідеологія класової боротьби дозволяла здійснювати перманентну експансію з одного захопленого плацдарму влади на інші території та країни, маючи підтримку частини їхнього населення і поступово реалізуючи ідею світової революції, а насправді – досягнення зручної для себе системи світового порядку, у якому можна забезпечити власне панування. У сучасних умовах приблизно та сама тактика застосовується РФ для дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні та підготовки власної інтервенції, успішної в Криму. Правда, тепер ідеться не про світову революцію, а поки що лише про геополітичне панування Москви у частині світового простору. Наступним кроком Кремля, як можна очікувати, буде ідеологічне обґрунтування російської моделі жорсткого владного порядку, протиставленого хаосу та безладу в демократичних країнах. Сьогодні така риторика використовується у гібридній війні проти України.

Влада, котра прагне абсолютного домінування в суспільстві, має впевненість, що її зміцнення та подальше функціонування може відбутися лише через знищення конкурентних суспільних структур або встановлення повного контролю над ними. Так діяли більшовики, з приходом до влади знищуючи політичні партії, профспілки, інші громадські об'єднання і створюючи свої підконтрольні, але все ж вихолощені у практичному сенсі, формальні структури. Те саме робили нацисти у Німеччині в 1930-ті роки у процесі здобування необмеженої влади, руйнуючи соціальні зв'язки або ставлячи під контроль усі прояви суспільного життя, до родинного включно.

Маніпулятивний дискурс. Досвід ведення гібридних війн сучасності бере початок від традицій радянської практики з часів, коли більшовицька влада виступала проти нових національних державних утворень на теренах зруйнованої імперії, які спочатку могли формально визнаватись, але згодом підлягали «реінтеграції», тобто поверненню до імперії. Польща, Фінляндія, Україна, держави Балтії та Закавказзя вже були визнані у світі, але не всі спромоглися зберегти незалежність.

Привабливі гасла, інформаційні операції, проросійські орієнтації населення вже тоді становили комплекс знарядь підривної діяльності, спрямованої на дестабілізацію та хаос, знищення національних урядів нових держав. Більшовиками проводилась політика ідентичності, побудована на гаслах солідарності «трудящих мас» проти «буржуазних експлуататорів» і проти національно орієнтованої інтелігенції у країнах, що прагнули звільнення від російського імперіалізму. Штучно створювані місцеві уряди закликали до вторгнення «червоні» війська, які не забарилися прийти і навести свої порядки.

У результаті збройної інтервенції та встановлення більшовицької влади створювалася система залежних держав та псевдоавтономій у вигляді СРСР, а пізніше – системи соціалістичного табору. Власне, такий порядок «комуністичного світу» демонструє модель відносин, до якої прагнули більшовики у світовому масштабі, – планетарна держава, керована з Москви.

Оскільки справжні цілі (абсолютна влада та світове панування) не сприймаються суспільством та більшістю людей зі здоровим глуздом, а засоби, побудовані на значних втратах ресурсів і людських життів, викликають сумнів у їхній доцільності, виникає потреба у різноманітних прийомах маскування, підміні понять, нищенні здорового глузду, нарощуванні психозів та істерик у свідомості різних верств населення. Суспільство починає одночасно керуватися у своїй поведінці протилежними, взаємовиключними настановами, які не надаються до узгодження. Стан соціальної шизофренії та перманентної параної стає звичайним і буденним для життя суспільства. Усілякі прояви критичної рефлексії та спроби раціонального осмислення реальності придушуються репресивним апаратом.

Тактика більшовиків, творців радянської держави, полягала у застоюванні в політичній практиці переважно силових засобів вирішення проблем, оскільки шлях формування потрібних переконань виявлявся занадто довгим і малоефективним. Ленінська фанатична впертість у досягненні поставлених цілей та макіавеллівська нерозбірливість у засобах давали певні результати на загальному тлі більш поміркованих політичних сил із менш яскраво вираженою волею до влади та перемоги, хоча й більшою мірою спрямованих на досягнення справжніх інтересів держави.

Ідея світової революції надає універсальну мотивацію для поєднання міждержавної та громадянської воєн, коли реальні цілі світового

панування можна маскувати через внутрішні політичні процеси та суперечності, що призводять до громадянських конфліктів. Навіть більше, внутрішні конфлікти дуже легко можна інспірувати та стимулювати, видаючи їх за революційний порив мас. З іншого боку, внутрішня революція має продовження у вигляді зовнішньої революційної війни, яка автоматично стає світовою. Отже, старе гасло в цих умовах виглядає як «перетворення світової імперіалістичної на світову громадянську війну». Насправді йшлося про те, щоб, використовуючи мобілізаційний потенціал ідей комуністичної революції, створити світову соціалістичну імперію із центром у Москві.

Більшовицький досвід подвійної війни і підтримки стану невизначеності вдосконалили у зовнішньополітичній практиці радянської влади, яка через численні канали впливу та підривну діяльність намагалася привести до влади прокомуністичні уряди і створювала світову соціалістичну систему, тобто систему свого світового панування. СРСР спрямовував величезні ресурси на підкуп політичних сил, ідеологічну обробку та економічну підтримку лояльних до себе урядів у країнах «третього світу», а в окремих випадках вдавався й до відкритої збройної інтервенції під виглядом допомоги. У відносинах із капіталістичним світом відповідно до тактики «мирного співіснування» підтримувалася ситуація невизначеності, але дещо у своєрідному сенсі – «і війна і мир, а військо посилювати». Саме невдовзі після проголошення політики мирного співіснування двох систем світ перебував на межі ядерної війни під час Карибської кризи.

Сьогоднішня ситуація на сході України також позначена станом невизначеності, створюваним специфічними засобами. Коли одна сторона заявляє «Нас там немає!», а інша повсякденно стикається з її присутністю, виникає проблема доказів, тобто процесу встановлення реальності: що є насправді? З одного боку, версія «реальності» спирається на авторитет великої держави та її лідера, якому керівники країн світу схильні вірити, попри його відверту брехню та постійні заперечення власних тверджень. Його підтримує величезна мережа ЗМІ, що створюють потрібну російському політичному керівництву картину реальності – «у сусідній країні внутрішній конфлікт», «надаємо гуманітарну допомогу», «добровольці їдуть рятувати співвітчизників» тощо. З іншого боку, є численні констатації окремих фактів присутності на території держави – об'єкта агресії – іноземних громадян («військових у відпустці»), іноземної зброї, фінансового забезпечення, командуван-

ня, організації тилу тощо – усього того, що у сукупності й становить поняття «армії на чужій території», тобто іноземної військової інтервенції. Однак саме останній крок – від конкретних фактів до абстрактного заключного твердження – рішуче заперечується державою-агресором.

Логіка маніпуляції досить проста – справжня реальність підмінюється штучними уявленнями про неї, створенням паралельного світу, в існування якого пропонується вірити, і ця віра є заміною знанню. Практичний висновок із цього: якщо нас там нема, то йдеться про внутрішній конфлікт, і, отже, замирення передбачає безпосередні переговори із «повстанцями», тобто їх політичну легітимацію.

Зрозуміло, що насправді така маніпуляція може нікого й не переконувати, але це байдуже, досить імітації віри у справжність запропонованої реальності. Головне, щоб зацікавлені у російських ресурсах і торгівлі зарубіжні політики та бізнесмени могли зробити вигляд, що вірять у те, що їм говорять, і виправдали свою поведінку в очах власного електорату. Щоправда, це робить їх співучасниками агресії. Утім заради вигоди можна заплющити очі і на це. Так само й для внутрішнього вжитку вигадана реальність є доволі зручною. Російське населення, притлумлюючи своє сумління, заради власного спокою готове повірити в будь-яку паралельну реальність, що пропонує політичне керівництво та підручні медіа.

Отже, можна стверджувати, що істотною рисою гібридної війни є феномен *приховування у просторі невизначеності*. Якщо у традиційних війнах прямо говориться про претензії чи амбіції одних держав щодо інших, чітко визначаються цілі війни, стратегічні наміри супротивників, то у війнах гібридного типу головний акцент робиться на створенні ситуації страху, нестабільності, невизначеності тощо.

Система маскування реального смислу війни стає необхідною з огляду на потребу виправдати свої дії в очах як власного населення, так і світової спільноти в умовах глобального інформаційного простору. Оскільки реальна ситуація може змінюватись і набувати небажаного вигляду, стає необхідним висувати на поверхню різні версії, за допомогою яких ще більше затьмарюється суть події. Так, у випадку гібридної війни проти України Москва приховує реальні воєнні дії за твердженнями про «громадянський конфлікт», потребу захисту російськомовного населення, надання «гуманітарної допомоги» тощо, намагаючись виглядати перед світом «миротворцем», а не стороною конфлікту.

Стан замаскованої війни влаштовує Москву, яка поки що не готова до масштабнішого протистояння. Захід перебуває у стані вицікування та осмислення нової для себе реальності. Міжнародне визнання реального факту російської агресії проти незалежної держави означало би необхідність адекватної реакції світової спільноти, включно з проведенням воєнних дій, як це було у війні проти Іраку, який так само зухвало проголосив анексію Кувейту, як і Кремль – «повернення» Криму. Або при бомбардуванні Югославії, яка вела війну руками сербських сепаратистів у Боснії.

Процесам гібридної агресії сприяють механізми *«втечі від реальності»* у вигляді суперечливої позиції ліберально-демократичного Заходу, що зумовлює неспроможність або небажання політиків розпізнати масштаби реальних загроз і викликів цивілізованому світу, нездатність швидко організувати необхідний дієвий спротив агресії. Як це було з більшовизмом або нацизмом, ліберальні політики заради власного спокою та виправдання бездіяльності схильні не помічати або замовчують непривабливі риси дійсності у країнах із диктаторським або фашистським режимом. Навпаки, вони воліють приймати маскування за дійсність і прагнуть співпрацювати з диктаторами проти інших, на їхню думку, більших загроз.

Таким чином, виникає конфлікт у розумінні та інтерпретації подій, пов'язаних із гібридною війною. Зіткнення пояснень тих самих подій (війна на Донбасі) перетворюється, зрештою, на самостійний чинник деструктивного впливу, застосування якого призводить до руйнування уявлень про реальність.

Паралельний світ як механізм гібридної війни. Характерною рисою гібридної війни є те, що в ній задіяний особливий вимір агресивної поведінки, умотивований створенням паралельної реальності як поєднання елементів справжньої дійсності та уявної. Нова якість гібридної війни полягає у радикальному зміщенні акцентів мотивації дій на рівень конструювання уявної псевдореальності. Сміслова модель світу організує сприйняття реальності як цілісного комплексу фактів і явищ з відповідною оцінкою їхньої значущості. Те, що не вкладається у загальну модель світу, позначається як периферійне та вороже, спроможне зруйнувати реальність, а отже, від нього потрібно захищатися, вдаючись до певних героїчних дій.

Передумовою ведення сучасної війни є формування найширшого світового соціально-інформаційного та культурного простору як потужного механізму моделювання реальності відповідно до правила: реальним і справжнім є те, що пропонується у цьому просторі, належним чином подане та оцінене, тоді як справжні факти відкидаються та замовчуються або витісняються на периферію. Псевдореальність формується керованими засобами масової інформації, які, втім, лише підтримують та розвивають поширені в суспільстві уявлення.

Гібридна війна відбувається в соціально-комунікаційному просторі. Телевізійне та комп'ютерне середовище змінює всі елементи сприйняття реальності. Телевізійна війна поклала край дихотомії громадян і військових – населення бере участь у кожній фазі війни, а головні бойові дії відбуваються у самій країні, а не в зоні військових дій²¹⁴. Відтак і головні події війни мають те значення, яке їм надається в комунікаційному просторі. Перифразуючи речення одного з дослідників електронних засобів комунікації, можна стверджувати: «Хто контролює світовий комунікаційний простір, той володіє світом».

Під час гібридної війни психологічні засоби спрямовані як на свідомість власного населення та військових, так і на потенційного супротивника, якого потрібно дезорієнтувати та підкорити власній волі. Головні битви відбуваються на рівні свідомості та мислення, уявлень та почуттів, переконань та вірувань. Фізичні зіткнення військових формувань, бойові операції мають місце на завершальній стадії зіткнення психічних сил у соціально-комунікаційному просторі.

Розгалужена система викривлення дійсності, створена у добу комуністичного правління, залишається й у наш час у вигляді концептуально-сміслових комплексів, істотно вбудованих у свідомість і психіку значної частини населення. У цій штучній, викривленій реальності живиться і сучасна російська гібридна агресія. Перебування суспільної свідомості росіян у подвійному, суперечливому стані, власне, і робить агресію «гібридною».

Характерною рисою нового типу війн є використання подвійної або багатовимірної тактики у проведенні політики, спрямованої на досягнення стратегічної мети. На поверхневому рівні створюється деяка квазіреальність (світова революція, «арійський світ», «русский мир»,

²¹⁴ McLuhan, Marshall, & Fiore, Quentin. (1968). War and Peace in the Global Village. P. 134.

«ісламська держава» тощо), яка підтримується всіма засобами пропаганди та дезінформації, включно із діями та висловлюваннями політичних лідерів та ідеологів, тоді як на глибинному рівні відбуваються жорсткі дії, спрямовані на реалізацію справжніх цілей. Йдеться про фактичне формування потрібної реальності для смислового забезпечення влади й утримування в покорі мас населення.

Феномен паралельної реальності набуває масштабного поширення у сучасній масовій культурі у вигляді комп'ютерних ігор, літератури фентезі та численних телесеріалів і кінострічок, які внаслідок шаленої популярності істотно впливають на спосіб мислення і думки широких мас населення. Якщо за допомогою телебачення та ЗМІ *стерти в уяві громадян межу між вигаданим і справжнім, або уявне видати за справжнє*, отримаємо серіали гібридних війн, які веде російське керівництво. Перебуваючи психологічно у паралельній вигаданій реальності, людина може здійснювати злочинні дії у реальності справжній. До прикладу: розстріл студентів у Керчі в жовтні 2018 р., непоодинокі розстріли у школах США мають підґрунтям саме феномен ототожнення уявного та реального. Подібна технологія презентації уявного світу та уявного персонажу, створеного телесеріалом, була внесена у реальне політичне життя в Україні під час президентських виборів 2019 р. Таким чином, фантазія сама стає елементом реальної дійсності, що сприяє перетворенню країни на уявну, тобто «фейкову» державу.

Справді, уявний світ, з одного боку, завжди є більш упорядкованим і насиченим смыслом, внутрішньо несуперечливим, де завжди відомо, хто є «своїм», а хто – «чужим», ворогом, якого потрібно знищувати. З іншого боку, реальний світ є незрозумілим, виглядає хаотичним у своїй складності й неоднозначності, життя в ньому іноді видається таким, що не має сенсу. Розстріли невинних людей – це своєрідний бунт проти реальної дійсності та прагнення ствердити той уявний світ, який має смисл і значення, що, до того ж, повсякденно підтримується пропагандою.

Як зазначає Ханна Арендт, ефективність пропаганди у тоталітарному суспільстві демонструє одну з головних рис свідомості мас, які не вірять у щось видиме, у реальність власного досвіду, своїм очам і вухам, але вірять лише наданим через пропаганду фантазіям, уяві, яку може заповнити будь-що – водночас універсальне і тривке. Не факти переконають маси і навіть не вигадані факти, а тільки тривкість системи, частиною якої вони є. Постійне повторення важливе не тому, що у

мас недостатньо розвинені властивості розуміння і запам'ятовування, а тому, що це доводить їм тривалість системи у часі²¹⁵.

Видається парадоксом для сучасного світу, що в цій псевдореальності перебувають і нею живуть сучасне російське суспільство та його правляча еліта. Усвідомлення цього факту шокувало західних лідерів і політиків, які висловлювали думку про те, що російський лідер начебто перебуває в іншому світі. Паралельний світ побудований за власною логікою, однак відповідно до неї формується мотивація дій, приймаються рішення, здійснюються реальні операції, оцінюються факти, провадяться агресивні дії та весь комплекс заходів гібридної війни.

Справжні корені загальної філософії паралельної реальності лежать значно глибше – в історичному досвіді та менталітеті, що сконцентрований у певній моделі світу, яка, паразитуючи на вибірковій сукупності реальних фактів, своєрідно їх спотворює та уявною картиною заміщує реальну. Побудована на міфології «русского мира» псевдореальність стає ефективним знаряддям російської влади для ведення імперіалістичних війн і виправдовує, таким чином, свою доцільність і значущість.

Прагнення російської політичної еліти та авторитарного керівництва зберегти владу й розпоряджатися величезними фінансовими ресурсами увійшло в суперечність із потребами модернізації економічної системи, пов'язаної із процесами демократизації політичної системи. Відволікти увагу суспільства від дійсно необхідних перетворень, що означало б зміну владного режиму, було вирішено шляхом створення викривленої моделі світу, яка далека від реальності, зате санкціонує чинну владу.

Російська влада обґрунтовує свої дії міфологізованими уявленнями про сучасний світ і, входячи у жорсткий конфлікт із реальністю, потрапляє у своєрідну пастку роздвоєння дійсності. При цьому не має особливого значення, чи вірять самі політики в ці міфи, головне, що певна міфологія вимагає і відповідної логіки поведінки. Якщо політичні лідери вірять у ці ідеї, вони стають небезпечними ідеалістами та фанатиками, якщо не вірять – цинічними прагматиками, мета яких – збереження влади та гроші. Однак в обох випадках логіка дій залишається тією самою.

Якщо не враховувати змін в об'єктивних історичних процесах, розбіжності між звичними уявленнями та реальним станом речей починають зростати, що, зрештою, призводить до міфологізації дійсності.

²¹⁵ Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму. С. 401.

Конфлікт із реальністю рано чи пізно завершується тим, що суб'єкту або вдається пристосувати реальність до своїх уявлень, або змінюється сам суб'єкт до рівня справжньої дійсності. Російське керівництво обрало шлях силового перетворення реальності відповідно до своїх міфологізованих уявлень. Але, як свідчить історія, зворотний спротив з боку об'єктивної реальності врешті-решт неодмінно веде до трансформації самого суб'єкта або його знищення.

Стан, коли уявлення про дійсність віддалені від самої дійсності та фактично створюють паралельний до неї світ, позначають у поточному сенсі як стан шизофренії. Відповідно поведінка суб'єкта стає неадекватною, а колектив або соціальна чи міжнародна спільнота намагаються його ізолювати, оскільки існує високий ризик створення проблем для оточення. Якщо уявлення формуються відірвано від об'єктивних реалій або з плином часу перестають відповідати змінам у реальному житті, виникає суперечність між уявленнями та дійсністю, що може призвести до катастрофічних наслідків, особливо якщо суб'єкт не бажає або неспроможний змінювати свої уявлення

Політична система задає правила, якими визначається, що можна висловлювати, а що – ні. Тоталітаризм ставить межу між ними більш чітко, ніж у демократичних державах, де така грань встановлюється політичною культурою та традицією, а не за посередництвом репресивного апарату. Тоталітарна система прагне зробити межу непроникною, продаючи тотальну фальсифікацію життя. Вона орієнтована на знищення реальності. Таким чином у структурах колективної свідомості формується *колективне несвідоме*.

Як пише Лоренс Різ: «Сталін порівнював непорівнювані речі. Але у радянського лідера ніколи не було проблем з тим, щоб висувати аргументи, збудовані на неправдивій основі, а потім відштовхуватись від них, виходячи з позиції сили. Ця політика, заснована на колосальній військовій могутності, була брутальна, але вкрай ефективна»²¹⁶. На практиці така межа виступає як вододіл між вимислом і реальністю, але в останньому випадку обидві сфери є взаємно проникними, що стає можливим в умовах, коли влада цілковито контролює комунікативну систему та спроможна продуктивно конструювати фальшиві повідомлення у зовнішніх каналах комунікації.

²¹⁶ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. Київ: Темпора, 2010. С. 274–275.

За сталінського режиму була сформована ефективна практика передачі назовні брехливих повідомлень через осіб, що мають авторитет і заслуговують на довіру. Це письменники, журналісти, політичні діячі та ін. Висловлювання, які формувалися на рівні фактів, видимості, підтасованої наочності, зміцнювалися немислимим – для нормального сприйняття неможливо було усвідомити жахливість правди у її безумстві. Під час Голодомору 1930-х років в Україні французького прем'єр-міністра Едуара Ерріо возили до Києва, у райони бідування, але він бачив магазини, наповнені продуктами. Віце-президент США Генрі Е. Воллес під час Другої світової війни був на Колимі та бачив трудові табори, де в'язні виглядали досить задоволеними. Авторитет письменників зі світовим ім'ям створював потрібний рівень довіри уявленням про радянську дійсність. Зруйнувати усталені стереотипи і повернути знання справжньої реальності змогли лише авторитети нового, післявоєнного покоління.

У складних комунікаційних структурах соціуму неодмінно з'являються паралельні потоки повідомлень закритого і відкритого типів, які, власне, і відповідальні за існування двох і більше паралельних світів зі своїми системами значень і мовно-когнітивним апаратом. Ситуація таємності значної маси повідомлень потребує закритої комунікаційної мережі та складної системи забезпечення таємності. Така ситуація пов'язана із формуванням взаємно *непроникних дискурсивних практик*, а також – відповідних мов. Практика послідовно впроваджених заборон створює умови формування відокремлених культур і мов.

У тоталітарному суспільстві взаємна непроникність дискурсів, наявність внутрішньої та зовнішньої мов зумовлені, з одного боку, необхідністю для влади оперувати реальною інформацією про стан речей та події у світі, а з іншого – потребою надавати інформацію у відповідному ідеологічному оформленні. Партійний функціонер вимушений оперувати обома сферами дискурсивних практик, хоча в його свідомості вони є непроникними. Їх принципово неможливо поєднати. Коли суб'єкт має справу з ідеологічно окресленим дискурсом, він надає речам відповідного значення, потрібного для пропаганди серед мас, але у практичних справах змушений оперувати реальними речами та використовувати мову, яка надає можливість схопити суть питання. Зростання внутрішньої конфліктності владної ідеології призводить зрештою до її руйнування.

Головний стрижень владного дискурсу – *несвідома полеміка із самою реальністю*, яка проникає у свідомість через практику та життєвий досвід. Звідси виникає потреба постійно конструювати уявну реальність у вигляді потьомкінських селищ, стаханівського руху або взірцевих господарств. Однак сама дійсність постійно репродукує факти, які влада намагається подати як випадкові, не притаманні радянському способу життя, тимчасові труднощі тощо. Оскільки змінити самі факти (тобто конструювати не взірці життя, а саме життя) чи форми їхнього сприйняття тоталітарна влада неспроможна, то залишається знищувати самих реципієнтів – фізично або психічно. Тоталітарний дискурс – це не тільки ідеологічні висловлювання, а й сама практика тотального насильства влади над суспільством.

Традиційні або замкнені на собі суспільства підлягають руйнації внаслідок процесів інтенсифікації їхньої взаємодії зі світом, через формування *метацивілізаційних* структур людства внаслідок процесів глобалізації, яка не терпить закритих соціальних та ментальних комплексів. Відповідно до цих процесів має сенс говорити про *метареальність*, яка має функції істинної, справжньої, принаймні відносно окремих локальних смислових моделей із їхніми претензіями на істинність.

Це означає, що можна будувати або реанімувати будь-які паралельні світи з їхнім ціннісно-інформаційним наповненням, але вони будуть фактично вторинними, несправжніми, обмеженими певними соціальними групами або країнами. Чи йдеться про ісламський фундаменталізм із його середньовічними настановами шаріату, чи про православний «русский мир», еkleктично поєднаний з радянськими цінностями, – усе це виклики глобалізованому світові, підтримані фінансовими та людськими ресурсами окремих держав, які, власне, й ведуть гібридні війни проти світового порядку в цілому.

5.3. Стратегічний дискурс

Стратегічна ідея. Стратегічний дискурс як смислова система, упорядкована за допомогою значень мови, маніфестований у дискурсах на рівні висловлювань, текстів, форм поведінки тощо, є стрижневою константою дискурсивної практики, спрямованої на мобілізацію спільноти в певному напрямі. На рівні соціально-політичної організації держави стратегічний дискурс набуває ознак національної ідеології.

Національна ідея, або *загальна ідеологія існування та розвитку держави і нації*, є стрижнем її ідеологічної самоідентифікації, ядром її внутрішньої організації як суб'єкта. Відсутність власної державницької ідеї, яка дає стратегічні уявлення про напрями руху та розуміння власних інтересів, позначається на комплексному процесі державотворення і врешті-решт може призвести до деградації держави.

Практична ефективність ідеології вимірюється тим, наскільки значним може бути її вплив у соціальному середовищі та наскільки глибоко вона може сформувати потрібні владі ментальні налаштування. За Теном ван Дейком, ідеологія – це комплексна когнітивна система, яка контролює формування, трансформацію та використання інших соціальних знань, таких як думки, оцінки, а також соціальних репрезентацій, включно із соціальними упередженнями. Така ідеологічна система складена із соціально релевантних норм, цілей та принципів. Вони відібрані, співвіднесені та використані так, щоб підтримувати сприйняття, інтерпретацію та дії у соціальних практиках, спрямованих на захист базових інтересів групи ²¹⁷. Ідеологія намагається поширити свої впливи шляхом пропаганди з єдиною вимогою визнання більш або менш гнучкої відповідності висловлювань до тих самих істини та правил.

Окреслюючи коло власних інтересів, держава визначає себе як суб'єкта у внутрішньому та зовнішньому просторі, тобто встановлює свою ідентичність стосовно самої себе і свого міжнародного середовища. Ідентифікуючи себе на рівні життєвих інтересів, держава включається у систему міжнародних відносин як її складовий елемент. На рівні реалізації стратегічних інтересів держава вимагає від інших країн рахуватися з її власними прагненнями та її баченнями й оцінками світового порядку, що позначається на її реальному статусі у відносинах з іншими.

Найбільш значущим, життєво важливим інтересом кожного народу є його самозбереження, виживання і фізичне, і духовно-інтелектуальне. Нація, що має свою державність, повинна мати можливість силою захищати своє існування від зовнішніх загроз. Ще важливішим чинником виживання нації є досягнення такого ступеня внутрішньої консолідації, коли вона зберігає життєздатність навіть за умов відсутності державності. Розпливчата нація, не маючи чітких уявлень про свої

²¹⁷ van Dijk, Teun A. (1989). Structures of Discourse and Structures of Power. In: Anderson, J. A. (Ed.). *Communication Yearbook 12*. Newbury Park, CA: Sage. P. 24 ; van Dijk, Teun A. (2013). Ideology and Discourse. In: *Freedon, M., Sargent, L. Tower & Stears, M. (Eds.). The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: Oxford University Press. Pp. 177–178.

інтереси, не розуміючи, чого вона насправді хоче і до чого прагне, роздerta внутрішніми суперечностями, стає легкою здобиччю іноземних загарбників.

Система державницьких уявлень, покладена в основу стратегічного дискурсу, надає політичним діям послідовність і цілеспрямованість. Ідеологічні схеми також можуть використовуватися для пропагандистського прикриття вузьких, групових інтересів. Останні можуть бути насправді побудовані на інших ідеологемах, аніж задекларовані, таких, що переслідують лише мету власного самоствердження та досягнення влади. Справжня ідеологія визначається через актуальні дії і вчинки та через перевірку їх відповідності декларованим тезам, тобто тим, наскільки у дійсності вона є адекватною справжнім інтересам і цілям спільноти, та якою мірою політичні сили, що її підтримують, надають собі у цьому звіт.

Прагнення до влади, особливо якщо йдеться про її силове захоплення або про війну з іншою державою, вимагає консолідуючої та мобілізуючої стратегічної ідеології. У феодальні часи претендент на трон збирав прихильників, апелюючи до кровно-родового права. У добу модерну стало поширеним апелювати до національних інтересів, соціальної справедливості або загальнолюдських цінностей, до необхідності збереження існуючого порядку або до потреб суспільного розвитку.

В умовах, коли стратегічний дискурс держави перебуває у стадії формування, а ментальність населення розколота вдовж багатьох вимірів і параметрів (екологічних, політичних, територіальних, етнічних, соціальних, релігійних тощо), лише раціонально узгоджений комплекс національних інтересів, пріоритетів і цілей може відігравати роль державної ідеології, сприяти консолідації суспільства довкола спільних цінностей, що представлені як наративи «виживання», «добробут», «рівноправність», «свобода», «розвиток», «справедливість», які є зрозумілими і прийнятними для будь-якої людини.

Релігійні системи фундаменталістського типу або тоталітарні режими надають своїм стратегічним ідеологемам абсолютного значення як головних принципів, на яких має будуватися життя суспільства в цілому і кожної людини зокрема. Оскільки вони побудовані більше на емоційному рівні, то на такій основі можна досягти іноді досить значного мобілізаційного ефекту. Проте емоційні сплески потребують постійного підживлення, їхня дія звичайно має короткостроковий характер.

Тривале стабільне функціонування й розвиток суспільства як цілісного організму не може відбуватися в умовах високого рівня мобілізації, яка виснажує його сили. Якщо ментальний комплекс протестантської етики, побудований на раціональних засадах, зростає природним чином, генерується буржуазними інтересами та спрямований на ідеї прогресу, то у тоталітарному суспільстві штучно сконструйована ідеологія намагається трансформувати ментальні налаштування та емоції широких мас відповідно до власних настанов з прихованими цілями закріплення своєї влади.

Що далі влада від життєвих смислів і цінностей, які керують поведінкою людей у повсякденності, то сильніше зростає ступінь їхньої *риторичності*, відбувається нарощування фігуративного складника, вводяться в обіг складніші метафори, посилюється емоційний пафос політичних промов тощо. Найбільш масштабні сплески риторичності виникають у переламні моменти історії, періоди революцій та великих війн. Особливо цього потребують агресивні форми влади, що прагнуть експансії (фашизм, тоталітаризм). Але й у випадку оборонних війн або національно-визвольних рухів потрібна риторика, яка відвертає від повсякденності та надає смисл іноді досить жорстким діям.

Стратегічна політика. Суб'єкт має більший статус відповідно до того, яким ступенем свого контролю над іншими та над собою, екзистенційною реальністю, простором і часом він володіє. Зіткнення інтересів у політичному житті відбувається у контексті боротьби за владу, впливи, лідерство, домінування. Йдеться про володіння важливішими життєвими ресурсами та цінностями (благами), головні з яких, це, по-перше, *життєвий простір* як право здійснювати контроль над порядками реальності на певній території, а, по-друге, це – *життєвий час* як право визначати порядки минулого і майбутнього, тобто визначати власну долю і долю інших.

Головним мотивом внутрішньої політики держави є *встановлення та утримання контролю над власним життєвим простором*. В економічному житті – це контроль над ринками або ресурсами, в інформаційному – контроль над ЗМІ тощо. Такий контроль необхідний задля забезпечення національних інтересів і протидії деструктивним та підливним зовнішнім і внутрішнім антидержавним силам. У сучасному світі економічні, інтелектуальні, інформаційні чинники є специфічними модусами силової могутності, тобто є важелями політичної волі.

Контроль над простором у класичному розумінні здійснюється за допомогою воєнно-силових чинників. У сучасному світі їх значення не зменшується, але переводиться в іншу площину – йдеться не стільки про реальне застосування сили у масштабних військових зіткненнях, скільки про військову спроможність, готовність застосувати силу у випадку реальної загрози життєвим центрам країни та її життєво важливим інтересам.

Головними важелями контролю над зовнішнім простором у добу глобалізації стають економічні, науково-технічні та інформаційні чинники. Вони також мають важливе значення і для контролю держави над внутрішнім простором, хоча тут зберігаються і засоби політичного владного контролю. Контроль над внутрішнім простором відбувається через консолідацію більшості соціально-політичних сил навколо державницької ідеї та формування оптимального суспільного консенсусу щодо головних стратегічних цілей.

Обидва моменти – контроль над простором і над часом – виступають у єдності як визначальні форми конституювання реальності. У різні періоди історичного життя країни домінуючою може виявитись та або інша компонента реальності. Контроль над простором важливий в умовах стабільного функціонування суспільства, тоді як контроль над часом виходить на передній план у ситуаціях перехідного типу, коли ставиться питання про визначення нових порядків функціонування суспільства і влади. Контроль над часом відбувається шляхом визначення стратегічного руху в майбутнє із одночасним переосмисленням дискурсу історії, тобто через зображення минулого як детермінанти теперішнього часу.

Ситуацію Брестського миру 1918 р. більшовицьке керівництво трактувало як «втрату простору, але виграш у часі». Конфлікти часів «перебудови» в СРСР (1986–1991 рр.) починались як боротьба за контроль майбутнього: яким має бути порядок нової реальності у результаті перебудови? Проте коли не вдалося досягти згоди і реакція у вигляді ДКНС²¹⁸ прагнула повернути час навспак, конфлікти перейшли у площину простору. Почали утворюватися незалежні держави на уламках СРСР, кожна зі своїми уявленнями про порядок майбутнього.

²¹⁸ Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), створений 18 серпня 1991 р. з метою збереження СРСР та усунення від влади Михайла Горбачова. Серпневий путч згадується у зв'язку з агонією СРСР. Суперечки навколо ДКНС згодом набули характеру боротьби за контроль над історичною пам'яттю (див.: URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/08/160818_dkns_25_years_im).

З іншого боку, ситуація повної втрати простору, як у випадку уряду у вигнанні, пов'язана із частковою втратою контролю над часом, а отже, і над самою реальністю. Такий уряд, виключений з реальності, рано чи пізно припиняє існування. Однак тяглість існування уряду УНР в екзилі все ж була продовжена до сучасної доби, коли відбулося символічне передавання його повноважень керівництву незалежної України. Це означало зв'язування обох часів у єдину цілісну реальність. Подовжуючи часові рамки свого існування, держава нарощує свою реальність у символічному вимірі, що означає і затвердження свого місця в історичних процесах, в історичному просторі та часі. Заради ствердження своєї присутності у смисловій реальності держава намагається прив'язати своє існування до найбільш значущих подій в історичному часі та у межах свого найбільшого розширення у просторі.

Країна, щоб бути суб'єктом, має контролювати свій часовий простір. Механізмом контролю є розбудова своєї моделі національної пам'яті, починаючи з часів виникнення народу і держави. Водночас це означає і чітке визначення власної стратегії руху в майбутнє, необхідність здійснювати контроль над сучасним станом суспільства (самоконтроль) і власним життєвим простором (суверенітет).

Україна склалася як національно-державна єдність, а отже, має відновлювати власну *історичну пам'ять* у всій її повноті як одну із головних засад свого існування. Завдяки офіційній історіографічній концепції імперських часів сфера історичної пам'яті українського народу була значно звуженою в інтересах ідеологічного обґрунтування засад російської (радянської) імперії. Імперська модель історії досі домінує в російській політичній думці та є загрозою для національно-державної ідентичності України. Вона поєднує ідеологію та міфи російського агресивного імперіалізму у вигляді наративів «геополітична катастрофа», «русский мир», «збирання земель» із домислами про занепад державність або про її відсутність в Україні та необхідність «спасіння» російськомовних і православних.

Зовнішні сили пропонують Україні відкинути саме те, що становить базис її ідентичності: одні радять забути про втрачені території, інші – про її національних героїв, ще одні – про власні зобов'язання та гарантії щодо цілісності Української держави ²¹⁹. Якщо керуватися цими

²¹⁹ Так, наприклад, польські радикально-націоналістичні кола намагаються встановити свій контроль над українським часом через поєднання як своєї версії минулого (щодо оцінки боротьби УПА), так і бажаної для України версії майбутнього (європейська інте-

порадами, можна взагалі втратити пам'ять і свою ідентичність, а занадто переймаючись чужими цінностями та настановами, зовсім щезнути з історичної та політичної реальності.

Боріння за історичну пам'ять на сьогодні залишається сферою політичної боротьби, набування політичного капіталу та отримання влади. У складному процесі формування сучасної моделі ідентичності України відбувається запекла боротьба між носіями різних політичних сил за встановлення власного контролю над колективною пам'яттю суспільства з тим, щоб отримати й певні важелі контролю над майбутнім. Існує небезпека деформації історичної пам'яті, затвердження негативних оцінок стосовно минулого, фальсифікації або приховування історичних документів тощо. Це стосується висвітлення як діяльності українських національно-визвольних сил опору, так і оцінки певних досягнень України радянської доби. Так, у ролі ідеологічної основи для більшості проросійських політиків слугують міфологізовані історичні уявлення радянського періоду.

Небезпека полягає в тому, що викривлення історичної пам'яті може призводити до поступового руйнування ідентичності суспільства. Нестримана критика минулого має наслідком зневажливе ставлення до нього, його духовних і матеріальних цінностей, у кінцевому рахунку – спричиняє деградацію морально-психологічної атмосфери в суспільстві, деморалізацію молоді, формування настроїв антипатріотизму. Викривлення історії виключає можливість належного визначення перспектив суспільного розвитку, заважає розробляти реалістичні програми та стратегії руху. Справжній державницький погляд передбачає максимальне встановлення історичної правди, оскільки міфи не можуть слугувати надійним підґрунтям для розуміння власної історичної долі, а отже, і визначення стратегії на майбутнє.

Контроль майбутнього означає формування та послідовну реалізацію зрозумілої для всього суспільства стратегії розвитку держави як у її внутрішньому соціально-економічному та політичному вимірах, так і у відносинах із зовнішнім світом. Якщо такої перспективи суспільство в цілому не бачить, різні політичні сили пропонують власні уяв-

грація) при замовчуванні сучасного стану (війна і російська агресія). Історичний наратив польського націоналізму побудований на загальних стереотипних уявленнях про українців як бездержавний, нецивілізований народ, що, зокрема, обіграно у кінофільмі «Вогнем і мечем» (1999), і поляків як носіїв європейської цивілізації, що насправді оберталось для українців колонізаційним тиском (полонізація, окатоличування, пацифікація тощо).

лення про те, якою має бути країна. Прихильники європейського шляху прагнуть необхідних для цього змін, тоді як проросійські сили штовхають до реінтеграції імперії, де вони відчуватимуть себе значно комфортніше.

Створення потрібного противникові негативного уявлення про близьке майбутнє стає знаряддям тактики гібридної війни. Кримчан залякували приходом «бандерівців» та військ НАТО, знищенням російськомовних тощо, маскуючи цим справжнє майбутнє окупованої території та створюючи мотивацію для російського вторгнення. Подібним чином напередодні радянської окупації Чехословаччини у 1968 р. та вторгнення в Афганістан у 1979 р. ситуація нагніталася повідомленнями про начебто очікуване вторгнення сил НАТО, чому потрібно було запобігти, але насправді йшлося про збереження радянської версії комуністичної влади та придушення прагнень до свободи і права народу самостійно вирішувати свою долю і своє майбутнє.

Стратегічний розум. Усвідомлюючи свої інтереси, суб'єкт усвідомлює також і межі можливості їх здійснення. Це пов'язано із тим, що такі інтереси можуть суперечити або збігатися з інтересами інших людей, соціальних груп та спільнот з їхніми усталеними уявленнями щодо порядку, цінностей та норм життя. Реалізуючи власні інтереси, людина або спільнота може враховувати інтереси інших, і тоді вступає у домовленості, або ж нехтує ними, і тоді вступає у відносини силового ґатунку, тобто створюється ситуація конфлікту. Перший тип стратегії переважно домінує в цивілізованих суспільствах, другий – у суспільствах примітивних, які для вирішення проблем у відносинах сповідують право сили замість сили права. Насправді стратегія узгодження власних дій з діями інших є ефективнішим механізмом реалізації власних інтересів, хоча це і вимагає більш інтенсивного та глибокого розвитку систем спілкування і діалогу.

Стратегічний розум за визначенням має оперувати складними речами, усвідомлювати свої можливості й надавати належну оцінку чужим. Якщо людина перебуває у складній і мінливій соціальній ситуації та вимушена реагувати на вищому рівні символізації з огляду на систематичне спілкування з більшим колом осіб, вона має і більш розвинене мислення та розмовну практику. Натомість у тих, хто живе у монотонній ситуації і має справу лише з особами, які поділяють їхні судження, креативний момент мовно-мисленнєвої активності пригальмований.

Критерієм розрізнення тієї та іншої групи може бути спроможність маніпулювати новими значеннями. Для тих, хто володіє обмеженим кодом спілкування, не існує проблеми розуміння іншого, яке потребує схоплення неординарної структури повідомлення. Для нього значно легше відкинути повідомлення як малозначуще. Зі свого боку ті, хто говорить складним кодом, розуміють не тільки своє, але й чуже повідомлення достатньо адекватно. Феномен зомбування населення через телебачення та ЗМІ стає ефективним знаряддям влади за умов примітивної будови свідомості, у якій бракує основ критичного мислення. Збереження примітивного стану суспільного мислення є досить серйозним гальмом розвитку.

В умовах античної демократії, високого розвитку соціальних комунікацій і матеріальних обмінів (практика торгівлі та мореплавства), пов'язаного з цим уміння рахувати можливий прибуток, складаються структури *раціонального мислення*. Відповідно формується переконання, що будь-яке рішення має бути обґрунтовано, звинувачення – доведене, результати дій – продумані. Істина вимірюється у формі матеріальної відповідальності (покарання, санкції, штрафи).

Культура інтелектуальних взаємодій формується в умовах множинної полісної системи, де громадянин є суб'єктом правових і політичних відносин, який має власні інтереси. Символ правосуддя – богиня Феміда, яка має зав'язані очі. Внутрішня логіка й аргументація протистоять силі грошей і зовнішньому тиску. Прийняття важливих політичних рішень відбувається шляхом аналізу їхніх наслідків з різних позицій, що в цілому є більш ефективним, ніж випадкова думка особи, що має владу. Політична культура демократичного суспільства передбачає формування особливого типу влади, більш абстрактної, ніж влада окремої особи або групи, і навіть влади більшості – це *влада закону*.

Оскільки суспільство в основі своїй – атомарне, складається з окремих осіб, соціальних груп і великих страт, кожна зі своїми власними інтересами, що часто суперечать одне одному, мають існувати соціальні механізми їх узгодження і приведення до спільного знаменника. Це може робитися зверху через загальну ідеологію, щодо якої існує домовленість між владою та суспільством, але також і знизу, шляхом компромісів та локальних угод. У суспільстві, побудованому на демократичних засадах, базові інтереси окремої особи є складовою частиною інтересів суспільства в цілому.

Узгодження різноманітних інтересів у соціально-комунікативному просторі демократичної держави відбувається шляхом створення загальноприйнятної ідеологічної моделі – більш або менш *раціонального уявлення про спільні інтереси та шляхи їхньої реалізації*. Ідеологія пов'язана з регулятивними механізмами свідомості людини та покликана пояснити, виправдати, спрямувати вчинки, думки, висловлювання у потрібному для спільноти напрямку.

Загальний смисл (common sense), або *здоровий глузд*, окреслює прийнятні схеми розуміння реальності, до яких дійшло людство в історичному процесі накопичення життєвого, практичного та інтелектуального досвіду. На рівні здорового глузду формуються первісні схеми суспільного розуму та можливості стратегічної поведінки й контролю за майбутнім.

Тривала еволюція людського розуміння щодо необхідних форм організації суспільного життя привела до вироблення системи понять і цінностей, які поступово отримали загальнолюдське значення. Узгодження власної поведінки із загальною системою цінностей робить її осмисленою та зрозумілою для інших. Якщо поведінка людини або соціальної групи не може бути оцінена у загальноприйнятих схемах розуміння, вона виглядає як безумство, поки у прийнятій моделі цінностей не відбудуться відповідні корекції.

Головне ядро ціннісної моделі закріплюється у формі релігії чи практичного кодексу моралі. Так, християнські заповіді залишаються у своїй основі регуляторами людської поведінки, хоча їх розуміння корегується з прогресом людства. Сучасна парадигма християнства значно відрізняється, скажімо, від середньовічної, яка вважала прийнятним убивства іновірців або спалення відьом та еретиків. У сучасному християнському світі останнє вважається ознакою параної чи безумства. Досить значних корекцій набуває і розуміння нормальності гендерної рівності та правомірності різних типів міжгендерних відносин.

Процеси визнання можливих корекцій відбуваються шляхом послідовної діяльності суспільного мислення, пошуку аргументів на їхню користь та у боротьбі з її запереченнями. Очевидно, що перемагає і стає домінуючою така корекція смислової парадигми, що сприймається більшістю людської спільноти як максима, тобто загальна норма поведінки, яка не суперечить інтересам спільноти.

У розвитку світової цивілізації прогрес розуму полягає в тому, щоб долати комунікаційні обмеження будь-якого типу та на різних рівнях –

від бар'єрів мови до екзистенційних конфліктів. Розум пов'язаний із реалізацією настанови на максимальне засвоєння будь-яких можливих і неможливих позицій, думок, переконань з метою розширення, поглиблення та прояснення власної позиції та свого знання. Такі настанови є найбільш ефективними й у контексті інформаційної ємності суперечливих і конфліктних ситуацій, що вимагають вирішення.

Критична рефлексія. Універсальним знаряддям розуму в процесах оволодіння можливостями реального світу є *критична рефлексія* – спосіб, за допомогою якого розум звільняє свідомість від хибних думок, міфів, ілюзій, фейкової інформації тощо. Критичне мислення необхідне як альтернатива звичному середовищу, оскільки ставить перед людиною дзеркало і надає можливість поглянути на себе з боку, стороннім оком. Воно принципово антиавторитарне, бо протистоїть будь-якій догмі (авторитету або загальноприйнятній думці), а отже, є найбільш дієвим механізмом демократії. Політична свобода, за Кантом, означає можливість публічно користуватися своїм розумом, тобто виносити свої думки на світло суспільного розуму, щоб отримати належну аргументовану оцінку їхньої справжньої реальності.

Демократичною вважають не ту державу, де формально існують відповідні інститути – парламент, закони, виборність влади, а таку, де забезпечені реальні свобода слова та волевиявлення. За бажанням діяльність інститутів можна легко імітувати, і тоді вони стають лише прикриттям диктатури. Єдине, чого панічно боїться авторитарна влада і влада будь-якого типу тоталітарного суспільства, – це критика на рівні раціонального мислення. А ще більше – її втілення на рівні мислення емоційного, у вигляді *гумору – найбільш гострого знаряддя критичної рефлексії*. Якщо в соціально-комунікаційному просторі країни достатньо потужно представлені механізми критики та гумору на рівні повсякденного спілкування, таке суспільство є здоровим і має стратегічну перспективу. Хворе суспільство не терпить критики і не може сміятись над собою, а лише загрузає у параноїдальних мріях та шизофренічних розладах свідомості.

Людина за своєю природою – егоїстична істота, яка, формально визнаючи спільні закони, тим не менш, прагне здобувати для себе переваги та блага шляхом порушення цих законів. Публічність таких діянь робить їх неможливими. Тому Сократ розмірковує публічно на ринковому майдані, вважаючи, що нема остаточних відповідей і догм,

а лише розвінчання хибного та фальші, а також і наближення до загального судження, з яким погоджується більшість мислячих.

Правило Сократа – аксіома несуперечливості: «не кажи дурниць», «краще не погоджуватися з більшістю, аніж суперечити собі». У цій ситуації моральні та етичні настанови дорівнюють залізним правилам логіки. Політик має бути відкритим до всіх питань. Кожне з них – випробування на логіку та етику. Що більше питань і що вони глибші, то сильнішим стає політик, спроможний знайти несуперечливі відповіді²²⁰. Політик, який боїться незручних питань, формує власне комфортне поле питань і відповідей, уникає справжньої публічності, фактично показує свою неспроможність.

Відповідати означає надати собі та іншим звіт, як ти дійшов до своїх переконань та уявлень, до певного поняття або твердження, навести докази та належну аргументацію. Політику важливо давати відповіді на інші думки та твердження, навіть уявні та хибні, певним чином приєднуючи їх до своїх міркувань, збагачуючи свій простір мислення. Простір уявлень – публічний простір, де думка політика стає загальновідомою і показує його реальну спроможність.

Інформаційні операції, зокрема, полягають у тому, щоб приватні емоційні думки та хибні твердження з деструктивною метою включити до публічного простору, раціонального за визначенням. Зниження рівня критичного мислення надає місце міфам та ілюзіям. Маніпулятор («демагог») формує думки таким чином, що вони видаються несуперечливими, достатньо простими для розуміння, виглядають красиво. Це захоплює пасивний розум, побудований на упередженнях. Некритично приймати чужі думки взамін на свої або замість своїх означає міняти свої упередження на чужі.

Політики та журналісти іноді страждають на ту саму хворобу некритичності – висуваючи певні твердження, вони не можуть пояснити, як ця теза у них з'явилася: із власних уявлень та фантазій чи через аналіз реальних фактів. Здебільшого вони вимагають, щоб їм вірили на слово, тому що вони авторитетні. Це аж ніяк не відповідає критерію загальності²²¹.

Друга істотна помилка – не зважати на думки опонентів, не брати до уваги аргументи, які заперечують власні твердження, замість того щоб розглянути ці аргументи і намагатися скорегувати власні думки так,

²²⁰ Див.: Arendt, Hannah. (1992). *Lectures on Kant's Political Philosophy*. (Ronald Beiner, Ed.). Chicago: Chicago Univ. Press. 182 p. P. 39.

²²¹ Там само.

щоб заперечення увійшло у контекст власних міркувань. Це, по-перше, робить власну позицію сильнішою, а по-друге, вибиває з рядів опонентів. Зрозуміло, що така поведінка вимагає значно вищої культури мислення та полемічного досвіду, аніж наявна у багатьох політиків.

Уміння приєднати протилежну думку до своєї через її заперечення та відновлення її раціонального сенсу у своїй позиції – це і є метод «діалектики» (*гр. διαλεκτική τέχνη* – мистецтво вести розмову, дискусію). Діалектика – спосіб мислення, розвитку думки у соціально-політичному, публічному просторі, вона аж ніяк не може використовуватись як метод наукового пізнання. Природа як така не рухається згідно із об'єктивними законами діалектики, але, якщо відтворити логіку руху пізнавальних процесів на рівні соціального публічного наукового мислення (простір спілкування і суперечок), можна виявити її закономірності діалектичного типу. Марксистські ідеологи у радянські часи створювали власну політичну доктрину, пристосовану для потреб влади, далеко не шляхом діалектичного розвитку думок та публічного мислення, а шляхом встановлення догматів віри, що притаманне будь-якій релігії.

Логічне, раціональне мислення передбачає, що існує такий рівень абстрактної організації змісту, на якому можна відволіктись від останнього і виявити чисту форму у вигляді універсальних законів і правил логіки. Але слід зауважити, що мистецтво правильного, логічного мислення ефективне лише у дискурсивних практиках особливого типу: науковому дискурсі, юридичних обґрунтуваннях тощо, тобто там, де раціональне мислення є ефективним і результативним. У політичному дискурсі, так само як і в деяких інших типах (морально-релігійному, художньо-мистецькому, еротичному тощо), перевагу мають інші закономірності, пов'язані з дією аксіологічних схем, стратегічних ідеологем, проявами емоційної сфери тощо. У сфері дії цих закономірностей емоції часто отримують домінування над логікою.

Усвідомлені мотивації, ідеї, переконання, вважає Еріх Фромм, є не що інше, як суміш із недостовірної інформації, забобонів, ірраціональних емоцій і деяких елементів раціональних уявлень, де іноді трапляються уривки істини, які надають хибну впевненість, буцімто вся ця суміш є справді реальною та істинною. У процесі мислення робиться спроба навести порядок у цій суміші ілюзій, надаючи їй вигляд логічності та правдоподібності. Вважають, що такий рівень свідомості віддзеркалює реальність і надає нам мапу, якою можна керуватись у власному житті. Цю хибну мапу свідомість приймає як дійсну і, виходячи з неї,

витісняє знання реальності, знання того, що є істина ²²². Майже усе наше знання реальності є несвідомим.

Складна побудова соціальної реальності у сучасних умовах надає підстави для тверджень щодо відносного характеру будь-яких уявлень про справжній стан речей. Логіка постмодерністського релятивізму орієнтує на заперечення об'єктивної істини у людському соціумі: *істиною є те, що ми вважаємо за істину*. Будь-яка ідеологічна конструкція може вважатися істинною, якщо її вважають такою, тим більш, якщо її заперечення може бути небезпечним для життя.

Перебування в межах певної моделі реальності може бути функціонально виправданим для соціальної спільноти, але реальність руйнується, стає хиткою і хаотичною в зіткненні з іншою моделлю реальності. Самозамкненість, зацикленість на собі, заборона виходу за певні межі, тобто відмова від самостійного мислення і критики, – необхідна умова функціонування подібних ціннісно-сміслових конструкцій, вбудованих у життя спільноти. Але подолання замкненості досягається не шляхом констатації відносної їх правоти, а шляхом раціональної критики їх претензій на абсолютну істину та визначення відносних меж функціонування тієї соціальної реальності, яку вони організують і обслуговують.

Прогрес людства пов'язаний із розширенням сфери раціонального мислення, удосконаленням і поглибленням сфери абстрактно-логічного опанування реальності через розвиток математичного апарату, інформаційних технологій тощо. Парадокс полягає в тому, що опанування безодні несвідомого, у свою чергу, лише відсуває його межі у нескінченість. Справа в тому, що будь-який аргументований дискурс може бути раціональним лише до певних меж, за якими розмивається саме поняття раціональності та виникає потреба переходу на рівень рефлексії власне ціннісних передумов мислення. Це вимагає особливих механізмів організації та впорядкування діяльності свідомості, що спираються на процеси трансформації ціннісно-сміслових структур.

Завданням сократівської маевтики як однієї з перших раціонально орієнтованих методологій побудови дискурсу було очищення свідомості й мислення від його власного догматизму. Установчий принцип Сократа «Я знаю, що нічого не знаю» фіксує межі раціонального та виводить дискурсивний процес у сферу сумніву. У дію вступає універсальне конструктивне гасло раціонального мислення: «Пізнай себе!»

²²² Fromm, E. (2013). To Have or To Be? London et al.: Bloomsberry. P. 84.

Протилежною до дискурсивної стратегії Сократа можна вважати позицію царя Едіпа, який «усе розумно розсудив, але не знав лише одного, що він не знає самого себе». У цьому аспекті зайва впевненість у власному знанні стає досить ризикованою для людської долі на рівні екзистенції. Розум терпить поразку щоразу, коли виникає ілюзія всезнання. Стратегія «незнання», таким чином, виявляється вихідною умовою розгортання доказового дискурсу. Виходячи на рівень аналізу власних ціннісно-сміслових настанов, свідомість виявляє сама себе.

Логіка стратегічного мислення. У соціально-практичній діяльності особливо важливе значення має стратегічне мислення – тип розумової діяльності, що спрямована на перспективне планомірне конструювання потрібної для суб'єкта реальності на основі існуючих можливостей та ресурсів і відповідно до його компетенції та амбіцій.

Стратегічне мислення поєднує аналіз ситуації та можливості її корегування з прогнозуванням її розвитку та розробкою проекту бажаного майбутнього згідно із визначеними цілями та інтересами. Воно є різновидом комплексного, синтетичного пошуку, якому притаманний цілісний, системний характер. На відміну від теоретичного, наукового мислення, цілісність стратегічного мислення визначається не тільки предметом та способом дій, методом, а й метою, загальним задумом, проектом, тобто воно *орієнтоване на загальне уявлення про бажаний стан речей*, якого потрібно досягти. Стратегії спираються на об'єктивний аналіз (реальні сили, ресурси, можливості, позиціонування тощо), а також будуються з урахуванням ідей та цінностей, якими суб'єкт керується у власній поведінці та які надають смисл і значення його діям.

Стратегічне мислення виводить поза межі наявної ситуації та потребує як розуміння загальних тенденцій руху певних процесів, так і врахування можливостей у досягненні мети. Знання обставин та можливостей надає змогу виявити динаміку й перспективи розвитку ситуації і ті чинники та умови, що впливають на прискорення або уповільнення руху до визначеної мети. У ситуації війни стратегічне мислення оперує цілим комплексом чинників різного рівня, якими неможливо нехтувати, якщо прагнути перемоги ²²³.

²²³ Згідно із концепцією Люттвака, стратегія війни розробляється на п'яти рівнях (технічний, тактичний, оперативний, театр воєнних дій, велика стратегія), які утворюють певну ієрархію. Стратегія має два різні виміри: вертикальний вимір різних рівнів, що взаємодіють одне з одним, і горизонтальний, на якому динамічна логіка дії та протидії розгортається у межах кожного з рівнів (див.: Luttwak, Edward N. *Strategy: The Logic of War and Peace*. Pp. 88–89).

Стратегія визначається як планування і здійснення політики з використанням наявних засобів, що передбачає управління ресурсами, а також вибір варіантів розвитку. Стратегічне управління вимагає вміння моделювати ситуацію, аналізувати тенденції розвитку і, ґрунтуючись на цьому, виявити необхідність змін, розробити власне стратегію змін, використовувати надійні методи, а також потребує від суб'єкта спроби втілювати стратегію в життя.

Можна вирізнити різні типи стратегічного мислення, кожний зі своїми особливостями. У процесах типу «суб'єкт – об'єкт» можна говорити про стратегію *діяльності*, де суб'єкту протистоїть не-суб'єкт, реальність або предметність, якою треба оволодіти, опанувати ситуацію, тощо. У ситуації протистояння «суб'єкт – суб'єкт» виробляється стратегія *взаємодії*, коли діям певного суб'єкта протистоять дії іншого – відбувається певна комунікація, як у ситуації спілкування, перемовин, військових операцій, спортивної гри тощо. У загальному аспекті формується стратегічна *політика*, або комплексна стратегія, у якій досягнення бажаної мети потребує врахування як реальності об'єктивної (ресурси, можливості), так і суб'єктивної (конструктивні або деструктивні дії інших суб'єктів).

Стратегічне мислення спрямоване на досягнення бажаного майбутнього та оперує категоріями можливого. Істотним є розрізнення реальної можливості і можливості абстрактної: що абстрактнішою виглядає можливість, то далі посувається її реалізація у часі. Комуністичний проєкт пропонував настільки абстрактну модель суспільства, що політики, які прагнуть його реалізувати, змушені відсувати реалізацію кінцевої мети якомога далі, наскільки це можливо для людей з їхніми повсякденними інтересами.

Чи не головною ознакою стратегічного мислення є здатність визначити *пріоритети*, значення тих або інших цілей та завдань у загальному процесі стратегічної політики. Як зазначав Черчилль, у війні, як і у зовнішній політиці та інших справах, перевагу мають тоді, коли обирають з багатьох можливостей головну ціль, тоді як усі інші справи мають бути відповідно їй підкорені. Недотримання цього правила призводить до плутанини та безплідності дій, і в результаті ситуація стає значно гіршою, аніж це могло бути ²²⁴.

²²⁴ Churchill, Winston S. (1986). The Second World War. Vol. 1. The Gathering Storm. New York: Houghton Mifflin. P. 202.

Міркування щодо концептуального усвідомлення інтересів не претендують на вичерпність, але дають змогу окреслити напрями руху, в яких таке усвідомлення стає можливим і необхідним. Головна методологічна передумова цього процесу – *логічність* кроків і *послідовність*. Однак складність процесів суспільно-політичного мислення приводить до того, що, висунувши певне твердження, політик вагається щодо необхідності наступного кроку, який логічно випливає з першого, або говорить те, що випливає лише частково, а іноді намагається переформулювати першу тезу. Брак логіки спричиняє непослідовність дій, і тоді складається ситуація, коли суб'єкт суперечить сам собі, тобто тупцює на місці. Це засвідчує особливе значення волі суб'єкта у здійсненні стратегічних намірів.

Стратегічний аналіз надає змогу виявити реальний стан речей, а також сукупність можливостей щодо здійснення стратегічного плану, викрити тенденції, динаміку й перспективи розвитку окремого об'єкта або сукупності явищ, а також чинники або умови, що впливають на прискорення чи уповільнюють рух до визначеної мети. На підставі цих знань стає можливим розробити *стратегічний проект*, у якому надається визначення цілей і засобів їхньої реалізації, у т. ч. проміжні завдання на кожному етапі та варіанти їхнього вирішення, і на основі якого формується *стратегічна дія* – система послідовних кроків щодо реалізації проекту на кожному етапі відповідно до реалізації загальної мети з можливими корективами у тактичних питаннях та ситуативними змінами у реальності.

Цілісність стратегії надається насамперед визначеною метою, на досягнення якої вона спрямована. Кожний тактичний крок, оцінка того або іншого чинника отримує своє належне значення відповідно до того, наскільки це наближає до досягнення мети. Якщо ті або інші дії не узгоджені із загальним задумом, то відбувається хаотичний рух у невизначеному напрямку, посилюється роль випадковостей і дія сторонніх чинників, які не враховані суб'єктом стратегії.

У визначенні стратегії вагому роль відіграє *принцип відповідності мети і засобів*. Ліддел Гарт вважає, що успіх стратегії залежить головним чином від правильного врахування та узгодження мети із засобами. Ціль має відповідати кількості наявних засобів, а засоби, що використовуються для досягнення кожного проміжного об'єкта на шляху до кінцевої мети, мають відповідати її важливості незалежно від того, що при цьому переслідується: захоплення об'єкта або досягнення іншого

результату. Надлишок засобів може бути так само шкідливим, як і їхня нестача²²⁵. Згідно з окресленою загальною метою можуть бути визначені й ті *засоби*, що слугують досягненню мети з найменшими витратами і з найбільшою ефективністю. Засоби можуть бути *предметні* (що робиться?) або *операційні* (як це робиться?), але вони завжди пов'язані з *метою* і не можуть суперечити одне одному.

У соціально-політичній реальності діють сили та існують обставини, що не завжди можуть бути враховані при розробці стратегічних планів. Тому часто буває так, що наділені владою особи планують одне, а виходить щось зовсім інше, що не передбачалося. Люттвак зазначає, що в царині стратегії, де людські відносини зумовлені реальним або можливим збройним конфліктом, діє особлива логіка, що веде до збігу та реверсії протилежностей. У таких ситуаціях перевага надається парадоксальній поведінці та знецінюється смисл звичайних лінійних логічних дій, що призводить до небезпечних наслідків²²⁶.

Принцип відповідності засобів і мети дозволяє деякою мірою запобігти небажаним наслідкам тих або інших дій. Тобто, якщо мета не буде досягнута, можна передбачати мінімальні втрати. Методологія стратегічного мислення викриває особливу логіку загального руху до визначеної мети, зв'язок різних етапів руху, а також дає змогу контролювати узгодженість різних засобів, оцінювати їхню ефективність щодо досягнення цієї мети.

Урахування логіки історичних процесів і аналіз можливих перипетій при зіткненні впливових політичних сил та ступеня вірогідності появи неочікуваних обставин («чорних лебедів» тощо) – це необхідні умови стратегічного мислення і розробки стратегій поведінки держави, якщо вона прагне бути активним гравцем на міжнародній політичній арені.

Орієнтація на кінцеву мету, а також взаємна узгодженість варіантів стратегій визначають таку якість стратегічного мислення як *цілісність*. Будь-яка стратегія повинна бути концептуально окресленою як стосовно початкових умов здійснення, так і з точки зору кінцевого результату. Якщо погляд «з початку» спирається на аналіз наявної ситуації, наявні ресурси й можливості, то погляд «з кінця» передбачає ґрунтовну оцінку витрат щодо досягнення мети, тобто потребує встановити, чи справді мета виправдовує засоби.

²²⁵ Liddell Hart, B. H. (1954). Strategy: the Indirect Approach. Pp.187–188.

²²⁶ Luttwak, Edward N. (2001). Strategy: The Logic of War and Peace. Pp. 2–3.

Ефективність стратегії можна передбачити лише з певною вірогідністю. Вона стає визначеною лише тоді, коли реалізується. Оптимальною є така стратегія, що не виключає одночасний рух у кількох паралельних напрямках і прийняття рішень, які відіграють важливу роль у кількох стратегічних варіантах. *Багатоваріантність* – принцип стратегічного мислення, що орієнтує на пошук оптимального шляху задля досягнення запланованої мети.

На певному етапі необхідною є гармонізація варіантів, їхнє узгодження на рівні, який можна визначити як *метастратегічний*. Йдеться про співвідношення стратегій у ціннісному аспекті, коли одна із стратегічних ліній буде визначена як провідна, а інші – як підпорядковані, тобто їх уведення в дію залежить від того, як втілюватиметься в життя домінуюча стратегічна лінія.

5.4. Соціально-комунікаційне середовище

Ведення війни, як і встановлення миру, відбувається у спільному для супротивників просторі й часі. На фізичному рівні це означає *присутність* у певній реальності – перебування у єдиному просторово-часовому вимірі. У когнітивному ракурсі – це означає існування спільних точок дотику, базових понять, через які стає можливим розуміння/нерозуміння одне одного, тобто комунікація.

Більш або менш узгоджена система базових понять про цінності та значення для певної людської спільноти створює її *соціально-комунікаційне середовище*, у якому стає можливим спілкування та осмислені дії. Війни відбуваються у соціально-комунікаційному середовищі, характер організації якого може бути сприятливим або для взаєморозуміння, або для виникнення непорозумінь і конфліктів.

Конфлікт передбачає існування осі комунікаційної взаємодії – неможливо уявити зіткнення сторін, які ставляться одне до одного байдуже або взагалі не бачать одне одного. Сторони, пов'язані існуванням у єдиному просторі та часі, мають якимось чином взаємодіяти, а для початку *бачити* одне одного, тобто сприймати іншого як суб'єкт спілкування та взаємодії. Надалі комунікація може розвиватись у різних напрямках: позитивному – досягнення взаєморозуміння або в негативному – поглиблення розбіжностей до непорозумінь, доведення ситуації до конфлікту. Третій варіант передбачає припинення комунікації внаслідок незацікавленості або байдужості сторін. Четвертий варіант

розвитку означає повний розрив комунікації на когнітивному рівні та перехід до взаємного знищення – на фізичному.

Стан війни утворюється внаслідок істотних розбіжностей у розумінні своїх життєвих прав двома сторонами, що знаходить вияв у фізичних діях на знищення чи пригноблення іншого, або в розриві комунікацій на когнітивному рівні, коли брак розуміння «іншого» робить неможливим спілкування. Стан миру, навпаки, створюється завдяки досягнутому порозумінню, коли можливе нормальне спілкування. Для досягнення порозуміння необхідне бажання і політична воля. Якщо у коло бажань однієї держави входить цілковите знищення іншої у будь-якому сенсі (фізичному чи когнітивному), то базовою настановою для неї буде абсолютне нерозуміння «іншого», неможливість будь-якої комунікації та діалогу. Адже цей «інший» виглядатиме в її очах не як живий суб'єкт, а лише як об'єкт знищення, не-істота. Таким чином, «виправданим» стає геноцид та фізичне знищення цілих народів. Більш м'якою формою геноциду можна вважати асиміляцію – знищення душі народу, його мови та культури. Подібні механізми використовуються у гібридній війні російського імперіалізму, який створив свою особливу систему цінностей, уявних ворогів та паралельний світ як основу непорозуміння з іншими.

Якщо ведеться боротьба за життєві ресурси, межу володінь, багатства тощо, то мають існувати й спільні елементарні уявлення про цінність тих або тих предметів або територій. Уявлення про цінність і значення речей можуть значно відрізнятись у різних культурах, що також призводить до численних непорозумінь. Якщо війна виникає у зв'язку із захистом чийось прав, за справедливість та свободу або проти занадто жорсткої влади, то має існувати співвідносне розуміння права і справедливості, влади і підкорення тощо.

Комунікація і влада. Влада комунікаційна за природою, оскільки пов'язує носіїв влади та підлеглих відносинами знаково-символічного характеру. Вона пов'язана з особливими механізмами передавання повідомлень, поза якими не спроможна функціонувати. Так, якщо з боку влади виходять повідомлення зобов'язального та оцінювального типу, то з боку підлеглих – інформація про стан речей, про загрозливі ситуації, прохання та побажання.

На відміну від комунікації, побудованої на обміні інформацією, владна комунікація передбачає *відносини управління* – той, хто говорить,

вказує що і як потрібно робити (приписи і директиви), тоді як від того, хто слухає, вимагається *слухняність* – розуміння й виконання вказівок. Таким чином, владна комунікація здійснюється за допомогою перформативів – мовних актів, еквівалентних соціальним вчинкам²²⁷.

Крім того, для кожної з гілок влади формуються власні схеми комунікації залежно від форми результату (норма, закон, рішення, вирок тощо). Продукування законів передбачає дискурс обговорення та домовленостей, а прийняття рішень пов'язане з практичною доцільністю у тому сенсі, як її бачать носії влади. Судове рішення або вирок оголошується як підведення певної ситуації під норму закону і передбачає дискурсивні форми доказу та доведення провини.

Суспільство – система, яка володіє механізмами саморегулювання та адаптації до оточуючого середовища. Здатність соціуму фіксувати, узагальнювати і транслювати досвід взаємодії із середовищем, досвід внутрішніх взаємодій та форм самоорганізації становить потенціал культури. За допомогою механізмів культури, таких як мова, традиції, ритуали, спілкування набуває універсального характеру, долаючи просторово-часові обмеження. У структурах суспільства його складові елементи мають подвійну природу і визначаються як у площині дій та функцій, так і в площині комунікацій та зв'язків. Якщо діяльність має функціональний характер, то комунікації визначені в аспекті інформативному. Певний тип суспільства визначений власними правилами відносин функціональних та інформативних чинників (кодами культури).

Разом із тим, комунікації є соціальним і культурним чинником. Вони формують засади соціальності і передбачають наявність систем кодування, що перетворюють інформаційний хаос на впорядковані уявлення. Суспільство складається у процесах соціальної взаємодії як форма організації численних актів комунікації. Комунікація – тип взаємодії, де провідна роль належить схемі передавання повідомлення від відправника до адресата на рівні, контрольованому свідомістю, а також працює схема зворотного зв'язку – реакція з боку адресата на рівні, який відправник не контролює.

Обмін повідомленнями – лише елементарна одиниця значно ширшого комплексу структур взаємодії, які існують у суспільстві і визначають його організацію. Комунікація не зводиться до лінійних процесів передавання інформації, а включає усі аспекти інформаційних взаємо-

²²⁷ Про роль перформативів див. докладніше у Розділі 1.

дій у соціумі. У загальних рисах можна позначити ідею *комунікативної організації суспільства* як найбільш значущу структуру, що визначає царину діяльності, виробництва благ і цінностей, форми соціальної поведінки, розумову активність тощо.

Культура має функцію забезпечувати взаєморозуміння людей. Особа є вільною, якщо вона здатна спілкуватися з іншими, послуговуючись їхніми власними мовами, що включають як різні ідіоетнічні мови, так і набір загальних та специфічних культурних кодів. Це стимулює особистість до оволодіння широким спектром мов культури. На рівні великих груп населення – соціальних груп, етносів, націй, релігій – брак взаєморозуміння і наявність комунікативних бар'єрів спричиняють обмеження можливостей взаємодії, виникнення непередбачуваних ситуацій, де нерідко відстоювання своїх прав за рахунок інших призводить до поширення соціальних і міжетнічних конфліктів, які в кінцевому підсумку штовхають до знищення «чужих».

У формуванні суспільства як цілісності ключову роль відіграє мережа комунікаційних каналів, за якими рухаються повідомлення. Рух може відбуватись у горизонтальній площині відповідно до потреби узгодження дій, а також у вертикальній – відповідно до потреб організації соціальної ієрархії та владних відносин. Якщо в горизонтальній площині комунікації слугують визначенню та розподілу функцій у процесах діяльності, то у вертикальній – соціальні зв'язки будуються шляхом розподілу прав та обов'язків.

Усталені соціальні канали комунікації, з яких складений комунікаційний простір, відбуваються у структурованих формах, які передбачають відповідні мови спілкування, правила семантичного кодування та загальні схеми взаєморозуміння. Значна частина комунікативних взаємодій відбувається за не завжди усвідомлюваними й артикульованими правилами та нормами, які приймаються «за замовчуванням». Вони оприявнюються здебільшого в ситуаціях їх порушення, скажімо, з боку носіїв інших культур, коли жорстко обов'язкові норми прийнятих суспільством правил взаємодії стають очевидними. Комунікації підтримують і закріплюють локальні соціальні структури, у межах яких формується комунікаційний простір зі своїми принципами та засобами побудови – етнос, нація, професійна, релігійна або політична спільнота тощо.

Комунікаційні структури, що формуються у сфері політичного життя, орієнтовані навколо процесів досягнення, утримання і зміцнення

влади. Схеми обміну інформацією будуються відповідно до пануючих у суспільстві уявлень порядку, які підтримуються інститутами влади. Формалізований рівень комунікацій (офіціоз) існує на тлі значної сфери *неформальних систем спілкування*, які спонтанно складаються в екзистенційному вимірі соціуму. Спонтанні комунікаційні акти, у свою чергу, мають тенденцію до більшої структурної визначеності, до встановлення чіткіших норм, а в кінцевому рахунку – до самоконсервації в умовах обмеження свободи спілкування і висловлювання.

Способи побудови комунікаційного простору різняться залежно від соціально-культурних єдностей, що складаються історично. Соціум племені побудований інакше, ніж спільнота у великому місті або у державі в цілому. Локальні комунікативні єдності (сім'я, група, колектив) мають певну автономію у межах більш загальних структур, виробляють власні форми розрізнення «свого» і «чужого», свою внутрішню мову, групову ідеологію, форми сприйняття тощо.

Суспільство стверджує *комунікативну однорідність* шляхом зміцнення спільних структур мови та всього спектру семіотичних засобів кодування культури. Прилучення до них відбувається ще тоді, коли дитина навчається мові та розумінню світу речей і знаків, у яких заковані соціально вироблені значення. Мова організує потенціал значень одночасно і як сферу досвіду, і як сферу його необхідної інтерпретації.

Комунікативні *події* відбуваються у річищі інформаційних течій, конституюваних комунікативними спільнотами. Останні формуються відповідно до певного типу солідарності і, своєю чергою, чинять об'єднувальну дію на менш упорядковані соціальні групи. Початковою і найпоширенішою формою комунікативної спільноти є така, що побудована на спільності мови та мовлення, на семантичній і прагматичній єдності. Спільноти забезпечують своїм членам можливість порозумітись і спілкуватись певною ідіоетнічною мовою. Простір мовлення може бути побудований на основі природної мови, але також на мові уявлень вторинного рівня у вигляді ідеології. Ідея об'єднує людей, але одночасно відмежовує одну групу від інших, тих, хто не знає чи не розуміє відповідної мови.

Комунікаційні моделі різного рівня мають свої функції і в своїй основі не можуть суперечити одна одній. Проте питання полягає в тому, як ці моделі між собою узгоджуються. Будь-яке суспільство прагне розвивати власні форми комунікації відповідно до існуючих локальних культурних єдностей, характеру політичних та економічних формувань.

Унаслідок локального характеру функціонування комунікаційних систем людство розділене на множини автономних комунікаційних систем. Вихід за межі локальних формувань можливий завдяки утворенню комунікаційних єдностей між різнорідними соціальними групами – етносами або націями.

Комунікаційна експансія означає трансформацію суспільного комунікаційного простору згідно із притаманними соціуму уявленнями про порядок та його мовно-когнітивну модель реальності. Залежно від власної організації спільнота здійснює своє розширення чи то на *осі простору*, здобуваючи нових прихильників, чи на *осі часу*, продовжуючи своє існування, наскільки це можливо. У першому випадку при інтенсивному розширенні спільноті загрожує можливість розпаду на різні, компактніші секти, і тоді вона потребує силових механізмів підтримки. У другому випадку, коли спільнота занадто переймається самозбереженням, вона може деградувати у своїй замкненості та у протидії новому і повинна, зберігаючи мінімальне число прихильників, ізолювати себе від впливів часу. Але це – крайні позиції, тоді як зазвичай існують просторово-часові конфігурації середнього типу, коли спільнота, що має власну організацію, свою ідеологію та мову, здійснює максимально можливу експансію у середовищі та продовжує існування, займаючи стабільну нішу серед спільнот аналогічного типу.

Спільноти, що витягнуті на осі часу, більшою мірою використовують трансляційні механізми культури і створюють жорсткіші форми традиції, аніж ті, що орієнтовані просторово. Останні схильні до гнучкіших форм комунікації, припускаючи лібералізм у використанні природних мов при жорсткості вихідних ідеологічних догм, як це можна бачити у християнстві чи ортодоксальному марксизмі.

Комунікації між народами з різними культурними системами кодування значень можна розглядати як тип горизонтальної комунікації, якщо передумовою цього процесу не є прагнення до панування, але домінує ідея рівноправ'я. Тоді стан взаєморозуміння може досягатися між представниками різних культур зі своєю мовно-когнітивною організацією. Комунікаційні процеси відбуваються різним чином у національній державі та у багатонаціональній імперії залежно від пануючої ідеології, яка нав'язує власні схеми порядку, та від домінуючих типів риторики, які фігурують у соціально-комунікаційному просторі.

Міжнародний комунікаційний простір створюється у процесах формування й розвитку відносин між населенням різних країн, де особливе

значення отримує різниця у національно-етнічних схемах ментальності, побудові мови культури та відповідної організації свідомості. На рівні міждержавних перемовин комунікація представлена інакше, ніж при міжособистісному спілкуванні, оскільки тут ідеться вже про взаємовідносини колективних суб'єктів, і значення має рівень повноважень учасників.

Більш розвинені у соціально-комунікативному аспекті культури володіють більшим спектром можливостей для розуміння чужого світу, а отже, створюють певне поле тяжіння для менш розвинених культур, які прагнуть досягти вищого рівня організації та перенести його на свій ґрунт. Діалог культур не може вестися з позицій сили та зневаги до іншого. Але принципово різні за своїми засадами комунікативні простори можуть об'єднуватись через їх синтез або через підкорення та асиміляцію.

Комунікаційне середовище створює умови для соціальних обмінів – ключовий простір, де породжуються символічні уявлення та закріплюється досвід культури. Владна функція в ньому набуває соціально-інформаційного наповнення і пов'язана з можливостями опосередкованого контролю над свідомістю індивіда і соціальної групи. Стан війни, як і стан миру, передбачає формування особливого комунікаційного середовища, створеного засобами спілкування на засадах протистояння і домовленостей.

Спілкування як тип взаємодії є конструктивним, коли відбувається взаємне збагачення знаннями та смислами, але може бути також і деструктивним, якщо спрямоване на взаємне руйнування смислової сфери. У першому випадку – це діалог, у другому – сварка. Однобічне спрямування на збагачення смислами та знаннями іншого – це позитивний процес навчання, тоді як однобічне спрямування на руйнування смислової сфери іншого – це агресія, фактично війна на знищення ідентичності.

Обмін і спілкування діють у зв'язку із складними системами обмежень і не можуть функціонувати незалежно від них. Одна з провідних систем цього типу – ритуал, завдяки якому може визначатися компетенція промовця. До подібних систем можна віднести спільноти, що існують завдяки сакральній організації, у них існують жорсткі правила збереження та продукування мовлення в обмеженому просторі.

Конфігурації комунікативного простору. У своєму розвитку суспільство виробляє різні моделі комунікаційних відносин з метою забезпечення інформацією окремі складові соціального організму у його взаємодії із зовнішнім світом та задля удосконалення власної самоорганізації. Розвиток комунікаційних систем не є тототжним із прогресом технічних засобів, хоча ці процеси і взаємопов'язані. Засоби комунікації можуть бути спрямовані на обмеження спілкування, тобто слугувати як адекватному інформуванню, так і дезінформації, сприяти вдосконаленню суспільної організації або виступати знаряддям соціального маніпулювання з боку влади.

Для нормального функціонування соціального організму має значення якість інформації, яка типологічно різниться за цілями, інтенціями, смислом повідомлень. Комунікації як обміну повідомленнями протистоїть «не-комунікація» – обмін або взаємодія, що не мають інформаційного навантаження. Можна виокремити тип «анти-комунікації» як спрямовану на приховування та викривлення інформації, як деструктивну діяльність або дезінформацію. У повсякденному живому спілкуванні домінує тип змішаної комунікації, яка пов'язана з частковим знанням, думками, оцінками, непорозуміннями та спонтанним викривленням правди.

Неадекватна до вимог часу система соціальних комунікацій може істотно затримати розвиток суспільства та підірвати його життєві сили, оскільки внаслідок застарілої побудови комунікаційного простору його зусилля спрямовуються на виконання завдань, що не відповідають його справжнім інтересам, а отже, суспільство деградує та легше піддається зовнішнім маніпуляціям.

Об'єктивно спільнота зацікавлена у вільній циркуляції суспільно-значущої інформації, адекватних механізмах відкидання інформації як хибної або малозначущої. Навпаки, структури влади, що орієнтовані на самозбереження та консервацію існуючого порядку, зацікавлені у максимальному обмеженні комунікаційних процесів, їх монополізації, тобто у закритості інформації. Ступінь протистояння суспільних інтересів та інтересів влади визначається відповідною конфігурацією комунікативної парадигми.

Конфігурація комунікативного простору може бути визначена на основі критеріїв його відкритості або закритості, так само як суспільні системи можуть бути класифіковані за характером своєї комунікаційної побудови. Комунікаційний простір соціуму утворений структурами

соціальних зв'язків і відносин, які мають значення каналів пересування інформаційних потоків. Так, із соціальної верхівки донизу надходять команди і накази, тоді як у зворотному напрямі надається інформація про процеси у спільноті. Горизонтальні потоки мають інші функції та смислове навантаження відповідно до сфери діяльності.

Принципово відкритий простір припускає вільний обмін будь-якою інформацією, коли дозволено говорити будь-що про що завгодно, будь-якою мовою. Він включає у комунікаційний процес будь-які форми індивідуального досвіду, емоції та переживання тощо. Вхідження і перебування у певному соціально-комунікаційному просторі передбачає також відповідний рівень володіння прийнятими тут кодами побудови смислу та системами мови, які доступні кожному²²⁸.

У закритому комунікаційному просторі панують жорсткі правила щодо того, що можна й не можна говорити, як і коли говорити тощо. Тоталітарне суспільство є взірцем принципово закритої комунікаційної організації, коли влада надає суспільству лише ту інформацію, яка не загрожує її існуванню та сприяє зміцненню влади. З цією метою влада встановлює свій контроль над усіма можливими каналами комунікації, включно й неформальними.

Реальний комунікативний простір розташований між цими двома полюсами, тому, залежно від відстані від одного з них, можна відрізнити комунікаційні конфігурації суспільств закритого чи відкритого типу.

Первісна замкненість дискурсивних практик закритого суспільства пов'язана з принципово антикомунікативним характером побудови суспільства і пов'язаною з нею ментальністю. Така система не припускає розширення смислових горизонтів і звужує реальність до статичних усталених форм: можна знати й розуміти лише те, що вже відомо та зрозуміло, а тому не потрібні жодні інші аргументи й докази. Це формула *онтологічного догматизму*, який з острахом передбачає, що інша позиція або знання іншої реальності створюватиме катастрофічну ситуацію для його власної моделі світу і ставитиме під загрозу його існування та ідентичність.

²²⁸ «Філософський дискурс може спокійно читати будь-хто, але вірно зрозуміти його може лише той, хто не тільки володіє відповідним кодом, але вміє читати таким чином, щоб розкрився правильний сенс фраз, розміщуючи їх у відповідному просторі, тобто у ментальному вимірі, спільному для всіх тих, хто насправді залучений до соціального простору філософії» (див.: Bourdieu, Pierre. (1991). *The Political Ontology of Martin Heidegger*. Stanford, SA: Stanford University Press. P. 104).

У демократичному суспільстві, побудованому на відкритих комунікативних схемах, людина є джерелом виробництва інформації та знання. Соціальне значення особистості зростає і є тим вищим, чим більше розвинений її внутрішній план організації. Система влади в демократичній спільноті є функціональною, що передбачає відповідну побудову ментальності людей та всього соціального організму. Тоді людина не є гвинтиком виробничої машини, як це прийнято в тоталітарному суспільстві, а усвідомлює себе одним із центрів інформаційного всесвіту, який багатьма нитками комунікації пов'язаний з іншими подібними центрами.

Відкрите суспільство відрізняється від жорсткої структури суспільства закритого тим, що потенційно поширюється до меж усього людства. Стихійні соціальні рухи, спрямовані на руйнування комунікаційних бар'єрів та заборон, прагнуть культивувати принципи загальнолюдської солідарності. Однак, якщо вони починають зображувати себе справжніми носіями загальнолюдської істини, які володіють монополією на правду, то рано чи пізно такі рухи набувають інституційного характеру і можуть перетворитися на закриті й замкнені спільноти.

У різних традиціях політичної культури склалися свої особливі конфігурації внутрішньої організації держави, у чомусь подібні, але й суттєво відмінні між собою. В авторитарних країнах домінує традиційна схема регулювання порядків життя у вигляді ієрархії як цілісності владних відносин патронально-сервільного типу, яким підпорядковані віра й уся сфера повсякденності, де явно переважає значення соціальної «верхівки». Навпаки, у європейському контексті історично відбувалося поступове нарощування горизонтальних моделей соціальної організації, кожен із сегментів якої набуває самостійного значення. Функціонування цілісного соціального організму потребує постійних узгоджень і компромісів для встановлення того або іншого типу суспільної консолідації «знизу».

Війни та конфлікти як феномени соціально-політичної реальності мають початок у зростанні суперечностей між *соціально-комунікаційними формаціями*, побудованими згідно із різними парадигмами, правилами та канонами. При їх зіткненні в умовах необхідних взаємодій рівень порозуміння/непорозуміння зростає до критичної межі, за якою єдиним виходом бачиться застосування сили з метою знищення джерела нерозуміння, що ставить під сумнів компетенцію та ідентичність суб'єкта.

Війна у комунікаційному вимірі. Війна є формою комунікативної дії, оскільки сторони мають бути у відносинах між собою, взаємодіючи на досить високому рівні. Війни та конфлікти, хоча й мають наслідком знищення або підкорення супротивника, є своєрідними *комунікаційними системами*, тобто передбачають діалог, переговорні процеси, потребу в розумінні мови, уявлень та цілей противника з метою протидії його ворожим намірам. Власне, фізичне зіткнення також є своєрідною комунікацією, наприклад, у спорті. У просторі комунікацій війна переводиться у переговорну площину. Дипломатія – спосіб ведення війни мовно-інтелектуальними засобами. Посольства в іншій країні завжди виконують функцію розвідки, тобто вивчення ситуації у державі, її потенціалу, намірів тощо. Мир може зберегатися лише тоді, коли агресивна держава усвідомлює готовність країни, проти якої вона виявляє агресію, до опору.

У демократичних країнах конфліктні ситуації унормовані діяльністю суспільних інститутів, тоді як авторитарні режими прагнуть їх приховати або знешкودити силовим шляхом. Модель відкритого суспільства з високими культурою інтелекту та рівнем свободи слова спроможна фіксувати баланс інтересів наявних силових центрів – фінансово-економічних, суспільно-політичних, медійних, військово-силових, громадянського суспільства тощо, тобто у спільнотах відкритого типу існують набагато сприятливіші умови для розвитку форм розумного вирішення конфліктної ситуації.

Навпаки, у закритих спільнотах, де словесно-логічне мистецтво спрямоване на пропагандистські цілі, рівноправний діалог і компроміси неможливі, оскільки рішення приймаються закулісно, домінує імітація інтелектуального дискурсу, коли на підтвердження наперед визначеної тези добираються потрібні аргументи, тоді як можливе спростування відкидається. Засоби масової інформації, які за природою покликані слугувати ареною виявлення моментів конфронтації і різних позицій щодо кожного соціально значущого питання, пропонують заздалегідь узгоджену позицію.

Досить легко можуть домовитись між собою авторитарні лідери або тоталітарні вожді, які не мають значних зобов'язань перед власним населенням і тримають його у покорі силовим шляхом. Для них достатньо узгодити власні інтереси та розподілити між собою сфери панування. Але вони також можуть легко перейти від стану миру, закріпленого

угодами, до розв'язання війни, якщо таким лідерам здається, що їхні інтереси порушені, або якщо зросли їхні амбіції.

Ситуація виглядає значно проблемнішою в аспекті розв'язання суперечностей, якщо у конфлікт вступають різнорідні системи владних відносин – демократична й авторитарна. У цьому випадку розв'язання конфліктів відбувається або шляхом капітуляції перед сильнішим супротивником, або шляхом знищення чи трансформації однієї зі сторін. Небажання чи неспроможність сторін остаточно вирішити конфлікт призводить зазвичай до його заморожування та періодичного відновлення з плином часу.

Кожний конфлікт має складну природу, яку не можна зводити до значених протиріч. Вважається, що у воєнний конфлікт вступають соціальні групи, держави або нації. Соціально-політичний суб'єкт активізується, якщо має певні цілі та відповідну мотивацію. У конфлікті задіяна вся сфера свідомості та емоцій: уявлення, цінності, інтереси, ідеології тощо. У війні слід вивчати ресурси та характерні риси нападника, так само як і останньому слід розуміти смисл дій свого супротивника. Військові штаби обговорюють та обмірковують кожен аспект психології ворога, вивчають культуру, історію, ресурси й технології, відтак сучасні локальні і глобальні війни давно перетворилися на своєрідні школи «всесвітнього селища»²²⁹.

Конфліктна свідомість. Конфлікт має кілька рівнів розгортання, взаємодія яких може сприяти як його гальмуванню, так і його поглибленню. Розбіжність інтересів не обов'язково призводить до конфліктної ситуації. Конфлікт виникає у контексті певної сукупності умов, що можна позначити як конфліктогенну ситуацію. Послідовність її розгортання має певну логіку.

На першому етапі відбувається констатація протистояння, коли сторони, усвідомлюючи взаємне несприйняття, як і взаємну залежність у певних питаннях, демонструють готовність до діалогу з метою узгодження уявлень про належний і комфортний для обох порядок. Для цього будується діалоговий дискурс у вигляді різноманітних обґрунтувань, аргументації, уточнень позицій, критики думок тощо.

На другому етапі протистояння заходить у тупик – відбувається розрив нормальних відносин, починається процес деструкції солідарності,

²²⁹ McLuhan, Marshall, & Fiore, Quentin. (1968). War and Peace in the Global Village. P. 125.

тобто виведення протилежної сторони за межі свого впорядкованого світу. Кожен буде локальну модель ситуації згідно зі своїми уявленнями про порядок. Несумісність уявлень створює умови для насильницьких дій. Відбувається спонтанне самоконструювання суб'єктів конфлікту, до того ж кожна сторона формує образ ворога та відчуває страх перед можливими насильницькими діями іншої. Будуються паралельні дискурсивні потоки, які слабо зчіплюються між собою, унаслідок чого встановлюється ситуація непроникності дискурсів.

На третьому етапі у конфлікт вступають прямі силові дії з метою знищення супротивної сторони як суб'єкта. Дискурс набуває форму силових (психологічних та фізичних) зіткнень, коли вербально-когнітивний конфлікт переводиться у площину поведінкових реакцій та взаємодій. Під війною у вузькому сенсі мають на увазі саме цей останній етап розвитку протистояння.

Конфлікт має зовнішні параметри, видимі форми вияву, але його сутність неможливо зрозуміти, якщо не розглядати в аспекті побудови *конфліктної свідомості*, що потребує особливої епістемології. Остання включає аналіз структур інтенцій, своєрідної пластики їхніх змін у загальному контексті мотивів і збудників, цілей та інтересів. Конфлікт – це хворобливий стан, хвороба відносин, яка може лікуватися також засобами, що аналогічні до психоаналітичних. Але, як іноді шизофренію вважають чимось природним, так і конфліктність часто розглядають як нормальний стан.

Сприймання реальності крізь призму протистояння різних сил може бути досить універсальним, воно постійно фігурує у філософському мисленні. Зокрема, т. зв. «діалектика» побудована на методології суперечностей та їх подолання, більше акцентуючи на боротьбі, аніж на єдності. Суперечності виникають у форматі певної єдності як наслідок зміни інтересів або усвідомлення окремішності своїх інтересів від спільних або інтересів іншого, власної особливості або іншої форми ідентичності, що пов'язана із виокремленням від вихідної форми солідарності.

Можна виокремити принаймні чотири напрями, на яких виникає вісь протистояння або конфлікт свідомості, відповідно до: відносин суб'єкта з емпіричними порядками (практика); відносин з іншим (інтеракції); ставлення до себе (рефлексія); відношення до універсальних структур порядку (трансценденція). На соціальному рівні схема відтворюється, коли у ролі суб'єкта маємо соціальну групу, колектив, державу, спільноту тощо; опозицію «суспільство – природа»: міжгрупову

взаємодію (боротьба класів), протиставлення «суспільство – універсум (релігія)» тощо. Крім того, можливі осі конфліктів утворюються на перехрещенні напрямів та відповідно до характеру самого суб'єкта і його уявлень про порядок: «людина – суспільство», «індивід – доля», «людина – модель солідарності» тощо.

Неважко помітити, що головному вісь конфронтації утворює опозиція «внутрішнє – зовнішнє», «Я – не-Я». Поляризація крайніх членів опозиції та оформлення їх як суб'єктів протистояння спирається на структури самоідентифікації та зовнішні структури. Суб'єкт конституований засобом своєї ідентифікації за певним порядком (послідовність «Я» є А, В, С ...). Так він вступає у конфронтацію з іншим порядком уявлень, тобто конститує протиставленого йому суб'єкта («не-Я» є D, E, F ...), аж до моменту кваліфікації його як чинника, що несе в собі загрозу руйнування його власного порядку («Я – анти-Я»). Однак інший суб'єкт будує власну мережу конфронтаційних відносин зі світом, зокрема із тим самим суб'єктом, але який присутній лише як уявлення про нього. *Конфлікт виникає як інтеракція уявлень про себе та про іншого з уявленнями іншого про себе та про нього самого.* Таким чином, виникає феномен складної міжсуб'єктної взаємодії.

Розум створює та підтримує світ значень через встановлення контакту з іншим розумом, що опосередковано мовою. Фундаментальною передумовою мовлення є зверненість у зовнішнє, до іншого (*інтерсуб'єктивність*). З формальних позицій можна вважати, що передумови інтерсуб'єктивності вкорінені у кодах мови, оскільки всі, хто говорить на спільній мові, дотримуються конвенційної системи значень, яка встановлена в коді мови, що підтримується інституціями влади.

Насправді носії мови далеко не завжди поділяють систему спільних значень навіть відносно базового рівня словника (ядра). Це властиво як для загальнокультурного рівня існування мови, так і для її політичного виміру. Тексти опозиційного до влади спрямування транслюють інші ідеологеми та апелюють до інтересів соціальних прошарків, котрі не сприймають систему цінностей, на яку спирається влада. При цьому загальний контекст багатовимірних параметрів ситуації спілкування здійснює певний вплив на вимір значень.

Можна також вважати базовою передумовою інтерсуб'єктивності самого суб'єкта, оскільки говоріння виникає у його внутрішньому просторі, який сформований структурами сприйняття, культурної традиції, необхідними та випадковими обставинами, ситуативними мотивами,

звичками тощо. Подібні смислові комплекси оформлені у вигляді «Я» та існують у вигляді його «Тіні», готуючи появу «Іншого». Лише актуалізовані у зверненні до «Іншого», такі смислові комплекси стають обличчям «Я». Отже, інтерсуб'єктивність укорінена в органічному зв'язку коду мови, індивідуального та колективного несвідомого, досвіду спільноти та контексту спілкування. Представлене й ціле є абстрактний «Інший», передумова суб'єктивності – інтерсуб'єктивність, конституційована в акті комунікації.

Інтерсуб'єктивність створюється перетином трьох осей: «знак – об'єкт», «мовець – слухач», «конвенція – інтенція». Ілюзія редукції цієї схеми до перетину тільки двох осей можлива лише у письмовому мовленні, оскільки письмо спокушає локалізувати інтерсуб'єктивність у письмовому коді самому по собі або в деякому співвідношенні між кодом та його об'єктами.

«Інший» виявляє себе в *інтерації* – резонансі у спілкуванні, який можна оцінювати як конфлікт, розуміння, емпатію тощо. Ситуація, що супроводжує процеси інтерації, не передбачає безумовного взаєморозуміння або діалогу, а може бути монологічною, ініціювати можливість імітації дій «Іншого», поєднаної з невибагливістю до раціонального засвоєння. Ми несвідомо переймаємо від «Іншого» його настанови, ставимо себе на місце «Іншого» та діємо так, як діє він.

Головною проблемою комунікації є спосіб, яким «Інший» конституційований у свідомості та несвідомому суб'єкта, що транслюється у код мови, тощо, а сама комунікація завжди спрямована до взаємовиявлення і взаємокорекції передумов за допомогою інтерації. Передумовою двох можливих якостей інтерації (моно- або діалогічність) є спосіб, яким конституційований «Інший» в акті комунікації – «Тінь Я» («анти-Я») або «інше Я». Перший спосіб є передумовою стратегічної дії, другий – комунікаційної.

Суб'єкт може визначати себе через негативну ідентифікацію (визначення через відкидання: «Я» не є А, В, С ...), якщо він сам не має позитивного змісту, тобто власного уявлення про порядок та свою позитивну модель світу. Не маючи позитивного сенсу, «Я» конфліктної свідомості має структурний принцип організація як «анти-не-Я». Це є безпосереднє продовження принципу боротьби за існування (боротьба за реальність, за те, щоб бути). Між «анти-не-Я» і «не-Я» не може бути взаємодії чи будь-якої інтерації, а лише спрямована дія – тотальне відкидання об'єкта (волюнтаризм), оскільки тут об'єкт не має голосу, за

нього говорить суб'єкт. У такому випадку всі конфлікти залишаються у сфері рефлексії, взаємодій суб'єкта із самим собою.

У конфліктній ситуації так або інакше відбувається деформація реальності (аж до руйнування її меж), оскільки при щільній взаємодії та взаємоспрямованій агресивності важко знайти адекватні форми дистанціювання. Образ ворога – деякою мірою також дзеркальне відтворення власних негативних рис, отже, війна ведеться частково і з самим собою. Створюється уявний образ або набір образів супротивника, відтак реальний суб'єкт вилучається з можливого діалогу. Деформація сприйняття світу відбувається внаслідок встановлення біполярної моделі «Я – анти-Я» як фактичне самовідтворення нерозуміння.

Попри дещо абстрактний виклад цієї схеми, її сенс стає більш зрозумілим, якщо простежити головні структурні елементи сучасних медіа-шоу на російському телебаченні, що присвячені Україні.

5.5. Полемос і дискурс влади

У соціально-комунікаційному просторі війна набуває вигляду *полемосу*, тобто зіткнення розумових та емоційних сил, аргументів і доказів щодо власної зверхності та більшої спроможності як суб'єкта дії.

Якщо війна ведеться за контроль над свідомістю іншого, головним знаряддям влади стає *контроль над його мовою*, нав'язування своєї семантики й упровадження своєї риторики. Спротив полягає у відстоюванні власної мови і свого розуміння, тобто своєї ідентичності.

Дискурсивний вимір влади. У життєво-практичній реальності спір, полеміка, дискусія – словесно-комунікативний вираз конфліктної ситуації та механізм вирішення суперечностей без застосування силових засобів. При будь-якому зіткненні інтересів конфлікт супроводжується мовно-інтелектуальними засобами тиску або суто словесно-емоційними. На дискурсивному рівні конфлікт є зіткненням мов. Мова як єдність правил побудови висловлювань і правил утворення смислу фокусує індивідуалізовану систему розуміння реальності.

Мова як єдність правил побудови висловлювання та правил утворення смислу зосереджує у собі індивідуалізовану систему розуміння реальності, певний мовно-смисловий універсум зі своїми моделями порядку і кодами культури. У його межах світ виглядає зрозумілим і

впорядкованим, унормованим і придатним для життя, тобто безпечним для життя. Усе те, що виходить за його межі, сприймається як незрозуміле і небезпечне, а отже, таке, що несе загрозу та має бути знешкоджене.

Політичний вимір має свою специфіку, пов'язану з організацією владних відносин. Влада формує пануючу мову та нав'язує канони осмислення історичних фактів і сучасних подій, надає моделі говоріння і коло припустимих для обговорення речей. Політична мова виникає на основі особливого типу реальності, глибинна семантика якої побудована навколо питання влади. Мова моделює політичну реальність, нав'язує канони осмислення дійсності через проникнення у життєвий світ окремої людини, через повсякденність.

При цьому зрозуміло, що реальність значно ширша за структури мови влади. Маючи амбіції щодо завершеності її моделі світу та визначаючи своїми засобами напрямки думок, влада все ж неспроможна охопити дійсність у цілому, тому що дійсність має можливість висловлюватися, нехтуючи чиєюсь волею. Хоча мова влади й віддзеркалює раціональну свідомість домінуючої меншини (еліти), пануюча більшість відтворює її позасвідомо і одночасно будує власні форми мови та несвідомо виплескує деякі нелегітимні істини.

Поняття *мови влади* з'являється у контексті вивчення соціальних технологій маніпулювання великими групами населення, коли володар мови завдяки контролю за комунікаційними каналами отримує можливість визначати значення слів відповідно до інтересів влади та фактично конструювати нову мову. Внаслідок викривлення природних значень виникає ситуація подвійної мови – мови правди та мови брехні. Мова стає системою, у якій видно тільки слова, за якими щезає власне реальність – карта є тотожною самій території. Мова стає непрозорою, переважає негативна поетика, риторика отримує пріоритет над смыслом. Мова стає сюрреалістичною, оскільки реальність створюється самою мовою, слова створюють дещо подібне до реальності, яка існує лише вербально. Мові надана магічна сила, слово вождя є сакралізованим, воно універсальне та абсолютне.

У ситуації дво- або багатомовності виникає потреба у постаті герменевта, тлумача мови, який уміє розкрити приховані значення слів, перекласти їх на мову правди. Герменевт має подвійну компетенцію – читає між рядків і розшифровує приховані знаки. При функціонуванні двох або більшої кількості мов комунікаційна дія стає складною та за-

плутаною, оскільки між ними виникають особливі відносини. Подібним чином у ситуації «езопової мови» у метафоричній формі стає можливим донести прихований у тексті смисл. Мова заповнена соціолектами (сленгом), засмічена неологізмами, самі тексти будуються номінативно (предикату надається функція суб'єкта) і анонімізуються («є думка, що...»). Зворотно виникає ситуація боротьби за «очищення мови», за повернення до справжніх значень слів.

Боротьба за мову є елементом боротьби за владу. Більшовики боролися проти «бюрократичного марнослівства» царського режиму, але внаслідок їх приходу до влади створюється нова мова, не менш бюрократизована, оскільки засвоєний більшовиками квазіімперський принцип організації держави відкидає можливість самоорганізації населення попри всі комуністичні гасла та запевнення у демократизмі, а отже, відкидається й творення мови правди, зокрема шляхом літератури та поезії. Якщо ж відбувається прорив природної мови у сферу мови панування, це розцінюється як підрив порядку та своєрідна ідеологічна диверсія.

ЗМІ за фактичною подією намагаються бачити щось приховане: будь-яка дія політика, навіть чисто функціональна, тлумачиться як «піар», а висловлення з приводу буденної справи – як інтрига з метою «знищити конкурента». Маскування повідомлення у вигляді події може мати наслідком реальні зміни на життєвому рівні. Викриття фальші, демаскування події також надає нове прочитання повідомленню і ставить питання про новий ланцюжок подій, повертає їх таким чином, що у кінцевому рахунку фальшиве повідомлення стає реальною подією.

Політичні думки населення формуються навколо сформульованої політиками системи суспільних інтересів, яка хоч і враховує нечітко виражені суспільні настрої, але вони по суті орієнтовані на інтереси самої політичної групи, яка намагається власні інтереси зображувати як суспільно значущі або маскує їх у відповідній ідеологічній обгортці, привабливій масам. У політичній боротьбі думка стає силою, а зіткнення думок – силовими конфліктами між групами.

Вихід за межі соціолінгвістичного релятивізму цілком можливий, якщо у процесі боротьби включаються механізми критичної рефлексії, практичної доцільності та стратегічного бачення. У ситуації, коли влада існує як функція діяльності соціального організму, а не сама по собі та заради себе, мова влади стає функціональною, обслуговує потреби соціального розвитку й реалізації інтересів суспільства. Життєві потреби відкидають «сміття» мови і залишають тільки необхідні значення.

Інтереси керівної верхівки можуть істотно впливати на прийняття державних рішень, законів тощо. Якщо ці інтереси домінують, суспільний розум починає працювати за штучною та викривленою логікою, що суперечить нормам здорового глузду. Раціональність також набуває вигляду досить містичного, оскільки її головною функцією визнається пошук аргументів щодо обґрунтування пануючої міфологеми, тоді як критика припускається лише як засудження «чужого» або як розвінчання попереднього міфу влади. У демократичному суспільстві колективний розум має прагматичний характер і будується на критиці міфів.

Масова свідомість, позбавлена джерел постачання потрібних владі смислів через ЗМІ, живиться таким своєрідним механізмом культури, як *чутки* – особливе комунікаційне середовище, яке живе за своїми законами і відповідно до них переробляє будь-яке повідомлення, яке надається до цієї сфери. Механізми тлумачення і перетлумачення смислів повідомлень можуть змінювати початковий зміст до невпізнанності (феномен зіпсованого телефону). Однак чутки здійснюють свій вплив на масову свідомість тим сильніше, чим вище недовіра до офіційних повідомлень влади і до неї самої. Культура чуток знаходить сприятливе середовище в умовах тоталітарного суспільства, коли позиції панівної ідеології виявилися значно підірваними через некомпетентність її носіїв або практичну неспроможність. Подібний тип реакції на офіційну комунікацію демонструє *політичний анекдот* – особливий жанр, який фіксує ставлення до владних структур та окремих носіїв влади з боку масової свідомості.

Звичні уявлення влади про роль інформації в житті суспільства зводяться до її трактування як форми обслуговування соціально-виробничого механізму. Передбачається, що інформація має надаватися не сама по собі, а як засіб формування суспільної думки та регулювання соціальної поведінки. Відповідно побудований і складний механізм відсіювання небажаної інформації, різного типу цензура тощо.

Важливим елементом регулювання поведінки, вибору та інституційних механізмів є маніпулювання історичною пам'яттю, використання певної стратегії історизування. Як зазначає Жорж Мінк, «за іграми пам'яті та появою схем керування післяконфліктною ситуацією, що їх сплітають складні мережі діячів, ми бачимо, як ці діячі дедалі частіше вдаються до зображень минувшини і ще частіше – конфліктної минувшини»²³⁰.

²³⁰ Мінк Ж. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі. Вступ. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 20.

Вибір стратегії залежить від того, наскільки політики вважають корисною і рентабельною для себе ту або іншу позицію в оцінці та зображеннях минувшини.

Для влади завжди залишається великою спокусою використовувати можливість регулювання інформаційних потоків у потрібному напрямку або навіть вводити у канали комунікації різного типу дезінформацію, якщо це продиктоване «інтересами держави». Однак, якщо така політика і надає певні тактичні вигоди, у стратегічній перспективі вона виглядає неспроможною, оскільки це може призвести до підриву стабільності самої влади, якщо вона втратить довіру широких мас унаслідок викриття фальшивих повідомлень «згори». Класичний приклад такої політики – комунікативна поведінка влади під час Чорнобильської катастрофи. Внаслідок неї довіра до влади була настільки підірвана, що це надало значний поштовх до радикального переосмислення спроможності чинної соціально-політичної системи.

Керування інформаційними потоками відіграє одну з провідних функцій у міждержавних відносинах. Більш потужна в інформаційному аспекті держава прагне оволодіти світовим комунікаційним простором, щоб посилити свій вплив на загальносвітові процеси у власних інтересах. Для менш експансіоністських держав стає необхідним політика інформаційного захисту для подолання загроз дестабілізації держави. У певних умовах може створитися ситуація інформаційної блокади, коли держава не має доступу до світового інформаційного простору, а отже, адекватно захищати власні інтереси.

Суб'єкт висловлювання і суб'єкт дії. Статус слова у культурі соціуму зумовлений системою права голосу, детермінованого способом існування влади. Доля владного дискурсу пов'язана з організацією комунікаційного всесвіту у певній культурі.

Людина з її знаннями та спроможністю включена у численні комунікативні відносини і зустрічі, які пов'язані зі структурами соціальних, економічних, політичних, побутових та інших взаємодій. У соціальній системі людина отримує право говорити, висловлюватись, що не відокремлене від обов'язку мовчати згідно з правилами і нормами порядку, встановленого владною культурою. Нормативна система формується у структурах усталеного досвіду та підтримується механізмами культури (традиція, звичай, закон) або різноманітними засобами примусу.

Ефективність соціально-комунікаційної системи, що визначає право висловлювання, пов'язана з тим, наскільки вона спроможна надавати *право говорити* тим, хто вміє висловлюватись по суті і представляти реальність, також і з тим, наскільки ця система спроможна нейтралізувати ситуації порожнього говоріння, у яких мова презентує лише саму себе. Так, ван Дейк зазначає, що однією із важливих умов здійснення соціального контролю за посередництвом дискурсу є контроль самого дискурсу і його виробництва. Отже, центральними є такі питання: «Хто може сказати або написати *що, кому та у якій ситуації?* Хто має доступ до різних форм і жанрів дискурсу або засобів його виробництва?» За меншої впливовості людей їхній доступ до різних форм текстів і мовлення є більше обмеженим. Як результат, тим, хто не має влади, нічого сказати, немає до кого звернутися, вони мають залишатися безмовними, коли говорять впливові люди, як ми це бачимо на прикладі дітей, в'язнів, звинувачених або (у деяких культурах) жінок²³¹.

На екзистенційному рівні у давніх культурах *слово* співпричетне життю (активна діяльність, повнота існування), тоді як німота, мовчання асоціюються зі смертю (відсутність, небуття). Уміння говорити – спроможність, що дорівнює самому життю, яка потребує відповідної внутрішньої організації, енергетики, зацікавлення. Говоріння – форма життєвої творчої активності, притаманна людині за її природою. «Живе» слово спроможне вносити зміни у реальність і робитися самою реальністю, тоді як «пусте» слово залишається у небутті.

Висловлене переходить у стан віджитого, коли втрачає свою креативну енергію. Можна провести дещо умовне розмежування між висловлюваннями взагалі можливими й тими, що мають особливе значення, мають практичний і життєвий ефект. Це можна позначити як різницю між «мертвим» та «живим» висловлюванням. Складність у визначенні того або іншого статусу полягає в тому, що важко чітко окреслити сферу впливу «живого» слова і статус померлих висловлювань. Так, слово, що виникало тисячоліття тому, може бути живим і сьогодні, як живим є слово Христа у свідомості віруючих. Але у багатьох випадках слова, що вимовляються сьогодні і начебто пов'язані з пекучими проблемами життя, помирають іще не народившись, як це часто можна бачити в офіційних промовах політиків.

Уся сукупність висловленого завжди ширша за те, що говориться у теперішньому часі. Воно включає останнє до моменту, коли те, що

²³¹ van Dijk, Teun A. (1989). Structures of Discourse and Structures of Power. P. 21.

говориться, набуває власну значущість завдяки своїй приналежності до життя. Подібним чином усіх людей, живих і померлих, відносять до людства, але водночас серед них виокремлюють тих, хто може називатися людиною у повному сенсі з огляду на свою життєву активність, насиченість позитивним сенсом своїх дій і прагнень. У цьому сенсі статус «живого» чи «померлого» визначається не біологічними ознаками, а соціально-культурними.

У «Мертвих душах» М. Гоголя кріпаки, фізично померлі, але формально поховані як живі, виглядають більш реальними і живими, ніж низка поміщиків, котрі, хоча й існують, здорові по життю, але є мертвими як душі через власну ницість (бездушність). На рівні життєвої діяльності певні вчинки та рішення виявляються мертвонародженими, як це можна сказати щодо політичних рішень, коли вони заради власної вигоди тих, хто їх приймає, сприяють (незалежно від намірів) не продукуванню життя, а переважно його руйнуванню та омертвінню. У кінцевому рахунку такі дії стають самовбивчими.

Говоріння також буває обмежене тільки собою або тими межами, які передбачають розуміння з боку слухача. Бажання бути зрозумілим не менш важливе, ніж бажання висловлюватися. Можна говорити досить слушні речі, але за відсутності реципієнта акт комунікації не відбувається, так само й тоді, коли слухач не спроможний зрозуміти, не має відповідної культури та компетенції.

Комунікаційні структури у політичному житті набувають інституційних форм, коли створюється постійний особливий контекст обговорень – форум, парламент, політбюро, придворна рада у монарха тощо, якщо йдеться про підтримку та зміцнення чинної влади. У випадку, коли постає необхідність зміни влади, це робиться згідно зі звичаями, парламентськими дискусіями, нормами конституції, тобто у широкому дискурсивному контексті.

Провідною комунікаційною структурою у спільноті є така, що забезпечує зв'язок індивіда та соціального цілого, яке переважно презентуване державою. Якщо людина не бачить у структурах влади суб'єкта, спроможного її почути та зрозуміти її інтереси, вона шукає інші канали спілкування. Влада не спроможна зрозуміти і врахувати інтереси кожного, отже, є абстрактною силою, відривається від суспільства і стає над ним.

Якщо усталені структури соціальних комунікацій усе ж виявляються неспроможними, коли звичайні канали протесту й вимог до влади не

спрацьовують, а відчуття необхідності змін у суспільстві набуває все значніших масштабів і виникає потреба звернення до нових ресурсів розуму і моралі, тоді виникають стихійні рухи зі своїми лідерами та поводитирами. Для реалізації нових потреб виникають і нові соціально-комунікаційні структури, які відторгають ідеологеми влади, хоча останні й намагаються абсорбувати нові форми розуміння реальності або підірвати їх за допомогою провокацій та агентів впливу у середовищі нової реальності.

Сучасна техніка мас-медіа робить можливим практиковане в тоталітарних суспільствах пряме звернення влади до маси населення з метою нагнітання істерії, нав'язування загальних ідеологічних догм, які не підлягають сумніву. Технічні засоби стають також потужним знаряддям у руках політичних демагогів, які вибудовують висловлювання згідно із бажаннями населення, яке трактується як електорат.

Власне говоріння осіб при владі завжди є вкрай утаємниченим, існує в езотеричній сфері та утворює внутрішню дискурсивну систему, дійсність якої не збігається з проголошенням у зовнішньому, декларованому дискурсі. Так у сфері влади відбувається підміна актів говоріння актами висловлювання, «живої» дії «мертвими» копіями та імітаціями подібно до того, як розрізняють «живу» і «мертву» працю, тобто працю і капітал.

У процесі формування повідомлень дуже легко маніпулювати знанням, подавати викривлену інтерпретацію події, чим часто зловживають ЗМІ, які контролюються певними політичними силами та групами інтересів. При цьому схильні до маніпуляцій медіа будують інтерпретації, часто виходячи з глибокої зневаги до розумових здібностей людей та із власної недовіри до населення. Такий підхід дає зворотну реакцію. Оскільки вектори розуміння спрямовані у протилежні боки, як наслідок, відбувається розрив комунікації і виникає конфлікт.

У *дискурсивному вимірі конфлікту* насамперед виникає питання мови спілкування у спільному комунікаційному просторі. Можливі три типи *комунікаційних стратегій*: нав'язування власної мови, використання нейтральної мови та толерантне використання мови супротивника, узгоджене із власною когнітивно-мовною системою.

У першому випадку нав'язування протилежній стороні власної системи мови, з її системами значень, термінологією та риторикою, означає намір щодо включення противника у свою систему владних відносин, а отже, його підкорення. Ведеться боротьба за встановлення

панування певної мови. Результатом такої стратегії може бути або перехід на позиції іншої мови, а отже, руйнування себе як суб'єкта, або руйнування самої комунікації, коли кожна сторона залишається на своїх позиціях і ситуація переводиться у площину силового протистояння.

Перехід на чужу мову можливий або завдяки слабкості самого суб'єкта, або через досить жорсткий пресинг того, хто більше прагне влади. Зазвичай більшою силою володіють мови замкненого, цілісного типу, що не припускають існування альтернативних смислів у своєму внутрішньому просторі (мова тоталітарного суспільства). Маючи досить потужну силу у дії назовні, така мова водночас залишається внутрішньо слабкою, оскільки неспроможна абсорбувати новий досвід і знання у вигляді нових значень. Навпаки, системи мови відкритого типу виявляються достатньо гнучкими до зовнішнього смислового поля і, маючи потужне внутрішнє смислове ядро, не піддаються зовнішньому тиску, хоча й самі не схильні нав'язувати свою модель світу іншим.

Друга стратегія, яка полягає у використанні нейтральної мови, в цілому звужує простір комунікації до нечисленних компромісних формул. Вона приймається тоді, коли відбувається виснаження сторін або з'являється добра воля щодо досягнення порозуміння. Однак у цьому випадку втрачається семантичне багатство власної системи мови, формується дещо абстрактне розуміння, часом далеке від реального, оскільки відбувається відчуження від індивідуального досвіду, фіксованою системою мови та практикою.

Абстрактна мова – важлива і необхідна у науковому спілкуванні, яке має власний базис досвіду, але у соціально-політичній реальності пошук спільного практичного базису повною мірою не можливий з огляду на різницю суб'єктів та їхніх інтересів. Інший шлях полягає у зверненні до досвіду та розуміння третьої сторони, яка має авторитет для обох перших. Однак третейський суд не може бути остаточною інстанцією, оскільки будь-яке рішення викликатиме незадоволення тієї або іншої сторони як невивідне. Сумніву підлягатиме вже компетентність самого судді. З іншого боку, останній також може мати власний інтерес щодо встановлення своїх впливів за рахунок обох сторін, але тоді він втрачає функцію нейтрального спостерігача, тобто право судити.

Ситуація третього типу, коли кожна сторона прагне абсорбувати мову іншого, є найбільш коректний рух у напрямі одне до одного, що вимагає поступок та компромісів. Для цього необхідна достатньо сильна воля для досягнення взаєморозуміння і пошуків спільної практичної

основи та спільних інтересів, іноді за рахунок власних. Через розуміння іншого, його прагнень і уподобань можна переконати противника у більшій корисності для нього власних ідей і таким непрямим чином досягти перемоги. Згідно зі стратегією непрямих дій Ліддела Гарта зміна поглядів здобувається значно легше і швидше непомітним проникненням нової ідеї або ж за посередництвом суперечки, у якій інстинктивний опір опонента долається обхідним шляхом ²³².

Створення подібної ситуації можливе лише за умов високого ступеня довіри до супротивної сторони, переконання, що з іншого боку є таке само прагнення до порозуміння та бажання говорити на її мові, як і власне, з повагою до суб'єктності іншого. У протилежному випадку або внаслідок виявлення нещирості ситуація повертається до першого типу, тобто до спроб встановлення відносин панування та підкорення, тобто до ситуації прямого зіткнення.

Досягти порозуміння або уникнути конфлікту можна або шляхом переходу на мову іншого, примусу іншого до розуміння своєї мови, або через компроміси та домовленості щодо інших правил спілкування. Переклад з однієї мови на іншу в абсолютних параметрах є практично неможливим і може бути зроблений лише умовно, шляхом узгоджень і домовленостей щодо справжнього сенсу значень.

Політичний дискурс. Особлива роль політичного дискурсу серед різноманітних дискурсивних практик, які формують та підтримують колективні ідентичності, зумовлена тим, що політичний дискурс не тільки відбиває та формує ознаки ідентичності, а й становить дієвий та швидкодіючий механізм їхнього втілення у соціальну дійсність.

На думку П'єра Бурдьє, будь-який політичний проект – це перформативне висловлення, словесна дія, спрямована на здійснення того, про що вона сповіщає. Вона практично задіяна у створення реальності того, хто проголошує, шляхом повідомлення про нього ²³³. Крім того, політичний дискурс спрямований на підтвердження або переформування владних відносин, а колективні спільноти у процесі свого становлення та функціонування вимагають символічного, нерідко реального політичного визнання ²³⁴. Різноманітні акти ідентифікації, які

²³² Liddell Hart, B. H. (1954). Strategy: the Indirect Approach.

²³³ Bourdieu, P. (1981). Décrire et prescrire. Note sur les conditions de possibilité et les limites de l'efficacité politique. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. Pp. 69–73. (P. 69).

²³⁴ Зазначимо, що сфера дії влади та домінування у суспільстві не обмежується полі-

демонструють (підтверджують або спростовують) належність до тієї чи іншої спільноти, також можуть використовуватися як політичний засіб.

Дискурс утворює особливу культурну цілісність, тоді як мова з усією її семантикою є інструментальним чинником культури. Різні дискурси можуть бути несумісними з огляду на свою глибинну семантику, тоді як мова, навпаки, припускає можливість перекладу з однієї на іншу. Значення мови сприймаються в їх послідовності та через дискурс поєднуються в ціле, тоді як значення символів утворюють ширший артикульований смисл і сприймаються через ціле, через відносини у межах цілісної структури.

Сутність політичних відносин не може бути виявлена поза тією сферою, де вони виявляються, тобто висловлюються, де створюється дискурс. *Дії влади самі по собі є висловлюванням*, навіть якщо вони не виявлені вербально. Чистий вияв влади не потребує інших аргументів, окрім аргументу сили. Так, наприклад, вторгнення агресора в іншу державу можна розглядати як специфічний дискурс влади, яка не потребує виправдань для лідерів, хоча для широких мас пропонуються ідеологічні пояснення та обґрунтування законності власних дій.

Системи породження висловлювань формуються в культурі у вигляді дискурсивних практик і залежать від усталених систем спілкування. *Дискурс* можна визначити як форму створення та організації порядків значень. Це – місце, де соціальні форми організації залучають знакові системи для виробництва текстів з тим, щоб відтворювати або змінювати значення і цінності, що існують у культурі. У дискурсивному просторі будуються образи, символи, уявлення, які можуть отримати вираз на рівні висловлювання. З цією метою дискурс залучає у свій простір речі, події, повідомлення, яким надається те або інше значення, і встановлює їх порядок згідно із власною моделлю цінностей.

Дискурс виявляє себе в тексті, у висловлюваннях або інших знакових маніфестаціях, але може й приховувати себе у текстах і висловлюваннях. Висловлене отримує свій соціальний статус як чогось реально значущого, якщо воно зберігає та посилює свою дію у подальших життєвих процесах.

тикою та державним управлінням – владними відносинами пронизані стосунки у межах соціальних утворень будь-якого рівня, починаючи від родини і закінчуючи державною владою. Згідно з ідеями М. Фуко, які знайшли широке застосування у сучасних дослідників, стосунки між батьками та дітьми, учителем і учнями, лікарем і пацієнтом є такими ж різновидами владного дискурсу, як і тексти впливових політичних медіа.

Політичний дискурс моделює реальність тенденційно, рахуючись, скоріше, із бажаним устроєм реальності, що сприймається крізь призму певних інтересів, а не з тим, який цей устрій насправді. На відміну від мистецького дискурсу, що передбачає умовність створюваного світу, політична реальність зображується як справжня та дійсна. Міфологічний дискурс моделює реальність, яка перебуває поза межами історичного часу та простору. Політична схема відштовхується від сучасності та відсилає до майбутнього, тоді як минуле лише постачає аргументи для обґрунтування бажаного. У просторовому ракурсі політичне мислення схильне моделювати реальність як деяку утопію – те, що наявне у дійсності, але перебуває поза межами реального життя.

Коли світ слів відривається від речей, але тим не менш вважається сутнісним шаром реальності, ми отримуємо варіант міфу. Якщо створена словом ілюзія заволодіває розумом багатьох і виявляється спроможною управляти їхніми вчинками та діями, вона набуває своєрідну форму реальності й навертається у силу, здатну трансформувати світ, котрий існує, і, більш того, зробити його ілюстрацією на доказ власної істинності. Іноді достатньо повірити у хибну ідею, щоб зробити її істинною, наприклад, якщо населення не вірить в існування класів, то якою мірою класи й справді щезають, оскільки самі вони визначаються свідомим протиставленням груп у межах соціуму²³⁵.

Однак міф залишається міфом, навіть проілюстрований фрагментами райського життя на тлі жалюгідної дійсності та жаху повсякденного існування. Сферою дійсності міфу є ритуал, свято, те, що стоїть над повсякденністю та переносить за межі дійсності: у далеке минуле або далеке майбутнє, у чудові країни – всюди, де нас немає.

У судових змаганнях, які за формою можуть бути прирівняні до політичних дебатів, також може бути структурований політичний дискурс, якщо тут вступають у зіткнення різні ідеологічні системи. Судовий процес стає формою пропаганди та знаряддям ствердження певної політичної сили. В ідеологізованій (міфологізованій) свідомості звинувачення звичайно є самодостатнім, а протилежна позиція не пропонується, принаймні явно. Судовий дискурс стає підтвердженням звинувачення і втрачає свою справжню функцію пошуку істини та доказу провини. Якщо істина відома з самого початку, судова практика ведеться не за схемою «звинувачення – захист», що вимагає відповідної аргументації «за» чи «проти», а, скоріше, за схемою «посилань і деталізацій»,

²³⁵ Aron, R. (1987). *Democratie et totalitarisme*.

коли від звинуваченого очікують не захисної реакції, а більш детально-го підтвердження звинувачення, яке визначене як істина. Функція судді полягає не у покаранні злочину, а у ствердженні реальності системи, яка зробила його можливим. Суд бере участь у визнанні провини і набуває більшої сили, оскільки наворачтає звинуваченого на співпрацю із звинуваченням. Аргументація будується за лінією «зверху донизу», коли вже відомо, на чиєму боці знаходиться найбільш ємний інформаційний потенціал з найбільшим зосередженням значущих у системі аргументів. Таким чином можливість ризиків у прийнятті рішення знижується до мінімального рівня, і судова помилка стає неможливою у принципі.

За Аронем, подібна схема була достатньо переконливо апробована тоталітарною системою в судових процесах 1930-х років у СРСР та в умовах нацистської Німеччини. Слідчі були свідомі того, що провини надумані, і не могли насправді вірити тому, що зовнішньо сприймали цілком серйозно. Ті, хто визнав провину, знають, що слідчі їм не вірять. Той, хто взяв на себе функції режисера московських процесів, не міг не знати, що саме він наказав створити цей неправдоподібний світ. Однак могутність держави і поліції призводить до того, що всі дивувалися, наскільки справжнім є цей фіктивний світ²³⁶.

Початкова замкненість подібного типу дискурсивних практик пов'язана з принциповим антикомунікаційним характером устрою суспільної системи, тобто системи відносин, яка не припускає розширення смислових горизонтів реальності: можна знати й розуміти лише те, що я вже знаю та розумію, а отже, не потребую будь-яких інших аргументів і доказів, оскільки сам можу довести іншим усе, що завгодно, або те, що мені потрібне.

Такою є формула *онтологічного догматизму*, який побоюється, що інша позиція або інше розуміння реальності створюватиме катастрофічну ситуацію для власних ідеологічних уявлень. Ця формула досить поширена в повсякденній свідомості і становить значний ментальний прошарок для формування тоталітарних ідеологем різного типу – від радянських і нацистських до авторитарно-імперіалістичних, які живлять ідеологію і практику сучасного російського режиму.

Влада намагається максимально опанувати всі існуючі у суспільстві засоби переконання, оскільки не бажає конкуренції офіційній формі істини, тому будь-яка соціально значуща діяльність може набувати

²³⁶ Aron, R. (1987). *Democratie et totalitarisme*.

ідеологічного забарвлення, а в певних формах – торкається і сфери міжособистісних відносин.

Соціальні рухи, що вимагають більшої відкритості, виникають у періоди, які відповідають перехідним або граничним фазам розвитку суспільства. У відкритості виявляються нові можливості, пов'язані із дискурсивними формами, побудованими на умовній модальності. Відносини між індивідами, а також між колективними суб'єктами, породжують символи, метафори, порівняння, а продуктами взаємодії стають здебільшого твори мистецтва, аніж нормативно-правові та політичні форми, характерні для стабільних суспільств.

Політичний дискурс – сукупність висловлювань, що відсилає до семантичного простору влади, навколо якого будується політичне життя та який фіксує основні системи значень у наративних або фігуративних сферах різного типу – від дитячих книжок та підручників до політичних промов і матеріалів преси. Системи породження висловлювань формуються в культурі у вигляді дискурсивних практик і залежать від усталених систем спілкування.

Дискурсивні форми політичного виміру культури існують у різному вигляді, де спільною умовою їх існування є представлення у них ставлення до проблеми влади – способу підкорення одного іншому. Різні способи представлення проблеми викликають появу різних текстів, які можуть перебувати у парадигматичному (текст та його інтерпретація) або синтагматичному (текст та його заперечення або доповнення) відношеннях. Їх можна співвідносити із синхронним виміром, що стосується суті принципів влади, та діахронними змінами системи владних відносин. Корпус політичних текстів (від текстів угод до промов на мітингах) має безпосередній зв'язок з політичною практикою і в цьому аспекті віддзеркалює екзистенційну реальність, у якій відбувається взаємна корекція детермінант побудови промови та знання щодо соціальної реальності.

Реальність для суб'єкта у плані дій виступає лише в одному відносно обмеженому модусі – *об'єкта висловлювання*. Така активність є вторинним феноменом щодо сфери комунікації. Висловлювання породжено у вже усталеному комунікаційному просторі, хоча, маючи креативну природу, воно може здійснювати вплив і на саму систему комунікацій або її окремі елементи.

Висловлювання як особливий ракурс політичного дискурсу зорієнтоване в аспекті породження повідомлень, тобто не як комунікаційна

дія, а як *самовираз* суб'єкта. Метою висловлювання є експансія назовні і таким чином продовження себе в іншій реальності. Якщо художник або письменник продовжують себе у витворах мистецтва, то політичний діяч – у системі організації влади, де він прагне отримати практичну функцію і вплив на події та рішення.

У науковому мисленні оцінка висловлювань за бінарним принципом «істина – фальш» здійснюється у форматі логічного підходу, що передбачає об'єктивну побудову самого висловлювання, тобто суб'єкт відсторонений від самого висловлювання, а слово фіксує сам факт. Але застосування подібного підходу до політичного висловлювання, скоріше, затьмарює суть справи, аніж її прояснює. Більш адекватним тут стає риторичний підхід, у форматі якого на перший план виводиться суб'єкт висловлювання, а те, що ним говориться, співвідноситься з реальністю лише під кутом зору правдоподібності її вираження.

Загалом прийнято, що у створенні політичних текстів, особливо на вищих рівнях влади, беруть участь великі групи консультантів і помічників, хоча вважається, що авторство належить самому політику, на якого вони працюють. Це не виглядає чимось неправильним, оскільки за політиком залишається право остаточної редакції та обов'язок відповідальності за суспільний резонанс від його виступу.

Сакральне слово поза авторством має гарантом свого центрального статусу вкоріненість у культурній традиції. У модерні часи в культурі набуває не меншого значення наукове слово. Якщо сакральне слово апелює до імені Бога, то наукове сприймається згідно із його власною цілісністю та доказовою силою. Посилання наводяться не на власне тексти Ньютона, а на його формули. Ім'я вченого лише позначає теорему або закон, які він винайшов, натомість останні є самодостатніми. Зі свого боку, літературне слово посилює значущість і неповторність авторської індивідуальності.

Отже, дискурс влади може будуватись або як конструювання порядку уявлень з окремих елементів, або як артикуляція порядку, що існує з самого початку, тобто є об'єктивним. Порядок, що конструюється, уявляється результатом домовленостей між людьми. Об'єктивний порядок існує як створений Богом або відкривається внаслідок пізнання. Реально ми завжди маємо справу із змішаними формами, які задають ту або іншу конфігурацію риторики влади.

Політичне висловлювання – будь-яка сфера, де маніфестована воля до влади (владна інтенція), сфера політичної дії або комунікації, або

будь-яка інша сфера життя, де хтось має намір нав'язати свою волю іншому і повернути останнього у знаряддя здійснення власної волі, тобто в об'єкт або річ серед інших речей.

Дискурс та ідентичність у механізмах влади. Вплив дискурсивних практик на ідентичність спільнот відбувається в трьох основних аспектах: 1) генетичному, пов'язаному з виникненням певної ідентичності та її становленням; 2) структурному, що визначає співвідношення ознак такої ідентичності і їх змістове наповнення; 3) функціональному, пов'язаному з формами реалізації ідентичності.

Різні типи дискурсу відіграють у формуванні, підтримці та відтворенні колективних ідентичностей неоднакову роль. На першому плані тут перебуває політичний дискурс, а поруч із ним – його позірна протилежність: побутові мовленнєві та соціальні практики²³⁷. Разом із ними, найбільш масовими та всеохопними, слід згадати деякі більш часткові за сферою функціонування, але не менш важливі види дискурсів. Це провідна для трансляції групових ідентичностей практика освіти і, частково, академічний дискурс.

Інші дискурсивні різновиди є задіяними в цих процесах більш опосередковано, як, скажімо, художня література, що впливає на ідентичність спільнот переважно через систему освіти у вигляді прецедентних текстів та за допомогою текстів «культурних», тобто таких, що набувають масового визнання. Для різного типу спільнот значення тих чи інших текстів є різним. Так, для самоусвідомлення релігійної спільноти головну роль відіграє священний текст (або тексти), натомість для багатоконфесійної національної (державної) спільноти такі тексти мають уже не абсолютну, а відносну значущість.

У більшості спільнот існують спеціальні дискурсивні практики, що регулюють форму відповідей на запитання: «Хто ти?» У межах здорового глузду це запитання, так само як і відповідь на нього, виглядають цілком об'єктивними. Тобто на ключове для визначення особи запитання «Хто ти є?» вона відповідає, називаючи певний набір об'єктивних і незмінних ознак: ім'я, стать, рік народження, місце народження тощо. Проте при ближчому розгляді виявляється, що відповідь на це об'єктивне питання регулюється цілою низкою культурних конвенцій.

²³⁷ Стереотипи, вірування, переконання, упередження тощо, які реалізуються у повсякденному неофіційному спілкуванні у вигляді таких мовленнєвих подій, як-от: *чутки, балачки, дорожні розмови, анекдоти* тощо.

З одного боку, набір питань та відповідей, тобто ознак ідентичності, варіюється залежно від ситуації та цілей спілкування. Наприклад, допит у поліційному відділку відрізняється від ситуації прийому на роботу (підкреслимо, що набір і типи подібних ситуацій також варіюються від культури до культури), так само значущим є фактор характеру ситуації – чи буде це офіційне спілкування, чи приватна розмова. З іншого боку, питання «Хто ти?» у прямій чи непрямій формі передбачає різні відповіді залежно від того, у межах якої культури могла би відбуватися така змодельована розмова²³⁸.

Серед певних соціальних прошарків у випадку спілкування людей приблизно одного віку (переважно середнього або низького освітнього рівня) поширеним є запитання про точний вік («У якому році ти народився?»). Натомість неприпустимими, або обмеженими, вважаються прямі запитання про етнічну належність (або національність, згідно з термінологією радянської доби). Це не означає, однак, що етнічна належність неважлива – просто про неї співбесідники «здогадуються» самі. В Україні не прийнято ставити малознайомій (тобто не вповні ідентифікованій) людині прямі запитання, пов'язані з віросповіданням (хіба що це стає предметом розмови та існує презумпція згоди розмовляти на ці теми і відповідати на такі запитання).

В офіційних умовах людина відповідає на питання «Хто ти?», готуючи резюме для майбутнього роботодавця, заповнюючи поліційний протокол, особовий листок з обліку кадрів, ту або іншу анкету (ім'я, стать, расова належність, етнічне походження, громадянство, рідна мова тощо). Зазначимо, що позначення *анкета* в радянському тоталітарному дискурсі не випадково набуло ознак специфічного культурного слова, у якому відбивалася специфіка тогочасної взаємодії громадян і влади. Ця взаємодія, якщо в анкеті щось було «не так», скидалася на небезпечну гру²³⁹.

²³⁸ Так, у приватних розмовах у ситуації знайомства українці воліють майже одразу після того, як названо імена (а інколи і без цього, наприклад, під час поїздки в приміській електричці чи в потязгу), запитувати: «Ти звідки (родом)?» («Ви з якого села?») (в офіційній анкеті це відповідає обов'язковій графі «Місце народження») та одержувати відповідь на це запитання. Воно зберігає свою значущість навіть на найвищих соціальних щаблях: і для університетських професорів, і для депутатів Верховної Ради. На процес ідентифікації впливає й гендерний фактор – при розмові незнайомих жінок бажаними є повідомлення співрозмовниць про сімейний стан та про дітей.

²³⁹ Чиста анкета (варіант – прозора анкета) була основною умовою для того, щоб потрапити до номенклатури (владного істеблшменту, найбільш привілейованого прошарку населення), або до числа тих, хто обслуговував номенклатуру. Така анкета важила біль-

Анкета, ідентифікуючи громадян, слугувала основним інструментом розподілу їх на відповідні категорії. Ключовими «селективними» питаннями були питання про соціальне та етнічне походження (національність), а також питання про наявність родичів за кордоном та (у післявоєнні роки) про перебування у полоні й на окупованій території під час війни. Уже з цього неповного переліку видно, наскільки довільними, у цьому випадку залежними від тоталітарної класової ідеології, є не тільки підстави оцінки ідентифікаційних ознак (соціальне походження «з робітників» оцінювалося найпозитивніше), а й самий набір таких ознак. Так, якщо до революції 1917 р. на теренах Російської імперії в офіційних документах питання про віросповідання особи було обов'язковим (на відміну від питання про етнічну належність), то в радянську добу, у зв'язку з відокремленням церкви від держави, але також внаслідок офіційної ідеології атеїзму, питання про релігійну ідентичність потрапили до табу. Це надалі наклало свій відбиток на специфіку вираження релігійної ідентичності на пострадянському просторі.

Необхідно відзначити також, що протягом радянського періоду (1917–1991 рр.) вагомість анкетних ідентифікаційних ознак змінювалася. Якщо у період до Другої світової війни найголовнішим був пункт про соціальне походження, то після війни ситуація змінилася. На перший план виходив пункт, що називав етнічну належність. Сталінська практика репресій проти цілих народів призвела не тільки до депортації мільйонів людей, а й до того, що ознака «національність» для всіх представників певних етносів (кримськотатарського, чеченського єврейського та ін.) розглядалася з боку влади як офіційна підстава для дискримінації²⁴⁰.

Політичний дискурс: слово і діло. Сучасні політики, часто примудряються ніби не помічати, що їхня діяльність – це, головним чином, діяльність дискурсивна, яка здійснюється у вигляді «розмов» і різного

ше, ніж професійність, і навіть сприймалася як щось протилежне професійності. Російський лінгвіст Р. М. Фрумкіна наводить приказку своєї матері, відомого лікаря, про привілейовані номенклатурні лікувальні заклади т. зв. «Четвертого управління»: «Підлоги паркетні – лікарі анкетні» (див.: Фрумкіна Р. О нас – наискосок. М.: Русские словари, 1997. 240 с.).

²⁴⁰ Ці обмеження продовжували діяти й після смерті Сталіна. Наприклад, чеченцям заборонялося перебування на Кавказі, а кримським татарам – у Криму. Так, за спогадами Ю. Д. Дешерієва, досить відомого науковця-лінгвіста, що належав до радянського істеблішменту і працював в академічному Інституті мовознавства в Москві, під час його відрядження на наукову конференцію до Тбілісі у 1960-ті роки він не міг офіційно зупинитись у готелі, бо в паспорті було вказано, що він чеченець.

роду текстів, усних і писемних. Більше того, належність політики до словесної стихії парадоксальним чином заперечують. Так, постійною складовою частиною української політичної риторики є протиставлення «слова і діла», де *слову* регулярно відводиться роль позначення для пустопорожніх обіцянок (у яких звинувачують політичних опонентів), натомість відокремлене від слова *діло* відсилає до «реальних» – і позитивно оцінюваних – учинків адресантів відповідних повідомлень. Це своєрідне засліплення відбиває стійкий культурний стереотип, згідно з яким слова є протилежністю практичним діям (за відомою максимомою: *Хто багато говорить, той мало робить*). В українській мові існують численні паремії на цю тему, пор.: *На словах – як на цимбалах, а на ділі – як на балабайці (балалайці). На словах – як на органах, а як до діла – той заніміла. Язиком сяк і так, а ділом ніяк. Не так він добре діє, як говорить. Не так-то він діє, як тим словом сіє. Словами сюди і туди, а ділом нікуди*. Простежується також стійкий зв'язок між словом/говорінням та обманом, створенням за допомогою слів видимості діла тощо.

Суперечність у розумінні зв'язків між мовою та політичною діяльністю позначає й позірно дуже далеку від побутових стереотипів академічну сферу. Відокремлення риторики від політики має давнє коріння не лише в повсякденних уявленнях, а й у дослідницькій практиці. Загалом у сучасних розробках розрізняють дві основні парадигми дослідження мови політики – «традиційну» і «контекстно-орієнтовану». Перша з них, заснована на традиції, що складалася з часів Арістотеля до Маккіавеллі, розглядає риторику й політику як незалежні системи. Риторика в цій парадигмі має справу з формою вислову і способами аргументації, вона обмежена сферою красномовства. Натомість політика – це суспільна діяльність, мистецтво управління державою. Тобто сфера практичних дій, до якої слова політиків не мають безпосереднього відношення, а якщо мають, то характер цього зв'язку є радше негативним. Те саме стосується зв'язку між словами та думками й намірами. Пор.: відомий афоризм Талейрана: *Le langage a été donné à l'homme pour dissimuler sa pensée* («мова дана людині, щоб приховувати свої думки»).

Цей підхід до зв'язку між словом і дією дотепер зберігає свою актуальність у політологічних студіях. У лінгвістиці мову політики навіть не виділяли як окремий об'єкт, її вивчали переважно в двох аспектах – стилістичному (дослідження публіцистичного стилю) і лексикологічному (опис суспільно-політичного словника).

У межах іншого підходу, виникнення якого пов'язують з осмисленням досвіду Французької революції, вважають, що риторично-дискурсивні засоби є не мовною прикрасою, а становлять засіб суспільної дії. Одна з поширених дефініцій тлумачить дискурс як соціальну практику, що створює соціальну структуру і водночас створюється нею. У рамках такого підходу, який інколи називають контекстно-орієнтованим, дискурс відповідає певній політичній системі, а зміни в політичній системі кореспондують зі змінами в політичному дискурсі. Це стає найбільш наочним у часи, коли революції спричиняють зміни суспільно-політичного ладу²⁴¹.

Аналіз дискурсу моделює політичну діяльність як процес комунікації, суб'єктами якої виступають не тільки окремі особи, а й соціальні групи, політичні партії та рухи, аж до суб'єктів міжнародного права, тобто держав і державних угруповань. Згідно з цим підходом політичний дискурс актуалізується в різноманітних писемних та усних текстах, що належать до політики як соціального інституту і становлять результати політичної комунікації.

Хоча політичний дискурс розглядається як інституціоналізований різновид дискурсу, люди, професійно не пов'язані з політикою, також беруть участь у його створенні – не тільки приватно обговорюючи політичні події, але й завдяки інтернету і соціальним мережам маючи можливість зробити свою думку надбанням широкого загалу. Окрему проблему становить розширення простору публічного обговорення, що відбувається завдяки частковому включенню жанрів приватної та відомчої політичної комунікації, що пов'язано із загальним перерозподілом та семіотичним перекодуванням сфер відкритого та прихованого в сучасній культурі.

Риторика влади. Влада досягається та утримується за посередництвом риторики, що становить специфічний засіб соціальної дії. Влада не може триматись скільки завгодно довго лише за допомогою прямого насильства. Стабільні соціальні структури формуються у зв'язку з певною дискурсивною практикою і відповідною риторикою. Риторика влади –

²⁴¹ Lang-Pfaff, Ch. (1998). The Changing Political Language of Germany. In: *Feldman, O., & Landsheer, Ch. de (Eds.). Politically Speaking: A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere.* Westport, Conn. Pp. 31–42. (P. 31) ; про німецький політичний дискурс у порівнянні з українським див.: Петлюченко Н. В. Харизматика: мовна особистість і дискурс: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 464 с.

не тільки зовнішнє прикриття претензій і намірів, а й активне вторгнення у порядок уявлень супротивної сторони з метою їх радикальної трансформації на свою користь. Такий дискурс стає тим більш витонченим і висуває тим більш складні конфігурації смислу, чим сильніше це торкається життєвих основ самого суб'єкта, що прагне до панування.

Риторика виникає як мистецтво регулювання співвідношення прямого та переносного значення в промові, що у сучасному статусі має вигляд комунікаційно-інтенційних структур. Специфіка риторики, з одного боку, полягає у наявності подвійної функції слова – функції, пов'язаної з певною семантикою, яка фіксує реальність, а з іншого – тієї, що пов'язана з інтенціями суб'єкта. Відповідно, у свідомості промовця наявні дві схеми, одна з яких оперує дискретною системою кодування та обробки тексту (лінійні послідовності, де носієм значень є знак, а їх послідовність – вторинна), тоді як інша виходить з первісності тексту і континуального смислу (носієм значень є текст, смисл виявляється в *n*-вимірному просторі тексту (*полотно картини, сцена, екран, ритуал, поведінка*)), де знак є похідною тексту. Таким чином, маємо *вихідну позицію мови та дискурсу*, віртуального, потенційного смислу, що заданий структурами мови і актуального, реалізованого смислу, пов'язаного з континуальними властивостями дискурсу.

У стабільних суспільствах риторика влади має більш упорядкований, унормований характер. Демократична влада звичайно апелює до риторики загальнолюдських цінностей, якими вона покликана керуватись і на основі яких передбачає керувати іншими. Навпаки, авторитарні та диктаторські режими прагнуть спиратися на риторику консерватизму, традицій, патріотизму тощо. Посилена потреба в риториці виникає у структурах влади імперських держав, оскільки у гетерогенних політичних формаціях важко утримувати потрібний рівень консолідації, а силові методи не завжди спрацьовують, або спрацьовують із зворотним ефектом.

Риторика влади спирається у своїх побудовах на існуючі у свідомості людей ментальні структури й архетипи, послідовно доводячи їх до потрібного рівня, щоб мати можливість мобілізувати для спільних дій, натискаючи на ті або інші критичні точки. Зворотний шлях полягає у формуванні ідеологічних комплексів уявлень у свідомості, щоб з тим же успіхом керувати їхньою поведінкою у потрібному владі напрямі.

При зіткненні сторін існує два типи дискурсу: наявний, пов'язаний із переговорним процесом щодо задоволення взаємних претензій або

відновлення діючих договорів, що начебто і є причиною війни, та прихований, який насправді передбачає встановлення відносин влади, панування і підкорення. Відповідно, існує два типи риторики – номінальних претензій і владної дії.

На першому рівні маємо договірний дискурс, на другому – прагнення встановити порядок силою. Кожна зі сторін підозрює у супротивника замасковані наміри та претензії. Конфліктність зростає у міру зростання підозрілості щодо розмірів реальних претензій і зводиться до мінімального рівня, коли фактичні й номінальні претензії збігаються або виглядають такими для кожної зі сторін. Ті міркування та пояснення, що робляться публічно, можуть бути лише маскуванням, приховуванням справжніх намірів – тоді смисл події стає подвійним. Викриття прихованого замислу призводить до зростання недовіри до суб'єкта висловлювань. Недовіра нищить політика, він щезає з реальності у політичне небуття.

Політичний дискурс складений із суміші риторичних пластів, пов'язаних із грою реальних і абстрактних можливостей – останні оцінюються як більш реальні, ніж є насправді, тоді як перші можуть зображуватись як абстрактні та малоймовірні для здійснення залежно від справжніх цілей тієї або іншої політичної сили.

В ідеологічній комунікації висловлене не існує окремо від суб'єкта, тобто правомірність висловленого у політичній комунікації, довіра до нього залежить від того, *хто продукує висловлювання*, і чи сам він заслугує на довіру. Політик може говорити правильні речі, але недовіра до нього як до політика переходить у недовіру до самого дискурсу, який сприймається негативно. У соціально-політичній реальності багато що залежить від репутації. Ідеологія здійснює подвійне підпорядкування: суб'єктів підпорядковує дискурсу, а сам дискурс – соціальній групі, принаймні віртуальній.

У процесах комунікації передається не тільки інформація, а й *потреба* в ній. Ніяке повідомлення не передається у чистому вигляді, воно завжди інтенційне, має спрямування до чогось, що формує смисл. Життєво важлива інтенція відповідає і значущій меті. Людина, яка прагне зрозуміти смисл повідомлення, інтенційно орієнтована на суб'єкт висловлювань. Однак у ритуалізованих (ідеологічних) формах комунікації інтенційність виявляється з боку того, хто сприймає повідомлення. Повідомлення фактично індукується реципієнтом – він отримує те, що бажає, тоді як розуміння самого висловлювання не є суттєвим .

Соціальна епістемологія. На рівні автономного функціонування комунікативних систем, тобто поза його прагматичним контекстом, з'являються і особливі механізми організації *інтелектуальної активності*.

Ієрархічні спільноти з домінацією вертикальних зв'язків передбачають працю (справедливість) відповідно до соціальному статусу. Таким чином будується соціальна ієрархія істини. На відміну від нейтрально-позитивної позиції наукового дискурсу у соціально-політичній реальності те, *що говориться*, значною мірою залежить від того, *хто говорить*. Твердження є істиною не тому, що відповідає дійсності, а тому, що залежить від того, хто її висловлює. Істина лідера, вождя є абсолютною і незаперечною, принаймні доки вождь має абсолютну владу. Зміна вождя означає й заміну істини, що ніяк не впливає на саму ієрархію. На найнижчому рівні панує мовчання, оскільки «бидло» вмє лише «ревіти», значення його слова дорівнює нулю.

У ситуаціях, коли розум підкорений силі, виникає деформація відносин, яка сприяє зростанню хаосу. Політичний діалог між різними політичними силами або у міждержавних відносинах передбачає зведення цього чинника до мінімуму, хоча для великих держав або амбітних політиків узвичаєною є спокуса спиратися на силові засоби тиску.

Закрите суспільство тоталітарного чи авторитарного типу не терпить інтелектуальних суперечок у межах внутрішнього простору комунікацій і переводить їх у зовнішню площину. Важливі рішення приймаються кулуарно на рівні правлячої верхівки з деяким урахуванням настроїв політичної еліти, при цьому не звертається увага на думки населення. Публічний дискурс, якщо і розгортається, то лише формально, як підтвердження і пропаганда прийнятих рішень з метою маніпулювання думками широких мас. Сакралізація влади передбачає, що цар – бог, той, хто дарує життя, підтримує порядок у світі і сам є джерелом життя та істини.

При демократичній організації суспільства з розвиненими горизонтальними зв'язками політичний дискурс формується на інших принципах. Хоча право на істину надається більшості, прийнято враховувати і думку меншості та окремих осіб, що мають владу та авторитет – фінансовий, моральний, політичний, силовий тощо. Такий механізм порівняно з ієрархічною моделлю має низку переваг, оскільки надає більшій динаміки суспільним процесам мислення та стимулює розвиток колективного інтелекту.

Політичні висловлювання мають свою *епістемологію*, пов'язану з виявленням умов, що роблять висловлювання можливим як когнітивно-інтенційне явище. Епістемологічний статус бюрократичного мислення побудований на владній ієрархії. Чинивник володіє абсолютним знанням стосовно осіб нижчого рівня. Його знання – незаперечне, оскільки він сам є джерелом цього знання, сформульованого на мові інструкцій, заборон, вказівок тощо. Особливу вагу знанню надає владна функція і можливість силового обґрунтування, чого не може бути у вченого або інакодумця.

У відомій комедії Гоголя петербурзький дрібний чиновник, потрапивши в обмежений і відносно замкнений світ провінційного містечка, починає сприйматися як своєрідна вища істота, спроможна впорядковувати реальність, дозволяти або карати. Її задобрюють, підкуповують жертвоприношенням. Вища істота народжується не із суперечностей різних соціальних груп та одиниць влади (городничий, місцеві чиновники, поміщики, простий люд та ін.), а як проекція їхніх соціальних інтенцій у деяку точку порожнини *X*, де випадково з'являється постать столичного чиновника. «Бог» виникає з нічого як продукт уявлень та фантазій. Структури взаємин і комунікацій у соціальному середовищі перетинаються в певній точці, коли всі насправді свідомі того, як усе повинно бути згідно із прийнятою владою моделлю порядку та законами, але не схильні дотримуватися зобов'язуючих норм: люди є «слабкими за природою» і схильні вирішувати питання шляхом неформальних відносин та звичної корупції, а не через закон. Варто зазначити, що ця традиція, влучно схоплена М. Гоголем, виявилася більш живучою, аніж усі російські владні режими до теперішнього часу.

У соціально-комунікаційній спільноті існує *система заборон і дозволів*: одні висловлювання припустимі і підтримуються, тоді як інші – забороняються, оскільки не відповідають духові деякого смислоутворювального центру спільноти і, власне, тому не можуть бути зрозумілими. Механізми контролю за розмовною поведінкою покликані забезпечити наступність і чистоту вихідних ортодоксальних висловлювань. Але за наявності жорсткого контролю за висловлюваннями неодмінно виникають ересі – твердження, слабо пов'язані з ортодоксальним ядром. Спільнота або сама очищує свої лави від заблуканих, або останні самі виокремлюються у самостійну групу, виробляючи власну мову.

Влада накладає заборону на висловлювання, що викривають приватний інтерес носіїв влади, а також на такі, що за формою побудови

і смисловій потузі виходять за межі загального рівня, на якому влада формулює свій приватний інтерес – усі ті висловлювання, що за різними причинами не сприймаються системою права говоріння.

Дискурс влади завжди має на увазі певну сферу *невисловленого*, з яким неявно полемізує. Йдеться не тільки про ситуації, коли масовій свідомості у тоталітарному суспільстві пропонується критика на ідеї, художні твори, кінофільми, з якими населення не мало можливості ознайомитись, – така критика упереджувано мала на меті надати потрібну тенденційність у можливому їх сприйнятті. Прихована полеміка торкається й тих речей, які в принципі не могли увійти у сферу сприйняття свідомості людини, оскільки взагалі були відсутні в реальному житті, тобто не мали імені.

Невисловлене – це політичний контекст, складений із сукупності значущих умов та смислоутворювальних чинників дискурсивної системи. Те, що мається на увазі, але не висловлюється, – інтерпретація за собів, які надають можливість повідомляти й розуміти більше, аніж актуально висловлене. Процес інтерпретації того, що мається на увазі, пов'язаний з уявленнями про безпосередні ситуативні цілі, тобто із цілеспрямованою спільною діяльністю. Соціально невисловлене – те, що не може бути висловлене мовою влади, яка домінує у соціумі. Діє закономірність, коли чіткі значення на мові неофіційної культури набувають розпливчатих форм, а слова й терміни набувають сенс, який їм невластивий.

Багатовимірний характер людської реальності – психіки і сфери мотивації поведінки – дозволяє говорити про різні «логіки», якщо останні розуміти як лінійний дискурс. Проекція багатомірності в одну дискурсивну площину припустима тоді, якщо цей процес не абсолютизувати, оскільки оновлення дискурсивної реальності не припускає якої-небудь однієї лінійної схеми. Тут діють особливі, задані культурою схеми мотивацій, що припускають певну свободу вибору. Власне, це є деяка експлікація розумності, культивована традицією і попереднім досвідом, яку ми сприймаємо лише у небагатьох лінійних вимірах. Мабуть, тільки з позиції вищого розуму стає можливим схопити всі виміри. Тоді функція релігії полягає у підтримці впевненості саме у наявності такого типу можливостей. Лінійна логіка здорового глузду і логіка всеохоплювального розуму можуть перетинатись, але вони ніколи не збігаються цілком.

Оскільки політичний дискурс у цілому орієнтований на підтримку деякої нестійкої рівноваги у суспільстві, ті його форми, у яких реалі-

зується несвідоме, можуть бути і важелями маніпулювання різними суб'єктами соціального цілого. При цьому дискурс виконує функцію своєрідного захисту мови влади від її корекції з боку екзистенційної реальності. Механізми подібних операцій репродукуються структурами невисловленого знання, які передбачають можливість прихованої дії на сферу інстинктивного.

Універсальна схема політичного дискурсу – та, що враховує інтерес кожного, тобто пропонує кожному здійснення його бажань, починаючи з найелементарніших та найнеобхідніших потреб у житлі, їжі, одязі. Надалі, оскільки відбувається ескалація бажань, універсальна схема пропонує нову розгорнуту утопію, яка передбачає такий устрій реальності, що дозволяє задовольнити ці бажання. Такою є практична схема дій релігії або тоталітарної ідеології.

У політичному дискурсі висловлювання будується на дещо іншій основі, аніж у звичайній комунікації між двома суб'єктами, сенс якої полягає у досягненні взаєморозуміння. Замість феномену інтерсуб'єктивності у політичному дискурсі має місце, скоріше, *іннерсуб'єктивність* (внутрішній суб'єкт) – ситуація, коли справжнім суб'єктом висловлювання є той, хто має владу, хто реально стоїть за висловлюванням, а не той, хто озвучує владне слово та має повноваження перекладати волю влади у форму, прийнятну для публічності. При цьому створюється зручна для влади позиція, коли відповідальність за невдало висловлене покладається на того, хто озвучує, а коли слово має позитивний ефект, то підкреслюється авторство самої влади.

Схеми інтерсуб'єктивності у комунікаціях влади або зовсім відкидаються, або за певних умов залишаються як декоративне прикриття владних відносин. Якщо влада й намагається зрозуміти іншого та врахувати його думку, то лише для більш ефективного маніпулювання, тоді як право остаточних рішень влада залишає за собою, а її власна позиція не може підлягати сумнівам та обговорюватися.

У політичній практиці акт висловлювання має провідну функцію як знаряддя маніпулювання настроями. Його експресивна сила спрямована на ствердження владного панування, тоді як смисл висловленого повинен мати максимально широку компетенцію, щоб таке панування було сприйняте соціальним контекстом.

Під час масштабних суспільних збурень (війна, революція), коли емоції беруть верх, розум слабне і на волю виплескуються різні форми безумства, політична риторика будується відповідно до сліпих настроїв,

що зумовлені екзистенційним хаосом. Ті, хто прагне влади, переважно слідує примхливим інтенціям людських мас, аніж власним раціональним програмам. У нормалізованій ситуації, навпаки, безумство стримується в межах порядку, зокрема за допомогою механізмів влади. Воно локалізоване у форматі публічного дискурсу, що не виходить на рівень дій (парламентські обговорення, дискусії у медіа тощо).

Риторичність політичних висловлювань є істотним аспектом механізму їх вироблення як процесу організації влади. Умова їх розуміння – відповідність певному рівню осмисленості, зафіксованому мовою культури в цілому. Рівень риторичності, в основі якого перебуває система усталених конвенцій та однозначності розуміння, можна позначити як *нульовий*, тобто як *нормативне розуміння*. Висловлювання вище нульового рівня генеруються більш усвідомлено і осмислено. Рівню нормативного розуміння відповідає низка соціально-правових норм, що корелюють з екзистенційною реальністю згідно із суспільними потребами. Висловлювання цього типу можна віднести до *фігур розуму* певної культури, оскільки вони поєднують повсякденність існування із сферою життєвих смислів, прийнятими культурою. Те, що перебуває нижче нульового рівня, є сферою незв'язної, ірраціональної мови (маячня тощо). Висловлювань цього типу неможливо уникнути, оскільки мова влади не спроможна охопити всю смислову сферу.

Маячня вказує на межі фігур розуму і є викриттям псевдозагального характеру нормативності, до якої апелює влада. Ідеалізація системи порядку, що обслуговує приховані інтереси влади і яка є її абстрактною нормативністю, має своїм логічним продовженням *фігури мовчання*. Разом із тим, неприпустимі для мови влади смисли існують у викривленій формі, хоча й виштовхуються формами примусового мовчання у нелегальну сферу (злочинність, психічні розлади тощо). Тоді виникає сфера напівсвідомого, яка прагне відновити рівновагу розуму та безумства.

Функція політичного дискурсу полягає у формуванні особливого типу процесів, що подібні до лікування шизофренії, коли створюється особливе переживання, і тією мірою, якою воно зорганізується, механізми, що знаходяться поза контролем індивідуума, мимоволі саморегулюються і приходять до деякого впорядкованого стану. Шаман, лікар-психоаналітик, політичний діяч мають функцію заклинателя і одночасно – героя дискурсу. Герой суспільного дискурсу – той, хто має витягнути країну з прірви та подолати наслідки катастрофи. Це – спаситель, месія, який перебуває одночасно у дискурсивній реальності

і поза нею, подібно до того, як суб'єкт присутній у реальності гри як аватар²⁴².

Суспільна свідомість у сучасній російській дійсності, в умовах політичного режиму корпоративної держави, що склалася на початку XXI ст., проходить своєрідну соціофренічну еволюцію і, як можна спостерігати, на сьогодні перебуває на етапі переходу від параноїдальної стадії до шизоїдної, за якою можна очікувати наступний стан повного розпаду суспільної свідомості²⁴³.

5.6. Політичний театр

Мовна система виявляє себе на різних рівнях. На рівні висловлення знаки ставляться у відповідність зі значеннями як фрагментами реальності. На рівні дискурсу, або лінійної впорядкованості висловлювань, значення отримують зв'язок і послідовність. Найбільш повний формат реальності у її об'ємному варіанті виникає, коли різні форми порядку, висловлювання і послідовності отримують завершену семантику та свою цілісну організацію. Такий формат можна позначити як *театр – універсальний або локальний простір існування значень, простір, у якому кожний елемент отримує смисл відповідно до смислової організації цілого*.

У соціально-комунікаційному просторі країни весь величезний масив інформації, потоки повідомлень і оцінок, коментарів і заяв, які подаються різноманітними ЗМІ, зокрема телебаченням та інтернет-

²⁴² Лікар встановлює безпосередній зв'язок із свідомістю іншого, а опосередковано – із підсвідомістю хворого або соціальної групи, охопленої безумством, входить у їх особливу реальність і, озброєний власним знанням, звільняє душі від хвороби та приводить їх до упорядкованого стану (див.: Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Наука, 1983. С. 77).

²⁴³ Своєрідна *соціофренія* у вигляді форм масового безумства ХХ ст. (нацизм, сталінізм, маоїзм, маккартизм тощо) має певні стадії розвитку, за іронічною версією Ю. Кашука. На *маніакальному* етапі панують ейфорія та сплески енергії, переоцінка сил, райдужні уявлення про майбутнє і масштабні плани, але водночас – нетерпимість, нескінченні суперечки, дріб'язкова дратливість тощо. На *параноїдальній* стадії домінує систематизована маячня інтерпретації, що супроводжується маячною сприйняття і відносин; провідна ідея отримує вищу цінність і приводить до хибної пам'яті, до уявлень про вороже оточення та ескалації зони конфліктів; минуле і майбутнє редуковані до обґрунтування вищої самоцінної ідеї як центру і причини всього, що існує у реальності. На *шизоїдній* стадії, якій властивий кататонічний ступор, виникають розгорнуті інсценування, домінує маячня світового значення, сні наяву, нав'язлива ритуальність поведінки. Після цього логіка поглиблення безумства призводить до *розпаду свідомості*, незв'язного мовлення, втрати пам'яті, починають домінувати тваринні рефлексі.

виданнями, створює певну семантично цілісну політичну реальність у вигляді сцени, де відбуваються події та діють актори зі своїми ролями. Актори виступають у своєму амплуа, хоча це може не відповідати їхнім справжнім життєвим настановам як звичайних людей. Свою реальність як політичні актори вони отримують через присутність на сцені і стають відомими через власний політичний дискурс. Більш того, їхнє звичайне повсякденне життя також політизується, отримує значення як чинника, сприятливого/несприятливого політичній діяльності. На політичній сцені важливо мати певний імідж, який подобається глядачеві, та грати свою роль – виконувати дії, яких глядачі очікують, промовляти речі, що мають зацікавити.

Справа журналістів – розглядати політичні процеси як театральне дійство, де вирують інтриги та відбувається боротьба різних персонажів за владу, гроші, впливи тощо. Читача потрібно зацікавити, а цього можна досягти здебільшого шляхом вистави, *драматургії*. Пошук істини або прояснення стратегічного бачення політика залишаються на задньому плані.

Зрозуміло, що аналогія політичного процесу з театральним дійством є досить умовною – вона працює більше через форму представлення за допомогою ЗМІ. Проте є різниця між тим, як політика представлена для глядача, і тим, якою вона є насправді. Між політичною роллю і справжнім життям політика завжди є певне протиріччя, від чого допитливі журналісти, коли це помічають, впадають у захват, оскільки, на їхню думку, це свідчить про нещирість політика. Але політик не може повністю бути тотожним зі своєю роллю, і його протиріччя із життям може бути вирішене лише із втратою ролі. Якщо ж політик починає жити своїм справжнім життям, він втрачає присутність на сцені великої політики, а можливе повернення до неї потребуватиме вже іншої ролі, оскільки театральне дійство просунулось далі вперед.

У політичних процесах, представлених у соціально-комунікаційному просторі, відбувається зіткнення дискурсів, мовно-когнітивних моделей, що неодмінно набуває характеру гри. Політичний театр може бути зображений як *ігровий космос*, у якому різні політичні сили та особистості, які ними володіють, вступають у боротьбу за впливи на суспільне життя і досягнення влади. Гра політичних сил є необхідною для виявлення справжніх цілей та пріоритетів суспільства.

У цивілізованому суспільстві прихильність до різних ідеологій не заважає представникам конкуруючих партій зберігати добрі міжосо-

бистісні стосунки, як це прийнято у спорті. Йоган Гейзинга відмічає момент спортивної змагальності у парламентських дебатах, передвиборчій боротьбі партій тощо. Так само у міжнародних взаєминах вважається необхідним вести свою дипломатичну гру згідно з певними етичними нормами. Захищаючи інтереси власної країни, дипломат може маніпулювати інформацією, замовчуючи одні факти і перебільшуючи значення інших. У військових традиціях, як у спорті, вважається прийнятним дотримуватись певного кодексу честі і лицарства. У ситуації війни, попри граничну наближеність до смерті, елементи гри також мають місце: маневрування, застосування хитрощів і різних тактичних прийомів. Військові навчання проводяться за схемою гри у війну, наближену до справжньої. Споконвіку шахи вважаються стратегічною грою, корисною для політиків і полководців.

Цивілізована політична гра у демократичних країнах ведеться за правилами, порушення яких загрожує вигнанням за межі політичного життя та істотним зниженням рівня суспільної підтримки. Загальна настанова на «гру без правил», прийнята на озброєння авторитарними режимами, стає фактичним припиненням прозорих політичних процесів, і політична гра переноситься за куліси – придворні інтриги, фаворитизм, боротьба за прихильність вождя тощо. Така політична гра неможлива на відкритій сцені, політика стає кулуарною, втрачає реальний смисл – те, що не можна показати, не є реальним для спільноти, їй показують лише поверхню, чудово намальовану картину, де усе виглядає досить пристойно, без внутрішніх суперечностей глибинного рівня.

Як зауважує Жан Бодріяр, у дійсності політичне вже давно перетворилося лише на спектакль, який розігрується перед обивателем у душі старої комедії, спектакль, який і сприймається як ця комедія. Передвиборче дійство і телеігри – у свідомості людей вже давно одне й те саме. Народ, посилення на якого були лише виправданням чергового політичного спектаклю і якому дозволялося брати участь у цій виставі виключно в ролі статиста, бере реванш – він стає глядачем спектаклю театрального, який презентує політичну сцену та її акторів ²⁴⁴. На думку філософа, маси втратили суб'єктність, перестали бути народом і є пасивною, мовчазною більшістю, глядачем, який існує поза політикою. Мовчання мас означає відсутність можливості соціальної і політичної

²⁴⁴ Baudrillard, Jean. (1982). In the Shadow of the Silent Majorities or, The End of the Social and Other Essays. *Semiotext(E)*. P. 37.

репрезентації. Навпаки, маси сприймають політичні видовища, і їхні настрої змінюються відповідно до запропонованого сюжету.

Локальні політичні процеси, що відбуваються на сцені держави, існують як комунікаційний простір, політичний театр, у якому розгортається політична боротьба і відбувається презентація конфліктного дискурсу. Останній будується як інтеракції, комунікаційні взаємодії на різних рівнях, де вербальне спілкування представляє лише поверховий рівень, тоді як на глибинному відбувається зіткнення ціннісних систем і порядків реальності.

Умовна реальність, створена мистецтвом, за своєю семантикою не відрізняється від реальності життєвої. Автор моделює реальність, надає життя вимислу, але те саме робить і людина, яка планує своє життя, а також політик або полководець, який моделює майбутню реальність і намагається її втілити. Завданням політичної риторики як форми соціальної дії є побудова сюжетів і моделей, що поєднують ідеологічну реальність (реальність міфу) і реальність життя. Архетипом масової свідомості є, наприклад, модель швидкого казкового збагачення в результаті застосування героєм практичного розуму та кмітливості або внаслідок сприятливих обставин та усмішки долі.

Онтологічна комунікація у політичному просторі зумовлена конфліктом дискурсивно-ціннісних моделей реальності, який завершується відносною перемогою однієї з політичних сил. У цілому це може виглядати як політична драма, яка залежно від характеру та обставин руху набуває рис трагедії або комедії.

Логіка руху боротьби за владу, гра політичних сил включає аргументацію лідерів, пошук прихильників і союзників, підтримки мас, що становить сюжет політичної драми. Конкретний політичний процес складається у послідовність ситуацій (актів драми), тобто драматичний дискурс з кульмінацією у вигляді виборів (або силового захоплення влади, перевороту тощо) та остаточним розв'язанням у вигляді встановлення влади партії або владного режиму. Супротивники у боротьбі за прихильність електорату мають демонструвати відданість певним ідеалам соціального устрою, пропонувати свій політичний курс і запевчати правомірність політичної моделі опонентів.

Драматичний дискурс. У широкому сенсі смисл драми – це зіткнення різних форм буття і небуття. Будь-яка драматургія полягає у вирішенні гамлетівського питання: «Бути чи не бути?», тобто питання

щодо смислу *буття як життєвого принципу*. Зусилля героя спрямовані на ствердження своєї позиції у житті як гідної і значущої, такої, що має високий онтологічний статус. Процес боротьби у різних життєвих обставинах пов'язаний із спростуванням хибних і фальшивих позицій як таких, що не заслуговують бути.

Наявність сюжету як провідного конструктивного принципу у політичній грі зумовлено зіткненням політичних сил у боротьбі за владу, фактично за власний онтологічний статус – *бути* у політичному сенсі означає володіти владою, політичним капіталом, авторитетом. Здобути перемогу в політичній війні означає також спосіб відправити суперника у політичне *небуття*.

Політик стверджує свою політичну присутність у владному просторі через політичний дискурс – через висловлювання у промовах або через власні дії, вчинки та рішення. Драматургія виникає, коли його дискурс входить у певну інтеракцію з іншим дискурсом, що пропонується опонентом. Якщо політики говорять ті самі речі й діють практично однаково, то жодна інтрига, взаємодія полюсів не може виникнути, відтак різниця може бути помітна лише на рівні особистісних якостей, що не мають великого значення.

Неможливо зрозуміти риторичу політичних лідерів, якщо не враховувати ті висловлювання опонентів, проти яких вони насамперед і спрямовані. При цьому погляди опонентів часто підлягають перетлумаченню у власних термінах, їм надається дещо змінений сенс, більш комфортний для ствердження своєї позиції. Погляди опонентів можуть приховуватись на задньому плані чи кардинально викривлюватись, але завжди присутні у риторичі політика, оскільки питання так або інакше вимагають відповіді. Цього очікує глядач.

Характер політичного дискурсу дозволяє формувати абстрактно-схематичну фігуру опонента за допомогою гнучких механізмів оцінки можливостей і засобів реалізації політичних цілей. Сам процес заперечення тих або інших положень, ідей, проектів указує на конкретні політичні сили та осіб, що їх підтримують, але разом з тим у межах самого дискурсу *моделюється абстрактний персонаж*, з яким ведеться полеміка без конкретних вказівок на особи. Таким чином створюється можливість вести гру ідентифікацій і наносити приховані удари опонентам.

Основою сюжету у політичному дискурсі є напруженість, що виникає між «своїм» порядком реальності та «чужим», зовнішнім порядком з його схемами міркувань і уявленнями про устрій світу. Драма полягає

у моделюванні сутності дій певного умовного суб'єкта (героя драми), які пов'язані з перетинанням кордону і вторгненням у «чужий» світ. Ключова схема сюжету драми, присутня в політичній грі, має циклічний характер: експозиція (розклад сил), розлад (проблема), криза (гостра фаза конфлікту), відновлювальна дія (утвердження порядку – старого або з елементами нового) і регенерація (новий розклад сил).

Драматичний дискурс (логіка і послідовність дій) володіє загальною схематикою і відрізняється, наприклад, від епічного розгортання подій в історичному дискурсі або від емоційно-поетичних проривів в інший вимір реальності у вигляді пафосних і декларативних промов політиків.

Головні структурні елементи схеми – це завдання, випробування, поєдинок (двобій), питання та відповідь, функція, вирішення задачі, сакральний центр тощо. Сюжет будь-якої драми полягає в тому, що відбувається процес руху від певного стану і звичного порядку, який виявляє свою розколину або неспроможність, до певної межі – стану, де ця реальність щезає або руйнується («зруйнований зв'язок часів»), а після її перетину виникає новий порядок, інша, змінена або перевернута, реальність.

Соціально-політичну драматургію можна зрозуміти як фіксацію низки унікальних подій, де окремі особистості, підкоряючись певним мотивам і маючи свої цілі, взаємодіють між собою різними способами. Унікальність низки подій здатна висвітлити структурні закономірності, що їх пронизують. Відновлювальний процес (ритуал і подібне) абсорбує особливості поведінки діючих осіб і заново встановлює домінування регулятивного звичаю або норми.

Як приклад можна навести політичну драматургію, побудовану на комуністичному міфі. Вона демонструє боротьбу за справедливий світовий устрій як конфлікт двох головних космічних сил, персоніфікованих у вигляді Буржуазії і Пролетаріату, які задіяні в історично детермінованих соціально-економічних процесах (рок, доля). Персонажі вторинного плану – віджила Аристократія, Церква, що задурює голови, пасивне і безграмотне Селянство, декласований Люмпен, маргінальна Інтелігенція, яка коливається у той або інший бік, тощо.

Всесвітня історія представлена як потік подій, перипетій у боротьбі класів, тоді як остаточне вирішення конфлікту визначене початковим задумом драми. Ознакою перемоги і нагородою у класовій боротьбі є влада – диктатура пролетаріату, який установлює справедливий

світовий порядок. Початок драми – народження класу, тобто суб'єкта, спроможного кинути виклик пануючій силі. Його поява зумовлена соціально-економічною необхідністю в надрах старого суспільства, у тілі якого з'являється розколина. Внаслідок її поглиблення виникає загроза знищення життя. Усе це неприпустимо і вимагає виправлення за допомогою відповідного ритуалу (революції) з принесенням жертви.

У переламну добу, яка відчувається як революційна, природною є поява героя, який запалює «вогнь уночі», підпалює старий світ, надсилає космічний вогнь у царину людських доль. Герой надає світу нове слово – *вогнь*, що допомагає витерпіти темряву, яка згущується, і прискорити наближення нового дня (світла, порядку). Культурний герой (деміург) – одночасно трикстер – персонаж перехідної доби, який поєднує в одній особі пафос упорядкування нового космосу (соціуму), що формується, та пафос дезорганізації ще хаотичного, неупорядкованого стану. Ключова для радянської політичної лексики метафора революції асоційована з символікою заліза, вогню і крові. Метафоричний імператив керує стратегічною політикою руху до стану загального благоденства (раю).

Традиційно у європейській свідомості семантика революції була пов'язана з коперніканським переворотом в астрономії. В Англії XVII ст. революція (*re-volution*) означала, скоріше, регрес, реставрацію, тоді як прогрес (*e-volution*) пов'язаний із реформами, спрямованими на покращення життя. Втім будь-яка революція – це переворот, обертання навколо осі, коли верх стає низом і навпаки. Змінюються уявлення про порядок і, отже, сама реальність, а люди починають жити в іншому світі. Позитивний або негативний результат обертання – лише пізніші оцінки. В очах радянської людини жовтнева революція – величне дійство, початок будівництва нового світу, нового справедливого порядку, тоді як для російських емігрантів це виглядало як різновид безумства, крах усталеного порядку, смута і занурення країни у темряву.

У переламні періоди історії, коли влада деструктується і дестабілізується, апеляція до загальнолюдських цінностей стає важливим знаряддям боротьби за розум і є вагомим аргументом зміцнення ідеологічної позиції. На політичній арені активні персонажі швидко щезають, коли їх роль у руйнуванні порядку виконана і новий порядок затверджує себе як більш справедливий.

Сучасний стан українського суспільства позначений як перехідний, тобто презентує систему з підвищеною динамікою процесів, що від-

буваються у соціумі. Подібного типу динаміка як правило дестабілізує психічну стійкість людини з усталеними ментальними константами. Різьке розмежування того, що було, із тим, що настало із вкрай розпливчастим уявленням про майбутню реальність, створює для свідомості ситуацію «перевернутості», коли світ виступає як повністю змінений, таким, що впадає у хаос.

В умовах перехідного суспільства у фазі аксіологічних трансформацій змінюється полярність, і у схемі парних опозицій позитивно відмічені елементи змінюють полярність знака на протилежну. Світ починає рухатись карнавальними законами, тобто анти-законами або анти-нормами. Безперечна значущість сонячного дня як сфери активної діяльності змінюється нічною темрявою, де люди приречені на пасивність, а сон починає домінувати над очевидним. Так, в арабській казці про Синдбада-мореплавця мандрівник потрапляє у чарівне місто, де вдень живуть і працюють люди, але з приходом ночі вони його залишають, і місто опиняється у пануванні мавп – демонів ночі.

Перевернута фаза має власну динаміку, і на різних її етапах виникає свій наратив, у якому домінує інша аксіологія. Входження у фазу перевернутості відбувається поступово, вечірній напівморок змінюється згущенням темряви ночі, замовкає вечірня розмова, настає глухе мовчання, у темряві згасає надія. Люди залишаються кожен наодинці із собою, але також виходять на розмову з людством у цілому. Нормативна комунікація поступається місцем більш глибинним взаємодіям, де звичні норми і стереотипи підлягають розмиванню та руйнуються.

Для тоталітарної парадигми мислення характерною є абсолютизація політики як чогось фундаментально серйозного, що не терпить жартів. Вважається, що політика є найбільш ефективним знаряддям технології перетворення соціальної реальності, а влада сама по собі – вища цінність, яка спрямована на зміцнення себе і вимагає безперечної покори від мас заради їхнього власного щастя або щастя їхніх нащадків. Особистість, яка у цивілізованому світі насправді є онтологічно вихідною даністю, стає лише матеріалом для політичних маніпуляцій і включена у реальність як гвинтик у механізмі влади.

В умовах трансформацій радянського суспільства відчуття карнавальної ситуації виникає ще за пізньої радянської доби, коли володарі країни, втрачаючи рештки позитивного іміджу, один за одним відходять у небуття, а навзаєм до політичної влади піднімаються персонажі з функціями «каліфів на годину». Фарс необхідний, щоб безболісно

прощатися з минулим, але насправді політична драма завжди пов'язана з трагізмом людських долі і значними втратами.

У драмі руйнування комуністичного світу статус умовної жертви відновлювального ритуалу належить, ймовірно, генсеку компартії Горбачову, який ініціює «перебудову», але водночас руками Єльцина здійснюється «геополітична катастрофа» – розвал СРСР, що, однак, надає можливість здійснювати радикальні трансформації системи порядку. Але в російській дійсності ритуал не спрацьовує, новий порядок так і не народжується, а утворюється хаотичний кримінально-репресивний режим Путіна, що діє «по-поняттям». Смыслова модель російського життя замішана на дивній плутанині цінностей самодержавної монархії з націоналізмом та православною ідеологією, комуністичної сталінської диктатури та державно-монополістичної економіки з її владою грошей.

Реанімація сталінської моделі організації держави в умовах сучасного режиму показує, що вагомих результатів можна досягти силою і грошима, навіть не маючи продуманої ідеологічної основи, якщо головна мета полягає у руйнуванні порядку. Персоніфікація деструктивних сил у постаті російського вождя може отримати сенс у політичній драмі лише з появою персонажа, який мав би консолідувати уявлення про нову російську реальність більш конструктивного типу. В іншому випадку слід говорити не про політичну драму, а про трагедію *історичного самознищення* (розпад держави), оскільки відсутній відновлювальний ритуал.

Сучасний політичний театр гібридної війни, яку веде російська влада у пострадянському просторі і яка спрямована проти Заходу на чолі із США, схематично може бути представлений у вигляді *зіткнення двох моделей реальності*: ліберально-демократичної парадигми світового устрою та імперсько-силової його моделі. Усі події та колізії останніх років можуть бути пояснені у ракурсі смислових параметрів тієї та іншої універсальної схеми, кожна зі своєю риторикою. Їх перетинання породжує як ситуації інформаційно-інтелектуального протистояння, включно й колізії у сфері міжнародно-правових відносин, так і ситуації прямого фізичного зіткнення – війни в Україні, Сирії тощо.

В українській дійсності внутрішня політична драма існує як дискурс боротьби системи порядку і цінностей старого світу, яка підтримана російською агресією та власною корупцією, з новим порядком із його смисловими орієнтаціями, що ототожнюються із європейськими цінно-

стями. Ритуальна жертва у вигляді «Небесної Сотні» поставила бар'єр можливим спробам повернути ситуацію назад, у протилежному напрямку. Але творення нового світу – важкий і суперечливий процес, оскільки повного переламу у свідомості більшості ще не відбулося і життя багато в чому йде за традиційними схемами. На цьому тлі можливі спроби нових ритуалів самопожертвування з метою прискорення революційних процесів.

Логіка подій (сюжет геополітичної драми) у пострадянському просторі детермінована зовнішніми та внутрішніми обставинами, характером головних діючих осіб (гравців, персонажів), їхнім баченням реальності, прагненнями та цілями. Але попри об'єктивну логіку процесів, пов'язаних із загальними трендами глобального цивілізаційного розвитку, головна інтрига сучасної історичної драми полягає в тому, що на кожному етапі (акті драми) ситуація залишається непередбачуваною і може повернути в неочікуваному напрямку внаслідок дії історичної випадковості або волюнтаризму когось із геополітичних гравців.

Якщо існує певний історичний процес, представлений як дискурс, послідовність дій і кроків, котрі мають результат у вигляді нової реальності, то виникає підозра, що, можливо, це є витвір якогось автора, спроможного творити реальність. Релігія приписує Богу функцію автора, творця світу і порядку. Комуністичний міф у ролі творця історії бачить деяку абстрактну «об'єктивну закономірність» – переспів гегелівської всезагальної Ідеї. Бажання бачити за кулісами історії якогось автора-суб'єкта призводить до уявлень про масонську змову та інші конспірологічні теорії. Авторство подій на Майдані у Києві російські політики та ЗМІ схильні приписувати керівництву США, і, навпаки, з протилежного боку за лаштунками подій бачиться рука Москви.

Насправді авторство є відносним, локалізованим у просторі й часі та обмеженим наявними можливостями, тоді як для масштабних історичних процесів, у яких задіяні різні суб'єкти з їхньою волею і прагненнями, провідну роль відіграють зовсім інші чинники, і говорити про їхнє авторство не становить великого сенсу. Москва, можливо, більшою мірою, аніж Вашингтон або Брюссель, може тільки впливати на ситуацію, намагаючись повернути її на свою користь, але Кремль не є демонічною силою, спроможною управляти соціально-політичними процесами в цілому, навіть якщо головними персонажами є його магіонетки.

Розділ 6

МОВА ВІЙНИ: СКАЖИ МЕНІ, ХТО ТИ?

6.1. Дискурс війни і наративи. Фактор перспективи

Специфіка інформаційної складової в російсько-українській війні, порівняно із попередніми гібридними конфліктами полягає в: 1) інтенсивності та широті охоплення аудиторії інформаційних впливів, яка набула глобального масштабу; 2) систематичному й комплексному застосуванні медійних та новомедійних засобів, з особливою роллю соціальних мереж; 3) створенні нового дискурсу війни, спрямованого на руйнування існуючих і формування нових, переважно фальшивих та викривлених інтерпретаційних і смислових механізмів сприйняття дійсності.

Аналіз мови гібридної війни передбачає увагу насамперед до її вербальної складової та створюваних за її допомогою соціально-семіотичних конструктів. Матеріалом для цього розділу слугували приклади зі ЗМІ і соціальних мереж (включно з даними моніторингу медіа), лексика оцінних позначень сторін конфлікту, а також приклади мовної гри як інструменту дискурсивних трансформацій у досліджуваному словнику. Текстовий матеріал був частково доповнений даними транскриптів індивідуальних інтерв'ю²⁴⁵. Мова протистояння в Україні на рівні словника була предметом дослідження у праці Світлани Жаботинської²⁴⁶, деякі результати якої ми враховуємо у своєму дослідженні.

²⁴⁵ Дані отримано в межах проекту Українська миротворча школа.

²⁴⁶ Жаботинская С. А. Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – Антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций. Интернет-издание, 2015. URL: http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf

Дискурс конфлікту не обмежується медійною сферою, виходить за її межі. Крім паперових, електронних та інтернет-медіа, він охоплює широкий спектр соціальної комунікації, починаючи від приватних розмов на теми тих або інших різновидів протистояння і закінчуючи перемовинами дипломатів, які намагаються віднайти *дипломатичне розв'язання* російсько-українського конфлікту²⁴⁷. Остання формула сама по собі є яскравим зразком певного дискурсивного конструкту, що не тільки відсилає до концепту миру, але й вписується в розгорнутий наратив на тему захисту спокою як особливої, самодостатньої цінності, у тому вигляді як цей наратив сформувався у Європі після Другої світової війни. Важливо також, що концепт *дипломатичного розв'язання* належить, у наших термінах, до глобального рівня дискурсу війни.

На заваді дипломатичному розв'язанню конфлікту і конкретним миротворчим зусиллям українських та світових лідерів, крім остаточного аргументу у вигляді військової зброї, стоїть також мова протистояння, яка, порівняно з «мовою миру», в умовах війни очікувано переважає. Більше того, при зіткненні «мови миру» з «мовою війни» остання не тільки не зникає, а й отримує додаткові аргументи на свою користь.

У ситуації війни, там, де це стосується безпосередніх учасників конфлікту, тобто на локальному та міждержавному рівнях, «мирні» концепти можуть бути неефективними. *Пряме застосування «концептів миру» здатне породжувати додатковий шар конфліктних смислів.*

Дискурсивні практики реалізуються через ті або інші наративи. Дискурс війни пов'язаний з певними типами оповідей про події. Інтерпретація війни та конфліктів залежить від того, яким чином вони концептуалізуються. Ті або інші наративні схеми по-різному вичленовують події та по-різному визначають їхніх учасників (дійових осіб). Вибір термінів на позначення конфлікту (війна між державами, громадянська війна, окупація, заморожений конфлікт, холодна війна тощо) тягне за собою відповідні сюжетні та інтерпретаційні схеми і визначає згідно з ними учасників протистояння (противників та союзників, ворогів і друзів, місцевих жителів та біженців, партизанів і колаборантів, «своїх» та «чужих») та характер відносин, що їх пов'язують.

²⁴⁷ Навіть найбільш далекий від політичного академічний дискурс не залишається осторонь, це відзначає українській історик Андрій Портнов, говорячи в зв'язку з цим про війну в Україні як про фактор «інтелектуального розмежування» і пов'язуючи це, зокрема, з ідеями Мішеля Фуко про «режим істини». Про залежність академічного дискурсу від повсякденних уявлень та політичної складової у галузі мовної політики див.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада.

Якщо продуковані медіа й соціальними мережами конфліктні смисли, що застосовуються у гібридній війні, розглядати як соціально-семіотичні конструкти, сформовані засобами наративу, тоді, щоб змінити ці смисли, необхідно було б змінювати наратив. У нашому випадку йдеться про переосмислення (реконцептуалізацію) принципів висвітлення подій на сході України та їхніх наслідків. Але перед тим потрібно чітко визначити ознаки мови війни в межах наративів, що вже функціонують, зрозуміти, як саме вони діють і на чому тримається їхня ефективність. В умовах війни поява та поширення нових ефективних стратегічних наративів стає справою національної безпеки держави. Хоча реалізація цього завдання стикається з чималими труднощами.

Фактор перспективи має принципове значення для розуміння гібридної війни, хоча досі не отримує належної уваги у сучасних дослідженнях. Йдеться про відмінні підходи до явища гібридної війни та його концептуалізацію залежно від ролі сторін у конфлікті або навколо нього.

Історія сучасних гібридних воєн дозволяє виокремити три перспективи, або три основні точки зору сприйняття подій гібридного конфлікту: агресора, об'єкта гібридного нападу та спостерігача, здатного приєднатися тією чи іншою мірою до однієї зі сторін конфлікту або, за інших умов, виступити в ролі сторони в іншому гібридному конфлікті.

Приклад російської гібридної агресії проти України дає відносно чіткий розподіл ролей сторін із трьома названими варіантами перспективи: Росія діє у ролі нападника, що порушив територіальну цілісність суверенної держави (анексія Криму та бойові дії на Донбасі). Перспектива України визначена позицією об'єкта агресії. Роль спостерігачів та союзників на боці України в невійськовому вимірі гібридної війни відіграють стратегічні партнери України – США, інші країни НАТО, більшість країн ЄС.

Ця схема не претендує на повноту, вона має привернути увагу до проблеми перспективізації конфлікту. Інтереси й цілі учасників зумовлені, зрештою, перспективою – точкою зору на події, визначеною конкретною позицією в конфлікті.

Кожна із названих точок зору визначає особливості поведінки й цілі сторін, а також містить певні можливості зміни перспективи. В умовах гібридної війни нападник намагається, попри очевидні факти, приховати факт агресії і зобразити із себе не нападника, а миротворця. Спостерігач, за умови підтримки однієї зі сторін, намагається дотриму-

ватися критеріїв об'єктивної оцінки ситуації, тобто не виключає наявності елементів правоти в діях агресора. Таким чином, орієнтація на об'єктивність у позиції спостерігача (у ролі якого виступають, зокрема, європейські країни Нормандського формату) є суперечливою – у практичному вимірі спостерігач частково підтримує позицію агресора щодо виконання його політичних цілей і водночас послідовно застосовує заходи щодо стримування нападника.

Перспектива РФ у війні гібридного типу зумовлена її позицією агресора щодо України. У цій ролі РФ застосовує проти України комплексне поєднання традиційних військових засобів, методів спецоперацій та підривної діяльності, засобів проксі-війни з використанням сепаратистсько-терористичних угруповань, а також засобів інформаційного, економічного та дипломатичного тиску.

Говорячи про перспективу України щодо гібридної війни, маємо виходити з її позиції та стану об'єкта гібридного нападу. Ця позиція сторони конфлікту є найбільш морально твердою, оскільки право на оборону та захист не є предметом дискусій і не потребує додаткових аргументів. Водночас стратегія й тактика захисту об'єкта агресії в умовах гібридної війни є вельми складною і потребує задіяння всіх наявних національних ресурсів.

Таким чином, на підході до гібридної війни впливає фактор перспективи, зумовлений як історико-політичними чинниками, так і конкретною позицією тієї або іншої сторони у гібридному конфлікті або навколо нього. З точки зору об'єкта агресії можливості змінити умоглядну перспективу щодо конфлікту є найменшими, якщо взагалі існують. Ставати на «об'єктивну» точку зору стороннього спостерігача, не кажучи вже про позицію агресора, для України неможливо, оскільки *це поставити під сумнів можливість жорсткого протистояння політичним вигодам противника*, тобто перешкоджатиме досягненню перемоги над противником у когнітивному вимірі, яка для гібридної війни є не менш, а може, більш важливою, ніж перемога у військовому плані.

Фактор перспективи у цій гібридній війні спрацьовує таким чином, що агресор, діючи дискурсивними засобами, намагається ідентифікувати себе як миротворця, приписуючи об'єктові нападу роль нападника. Стратегічні партнери України виявляються чутливими до цих інтерпретацій через відсилки до миру як абсолютної цінності.

Їхні національні інтереси полягають у зацікавленості в найшвидшому завершенні конфлікту, ліквідації гарячої точки у Європі, на кордонах

ЄС та на східному та південно-східному флангах НАТО. Роль України як жертви агресії безумовно визнано у частині незаконної анексії Криму, але збройний конфлікт на Донбасі інтерпретується зі значною мірою невизначеності. Натомість Україні у цьому загальному контексті через переважання в агресора військового і загального національного потенціалу та в межах дії прийнятої за сприяння західних партнерів формули про «мирний шлях вирішення конфлікту» не вдається повною мірою аргументувати, що право на оборону та захист об'єкта агресії є невід'ємним та обмежується тільки загальними нормами міжнародного гуманітарного військового права.

Зважаючи на глобальний вимір дискурсивної реалізації конфлікту, цей аспект гібридної агресії потребує особливої уваги. Позначення *громадянська війна* спирається на фрейм, у якому поняття перемоги нівелюється, а на перший план виходить мета досягнення миру. Натомість *справедлива війна*, тобто війна проти агресора, передбачає досягнення перемоги задля встановлення миру. Таким чином, концепт миру, що позначає «нормальний», або «звичайний», стан суспільства, у дзеркалі когнітивно-семантичного аналізу виявляється похідним від концепту війни та конкретного способу його категоризації²⁴⁸.

В умовах гібридної війни конфлікт інтерпретацій подій перетворюється на зброю. Факти втрачають роль остаточного доказу, відповідність нарративу фізичному стану речей відходить на задній план. *Інтерпретаційна складова гібридної війни, або когнітивний вимір ведення гібридних воєнних дій, реалізуються за допомогою дискурсивних вербально-семіотичних засобів.*

Для явища гібридної війни питання розуміння та сприйняття подій є особливо значущим, оскільки під час гібридних воєн на перший план виходить проблема інтерпретації основних складових когнітивного фрейму військового конфлікту (бойового зіткнення), як-от:

- 1) сторони конфлікту (противники);
- 2) предмет «суперечки» (проблема, яку передбачено розв'язати шляхом війни);
- 3) мета сторін, а також супровідних складників фрейму;
- 4) інтенсивність боротьби;
- 5) тривалість конфлікту;
- 6) інструменти;

²⁴⁸ Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика.

- 7) способи та засоби ведення бойових дій;
- 8) просторова та часова локація подій;
- 9) кінцевий результат ²⁴⁹.

Поняття гібридної війни спирається на когнітивний фрейм, що залишається остаточно не визначеним. Відхилення від усталеного фрейму війни (мета, зброя, учасники, руйнування, перемога/поразка тощо) породжують численні, не вповні передбачувані ефекти, що впливають на політичні та воєнні рішення.

Кожен з елементів цього фрейму в процесі гібридного конфлікту отримує кілька варіантів інтерпретації, при тому, що у фізичній реальності їм відповідає один і той самий стан справ. Так, у процесі російської гібридної агресії проти України сформовано кілька версій щодо сторін конфлікту. У першій версії – це війна між РФ та Україною за участі регулярних збройних сил обох сторін, крім того, й керованих і забезпечених зброєю із РФ іррегулярних місцевих формувань на Донбасі (сепаратистів, терористів). Водночас у другій версії, авторства РФ, вона відмовляється визнавати себе стороною конфлікту (попри зафіксовані Україною та міжнародними структурами незаперечні факти її участі) і нав'язує власну інтерпретацію, згідно з якою влада України («київська хунта») воює з російськомовним населенням України на Донбасі. За третьою версією, яка поширюється впливовими міжнародними медійними агенціями, в Україні відбувається конфлікт між ЗСУ та підтримуваними РФ «повстанцями» на сході країни. Існує також версія РФ стосовно того, що на території України Росія воює із Заходом (варіант – воює із США). Ця інтерпретація також має певну підтримку в країнах ЄС.

Названі версії є контроверсійними і практично не припускають узгодження. Це означає, що вони не можуть бути правдивими одночасно.

Отже, навіть у визначенні сторін конфлікту створюється неясність, яка далі негативно впливає на дипломатичні зусилля, стає складовою частиною інформаційної війни тощо. Іншими словами, *конфлікт інтерпретацій під час гібридної війни використовується як різновид зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій.*

Зіткнення наративів із протилежними версіями подій не слід, однак, цілковито уподібнювати конвенційним військовим зіткненням. «Битва

²⁴⁹ Складові частини фрейму військового конфлікту наведено з урахуванням даних ресурсу FrameNet щодо загального фрейму «ворожого зіткнення» (hostile encounter), який на лексичному рівні включає іменники *війна (war)*, *битва*, *боротьба* та інші поняття з цього ряду (див.: FrameNet. URL: <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal>).

наративів» та битва у фізичній реальності відрізняються не тільки характеристиками структур, яким наноситься ушкодження, а й тривалістю перебігу та наслідками – «це, швидше, схоже на затяжне змагання, ніж бій з переможцями і переможеними»²⁵⁰.

Суперечності інтерпретацій корелюють із суперечностями у позначення конфлікту (*проксі-війна, війна, громадянський конфлікт, міждержавний конфлікт, неоголошена війна, гібридна війна* тощо). Факт наявності численних неузгоджених назв підтверджує значущість цього аспекту для усвідомлення подій в Україні широким загалом.

Очевидні й неспростовні свідчення на підтвердження існування міжнародного збройного конфлікту фактично ігноруються (чи довгий час ігнорувалася) значною частиною міжнародної спільноти. Чимала кількість західних політиків та експертів вважали (і частково досі вважають) події на Донбасі внутрішнім конфліктом, пристаючи до версії агресора і не розглядаючи РФ як сторону протистояння (див., наприклад, дані про Україну у великій базі даних збройних конфліктів Університету Уппсали²⁵¹). Формат Мінських перемовин був створений на основі розуміння природи цього конфлікту як внутрішньоукраїнського, що постійно обмежує ефективність наших дипломатичних зусиль. Невизнання за РФ ролі агресора принципово викривлює зміст подій, що відбуваються в Україні.

6.2. Майдан і Революція Гідності: «свої» і «чужі»

Дискурс конфлікту бере початок від внутрішньополітичного протистояння в Україні зимою 2013–2014 рр. Цей період, порівняно з подальшими подіями, відрефлектований у суспільній свідомості досить повно. Про це, зокрема, свідчить поява назви *Революція Гідності* на його позначення, а також формуванням нового наративу, центральним елементом якого став пантеон героїв (*Небесна Сотня*).

Сторонами конфлікту, його учасниками, що протидіяли в цей період, були «народ» (*Майдан (Євромайдан, Автомайдан), студенти*; ті, що *стояли на Майдані, палили шини на Груші, гинули на Інститутській*),

²⁵⁰ Ministry of Defence (2011). Strategic Communication: The Defence Contribution. *Joint Doctrine Note 1/11*: 2–10. URL: http://www.mod.uk/NR/rdonlyres/7DAE5158-63AD-444D-9A3F-83F7D8F44F9A/0/20110310JDN111_STRAT_COMM.pdf.

²⁵¹ Uppsala Conflict Data Program. URL: <http://ucdp.uu.se/#country/369>

і «влада» (*Янукович, беркутівці* (вар.: *беркути, беркутня, тітушки*). Це протистояння стосувалося не так протистояння двох політичних таборів (як вважає Жаботинська), як протистояння громадськості й режиму Януковича.

Як бачимо, для позначення сторін конфлікту використано різні принципи номінації. Для «народу» – це назви не самих учасників протестів, а протестних заходів: *Майдан, Євромайдан, Автомайдан*. У позначеннях людей, які брали участь у протестах, переважають описові конструкції²⁵², сфокусовані на їхніх діях (*стояти на Майдані, виходити на Майдан, палити шини*) і прив'язці до значущих локусів за допомогою київської топоніміки²⁵³. Натомість самі суб'єкти дій не названі, вони (експліцитно чи імпліцитно) позначені інклюзивним займенником *ми*. Цей механізм притаманний для позначень однієї зі сторін конфлікту з погляду її учасників, коли у протиставленні «своїх» та «чужих» «свої» говорять про себе²⁵⁴. Надалі в номінаціях учасників Майдану з'являються слова й словосполучення на позначення колективних суб'єктів, організаційних підрозділів – *сотні, Правий сектор* тощо. На відміну від назв противників, або «чужих», механізм негативної чи позитивної оцінки в позначеннях «своїх» не задіяний.

Стосовно позначення тих, хто представляв «владу», тут використовувалися експресивні негативно-оцінні номінації. Серед найбільш поширених був неологізм *тітушки*, історія якого описана у численних публікаціях, та назва *беркутівці* з експресивними варіантами *беркуті, беркутня*. Останні назви пов'язані з тим, що для придушення протесту влада скористалася не тільки внутрішніми військами, а й силами спецпідрозділу МВС «Беркут». Бійців цього підрозділу протестувальники називали *беркуті* (множина) (рос. *беркута́*), *беркутня́* (збірна назва),

²⁵² За винятком *студентів* – учасників Євромайдану.

²⁵³ Використання київських топонімічних назв у цьому контексті заслуговує окремого розгляду. Тут можна лише зазначити, що вони певною мірою відтворюють номінативну модель, задану протестами під час Майдану 2004 р. (від усіченої назви центральної Київської площі Майдан Незалежності), однак без властивого тільки для *Майдан* подальшого метонімічного (місце події – подія) розширення. Такі назви як *Інститутська* (вулиця), *Михайлівська* (замість Михайлівська площа) та ін. є звичайними розмовними варіантами київських топонімів, що регулярно включаються до опису тодішніх подій. Водночас зима 2013–2014 рр. позначена створенням нового усіченого варіанту назви вулиці Михайла Грушевського – *Груша*, що стало особливо знаковим, бо позначило перехід протистояння до силового етапу. Відлік героїв Небесної Сотні розпочався тут.

²⁵⁴ Див.: Жаботинская С. А. Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – Антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций.

перетворивши власне ім'я підрозділу на загальну назву його членів. У збірній граматичній формі *беркутня* було яскраво актуалізовано семантику «зграя хижих птахів»²⁵⁵. Для створення форми *беркутня* застосовано зневажливий розмовний суфікс, що частково нівелює конотації агресивної сили, притаманної цим птахам, і, таким чином, применшує значущість ворога.

Водночас у цей період, очевидно за допомогою російських політехнологів, відпрацьовувалися механізми громадянського розколу в Україні. Найбільш очевидним із цих механізмів був запуск симетричних до майданівського протесту проєктів зі знаком «мінус». На подію *Майдан* представники режиму Януковича відповіли створенням *Антимайдану*, що був спрямований на роздмухування і підвищення градусу конфлікту. Завдання полягало в тому, щоб *перевести вертикальний конфлікт між «народом» та «владою» (режимом Януковича) у горизонтальний громадянський конфлікт*. Проєкт *Антимайдан* мав відволікти учасників *Майдану* від їхнього протесту проти влади, спрямувавши їхні дії на протистояння з представниками східних регіонів України. Різниця між Майданом та Антимайданом полягала насамперед у тому, що Антимайдан був організований владою і водночас замаскований під спонтанний громадський протест. По суті учасниками протистояння були, з одного боку, громадяни, що вийшли на протест добровільно, а з іншого – ті, хто виконували доручення представників влади.

Революція Гідності, що завершилася втечею Януковича, позначила етап завершення внутрішньополітичного протистояння і стала перемогою *Майдану* як форми руху протесту. Після цього періоду властиві йому дискурсивні конструкції звузили сферу свого функціонування. Більша частина експресивних позначень того часу вийшла з активного обігу або навіть не встигла до нього увійти, залишилася в статусі оказіоналізмів. Це виразно демонструють лексеми на зразок *бандюкович*, *золотий батон*, *риги* та багато інших, кваліфіковані як лексичні інновації, що *на сьогодні з неологізмів уже перетворилися на історизми, бо зникли реалії, які вони позначали*. Чутливі спостерігачі майже одразу зафіксували це. «Наліпки і назвиська – це відгомін політехнологій з минулого життя, свідчення вкрай обмеженого розуміння дійсності», – написав у своєму ФБ журналіст Євген Іхельзон.

²⁵⁵ Подібний семантико-граматичний механізм, а саме використання збірної форми замість форми звичайної множини, надалі було вжито також у неологізмі *вата* на позначення сукупності осіб із проросійськими (прорадянськими) поглядами (див. далі).

Однак деякі з тодішніх дійових сил конфлікту продемонстрували свою вітальність. Відповідно продовжують вживатися й деякі тогочасні номінації (*тітушки*, *Антимайдан*), але вже в іншому контексті нових протистоянь²⁵⁶.

Водночас відбулося семантичне переосмислення поняття *Майдан* і, частково, *Революція Гідності* – вони перетворилися на еталон для порівняння дійсності з ідеальним (бажаним) станом справ. Ці позначення в сучасних текстах та окремих висловах часто вживаються в контексті критики влади як засіб дорікнути представникам владних структур за відхилення від «ідеалів Майдану» і навіть *зраду* цим ідеалам. Таким чином, *мова ворожнечі періоду Майдану й Революції Гідності частково зберігає свою роль, але тільки в типологічно подібному протистоянні громадськості та влади* (хоча влада за цей час змінилася).

Російська агресія – війна і версії її концептуалізації. Якщо перший етап протистояння був представлений у вимірі «народ» – «влада», то надалі, після втечі Януковича і початку російської агресії проти України (анексія Криму, проникнення російського спецназу та російських «добровольців» на територію Донецької та Луганської областей, створення проксі-утворень, т. зв. «ДНР»/«ЛНР», формування й роздмухування громадянського протистояння на частині території Донбасу, накопичення й доставка на територію України новітніх важких озброєнь, вторгнення регулярних військ), конфлікт зазнав не тільки величезної ескалації, а й принципової смислової модифікації. Напрями протистояння й учасники конфлікту набули іншого вигляду. У концептуалізації першого періоду конфлікту події Революції Гідності поставали як протистояння зі злочинною владою, що віддала наказ *стріляти у власний народ* (вела *війну проти власного народу*).

Це втілилось у формування нового наративу про героїв і жертв, що загинули в ім'я свободи й незалежності України (*Небесна Сотня*). Однак після початку російської агресії проти України, анексії Криму та подій на сході України змінилася не тільки реальність – зазнала змін і ситуація з осмисленням цієї війни. Якщо в період Майдану та Революції Гідності у світових медіях переважала більш-менш єдина версія подій, яка описувалася з погляду Майдану та інтерпретувалася українські події як

²⁵⁶ «У Києві тітушки невдало напали на волонтерський склад». URL: http://antikor.com.ua/articles/32451-u_kijevi_titushki_nevdalo_napali_na_volonterskij_sklad_video

боротьбу за європейський вибір і крок до демократії, а російська пропаганда, що протистояла цій версії, мала локальне значення, то з початком російської агресії проти України, з початком гібридної війни інформаційна ситуація докорінним чином змінилася. Почалось одночасне висвітлення подій з кількох перспектив, відповідно варіювались і продовжують варіюватися їхні інтепретації. Різні версії подій відтепер мають контроверсійний характер і фактично не припускають узгодження. Позначимо ще раз головні з них, тепер з точки зору аналізу мови війни.

Три погляди на російсько-українську війну. Різні варіанти дискурсивної репрезентації подій цієї війни, якщо говорити про них у термінах теорії комунікації, визначені дією фактору адресанта. Інакше кажучи, погляд на війну та її картина зумовлені насамперед тим, від імені кого представлені події.

Перша версія подій – точка зору Української держави. Цей конфлікт є наслідком російської агресії проти України. Якщо пояснення конфлікту відбувається таким чином, тобто крізь призму російської агресії, то його слід кваліфікувати як міждержавний збройний конфлікт, або війну. Головними учасниками його у цій перспективі є Росія як агресор, та Україна, що захищає свою територію і свій – порушений агресором – суверенітет. У цій війні ведуть бойові дії регулярні російські війська та ЗСУ. Згідно з гібридним характером війни на сході України діють незаконні збройні угруповання, т. зв. проксі, під керівництвом і за участі «добровольців» з Росії та російських регулярних збройних сил. Діяльність незаконних утворень «ДНР»/«ЛНР» має терористичний характер і є типологічно подібною до ІДІЛ, коли терористичні угруповання набувають форми квазідержавних утворень. У контексті такого розуміння мова конфлікту визначена протистоянням України російському нападу. Росія отримує позначення «ворог». Так само *ворогами* є росіяни (громадяни Росії), що воюють на території України. Також до категорії ворогів потрапляють учасники незаконних збройних формувань «ДНР»/«ЛНР» – *бойовики* та *сепаратисти*, які діють під їхньою егідою. Місцеві жителі на Донбасі, громадяни України, які опинилися на тимчасово окупованій території, ризикують потрапити до категорії *колаборантів*, якщо вони демонструють лояльність до «ДНР»/«ЛНР».

У межах відповідного нарративу позиція місцевого населення є найбільш складною для оцінювання. Знаходячись фактично у зоні бойових

дій або поряд з цією зоною, тобто в зоні ризику для життя, місцеве населення перебуває водночас під прихованим чи явним тиском морального осуду: вони *кликали Путіна* (виходили на демонстрації з гаслами «Путин, введи войска!»), брали участь у незаконному референдумі, нібито проголосувавши за відокремлення від України т. зв. «ДНР»/«ЛНР», вони мали теоретичну чи практичну можливість виїхати з територій, контрольованих *бойовиками*, тобто їхня ситуація є результатом їхнього власного вибору. Їх часто позначають як *ватників* (*вату*).

На переконання самих жителів Донбасу, що залишаються на території, зайнятих «ДНР»/«ЛНР», Україна їх *кинула, зрадила*, їм *нема за що любити Україну*, Майдан у Києві був негативною подією (*стояли* (вар. *прыгали*), *а чого добились?*), який спричинив усі подальші події, приніс біду та війну до них. Фактично значна частина жителів Донбасу не поділяють погляду на події як на війну між Росією і Україною. Під впливом російської пропаганди та низки інших чинників серед них набула поширення інша версія подій, у рамках якої йдеться про громадянську війну в Україні, а *український уряд і українська армія воюють проти жителів Донбасу*.

Друга, принципово інша версія подій, – погляд Росії на цю війну. Саме її поширюють по всьому світові російські ЗМІ. Ця версія базується на визнанні законними російських дій щодо анексії Криму (його історично виправдане «повернення на батьківщину» (див.: назва кінофільму до річниці визнання російським парламентом Криму частиною території РФ – «Крим: повернення на батьківщину»), а також на положенні про «нелегітимну» українську владу, що прийшла до влади внаслідок перевороту (*київська хунта*). Події на сході України пояснюються як винятково внутрішньоукраїнський громадянський конфлікт, спровокований діями «фашистської» української влади, що відмовилася враховувати законні інтереси російськомовного населення Донбасу і *воює з власним народом*. У заявах МІС Росії постійно фігурують «дві сторони українського конфлікту». Події на Донбасі в Росії подаються крізь призму нарративу радянської «Великої Вітчизняної війни», згідно з якою народ на Донбасі воює проти *фашистських окупантів* (цього разу не з Німеччини, а з Києва), *нацистів, карателів, укрофашистів*. При цьому на міжнародному рівні Росія послідовно відмовляється визнати факти її військової агресії проти України. Отже, концептуалізація цієї війни з погляду Росії становить собою не міждержавний збройний конфлікт, а *громадянську війну всередині України*.

Цікаво, що нечисленні представники ліберальної інтелігенції в Росії, які перебувають в ідейній опозиції до владного російського режиму, у цьому пункті, очевидно, поділяють такий погляд. Про це свідчить т. зв. «позиція над схваткою», поширена в ліберальних колах, представники яких полюбують позначати події в Україні шекспірівською формулою «Чума, чума на ваші дві родини!»²⁵⁷. Сама по собі формула є досить промовистою, бо, крім *засудження обох сторін конфлікту однаковою мірою* та фактичної відмови визнати факт агресії Росії, цей вислів із «Ромео і Джульєтти» містить покликання на *ворожнечу родин* Монтеккі й Капулетті, тобто приховує концептуальну схему, яка, так само як офіційна російська ідеологія, включає «родинну» семантику до інтерпретації конфлікту з Україною і водночас узгоджується з розумінням конфлікту в Україні саме як громадянської війни.

Третя версія подій – погляд Заходу. Ця версія розуміння конфлікту представлена у західних ЗМІ, вона відбиває поширений підхід до подій в Україні з погляду держав Заходу. У цих державах, які загалом симпатизувалися з Україною, *одразу був визнаний факт російської агресії щодо Криму.* Водночас *події на Донбасі отримали неоднозначне трактування.* Довгий час більшість світових медіа подавали ці події переважно як громадянський конфлікт всередині України. Роль Росії у його роздмухуванні визнавалась, але пряма участь регулярних російських формувань у війні на сході України довгий час або заперечувалася, або замовчувалася. Про це, серед іншого, свідчить відмова наших західних партнерів та союзників говорити про дії Росії в Україні, застосовуючи термін *вторгнення (invasion)*. Натомість для цього було обрано *проникнення (incursion)*²⁵⁸.

У цілому *застосування евфемізмів* стало чи не найбільш відмітною рисою оцінки подій в Україні з боку Заходу (країн європейської та євроатлантичної спільноти). Що б не відбувалося в Україні – ескалація збройного конфлікту, накопичення російської зброї, постійне зростання кількості жертв серед військових та мирного населення, беззаперечні свідчення поставок російських важких озброєнь, порушення домовленостей про припинення вогню, – країни Заходу стереотипно реагували на це висловом *занепокоєння* (напр.: *EU and US voice concern on reports of Russian tanks in Ukraine // EU voices deep concern at continuous military*

²⁵⁷ Переклад Ірини Стешенко.

²⁵⁸ Про сприйняття цього в українських медіа див.: URL: http://espresso.tv/news/2014/08/28/v_nato_vyhaduyut_novi_slova_schoby_ne_skazaty_scho_rosiya_napala_na_ukrayinu

build-up and deterioration of human rights situation in Crimea тощо). Цей елемент західної риторики став підставою для численних жартів з цього приводу як з боку українських журналістів, так і користувачів інтернет-мереж. Такі вислови занепокоєння добре узгоджуються з концептом *стратегічної витримки* (strategic patience), яку, на думку деяких західних аналітиків, потрібно виявляти у ставленні до Росії, а також з іншими численними виявами коливань Заходу у ставленні до російської агресії в Україні.

Неоднозначним у межах цієї загальної схеми, що умовно позначаємо як «західну», є питання про визначення сторін конфлікту. Якщо підходити до цього питання з боку аналізу дискурсу, то слід зробити висновки про те, що російська схема розуміння подій на Донбасі як громадянської війни значно вплинула на «західне» сприйняття. Додатковим аргументом на користь цього є наголошення західних лідерів на тому, що конфлікт в Україні *не має військового вирішення і має бути залагоджений винятково дипломатичними засобами*. Крім зрозумілих суто практичних міркувань, уявлень про неможливість вступати у збройний конфлікт з ядерною державою, яка останнім часом прямо використовує ядерний шантаж, такий підхід до агресора підкріплений і на рівні концептуалізації. Адже результатом *громадянського конфлікту* згідно з його глибинним концептуальним сценарієм, або наративною схемою, мають бути *мирні домовленості*, а не *перемога*, яка передбачена концептуальним сценарієм для воєн між державами. Концепт *перемоги* доречний у війні із зовнішнім ворогом, проте він набуває застрашливого вигляду, якщо йдеться про перемогу у громадянському конфлікті, адже така *перемога* означатиме «перемогу у війні із власним народом» (тлумачення подій, що нав'язується Росією ледь не спочатку конфлікту).

Відзначені суперечності поставили на порядок денний нашої держави потребу вироблення *єдиної спільної схеми розуміння подій на сході України та російської агресії у Криму в термінах одного й того самого конфлікту між державами Росією та Україною*. Ще раз слід підкреслити, що йдеться винятково про стратегію, а не про тактику, яка звичайно має бути різною для сходу України та Криму. Проте роль Росії як агресора залишається однаковою, і це має бути зрозуміло міжнародній спільноті.

6.3. Словник ворожнечі крізь призму табу

Найбільш очевидною складовою дискурсу конфлікту є його словник. Зокрема, 2013–2014 рр. були позначені справжнім вибухом нових номінацій-ярликів, що несли у собі значний конфліктогенний заряд. Однак проблематика мови ворожнечі, навіть у галузі словника, породжує ще безліч семантичних і семіотичних проблем, що потребують розгляду.

Так, не завжди просто відрізнити спонтанні процеси мовотворчості й формування конфліктних і конфліктогенних різновидів дискурсу від цілеспрямованих маніпуляцій цими ж засобами. Нелегко й відповісти на запитання про те, якими тут мають бути «антидоти», як можна протидіяти мові ворожнечі, що в умовах воєнних дій використовується не тільки разом, а й нарівні із військовою зброєю? Недарма британський автор Пітер Померанцев, один із найбільш проникливих дослідників специфіки інформаційної війни, яку наразі веде Росія, позначає цей процес як перетворення інформації на зброю (weaponization of information), підкреслюючи використання інформації у військових цілях. Показовою в цьому сенсі є діяльність спеціального російського інформаційно-пропагандистського центру, який діє в інтернет-середовищі²⁵⁹ та спеціалізується на масованих вкидах суперечливого змісту, що підриває довіру до надійності будь-якої інформації. Водночас т. зв. «ольгінські тролі», що працюють у цьому центрі, нав'язують певні «безальтернативні» моделі інтерпретації (*Путину нет альтернативы; Порошенко уничтожает свой народ*). За допомогою цих технологій також створюється й запускається в інтернет-середовище лексика ненависті – слова на позначення українців як ворогів, починаючи від *майдауни* і закінчуючи такими як *украи, укropy, свидомиты, нацики, каратели* тощо.

Щодо спонтанних процесів творення нових вербальних засобів на позначення сторін конфлікту та його особливостей, то вони, разом із певними моделями протистояння мовній агресії часто «перехоплюються» протилежною стороною з метою використання у подальшій інформаційній боротьбі.

Функція ідентифікації й вербальна агресія: що важливіше?
3 кінця листопада 2013 р. в Україні сформувався новий словник проти-

²⁵⁹ Див.: URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26903778.html>

стояння, були створені та апробовані лінгвістичні механізми, на базі яких значною мірою формується й сучасний дискурс конфлікту. Що ж до словника, то головною його ознакою є те, що в ньому простежується чіткий поділ на «своїх» та «чужих». Словник ворожнечі складається головним чином з негативно-оцінних назв «чужих», окремо у кожній із сторін конфлікту, бо для кожної зі сторін «чужою» є протилежна сторона.

Зазвичай дослідники цієї лексики вказують на негативну оцінність як її провідну рису. Справді, такі позначення, як-от: *ватники*, *колоради* чи *карателі*, *майдауни*, мають досить розмиту семантику, натомість несуть у собі виразний негативно-оцінний заряд. Може скластися враження, що головна функція таких слів полягає в тому, щоб виразити зневагу до противника, принизити його ²⁶⁰. Однак за всієї важливості вираження в умовах конфліктів ставлення зневаги й потреби вираження вербальної агресії, що дійсно задіяне в таких словах, провідною функцією лексики ворожнечі є інша функція, а саме: *функція позначення власного місця мовця або автора письмового висловлення у загальній ситуації протистояння*. Таким чином, функція лексики ворожнечі полягає в тому, щоб слова слугували своєрідними лейблами, маркерами належності до тієї або іншої сторони протистояння.

Фактично у словнику ворожнечі маємо справу з двома взаємодоповнювальними наборами слів, що складаються з відмінних позначень для «чужих» (і частково для «своїх») для кожної із сторін конфлікту. Той, хто вживає *ватник* або *колоради*, не користується словами *свідоміт* чи *нацик*, і навпаки, вживання назви *майдауни* виключає можливість використання позначення *колоради* (принаймні такою була ситуація на початку конфлікту, однак надалі вона зазнала деяких змін).

Відтак головне смислове й прагматичне навантаження отримує не саме по собі слово, а вибір лексеми. Саме вибір лексичної одиниці з того або іншого набору стає знаком належності до тієї або іншої сторони конфлікту. Таким є семіотичний механізм. Семантична точність відіграє меншу роль. Насправді не так уже й важливо, називає якась людина представників іншої сторони конфлікту *ватою* чи *сепарами*, хоча певні конотативні й семантичні відмінності тут є. Головне, що ця конкретна людина водночас не позначає представників «ДНР»/«ЛНР» *ополченцы*.

²⁶⁰ Див.: А. Мальцева. «Краткий курс новояза»: 7 цитат из лекции Максима Кронгауза. 2014. URL: <http://snob.ru/selected/entry/81241>

Натомість той, хто вживає *ополченцы*, також демонструє свою позицію: він (вона) перебуває серед тих, хто підтримує «ДНР»/«ЛНР», для нього (неї) – це «свої», а *украї, фашисти* – «чужі».

Таким чином, основною функцією вживання номінацій зі словника ворожнечі є *функція ідентифікації власної позиції*. Адже у ситуації конфлікту, тим більше збройного, завдання швидко визначити, маєш ти справу зі «своїм» чи «чужим», стає життєво важливим. Натомість потреба виявити вербальну агресію, хоча й зберігає свою значущість, але стає відносно менш важливою. Уживання мовцем лексеми з тієї або іншої частини словника протистояння задає комунікативну перспективу висловлення.

Активний vs. пасивний словник. Механізм табу. Словник протистояння розподіляється принаймні на дві частини, окремо позначаючи «чужих» (і власних «своїх») для кожної зі сторін конфлікту. Слугуючи ознакою позиції в конфлікті, вживання цих слів у мовній практиці окремої особи не перетинається, за принципом або/або (або ти називаєш протилежну сторону *колоради*, або *укрофашисти*). Жодне змішування у вживанні цих позначень однією й тією людиною не передбачене. Правила, за яким комунікативна перспектива може змінюватися залежно від таких факторів, як-от характеристики адресанта/адресата, соціальна ситуація, спосіб зв'язку, у цьому випадку не працює – варіювання факторів комунікативного акту не призводить до обміну характеристиками. На відміну від соціальних ролей, які змінюються залежно від умов комунікації, коли одна й та сама особа може відігравати роль дитини у спілкуванні з батьками та батьківську роль – у спілкуванні з власними дітьми (відповідно позначаючи ці ролі у першому випадку зверненнями *тато* (*мамо*) та *синку* (*доню*) – у другому), позиції у сторонах конфлікту подібних змін не передбачають. Тобто *вербальні показники позиції у конфлікті не релятивізуються*.

Мовці користуються лише однією частиною словника протистояння. Водночас учасники з обох сторін мають знати не тільки «свою» частину словника, а й «чужу» для них, це входить до їхньої мовної та культурної компетенції.

Насправді кожний учасник протистояння (ідеологічного, політичного, військового) володіє словником в усьому обсязі, знаючи поширені лексеми на позначення протилежних сторін. Більше того, для всіх, хто живе в умовах конфлікту в сучасній Україні, навіть не беручи в ньому

активної (помітної зовні) участі, передбачено володіння обома частинами цього словника. Але тільки одна частина словника ворожнечі (менша) належить до активної лексики, яку людина вживає або в принципі може вжити у певних умовах комунікації. Натомість більша частина позначень зі словника конфлікту належить до пасивної лексики. Це прийняте в мовознавстві розрізнення між *активним* та *пасивним* словниковим запасом, а також загальне положення про асиметрію у їхньому співвідношенні (пасивна лексика завжди значно перевищує за обсягом активну частину) добре працює й на матеріалі мови ворожнечі, щоправда набуваючи тут певних особливостей.

У загальноновживаному словнику до пасивного запасу належать слова рідковживані, книжні, застарілі, діалектні тощо. Носій мови та культури легко розпізнає їх у текстах, але сам у власному усному чи писемному мовленні не використовує. Натомість у мові *ворожнечі до пасивного запасу потрапляють слова, що є показниками належності до протилежної сторони конфлікту*. Так, людина ліберальних поглядів не дозволить собі вжити слово *лібераста*, натомість для консерваторів неприйнятними виявляться інші лексеми. В Україні лінією розмежування між «своїми» та «чужими» на сьогодні є ставлення до війни на Донбасі. Відповідно для одних табуйованими для вживання виявляються слова на зразок *майдауни*, натомість для протилежної сторони забороненими є *сепари* і *мордор*. *Саме механізм табування забезпечує неможливість обміну позиціями в конфлікті*.

Важливо ще раз підкреслити, що той, хто позначає представника протилежної сторони конфлікту *ватником*, очевидно, знає також слова *нацики*, *свідоміти*, *майдауни*, хоча й не вживає їх у своїй мовній практиці. Натомість ті, хто вживає позначення *укрофашисти*, добре знають про *сепарів* та *колорадів*, хоча не вживають цих слів самі. Механізм функціонування словника ворожнечі у цій частині дещо нагадує обценну (ненормативну) лексику, на вживання якої в значній частині комунікативних ситуацій накладене табу. Водночас пасивне володіння (за принципом «знаю, але так не говорю») ненормативним словником в тому або іншому обсязі є частиною звичайної мовної компетенції для тих, хто таких слів не вживає. Проте аналогія з ненормативною лексикою є присутньою тільки частково. Бо заборона на вживання однієї з частин словника мови ворожнечі відбувається не за принципом соціальної прийнятності/неприйнятності, а за ознакою належності в умовах конфлікту до протилежного табору.

Особливості індивідуального володіння словником ворожнечі можуть бути різними, у граничних випадках та або інша особа чи група осіб можуть взагалі не вживати у своєму мовленні цих слів (тобто їхній активний запас щодо словника ворожнечі ≥ 0). Деяка частина мовців свідомо відмовляється від їх уживання з політичних, естетичних або інших міркувань. Але водночас переважна більшість жителів України сьогодні в тому чи іншому обсязі пасивно володіє мовою ворожнечі, знає й розуміє значення лексем, що слугують показниками сторін протистояння.

У загальноновживаній мові межа між активним і пасивним лексичним запасом є рухливою. Так само вона виявляє свою рухливість у мові ворожнечі. Проте шлях переходу з однієї частини словника до другої є іншим. У випадку загальноновживаної мови, як правило, відбувається розширення активного запасу за рахунок засвоєння лексем із пасивного запасу (це особливо наочно відбувається у процесі шкільного навчання). Натомість для словника ворожнечі соціально прийнятне завдання, навпаки, полягає у звуженні активної частини, виведенні максимального обсягу мови ворожнечі до пасиву. Спонтанний перехід лексем із «ворожожі» (пасивної і табуйованої) частини словника до активної супроводжується суттєвими семантичними й комунікативно-прагматичними змінами. Здійснення подібних змін уможлиблює механізм мовної гри.

Змінне співвідношення між активним та пасивним лексичним запасом указує напрямок потенційних регуляторних впливів: ми не можемо змінювати мовну компетенцію, впливаючи на знання тих або інших небажаних лексем, змушуючи їх забути. Але щодо вживання мовних одиниць, то деякі механізми регулювання існують.

6.4. Практики мовного регулювання

Регуляторні механізми для мовних одиниць: цензура, корпоративна політика, мовна реформа. Регулювання вживання мови ворожнечі в різних умовах та залежно від суспільного устрою може відбуватися за допомогою прямої заборони, або цензури (у рамках діяльності відповідного державного інституту), але також і більш гнучкими засобами, починаючи від практики ідеологічного редагування, створення внутрішньоредакційних інструкцій щодо вживання тих або тих номінацій

і завершуючи широкими за обсягом мовними реформами, спрямованими проти різного роду дискримінації. Кожний із цих механізмів діє своїми методами. Так, цензура займається вилученням мовних одиниць і текстових фрагментів, не пропонуючи для них заміни. Семіотичні наслідки у цьому випадку полягають у смислах, створюваних лакунами, що залишаються в тексті (наприклад, заборона на повідомлення про кількість загиблих військових під час війни ²⁶¹ створює лакуну, що заповнюється індивідуальними інтерпретаціями, чутками і т. ін.). Водночас в умовах війни ці негативні наслідки оцінюють як відносні порівняно з можливими втратами іншого порядку.

Редакційні інструкції щодо вживання тих або інших номінацій (які є одним із різновидів внутрішньокорпоративної політики) є поширеною практикою, зокрема у світових медіях, які прагнуть дотримуватися відповідних стандартів та цінностей. Елементи мови ворожнечі та вияви вербальної агресії (грубі вислови, агресивний тон, дискримінаційні терміни тощо), як правило, не допускаються (обмежуються). В останньому Editorial Guidelines BBC навіть перелічені обценні лексеми, можливість появи яких має бути узгоджена з редактором випуску і головним радником з редакційної політики ²⁶². Цей механізм є гнучкішим, принцип свободи слова залишається незмінним, проте практично допускається вилучення (заборона на вживання) засобів мовної агресії відповідно до прийнятих редакцією рамочних цінностей і стандартів.

Іншим способом боротьби проти мови ненависті є *політика мовного реформування*, цілеспрямовані зміни у вживанні певних мовних одиниць і граматичних форм у США та в деяких інших країнах Заходу. Цей специфічний різновид мовної політики та мовного планування має на меті позбутись у суспільстві расової, соціальної, гендерної та правової нерівності, зокрема за допомогою заміни негативно-оцінних слів та сполук на позначення расової, соціальної, гендерної правової нерівності на нейтральні означення-евфемізми. У цьому випадку вилучення експресивного негативного слова поєднується із його одночасною заміною нейтральним позначенням.

Проблема з евфемізмами полягає, серед іншого, в тому, що вони, як правило, є довгими і структурно складнішими порівняно з вихідною

²⁶¹ Див.: URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/58904/Izrajilskyj_dosvid_vysvitlenna_vijny_cenzura_na_vidznate

²⁶² Див.: URL: <http://www.bbc.co.uk/editorialguidelines/page/guidelines-harm-language>

назвою, крім того, такі позначення, нейтральні на перших порах, надалі мають тенденцію набувати негативної оцінки, і отже, знову виникає завдання пошуку нового позначення. Слід також мати на увазі, що введення до обігу нового позначення стикається з протидією у вигляді мовного автоматизму. Цей автоматизм, як засвідчує досвід, може бути подоланий, але для цього потрібен час.

Ще одна проблема у випадку боротьби з мовою ненависті за допомогою мовного реформування, тобто заміни визначених слів та конструкцій на інші, полягає у визначенні суспільних сфер їхнього бажаного поширення та інституційних механізмів для впровадження нових термінів. Так, у випадку лінгвістичного втілення ідей гендерної рівності вони поширювалися спочатку серед учителів, а далі їм поступово навчалися учні, надалі ідеї охопили видавничу політику, проникли в медіа тощо. Процес широкого впровадження мови, вільної від дискримінації, продовжується вже 30–40 років, його наслідки не отримали однозначної оцінки, хоча безперечно вплинули на мовну практику та норми офіційного спілкування. Досвід мовного реформування на принципах політичної коректності показав, що *мовні навички в певному соціальному діапазоні можуть бути змінені, але для цього у суспільстві повинні існувати потужні антидискримінаційні рухи, що мають значну соціальну підтримку*.

Висновок – боротися з мовою ненависті шляхом виключно регуляторних засобів (крім, можливо, редакційної політики, що передбачає уникати грубих експресивних негативно-оцінних позначень) не завжди ефективно. Набагато доцільніше буде активізувати потрібний когнітивний сценарій конфлікту або схему наративу. Активізації підлягає схема російсько-української війни як міждержавного конфлікту внаслідок російської агресії. Відповідно назви учасників подій, пов'язаних з війною, мають узгоджуватися з цим загальним сценарієм. Концепт гібридної війни частково вписується в цю загальну схему – Росія веде проти України гібридну війну. Поняття гібридної війни розширює коло можливих учасників конфлікту, але не впливає на визначену схему головних учасників протистояння.

Механізми іншування (*othering*). Серед механізмів іншування та дискримінації провідна роль належить *категоризації*. Це можна продемонструвати на прикладі ставлення до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) згідно із даними за 2014 р.

Для ілюстрації наведемо публікацію, присвячену пошукам переселенцями житла в Одесі ²⁶³. У ній, зокрема, йдеться про те, що *«одесити все частіше не хочуть здавати свої квартири переселенцям із зони АТО»*, а також зазначається, що *«допомогти переселенцям з пошуком квартири можуть не тільки держструктури, а й досвідчені ріелтори»*. У статті зазначаються причини відмов у поселенні, називаються категорії небажаних наймачів. Це *студенти, постояльці з тваринами, сім'ї з немовлятами, представники інших етносів (грузини, чеченці, турки), сім'ї військових*. Тобто ВПО потрапляють до цієї загальної категорії небажаних наймачів через низку причин, і не лише фінансових.

Ці тенденції підтримуються стійкими стереотипами про міграцію, згідно з якими:

- 1) міграція загрожує, викликає тривогу;
- 2) це явище має негативні наслідки;
- 3) міграція – це (брудний) потік;
- 4) «чужі» як нечисті ²⁶⁴.

Додаткові приклади.

«В РНБО кажуть, що потік переселенців з окупованих територій різко зріс» (заголовок в «Українській правді», 10.12.2014). Тут відтворено концептуальну метафору «МІГРАЦІЯ – ЦЕ ПОТІК», до того ж використовується прийом інтенсифікації (*різко зріс*).

З'являється новий соціальний вимір («класова ненависть»): *«Елітні "біженці" з Донбасу приховують депутатське минуле і ховаються у Києві»* ²⁶⁵.

Таким чином, до традиційних упереджень додавалися деякі нові стереотипи.

Однак значних соціальних наслідків на тлі великої кількості ВПО не виникло. Нові стереотипи не відіграли агресивної ролі та відійшли на задній план.

²⁶³ Чому переселенцям важко знайти житло в Одесі. *Сьогодні*. 2014. 8 жовт. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/odessa/pochemu-pereselencam-trudnoy-nayti-zhile-v-odesse-558638.html>

²⁶⁴ Яворська Г. До характеристики парламентського дискурсу в Україні (на прикладі дебатів про міграцію) // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві / відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2012. С. 224–237.

²⁶⁵ Див.: URL: <http://tsn.ua/politika/elitni-bizhenci-z-donbasu-prihovuyut-deputatske-minule-i-hovayutsya-u-kiyevi-370079.html>

6.5. Образа і мовна гра

Інформаційна війна широко користується вербальною агресією. Одним із її виявів є застосування лексики зі словника ворожнечі, що виражає негативне ставлення до окремої людини або групи людей. Вербальна агресія є інструментом боротьби за домінування – словесне приниження та образа виступають засобами символічного придушення й підпорядкування, прямого (у спілкуванні з об'єктом агресії) чи опосередкованого (у спілкуванні із третіми особами зі згадками про об'єкт агресії). Одним з ефективних засобів протистояння вербальній агресії є *мовна гра*. Як засвідчують дискурсивні наслідки російської агресії в Україні, за допомогою мовної гри зі словника ворожнечі інколи вдається вивести його центральні лексеми.

Мовна гра спирається на свідоме порушення функціональних та структурно-семантичних норм використання мовних одиниць. Вона широко використовується в сучасних медіа і соціальних мережах, що тим більше робить її придатною для застосування в інформаційній війні. Вона нерідко є дуже грубою й «несмачною», надто далекою від естетичної функції мови, яку пов'язують традиційно з мовною грою (пор. такі лексеми як *федераста*, *поцреоти* та багато інших). Однак навіть у таких відразливих прикладах є задіяним механізм мовної гри.

Раніше мовна гра в медіа розглядалася переважно як механізм повернення уваги читача, підвищення експресії медійного тексту, головним чином негативної. Проте за певних умов, як свідчить наш матеріал, мовна гра здатна призводити до реконцептуалізації понять, до зміни комунікативного і смислового навантаження елементів мови війни.

Відомо, що мовна гра, як будь-які жарти і все, що пов'язане зі сміхом, має короткотривалий термін дії. Проте важливіше, що її наслідки у випадку успіху стають практично незворотними. Слова із словника ворожнечі, що потрапили до сфери дії ефективної мовної гри і витримали смислову й комунікативну трансформацію, надалі не надаються (або надаються обмежено) до повторного використання у первісному пропагандистському смислі. Вони самі також можуть бути швидко вимиті з активного словника, але повернути в повному обсязі до їхнього значення первісний негативний зміст досить важко. Тому мовну гру можна вважати ефективним, хоча й нелегким для використання, інструментом протистояння мові ворожнечі. Зі зміною суспільного контексту цей механізм припиняє дію.

Порушення комунікативних правил (концепт образу). У рамках аналізованого словника ворожнечі, пов'язаного з конфліктом в Україні, мовна гра заснована насамперед на порушенні комунікативних правил прагматики, а саме зруйнуванні заборони на використання негативних позначень із займенниками 1-ої особи. Мова, що призначена для негативної оцінки іншого, його приниження й образу, не використовується в прямому значенні для характеристики себе самого (себе самих). Концепт образу побудований таким чином, що передбачає спрямованість на іншого – *людина не в змозі образити сама себе*. У цьому полягає відмінність вербальної агресії від інших видів агресивної поведінки – нанести фізичну шкоду собі самому можливо, але нанести собі образу – ні.

Це обмеження чітко працює при застосуванні образливих слів. Наприклад, позначення *брехло* припускає вживання з особовими займенниками 2-ої та 3-ої особи: *ти брехло/він брехло*, однак при спробі застосування із займенником 1-ої особи вислів **я брехло* справляє враження або неприродного, або іронічного, такого, що фактично заперечує його буквальне значення (відкидає припущення про схильність до брехні).

Таким чином, застосування негативних позначень «чужого» до характеристики себе («своїх») можливе, але лише в певних тимчасових контекстах, які спонукають до їхнього іронічного прочитання. Для того щоб остаточно «нейтралізувати» таке негативне позначення, перетворити його на стійку позитивну характеристику, для «своїх» необхідні додаткові засоби мовної гри, а також задіяння метафоричного потенціалу відповідної лексеми та її подальшого переосмислення. Як показують наші приклади, цей механізм не є універсальним. Так, для позначення *брехло* негативна семантика (належність до суспільно, морально та логічно неприйнятної сфери неправди/брехні) помножена на таку само однозначну негативну експресивність зовнішньої форми роблять його цілковито непридатним для позитивного переосмислення (причому експресія форми середнього роду із суфіксом *-л-* створює для цього ледь не головну перешкоду).

Приклад успішного переосмислення: «укроп». Найбільш відомим зразком вдалого перетворення негативного позначення на позитивне за допомогою мовної гри та додаткових візуально-семіотичних засобів є приклад із *укропом*. Слово «укроп» поширювалося за допомогою соціальних мереж і широко використовувалося в російській інформа-

ційній війні проти України. За формою це слово прочитувалося як похідне від *укр, укри* (первісно знущальне позначення від нібито назви членів прадавніх племен, вигаданих пращурів сучасних українців). *Укроп* як негативно-оцінна назва українців і тих, хто воює на боці України, було утворене за неясною моделлю, можливо, під впливом таких назв екзотичних чи міфологічних осіб, як-от *циклоп, ефіоп*. Омофонія з назвою рослини (рос. *укроп*) використовувалась як додатковий спосіб метафоричного пониження від категорії живої істоти до рослинного світу. У словнику, укладеному Світланою Жаботинською, зафіксовано велику кількість похідних від *укроп*: *Укропия, Укропистан, укропармия, укропизм, укропитек*, більшість з яких є оказіоналізмами. Натомість *укроп* перетворився на одне з центральних позначень у сучасній мові протистояння.

Історія з позитивним переосмисленням цього терміна ворожнечі і застосування його на позначення «своїх» стала широко відомою. Однак вона потребує окремого аналізу. Зосередимось тут на моментах, що проявляють внутрішньомовні та соціально-семіотичні механізми переосмислення й перекодування.

У процесі переосмислення образливого терміна *укроп* спочатку було використано такий лінгвістичний (стилістичний) механізм як іронія (насмішкувате застосування до себе образливого терміна, яке нівелює образу). Переосмислення супроводжувалося купою жартів, з'явилися анекдоти на тему ототожнення «рослина» *укроп* із *український вояк*. Наприклад: «Бабця торгує зеленню біля метро. Повз неї пробігає чоловік у камуфляжі. Бабця до нього: «Беріть укроп!» Той відповідає на бігу: «Своїх не їмо!»». Поява таких текстів засвідчує, що мовна гра була підхоплена і засвоєна на кількох рівнях, зокрема у міському фольклорі, тобто «знизу». З'явилися також і розповіді у жанрі жартівливих пояснень (з покликаннями на корисні властивості рослини) – кріп вживається як засіб проти колорадського жука (або *колорадів*).

Ідея була розвинута на візуальному рівні (шеврон із зображенням суцвіття кропу, художник А. Єрмоленко) і підкріплена соціально значущими демонстраціями. Крім того, був задіяний додатковий елемент мовної гри, спрямований на переосмислення структури цієї назви – розшифрування (псевдочленування) слова *укроп* як аббревіатури «Український олір».

Таким чином, у переосмисленні негативно-оцінного позначення із словника «чужих» як позитивної самоназви були використані як спон-

танні, так і цілеспрямовано впроваджені дії, включно з використанням символічного авторитету глави держави. Позитивне перекодування слова *укроп* відбувалося в кількох вимірах (лексико-семантичному, текстовому й візуальному), а мовна гра велася одночасно в кількох напрямках (стилістичному, семантичному, структурному). Крім того, цей приклад мовної гри показує розширені можливості її ведення на основі білінгвальної ситуації в Україні. Так, відповідником літературного рос. *укроп* є укр. *(у)крпін*, проте в умовах функціонування обох мов *укроп* не тільки актуалізує «рослинне» значення в українському контексті (завдяки постійним кодовим перемиканням і застосуванню російських слів як вкраплення), а й стає підставою, як зазначено вище, для його ігрового членування як української абрєвіатури (*Український опір*).

Не в останню чергу можливості перекодування сприяв позитивний асоціативний ряд, пов'язаний із кропом (приємний запах, свіжість), його належність до категорії того, що називають *зелень* – традиційно використовуваних в українській кухні свіжих овочів та трав²⁶⁶.

Одноманітність *зелені* (виражена граматичною семантикою збірності) у цьому випадку не призводить до оцінного зниження (див. вище), вона навіть стає перевагою при здійсненні метафоричного переносу до домену війни та війська. *Укропи* – це солдати, рослинна «регулярність» у домені війни реалізується як сила та ефективність²⁶⁷.

До прикладів позитивного переосмислення негативних позначень можна додати також слово *укр* (мн. *украи*), яке, на думку Оксани Забужко, замість знущального позначення перетворилися на позитивну назву українських воїнів, сильних та агресивних, таких, що наводять страх на ворога²⁶⁸. Ще один приклад – *кіборги*, що, зрештою, замість здегуманізованих роботів із мови сепаратистів і російських агресорів почали позначати героїчних захисників Донецького аеропорту, стали назвою для «своїх» з української сторони.

І насамкінець – зауваження до історичного контексту: період активних семантичних трансформацій лексеми *укроп* припав на час після

²⁶⁶ Пор.: У нас там, на городах, пахне кропом У сизі ранки (Максим Рильський) – цитата, якою проілюстроване слово *крпін* у СУМ-11 (т. 4, с. 356).

²⁶⁷ Ця метафора, можливо, типологічно споріднена з метафорою ВІЙСЬКО – ЦЕ ЛІС, воїни – дерева, реалізованою, зокрема, у валлійській та ірландській традиціях (див.: Martin, J. Ball et al. (1990). Celtic Linguistics. In: *leithyddiaeth Geltaidd: Readings in the Brythonic Languages*. John Benjamins Publishing. (P. 304)), а також у шекспірівському Макбеті.

²⁶⁸ Див.: <http://bukvoid.com.ua/events/culture/2014/07/26/164852.html> ; пор. також назву кіноповісті Богдана Жолдака «Укри» з підзаголовком «бойова проза», на матеріалі подій у зоні АТО (Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2015).

Іловайської трагедії (візит президента Петра Порошенка до Маріуполя, коли він інтерпретував *уцроп* як *Український опір*, відбувся 8 вересня 2014 р.). Великі людські втрати, важливий етап у побудові української армії, формування нового військового етосу – і на поверхні історія лише одного слова з дискурсу війни ²⁶⁹.

Однак слід пам'ятати, що результати мовної гри бувають нестійкими. Так трапилося й на цей раз у зв'язку з внутрішньополітичними процесами. Мовну гру інколи вважають засобом «лінгвістичної самооборони» ²⁷⁰. Проте навіть у тих нечисленних випадках, коли цей засіб начебто ефективний, будь-яка мовна гра зберігає залежність від дискурсу, з яким бореться.

6.6. Вата і ватники

Вата, ватник, ватний. Назва *ватник* належить до одного з центральних термінів у словнику мови війни. Це слово неодноразово ставало об'єктом пояснень. Його тлумачать по-різному, однак остаточно переконливої дефініції воно так і не отримало. Жаботинська вважає це слово аналогом позначення «совок». Дослідниця висловлює думку про те, що рос. *ватники* позначає проросійськи налаштованих українців, які підтримують сепаратистські ідеї, але не воюють за них ²⁷¹. Російські лінгвісти відзначають у цьому слові дещо інші моменти. Так, Максим Кронгауз вважає, що в цій назві є вказівка на низький соціальний статус особи, яку так позначають (ті, хто носить ватники). Натомість Олексій Міхеєв стверджує, що це слово спочатку застосовувалося до жителів «Юго-Востока України», а згодом і до росіян. Цей автор вказує також на спроби переосмислити це слово, надати йому позитивної оцінки й почати використовувати як самоназву.

Світлана Жаботинська наводить поширювані в мережі тексти із зображенням солдата часів Великої Вітчизняної війни ²⁷² («назови мене

²⁶⁹ До речі, історія з *кіборгами* також припала на одну з найтрагічніших сторінок цієї війни. Можливо, це й не випадково.

²⁷⁰ Wierzbicka, Anna. (1990, March). Antitotalitarian Language in Poland: Some Mechanisms of Linguistic Self-Defense. *Language in Society*. Vol. 19. No. 1. (Pp. 1–59). URL: https://www.jstor.org/stable/4168104?seq=1#page_scan_tab_contents

²⁷¹ Жаботинська С. Язык как оружие в войне мировоззрений. С. 63.

²⁷² Солдат на цій картинці, до речі, – це український актор Леонід Биков у ролі з радянського кінофільму.

ватником, заставь меня гордиться»). Серед спроб перекодувати цей термін на позитивну самоназву слід назвати також фешн-показ із гламурними моделями ватників (одягу), організований ексцентричним російським багатієм Стерліговим.

Спроби перетворити *ватник* (а заодно негативне позначення з цього ж ряду *колорады*) на «горду назву» у 2015 р. було здійснено в Росії, де Головне управління культури Алтайського краю запропонувало школярам теми для творів на конкурс: «*Гордое имя – “ватник”*», «*Мы – не “колорады”*». *Мы – потомки дедов и отцов с Георгиевскими крестами!*». Тут так само простежується намагання вбудувати *ватник* до концептуальної схеми з елементами *гордість, солдати, ВОВ, патріотизм*.

Наскільки можна судити, ця суто цілеспрямована спроба переосмислення ватника як позитивної назви для «своїх» виявилася загалом неефективною. Очевидно, у таких випадках поряд із цілеспрямованими впливами мають діяти спонтанні механізми.

Цікаво, що за результатами голосування в соціальних мережах у Росії слова *ватник, колорад, Крымнаш, фейк* стали головними словами 2014 р.²⁷³. До речі, у жовтні 2014 р. до цього списку могло увійти також слово *укроп*, але на початок 2015 р. його вже не називали в цьому рейтингу.

Однак насправді тенденцію до вимивання й зникнення мають також інші лексеми з цього списку.

Наприклад, слово *колоради*, яке було одним із центральних термінів мови протистояння, уже майже щезло з обігу. Але укр. *ватник* (збірне *вата*), *ватний* поки що не здають позицій і вживаються досі. Чому ж саме *вата* і *ватник* виявляють таку стійкість?

Ватник (у значенні одяг) – запозичення з російської. Дехто вважає, що первісно у переносному значенні це був російський інтернет-мем (2011), карикатура на патріотів. Російське *ватник* (перен.) – це патріот, а негативне – т. зв. «упоротый патриот».

В українській мові *ватник, ватники* у переносному, але відмінному від російських слів значенні, вживаються, починаючи з 2014 р., синоніми: *совки, сепари*. Ще *ватники* – це позначення прибічників Путіна в Росії, жертви російської пропаганди (синоним *зомбі*). Зв'язок із психічною неадекватністю не випадковий, але про це трохи далі.

²⁷³ Див.: URL: <http://m.rg.ru/2015/03/16/yazik.html>

Спочатку відзначимо особливості словотвору: поряд із множиною у переносному значенні (*ватники*), вживається збірна назва – *вата*. Метафорично – це недиференційована, інертна маса. Цікаво, що таке переносне значення для *вата* існувало в українській мові й раніше. Наприклад: «Люди, які нікуди не притулилися, – це каша, *вата*, протоплазма!» [Павло Загребельний. КТУМ]. Показово, що у фокусі метафори і тоді, як і тепер, – це погляди людей (точніше, брак поглядів) та невиразна, невизначена поведінка. Взагалі в прямому сенсі вата – це інертне одноманітне середовище, таке, що поглинає сигнали, звідси у переносних значеннях конотації: *млявість*, *слабкість*, *повільність*. Наприклад, *ватні ноги* – при описі психосоматичних симптомів, стану тривоги; *ватні ноги*, серце сказано б'ється та шлунок, здається, робить сальто, викликаючи нудоту [КТУМ].

Ще один напрям асоціації із ватою – це її використання з медичними цілями (разом із бинтами, марлею). Вата в лікарні – це кров, гній, бруд. Пор.: «Ми ввійшли у міську стоматологічну поліклініку, пройшли повз десятки спотворених болем і терпінням облич, за дверима кабінетів гули повільні бури, йшли попри плювальниці з *кривавою ватою...*» [Тарас Прохасько. (2005)]. Трапляється й порівняння – *блідий як вата* (втрата крові, слабкість).

Інколи *вата* вживалося на позначення психічного стану, як спад після піднесення. Наприклад: «У своїх Тарас лишався недовго. Трапилася одна з тих звичайних сцен, які доводили його до такого підняття, що він ледве не губив притомности. Після сцени наступила “вата” – стан повної безсилости та млявої тупости. *Здавалось, під череп та в груди хтось напхав вати, і ні одна думка, ні одне почуття не могли поворохнутись*. Це був знайомий стан, після якого мусіло знову прийти підняття» [В. Винниченко. КТУМ].

Сталий вираз – *вата в голові* (близький до запаромочення стан, синонім – *туман у голові*). Сучасні приклади з інтернет-форумів до 2014 р.: «ноги набрякли, в голові *вата*, ваги набираєш не по днях, а по годинах...» (форум для вагітних); «У м'язах *слабкість*, в голові – *вата*. Цілющий настій цибулі в лікуванні хронічної втоми»; «Температура 39, в голові *вата*, слова згадую через одне, спати не можу, бо біла гарячка, і горло ніби ріже» (02.01.2011). А ось сучасні контексти після 2014 р.: «У *вати в голові вата*. Цей стан не коригується: *що зробиш, коли в голові вата*».

Загалом після 2014 р. вираз у *голові вата* починає вживатися на позначення психічного стану внаслідок «промивання мізків» росій-

ською пропагандою. Ось кілька прикладів з українських видань: «Таки ми фейками вже промили мозок відсоткам 80 росіян, тепер замість нього *в голові вата*. Не одну тисячу “добровольців” наwerbували...»; «У вас *в голові вата* від Путіна»; «Жебрівський планує боротися з “*ватюю*” у *головах* мешканців Донбасу ... сподівається на поступове зникнення “*вати*” з *голови* жителів» (Дзеркало тижня. Україна. 12.06.2015); «Необхідно працювати з людьми. Щоб “*вата*”, яка у них зараз в *голові*, поступово зникала, і вони знову відчували себе українцями. Це стосується і тих, хто живе на окупованих територіях», – сказав він в інтерв'ю (там само).

Прикметник *ватний* трапляється у значенні «проросійський» або «російський (прикладі із соцмереж): «*Ватний* журналіст намагався взяти інтерв'ю у донецьких чоловіків для рашен тв, і щось не склалося...»; «У Москві видали “*ватний*” календар про війну на Донбасі» (у календарі висміюються українські та світові політики, натомість «проросійські» персонажі постають в героїчних іпостасях). Однак у *ватний* трапляється й ширше значення, що використовується для характеристики системи поглядів людей-*ватників* (із соцмереж): «*Ватний* світогляд не вмер і навіть не захворів» (Б. Херсонський, жовтень 2015).

Історія розглянутих слів мови війни (*ватник, вата, ватний*) демонструє їхню живучість і стійкість, особливо помітну на тлі багатьох інших позначень, які практично вийшли з ужитку. Ця стійкість пояснюється, насамперед, попереднім, досить потужним семантичним потенціалом та конотаціями українського слова *вата* (інертне однорідне середовище; медичний, тобто пов'язаний з немочами, «витратний» та брудний матеріал; психосоматичні та психічні стани – млявість, слабкість тощо) та існуванням стійкого розмовного виразу «в *голові вата*» для опису слабкості та запаморочення (у період до подій 2014 р.). З 2014 р. ці слова увійшли в резонанс з інформаційним складником гібридної війни, спрямованим на психологічні впливи. Там, де *вата в голові*, немає місця для самостійної волі та критичного мислення. *Вата* у зазначених вище сенсах виявилася виразною метафорою для деструктивних наслідків впливів, спрямованих на розмивання меж між істиною і фальшою, агресором і об'єктом нападу, закличками до капітуляції під виглядом боротьби за мир тощо.

Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що мова ворожнечі в умовах російсько-української війни стала одним із найпомітніших зовнішніх показників конфлікту. Поява великої кількості нових, експресивно

забарвлених негативних лексем, що використовувалися як семіотичні маркери належності до однієї із сторін конфлікту, стали діагностичним показником гостроти протистояння.

Аналіз словника протистояння дозволив визначити певні результативні механізми протидії вербальній агресії – це використання механізму мовної гри. Проте контрольоване застосування цього механізму може бути надто складним. Механізмом мовної гри варто цілеспрямовано користуватися лише для підтримки спонтанних мовних процесів – тоді він може приносити швидкий ефект, виводячи ключові лексеми за межі конфліктного протистояння.

Дослідження лексики протистояння в динаміці засвідчує виразну тенденцію до нетривалого існування таких лексем, їх швидкоплинності. Значну частину словника ворожнечі становили експресивні неологізми, створені за оригінальними, тобто неусталеними словотвірними моделями. Відтак вони мали низькі шанси потрапити до загальнозживаної лексики, а отже, швидко зникли із широкого вжитку.

Словник ворожнечі складається з двох неперехрещуваних наборів назв противників. Вибір слова (напр., *сепари* чи *ополченці*) стає знаком належності до тієї або іншої сторони конфлікту. Головне смислове й прагматичне навантаження у мові війни отримує не саме по собі слово, а вибір тієї або іншої лексеми. Уживання лексеми з тієї або іншої частини словника протистояння задає комунікативну перспективу висловлення – показує, хто для мовця «свій», а хто – «чужий».

Основною функцією мови війни є не вербальна агресія, як прийнято вважати, а *функція ідентифікації власної позиції*. Адже у ситуації конфлікту, тим більше збройного, можливість швидко визначити, з ким ти маєш справу – «своїм» або «чужим», стає життєво важливою. Натомість потреба виявити вербальну агресію, хоча й зберігає свою значущість, але стає відносно не такою важливою. Таким чином, мова війни – це не те саме, що мова ненависті або ворожнечі (*hate speech*). Її функція – позначення власного місця мовця або автора письмового висловлення у загальній ситуації протистояння. Тобто вона ідентифікує мовця та його позицію у протистоянні.

Розділ 7

ПРАГМАТИКА ВІЙНИ ТА ЦІНА МИРУ

Колізії прагматики і цінностей знаходять своє втілення у двох головних трендах світової політики у міжнародних відносинах: політиці реалізму, заснованій на прагматичних міркуваннях, бізнесових інтересах або національному егоїзмі, та політиці ідеалізму, яка обґрунтовує свої кроки міркуваннями вищого гатунку: захист справедливості, загальнолюдських цінностей та прав людини.

Іноді прагматичні міркування можуть збігатися із захистом ідеалів та цінностей, але зазвичай між цими двома лініями поведінки виникають істотні суперечності. При цьому, якщо стратегічні інтереси і побудована на них політика переважають у довгостроковій перспективі, то на рівні тактичному, сьогодення, політики схильні зневажати цінностями на угоду кон'юнктурним вигодам.

Вирішення суперечностей між прагматикою і цінностями залежить від характеру побудови владних відносин у країні та у міждержавних стосунках. Демократичні держави, скоріше, переймаються міркуваннями ціннісного типу, оскільки від ставлення владного керівництва до моральних принципів залежить і підтримка населення, тобто сама влада. В авторитарних державах влада більш схильна нехтувати цінностями на користь власних інтересів.

7.1. Стратегічне бачення миру: ціннісні моделі

В основі стратегічних уявлень лежить та або інша парадигма мислення, зумовлена історичними та цивілізаційними обставинами, системою цінностей та понятійно-

категоріальною базою тієї або іншої соціально-політичної системи держави або їх угруповань. Аналіз загальних напрямів політики держави, її довгострокових пріоритетів, ціннісних імперативів дозволяє визначити загальний рух цієї держави у вигляді «великої стратегії», що формується на рівні цілісного бачення світових процесів та надає смисл реальній політиці.

Держави, нації, цивілізаційні спільноти, ґрунтуючись на власному історичному досвіді та керуючись своїми цінностями та уявленнями про реальність, створюють свої моделі порядку та стратегії майбутнього. Прагнучи взаєморозуміння та налагоджуючи діалог, створюючи спільні сфери діяльності, вони рано чи пізно приходять і до спільних уявлень щодо імперативів глобалізації як умови формування сучасної світової економічної і політичної системи. З іншого боку, у глобалізаційних процесах виникають певні лінії напруги з періодичними загостреннями та вибухами у вигляді конфліктів і війн.

Істотні зрушення у сучасному безпековому мисленні зумовлені процесами у сфері міжнародної політики та безпеки, що відбуваються у другому десятиріччі XXI ст. на європейському континенті та у глобальному вимірі, які є наслідком глибинних трансформацій соціально-економічного устрою і світового ладу відповідно до нового етапу цивілізаційного розвитку людства. Його сутністю є формування глобальної економічної та політичної системи із високим рівнем взаємопов'язаності економік окремих держав та регіональних інтеграційних підсистем.

Відхід від схеми біполярності або її пізнішої версії – моделі багатополярного світу не відмінняє конкуренції доктрин і стратегій, боротьби за домінування способів інтерпретації та розуміння сучасності, не заперечує можливості націй та держав конструювати свої власні порядки реальності, а отже, вступати між собою у суперечності, що за сприятливих умов можуть призвести до збройних конфліктів і масштабних війн.

Деструктивні тенденції у системі світової безпеки поставили під сумнів дієвість міжнародних безпекових гарантій. Поняття гарантій безпеки – правових, дипломатичних та військових – втратило свою безумовність. Криза міжнародної безпеки набула системного характеру. Подальші події на світовій арені залежатимуть від її розв'язання, що має гіпотетично привести до зміни усього світового порядку. Існує три основні варіанти моделей виходу з існуючої системної кризи, які в реальності мають місце як домінуючі тенденції для тієї або іншої країни.

Геополітична модель. З поверненням до права сили у міжнародних відносинах, що супроводжуватиметься посиленням ризиків колапсу міжнародної системи безпеки з подальшим неконтрольованим наростанням загроз, виникає нова геополітична реальність, у якій зруйновано усталені міждержавні зв'язки та втрачено збалансованість світової політичної системи в цілому. Однак контролювати процеси глобальної дестабілізації буде неможливо всупереч намірам ініціаторів повернення до моделі розподілу сфер впливів між світовими потугами. В умовах глобалізації класичний геополітичний варіант стабільного світоустрою у чистому вигляді не має шансів на реалізацію.

Глобалізаційна відкритість. Формується нова світова збалансованість та поступова відбудова оновленої системи міжнародних безпекових гарантій. Створюється новий варіант світоустрою на оновлених ціннісних та технологічних підставах, демократичні цінності прав та свобод реалізуються у новому контексті, змінюючи форми, але зберігаючи свій базовий зміст. Такий позитивний для міжнародної безпеки варіант, спроможний ефективно запобігти ризикам нової світової війни, здається малоімовірним. Для його реалізації необхідна відмова ядерних світових потуг, насамперед РФ, від політики конфронтації та орієнтації на відновлення світоустрою, побудованого на геополітичних засадах. Однак у середньо- та довгостроковій перспективах, за умови результативності заходів стримування РФ з боку Заходу та ефективного використання позитивних елементів глобалізації, вірогідність формування стабільного демократичного світоустрою підвищується.

Ізоляціоністська модель. Останнім часом усе більше вимальовується тенденція повернення до моделі відокремлених національних держав та до спроб протистояти процесам глобалізації, які набирають сили у світовому просторі. За своїм змістом та очікуваними результатами ізоляціоністські тенденції мають вигляд комплементарних до геополітичного варіанту. Однак ізоляціоністська модель може зіграти і протилежну функцію як тимчасова стабілізаційна зупинка на шляху до глобальної демократичної відкритості у контексті формування збалансованого світоустрою на новому рівні.

Розвиток подій у будь-якому з цих напрямів зумовлюватиметься особливостями новітнього гібридного глобального протистояння, що на сьогодні сформувалося у світі, знаменуючи закінчення постбіполярного історичного періоду та завершення попередньої моделі світового порядку. Кожна з означених позицій має істотну підтримку з боку

потужних економічних і політичних сил і спирається на відповідну модель стратегічного бачення або парадигму мислення щодо того, яким має бути світ, щоб забезпечити їм більш комфортне існування.

Геополітична парадигма. Війни і конфлікти виникають унаслідок розбіжностей в уявленнях великих соціальних груп, держав і народів, яким має бути світовий порядок, спроможний надати комфортне та безпечне життя, гарантії справедливості та захист людини. Те або інше розуміння світового порядку формується й усвідомлюється у рамках певної парадигми стратегічного бачення, яка пропонує свою модель розуміння реальності та надає певний смисл людському існуванню.

У контексті подій, пов'язаних із гібридними війнами, які РФ проводить проти сусідніх держав та Заходу в цілому, дедалі чіткіше вимальовується глибока прірва між способом мислення російського політичного керівництва та характером стратегічної культури й розуміння сучасного глобалізованого світу, яка становить основу політичного мислення провідних держав Заходу. Фактично маємо істотні суперечності двох головних парадигм сучасного стратегічного мислення, одну з яких можна позначити як «геополітичну», тоді як для другої більш прийнятною видається назва «глобалізаційної».

У геополітичній парадигмі, якою здебільшого керується російська влада, домінує ідея уявного світового порядку, який забезпечується балансом сил великих держав. Російська зовнішньополітична ідеологія визнає лише США, КНР та РФ – держави, які мають значні збройні сили з великим ракетно-ядерним потенціалом. Решта країн мають бути включені в ту або іншу сферу впливу або на їх теренах ведеться боротьба великих потуг за домінування. Будь-яке посягання з боку іншої великої держави на посилення своїх впливів у чужій сфері домінування означає експансію, ущемлення національних інтересів, тобто розглядається як агресивний крок, що вимагає відповідного реагування, включно із застосуванням збройних сил.

За цією геополітичною логікою здійснювалася міжнародна політика часів біполярного протистояння США та СРСР. Кризи у відносинах між двома великими супердержавами містили загрозу світової війни, що потребувало домовленостей для її запобігання та зниження порогу нестабільності. Глобальна політика мала пріоритетом інтереси великих держав, тоді як інтереси інших частіше за все не бралися до уваги. Міжнародне право та міжнародні інституції з питань підтримання миру і

стабільності виглядали більше допоміжними, які можуть бути задіяні лише за домовленістю великих держав.

Прибічники реалізму розуміють глобалізацію в дусі зіткнення цивілізацій, трактуючи її як результат перемоги Заходу на чолі із США у холодній війні проти СРСР та як закономірний процес поширення гегемонії єдиної супердержави на весь світ або як геополітичне перебудовання світу, що включає, зокрема, перегляд політики створення союзів, коли приналежність до одного й того ж регіону відіграє важливу, але вже не головну роль. Водночас геополітичне мислення, орієнтоване на посилення впливів держави шляхом дестабілізації сусідніх країн, може отримати і зворотну реакцію, оскільки хаос має тенденцію до розповсюдження у максимально можливому просторі.

Генрі Кіссінджер відзначає, що міжнародна система XXI ст. позначатиметься суперечністю: з одного боку, регіональна та національна фрагментація, з іншого – зростаюча глобалізація. На рівні відносин між державами новий світовий порядок буде більше подібний до європейської системи держав XVIII і XIX ст., ніж до жорстких зразків часів холодної війни. Він включатиме принаймні шістьох головних носіїв могутності – Сполучені Штати, Європу, Китай, Японію, Росію і, ймовірно, Індію, а також низку держав середнього і меншого розмірів²⁷⁴. За умов переходу до нового порядку глобальний хаос буде частково породжуватися внутрішніми проблемами та поведінкою на міжнародній арені держав, що не мають історичних атрибутів держав-націй.

Прийнято вважати, що після руйнування біполярного світу на деякий час встановилася однополюсна міжнародна політична система із домінуванням США, яка пізніше поступилася місцем багатополусній із домінуванням кількох світових центрів. Окремі держави, що не мають глобальних амбіцій, у цих уявленнях виглядають об'єктами реалізації інтересів великих потуг і, отже, мають задля власного виживання перебувати у фарватері їхніх інтересів, здобуваючи можливі переваги через гру на їхніх суперечностях (політика т. зв. «багатовекторності»). Одним із наслідків такої логіки є необхідність розподілу сфер впливів між світовими центрами, що виправдовує домінуючий статус тієї або іншої великої держави в окресленій для неї зоні панування.

Наявність кількох силових центрів надає можливість визначати міжнародну політичну систему як багатополусну. Згідно з цими уявленнями

²⁷⁴ Kissinger, Henry. (1994). *Diplomacy*. New York: Simon and Schuster. 911 p.

світова політика та міжнародні відносини будуються насамперед як відносини між світовими центрами (полюсами). Усе інше – це лише проекція їхніх суперечностей на нижчий рівень і суттєвого значення не має. Очевидно, що таке розуміння – тільки зручний спосіб відновити стереотипні геополітичні моделі щодо балансу сил та інтересів з їхньою логікою конфронтації та боротьби за домінування.

Сучасний світовий політичний процес складається з різноманітних форм взаємодії різних центрів і осередків, що мають різні масштаби і виявляють своє реальне значення в певних ситуаціях. Кіссінджер позначає чотири головні моделі світового порядку, які так або інакше прагнуть поширитись у глобальному просторі, тобто здійснюють певну експансію у різних формах, а отже, і вступають у протистояння із іншими: європейська система суверенних націй (Вестфальська система), китайська традиційна моноцентрична модель (Піднебесна як центр Всесвіту), глобалізаційна (американська), що діє на основі загальних міжнародно-правових засад та модель ісламського світу, побудована на засадах релігійного фундаменталізму²⁷⁵. Взаємодія провідних моделей порядку у практичному вимірі створює лінії протистояння у міжнародних політичних процесах.

Ідея поліцентричної моделі світового порядку фактично відтворює нові варіанти глобальної конфронтації, хоча й спрямована на послаблення прагнень однієї наддержави утвердити своє монопольне становище. Уявлення про побудову багатопольного світу перебувають у межах колишніх стереотипів міжнародних відносин, коли потенційну загрозу власній безпеці держава очікує передусім з боку інших держав. Однак у сучасних умовах із виникненням новітніх глобальних загроз існуванню й розвитку людства подібні уявлення виглядають як істотне спрощення реального стану речей.

Геополітичне мислення побудоване таким чином, що процеси глобалізації виглядають лише знаряддям для встановлення світового панування. У цьому розумінні весь спектр існуючих загроз міжнародній безпеці інтенсивно задіяний у геополітичному суперництві великих держав. Їх наявність може використовуватися для маніпуляцій з метою досягнення власних стратегічних цілей, а необхідність підтримки світового порядку стимулює великі держави задіяти власні можливості протидії глобальним загрозам.

²⁷⁵ Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй у світовому контексті. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.

Серед російських аналітиків розповсюджені уявлення, які включають явище міжнародного тероризму у контекст гегемоністських амбіцій США. На їхній погляд, міжнародний тероризм є штучно створеним міфом задля мобілізації ресурсів світової спільноти під егідою США заради ствердження їх позицій на Близькому Сході – кампанія в Іраку, Афганістані тощо, поруч із неформальною підтримкою ядерної програми Ізраїлю. З іншого боку, у західних джерелах можна натрапити на міркування щодо підтримки ісламських терористів з боку правлячого режиму РФ для реалізації геополітичних амбіцій Москви. Серед послідовників Ісламської держави можна знайти чеченських найманців, а декларовані операції росіян проти ісламських терористів у Сирії виглядають дещо підозріло, оскільки спрямовані насамперед проти демократичної опозиції.

Нового виміру геополітичній парадигмі надають уявлення про нездоланність суперечностей багатопольярного світу у контексті зіткнення цивілізацій як джерел глобальних конфліктів. З цього погляду, конфлікт ціннісних систем не зникає з порядку денного світового розвитку, а лише набуває іншого виміру – цивілізаційного протистояння або зіткнення світових центрів (полюсів) сили. На думку Семюела Хантінгтона, якщо ХХ ст. – це століття ідеології, яке характеризувалося боротьбою між ідеологемами комунізму, фашизму та ліберальної демократії, то тепер ми вступаємо в епоху, де культура та культурні фактори відіграватимуть найважливішу роль у формуванні світової політики²⁷⁶.

У сучасних версіях геополітичного мислення явище ісламського тероризму та інших негативних наслідків глобалізації набуває масштабів зіткнення цивілізацій. Зростаюча взаємозалежність починає тиснути на суспільство, якщо це веде до розуміння розбіжностей між цивілізаціями, сприйняття чи не сприйняття інших. Головним джерелом конфліктів стає вже не ідеологія або економіка, але суперечності у сфері культури. Зіткнення цивілізацій домінуватиме у глобальній політиці, а лінії розлому між цивілізаціями стають лініями фронту майбутнього. Центральним елементом міжнародної політики стають суперечності між Заходом і не-західними цивілізаціями, а також між окремими не-західними цивілізаційними спільнотами.

²⁷⁶ Хантінгтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір/Виступ Семюела Хантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень 18 жовтня 1999 року. С. 1. URL: http://xyz.org.ua/strategy/hunt_world.html

Попри ефект глобалізаційної революції традиційне геополітичне мислення ще досі значною мірою зберігає свій вплив серед політичних експертів і відповідальних державних політиків. Не можна заперечувати, що й на сьогодні кожна з великих потуг має свої інтереси у світовому просторі та намагається їх реалізовувати, враховуючи сили та потенціал могутності інших впливових акторів. Геополітична парадигма мислення має шанси на використання у сучасній політиці у сферах традиційного протистояння великих політичних і військових сил. На сьогодні можна констатувати, що настанови геополітичного мислення багато в чому мають ефективність унаслідок цинічної реанімації російською політичною елітою архаїчних стереотипів минулого, ще зберігають серйозні позиції у міжнародних процесах.

Однак в останні десятиліття із зниженням порогу глобальної конфронтації, руйнуванням СРСР та включенням нових держав у світову політичну систему набуває ваги інша тенденція, коли підтримання принципів світового порядку має відбуватися переважно шляхом домовленостей та компромісів ключових акторів міжнародної безпеки, їхньої співпраці з іншими державами у форматі міжнародних організацій. Замість політики геополітичної конкуренції та балансу сил можна очікувати істотної зміни парадигми стратегічного мислення, як цього вимагають, зрештою, сучасні процеси глобалізації.

Парадигма глобалізації. Головний тренд сучасного цивілізаційного розвитку – у поглибленні глобалізації. Ліберальна схема стратегічного мислення цілком відповідає її настановам. Ще на початку ХХ ст. Гелфорд Джон Макіндер говорив про формування замкненої політичної системи глобального масштабу, де будь-який соціальний вибух уже не розсіюватиметься в безмежному просторі варварства, але викликатиме відгук на протилежному кінці земної кулі. Розуміння цього має відволікти державних діячів від територіальної експансії та спрямувати до організованої творчої діяльності. Однак історія склалася в іншому, деструктивнішому напрямку.

Згідно з ідеями Френсіса Фукуяма, людство від темної епохи закону сили і нерационального управління соціальною реальністю рухається до найбільш розумного і логічного режиму, який реалізувався в капіталізмі, сучасній західній цивілізації, ринковій економіці та ліберально-демократичній ідеології²⁷⁷. Розпад СРСР, переконаний Фукуяма, – це

²⁷⁷ Fukuyama, Francis. (1989). *The End of History? The National Interest*. (Summer). Pp. 1–18.

падіння останньої фортеці ірраціоналізму, що знаменує завершення Історії і початок нової доби, яка об'єднує світ на засадах раціональності та західних цінностей: ринкової економіки; плюралістичної демократії; індивідуальних прав і свобод людини як широке поширення у взаємодії держав норм міжнародного права, процес поступового подолання державами егоїстичних національних інтересів і становлення суспільства цивілізованих країн. Новий порядок виходить за межі Євроатлантичної спільноти, і регіони світу починають перебудовуватися згідно з новою моделлю навколо найбільш економічно розвинених центрів. Хоча міжнародне життя зосереджено в основному на економіці, це не означає, що зникнуть конфлікти, оскільки світ залишається поділеним на історичні частини, що рухаються за своїм часом і мають свою динаміку.

Після завершення холодної війни, як вважає Збігнєв Бжезінський, Захід отримав перемогу над комуністичним Сходом, але сучасний світ характеризується нестабільністю на глобальному та регіональному рівнях. Америка стала єдиним світовим лідером, але вона не може бути ні світовим поліцейським, ні світовим банкіром, ні світовим моралістом, ні світовою моделлю для наслідування. Характер американської суспільної системи робить її «каталізатором глобальних змін». За умов нового світового порядку могутні й багаті держави з метою успішного змагання будуть об'єднуватися і з суперниками, і для самозахисту. Роль США полягає у виконанні функцій лідера у подоланні світових деструктивних сил, зокрема з огляду на те, що США потребують безпечного світу значно більше, ніж інші держави ²⁷⁸.

Домінуючою рисою процесів геополітичної трансформації залишається глобальна політика США, скоригована в ракурсі ускладнення відносин з КНР, РФ, ісламським світом та відносин у рамках Євроатлантичної спільноти, що впливає на вирішення глобальних суперечностей та, відповідно, визначає відносини США з іншими державами. Не можна заперечувати, що кожна з великих держав має свої інтереси у світовому просторі та намагається їх реалізовувати, враховуючи сили та потенціал могутності інших впливових акторів. Водночас слід розуміти, що за останні десятиліття умови функціонування міжнародного безпечного середовища істотно змінилися.

²⁷⁸ Brzezinski, Z. (1993). *Out of Control: Global Turmoil of the Twenty-First Century*. Vol. XIV. N.Y.: A. Rob. Stewart Book. P. 229.

США як країна з досить потужною ідеалістичною традицією, закладеною ще батьками-засновниками нації, не може ґрунтувати свою політику лише на балансі сил як винятковому критерію своїх підходів до нового світового порядку, а усвідомлює, що сила є лише однією з передумов досягнення стратегічних цілей. Протилежна позиція ставить під сумнів необхідність глобального домінування США та їхньої імперської політики глобального контролю у відносинах з іншими країнами світу. Більш прийнятною для світового розвитку була б альтернатива глобальній гегемонії – світовий порядок, побудований на ідеях світового соціального форуму та пошуку конструктивних шляхів мислення, дій та інститутів ²⁷⁹.

Формування нової парадигми стратегічного мислення значною мірою зумовлене тим, що за останні десятиліття умови функціонування міжнародного безпекового середовища істотно змінилися. Сучасний світ рухається і розвивається на принципово інших засадах згідно з нормами і законами глобалізації шляхом формування світової економічної та політико-правової системи, в якій кожна держава може отримати свій шанс на динамічний розвиток. Загальною тенденцією розвитку людської цивілізації є спрямування до організації глобальних систем продуктивної діяльності, пов'язаної з універсальними моделями комунікації. Формування сучасної світової політичної системи неможливе без утворення відкритого простору міжнародного спілкування якісно нового рівня.

Нова парадигма світового порядку та міжнародних відносин виходить з того, що світовий геополітичний простір поділений не стільки між великими державами із сферами їхнього впливу, а скоріше, внутрішніми лініями напруженості між зоною, де панує закон і міжнародне право, де пріоритетними є права людини, і зоною, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального ґатунку тощо – усім тим, що несе загрозу безпеці, стабільності й розвитку людської цивілізації. У цьому сенсі можна говорити про основну вісь конфронтації в сучасному світі. Протидія деструктивним силам хаосу є найважливішим пріоритетом кожної держави, згідно з яким вибудовується і подальша система її зовнішньополітичних орієнтацій, ведуться пошуки партнерів і союзників. Відповідно

²⁷⁹ Chomsky, N. (2003). *Hegemony or Survival. America's Quest for Global Dominance*. N.Y.: Metropolitan Books. P. 236.

до цієї позиції набувають реального змісту різні вектори зовнішньої політики тієї або іншої держави.

Ключовою тезою глобалізаційної парадигми є положення про єдність світу і практичну взаємопов'язаність усіх основних складових глобалізації: глобальної економіки, міжнародної політики, світового інформаційного простору, соціально-економічного і гуманітарного розвитку людства. Глобалізація, за визначенням Томаса Л. Фрідмана, – це інтеграція ринків, держав-націй і технологій, що дозволяє індивідуумам, корпораціям і державам-націям створювати комунікації в усьому світі²⁸⁰. Глобалізація означає поширення вільного ринку практично на всі країни світу. Він вважає, що глобалізація змушує уряди, приватні компанії і людей в усіх країнах світу поводитися відповідно до принципів вільного ринку, щоб не загинути в самоізоляції. Основна роль у розвитку глобалізації належить світовим фінансовим центрам, що пересувають міжнародний капітал у різних напрямках, що й змушує всіх акторів поводитися однаково.

Глобалізаційне мислення виходить з необхідності ліквідації різноманітних бар'єрів розвитку, що історично складались у вигляді відносно ізольованих економічних укладів, у максимально можливному нівелюванні різниці в політичних устроях різних країн, що полегшує політичну взаємодію, у формуванні приблизно рівних стандартів соціально-економічного життя, подоланні будь-яких перепон у міжнародних комунікаціях і формах міжкультурного спілкування тощо.

Осмислення концептуально-теоретичних засад процесів глобалізації віддзеркалює сучасні реалії та підводить до визнання того факту, що внаслідок процесів глобалізації та радикальних змін у міжнародній політичній системі формується новий світоустрій, який домінуватиме у XXI ст. й визначатиме головні засади міжнародної стабільності загалом та безпеки кожної країни зокрема. Рано чи пізно нова парадигма стратегічного мислення, пов'язана з процесами формування більш дієвих засад організації і підтримання світового порядку в добу глобалізації, отримає універсальне значення і домінуватиме у світовій політиці.

Антиглобалістична парадигма. Процеси глобалізації, як вони розвиваються на сьогодні, істотно позначаються на поглибленні прірви

²⁸⁰ Friedman, T. L. (2000). Understanding Globalization: The Lexus and the Olive tree. N.Y.: Farrar, Straus & Giroux. Pp. 46–48.

між розвиненими країнами й тими, які ще розвиваються або законсервовані у своєму поступі, між багатими та бідними країнами. Вважається, що, перебуваючи на вістрі глобалізації, багаті країни користуються всіма її перевагами, тоді як на долю бідних залишаються переважно її негативні наслідки. Основним чинником нерівномірного розвитку у добу глобалізації стає дія глобальних ринкових механізмів, якими повною мірою користуються транснаціональні корпорації (ТНК). Закони ринкової економіки діють переважно в інтересах найбільш потужних сил, а наслідки глобалізації дають зворотний негативний ефект у вигляді безробіття, занепаду соціально-громадських структур, руйнування доквілля, розриву між бідними та багатими, що ставить бідні нації в залежне становище.

Водночас слід розуміти, що Захід недостатньо враховує масштаби спротиву консервативних сил, які глобалізація відсуває на узбіччя світового поступу. Політика перезавантаження, ініційована США у часи Барака Обами, виявилася неефективною перед новими загрозами з боку ісламського радикалізму і російського імперіалізму, перед такими викликами як китайська економічна експансія, зростання нових міграційних хвиль, поширення міжнародного тероризму тощо.

Внутрішні суперечності глобалізаційних процесів, зокрема пов'язані з нерівномірним розвитком і тиском на суверенітет країни, мають наслідком і таке явище, як дезінтеграція або фрагментація – відмежування національних економік від світових тенденцій розвитку або від процесів регіональної інтеграції внаслідок тих або тих історичних обставин, цивілізаційних уподобань або національного егоїзму²⁸¹. Глобалізація є причиною відродження локальних культурних ідентифікацій. Місцевий націоналізм виникає як реакція на глобалізаційні процеси. Вважають, що нові технології руйнують характер будь-якого суспільства настільки радикально, що у людей виникає страх і тривога, починаються пошуки нової ідентичності²⁸².

У сучасному світі інтеграція і дезінтеграція розвиваються синхронно як два різноспрямовані процеси, але об'єктивні та між собою взаємопов'язані. Іноді дезінтеграція формує передумови інтеграції на нових кількісних та якісних засадах. В окремих випадках можуть складатися умови для реінтеграції. При цьому дезінтеграційні явища і про-

²⁸¹ Clark, I. (1997). *Globalization and Fragmentation*. N.Y. 232 p.

²⁸² McLuhan, Marshall, & Fiore, Quentin. *War and Peace in the Global Village*. P. 126.

цеси можуть мати не тільки локальний характер, але й глобальний. Особливо відчутними дезінтеграційні процеси стають під час світових фінансово-економічних криз, коли зростає національний егоїзм та прагнення вижити за рахунок інших.

Антиглобалістським тенденціям і настроям сприяє поглиблення розколу світу на два простори, один із яких більш-менш успішно модернізується і рухається вперед, а в іншому, де сучасний прогрес не має значних досягнень, панують бідність та відсталість. Дивергенція між ними значною мірою пояснює поляризацію світової системи на зону відносного миру, стабільності й процвітання та зону хаосу, нестабільності й економічної стагнації. Існування останнього і живить моделі *автаркічного політичного мислення*, притаманного більшості відсталих країн або верствам населення, що потерпають від наслідків глобалізації.

Глобалізацію іноді вважають засобом вирішення проблем розвиненими країнами та їхніми пануючими суспільними верствами за рахунок інших. Унаслідок цього виникає та посилюється рух антиглобалістів як реакція на несправедливий розподіл суспільного багатства. Однак *антиглобалізм* можна вважати також однією зі складових глобалізаційних процесів, він покликаний стверджувати реалізацію гуманістичної мети світового розвитку. Антиглобалізм є вторинним явищем, оскільки формується, відштовхуючись від негативних наслідків глобалізації.

Антиглобалістичне мислення стверджує, що глобалізація не тільки не сприяє формуванню світової економічної системи, побудованої на засадах вільного ринку, але, навпаки, стимулює масштабну концентрацію капіталу в найбільш розвинених країнах, що домінують у світовій економіці, насамперед у США, Японії та країнах ЄС.

Сили спротиву глобалізації спираються на поширені культурні традиції і вірування, на споживацьку психологію деяких соціальних верств. Економічною основою тут може виступати переважно ресурсний характер економіки, коли за рахунок коштів від торгівлі енергоносіями правлячий режим має можливість контролювати суспільні процеси. Розвинені країни, зацікавлені в цих ресурсах, робляться терплячішими до численних порушень прав людини та міжнародного права, хоча це й гальмує процеси світового розвитку.

Рух до єдиного і цілісного світу є надзвичайно складним, внутрішньо суперечливим процесом, у якому прогресивні тенденції формування ефективнішої економічної моделі розвитку наштовхуються на значний спротив консервативних сил різних країн, які намагаються

політичними та репресивними засобами задіяти механізми самоізоляції суспільства, обмежити вплив зовнішніх світових процесів на внутрішню ситуацію, маючи на меті утримання влади і свого панівного статусу.

В суспільствах перехідного стану значною мірою зберігаються форми життя, мислення та поведінки, що були притаманними старому суспільству. Перехідні суспільства мають внутрішню нестабільність і виявляють однакову готовність як до сприйняття нової якості життя, так і до засвоєння негативних напрямів існуючих моделей розвитку.

Невід'ємною частиною негативних наслідків глобалізації є дедалі більша просторова сегрегація, відділення й відчуження. При цьому особливе занепокоєння викликає щодалі відчутніше погіршення зв'язку між дедалі глобалізованими, екстериторіальними елітами та іншим населенням, «локалізація» якого постійно росте. Центри, де виробляються смисли та формуються цінності, сьогодні вирізняються екстериторіальним характером і уникають місцевих обмежень, та це не має нічого спільного зі станом самої людини, котру ці ідеї та цінності покликані наповнити змістом ²⁸³. Співзвучно з цими думками висловлюється Гіденс, який наголошує на вкрай важливій суперечності сучасного світу – це протистояння фундаменталізму та космополітичної терпимості. Він пише, що «у глобалізованому світі, де передача інформації та іміджетворення повсюди стали узвичаєною практикою, ми постійно контактуємо із тими людьми, хто думає й живе інакше, ніж ми. Космополіти вітають і позитивно сприймають такі сполучення культур. Фундаменталісти вважають їх дразливими й небезпечними» ²⁸⁴.

Ізоляціонізм та різноманітні форми його прояву, такі як автаркія, класичні форми нейтралітету, відмова від адекватних дій щодо зовнішньої агресії і від урахування небезпеки певних внутрішньополітичних процесів у сусідніх країнах, є невиправданими у форматі глобалізаційної парадигми і з погляду власних національних інтересів. Такі форми приховування та уникнення загроз в умовах глобалізованого світу не лише не забезпечують надійного захисту від них, а й створюють додаткові проблеми. Однак саме цими мотивами керуються певні політичні сили в розвинених країнах, намагаючись якнайкраще ізолювати себе від проблем навколишнього світу задля власного комфорту.

²⁸³ Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія». 2008. С. 7.

²⁸⁴ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. С. 9.

7.2. Європейська парадигма

Європейська ідентичність. Спільна свідомість європейців, уявлення про свою приналежність до єдиного цілого передбачає консенсус стосовно смислу минулого, що, у свою чергу, зумовлене параметрами ідентифікації себе як спільноти, відмінної від інших цивілізаційних формацій, такої, що має спільні коріння елліно-римської культури та сповідує цінності християнської віри. Елліністичне розчленування відомого світу (Ойкумени) на світ цивілізації, культури і зону варварської периферії заклало засади європоцентричного бачення реальності, яке успадкувало західне християнство та затверджувалося у часи колоніальної експансії і світового домінування у модерні часи. Формування макроцивілізаційної єдності у добу глобалізації багато в чому побудоване на традиціях європоцентричного погляду на світ.

Відчуття переламу в європейській свідомості з'явилося у добу модерну, коли європейська людина починає дивитися на оточуючий світ як на великий зовнішній простір, у якому їй належить домінувати силою свого розуму, волі до панування, за допомогою технічних досягнень і розвиненої культури. У європейській ціннісній системі домінують уявлення, побудовані на схемі «Захід та Решта», відповідно до якої від позаєвропейського світу очікується або визнати західні цінності, або відійти на периферію світового розвитку.

Якщо у традиційному суспільстві, побудованому на природних циклах, у майбутньому людину чекало те саме, що було в минулому і що є в її теперішньому бутті, то християнський есхатологізм націлював на загальне завершення існування світу. Це впливало на семантичні засади повсякденної екзистенційної реальності, яка отримувала смисл у майбутньому існуванні, і водночас залишало європейців у традиційних схемах сприйняття світу, що рухається до свого кінця. Створення ментального комплексу, пов'язаного з ідеєю прогресу, надає європейській свідомості інший часовий вимір спрямування у майбутнє. Домінування універсальних принципів раціонального мислення в добу модернізму стимулює поглиблені наукові підходи до окреслення контурів можливого майбутнього та вироблення стратегічних програм і дій, спрямованих на кращу долю для людства.

Європейський тип цивілізації створював колоніальні імперії і намагався прилучити інші країни до своїх уявлень про світ, до сучасних форм економіки, технологічного прогресу, європейського типу соціально-

політичної системи. Європейський досвід, дещо адаптований країнами інших регіонів світу внаслідок процесів колонізації та економічної і культурної експансії, у зіткненні із місцевими цивілізаціями локального типу стимулював в інших країнах прагнення знайти свою модель розвитку, зробити незалежним своє існування від західної аксіологічної парадигми, використовуючи її здобутки, але не втрачаючи власних ідентифікаційних схем.

Європейська модель порядку була розповсюджена в різних регіонах світу: економічно – через торговельні відносини, політично – через формування залежних територій, створення великих імперій. Усе це, незважаючи на жорстку експлуатацію місцевого населення, усе ж сприяло прилученню до європейських уявлень про світ, до сучасних форм технологічного прогресу, європейського типу соціально-політичної системи.

Однак ідеологи європейського світу далекі від того, щоб не декларативно, а реально відмовитися від принципу європоцентричності, і на практиці часто прагнуть стверджувати вищість цінностей європейської цивілізації, що викликає роздратування з боку неєвропейських країн. Небезпечним наслідком цього було виникнення нових ліній поділу, відокремлення «своїх» від «чужих», європейців від не-європейців тощо.

У міжнародному контексті питання визначення європейської ідентичності у просторовому вимірі переходить у площину соціально-економічну та політичну, особливо тоді, коли йдеться про поширення Європейського Союзу до його можливих кінцевих меж. Тривалий час ведуться дискусії щодо східних кордонів Європейського світу, які в минулому визнавалися на рівні кордону між двома соціально-економічними і військово-політичними блоками, а пізніше були відсунуті далі на Схід за рахунок країн Центральної Європи та Балтії. Певний час до сфери невизначеності зараховувалися країни Балкан, що історично перебували у сфері домінування Османської імперії, але зрештою європейці погодилися визнати їхню європейську ідентичність, залучаючи до ЄС, на відміну від самої Туреччини, яка географічно лише частково розташована у Європі. Щодо східних кордонів, то європейські політики за інерцією мислення схильні обмежувати свій простір західними кордонами України та Білорусі.

Інтеграційні процеси відбуваються у зв'язку із потребами формування глобальної цивілізаційної системи, що потребує створення уні-

версального комунікаційного простору якісно вищого рівня. Подолати бар'єри ментального типу неможливо без радикальних перетворень провідних схем східноєвропейського ментального комплексу, а також певної корекції західноєвропейського напряму мислення до загальноєвропейської єдності. Відповідно має формуватися загальноєвропейська модель історичної пам'яті – концепція історії, в якій домінують спільні теми і питання, а також адекватні до викликів сучасності механізми уяви та перцепції з якісно новою конфігурацією співвідношень: «*своє – чуже*», «*внутрішнє – зовнішнє*», «*верх – низ*», «*центр – периферія*» тощо. Цього можна досягти через удосконалення форм раціональності, на ґрунті чого вибудовуються схеми взаєморозуміння та багатопланова комунікація.

З переходом до більш глибоких засад європейської ідентичності мають бути відсунені кон'юнктурні міркування політичного мислення. Твердження політиків та заангажованих експертів щодо принципових відмінностей двох частин Європи – Західної і Східної – мають наслідком упровадження політики створення нових та закріплення старих розподільчих ліній, відновлення тих або інших форми конфронтації. Небажання європейських політиків визнавати європейську перспективу України та інших пострадянських держав означає перемогу домінанти ексклюзивного та кон'юнктурного мислення і поразку мислення стратегічного. Такі ідеї в добу глобалізації, масштабного розвитку взаємозв'язків між країнами та народами виглядають архаїчними і втрачають значення. Існування спільних екологічних проблем, проблем безпеки, потреби світового розвитку ставить питання цивілізаційної і культурної приналежності тих або інших країн у площину діалогу та взаємодії.

Питання європейської ідентичності загострилося у зв'язку із посиленням процесів європейської інтеграції в 1990-ті роки. Нові форми європейської консолідації потребують також і посилення процесів відчуження від інших, начебто не зовсім європейських країн. Щодо останніх, то європейці вважають за можливе налагоджувати з ними співробітництво, сприяти процесам соціально-економічної трансформації, але залишають в дужках принципове вирішення питання стосовно їхньої європейськості. На таких міркуваннях побудовані проекти «Східного партнерства», підписуються угоди про асоціацію, що не передбачають перспективу вступу в ЄС, формується політичний курс щодо окремих держав, практикується певна відстороненість від вирішення питань безпеки. Пасивність Європи у близькому до себе зовнішньому просто-

рі призводить до заповнення геополітичного вакууму впливами інших сил, зокрема російських.

Ментальна карта Європи. Європейський ціннісний і ментальний простір визначається наявністю двох полюсів, або центрів тяжіння, дія яких щодо формування ціннісних параметрів життя та універсальних структур порядку сприяє виникненню ментальних кордонів між різними частинами Європейського світу. На одному полюсі зосереджується принципова закритість, пригноблення особистості, стихійний колективізм, централізація, силові засоби вирішення конфліктів тощо. Протилежний полюс пов'язаний із параметрами відкритості, індивідуалізму, децентралізації, демократизму, переконання, комунікаційної спроможності, раціональності. Обидва полюси не можна однозначно ідентифікувати у часі та просторі, йдеться лише про домінування або перевагу тих або інших тенденцій, які зумовлюють розмежування Європи на західну і східну частини. Поляризація впливає на формування ціннісних орієнтацій та універсальних структур порядку у європейському просторі, що також сприяє встановленню певних бар'єрів та ментальних кордонів між світом відродженої імперіалістичної архаїки, агресивного авторитаризму й світом ринкової демократії та плюралізму.

Хронографічно обидві сфери тяжіння притаманні будь-якому європейському суспільству і розташовані на осі від минулого до майбутнього: кожна країна рухається від закритих форм суспільства до відкритих згідно із своєю історичною долею. Цей процес відбувається через революції та соціальні реформи, своїм історичним шляхом для кожної країни згідно з її особливостями та долею. У геополітичному сенсі ці полюси умовно можна ідентифікувати на осі «*євроатлантизм – євразійство*». Найбільші розходження у цих двох системах цінностей можна побачити в умовах часів холодної війни та залізної зависи між двома групами країн, поділених між соціально-економічними та військово-політичними блоками. Україна та інші країни Центральної Європи, хронологічно й географічно перебувають в силовому полі тяжіння, утвореному цими двома полюсами. У часовому вимірі такий стан речей позначено як *перехідний період*, а в геополітичному – як *двовекторність*.

Беручи до уваги провідні тенденції світового розвитку, вважливо зрозуміти, що процеси у сфері міжнародної політики та безпеки, які відбуваються в другому десятиріччі ХХІ ст. на Європейському континенті та в оточуючих регіонах, є наслідком глибинних трансформацій

соціально-економічного устрою та світового ладу відповідно до сучасного етапу цивілізаційного розвитку людства, який пов'язує із феноменом глобалізації.

Основою трансформаційних процесів, які охопили європейський простір наприкінці ХХ ст., є руйнування «залізної завіси» та модернізація на засадах західноєвропейської моделі. Розпад радянської імперії став найбільш значущою історичною подією кінця ХХ ст., що кардинально змінила політичну карту Європи та надала поштовх формуванню сучасних макроцивілізаційних структур у цьому просторі.

Історично країни *Центральноєвропейського регіону* були завжди пов'язані з європейським світом численними культурними, економічними та політичними зв'язками. Процеси формування національних держав у регіоні мали антиімперське і переважно демократичне спрямування. Останнє стимулювалося й тим, що зовнішні потуги, на які могли опертися національно-визвольні рухи, були зацікавлені в послабленні континентальних європейських імперій. Більшість країн регіону все ж пройшли через періоди тоталітарної диктатури, власного (національного) або зовнішнього (імперського) ґатунку, але врешті-решт у суспільствах регіону сформувався домінуючий консенсус щодо необхідності демократичного шляху розвитку.

У ширшому європейському контексті можна говорити про різну динаміку перехідного періоду для посткомуністичних країн, втягнутих свого часу у політичну та соціально-економічну систему соціалістичного табору. Країни регіону були в ті роки членами Варшавського пакту та включались у сферу впливів Москви, а з розпадом СРСР вони перебували в ситуації економічної та соціально-політичної трансформації за західними взірцями, що в геополітичному ракурсі виглядає як вихід із радянського минулого та повернення у Європу. Якщо низка центральноєвропейських держав, країни Балтії відносно швидко здійснювали необхідні перетворення й отримали можливість активно включитися у європейські інтеграційні процеси, то у Східноєвропейському просторі трансформаційні процеси відбуваються більш загальмовано, а найбільш консервативною силою виявилася соціально-економічна модель Російської Федерації, побудована на ресурсній економіці та авторитарній організації політичного життя.

Сутність трансформаційних процесів посткомуністичної доби постає як руйнування культурних, економічних, політичних бар'єрів у межах цілісного Європейського світу. Результатом інтеграційного про-

цесу має бути формування великого геополітичного простору, з ядром тяжіння у вигляді цілісної європейської моделі порядку, в якій Україна посідатиме належне місце як її структурний елемент.

Різниця потенціалів економічно розвиненого європейського ядра та відносно відсталих периферійних зон європейського оточення з їхніми соціально-економічними проблемами та локальними конфліктами створює значну небезпеку стабільності європейського світу загалом. Сучасна міграційна криза, напади терористів у європейських столицях, російське втручання у внутрішні процеси європейських країн та агресивна поведінка РФ – це тільки перші ознаки наступу майбутніх хвиль хаосу з боку небезпечного сусідства. Недостатня увага до вирішення питань безпеки у ширшому регіоні призводить до того, що різниця потенціалів зростатиме і, як наслідок, виникатимуть нові кризові ситуації.

Події останніх років виявили, що масштаби викликів зі Сходу були недооцінені, а започаткована ЄС політика сусідства не була достатньо продуманою та підкріпленою відповідними ресурсами і фактично зазнала фіаско. Ситуація ще більше загострилася внаслідок деструктивної політики Кремля з його геополітичними амбіціями та намірами розхитати європейську єдність.

Процеси глобалізації призвели до усвідомлення необхідності формування єдиного європейського соціально-економічного і політичного простору на основі демократичних цінностей та прогресивних моделей розвитку, що отримало організаційну побудову у вигляді *Європейського Союзу* з його спільними політичними, безпековими та економічними структурами. Масштабні процеси інтеграції є своєрідною відповіддю європейських країн на виклики глобалізації. Процеси розширення й реформування Європейського Союзу стали важливим чинником формування нової архітектури європейської безпеки, яка має комплексний характер і різні виміри – економічний, воєнний, політичний тощо. У Європейському Союзі як одному із світових економічних і політичних центрів тривають процеси усвідомлення своїх зовнішньо-політичних та безпекових інтересів.

Привабливість інтеграційної моделі, яку демонструє Європейський Союз, полягає в оптимальному для глобалізованого світу співвідношенні національних інтересів окремої держави і спільноти держав у цілому. Важливі рішення приймаються на основі об'єднання системи прийняття рішень або, у випадку зовнішньої політики, – на основі принципу

консенсусу. А якщо існують суперечності, вони долаються шляхом переговорів і компромісів. На сьогодні існує можливість розширення сфери європейських стратегічних інтересів у східному та південному напрямі, що в перспективі означало би формування орієнтованого на Європу геоекономічного простору з відповідним включенням суміжних країн до сфери стратегічних європейських інтересів.

Євроінтеграційна модель демонструє прискорене просування до європейських стандартів життя та високого рівня економічного розвитку. Європейські інтеграційні процеси утворили потужне ядро тяжіння динамічного поступального розвитку, до якого все більш втягуються країни – сусіди ЄС. Але ті ж самі процеси стимулюють зростання лінії напруги в регіонах європейського оточення, який можна позначити як простір глобалізаційної невизначеності, простір, де зростають суперечності між усталеними і застарілими формами соціально-економічного й політичного життя та більш досконалішими сучасними моделями їх організації, побудованими на демократичних і ліберальних цінностях.

Європейський спосіб бачення соціальних та міжнародних проблем є привабливим для низки пострадянських країн, має прихильників у суміжних з Європою регіонах. Країни Заходу сприяють здійсненню процесів реформування економічних та політичних систем регіону і вважають цей простір важливою сферою власних інтересів. Європейські країни вбачають у масштабному розвитку країн оточення важливий чинник власної безпеки. Ідея східного співробітництва та політика сусідства має в основі необхідність вирішення низки питань тіснішого та масштабнішого співробітництва між країнами з різними типами культур, досягнення економічної вигоди для всіх частин регіону, спільної безпеки, зменшення напруженості та зниження ризику збройного конфлікту. Європейська політика «Східного партнерства» не суперечить російським інтересам, оскільки не пов'язана із питаннями розширення НАТО та посилення американських впливів у пострадянському просторі.

У європейському оточенні могли б утворитися регіональні системи співробітництва і стабільності як органічний елемент загальноєвропейської архітектури безпеки, що потребує узгодження політичних та економічних інтересів різних держав на основі спільних цінностей. Результатом цього процесу має бути формування геополітичного простору з ядром тяжіння у вигляді цілісної європейської моделі порядку. Інтеграція країн регіону у європейський соціально-економічний простір, налагодження систем партнерства з технологічно розвиненими

країнами Заходу, сприяло б утворенню засад їх динамічного та поступального розвитку, органічного включення у глобалізований світовий порядок. Та на заваді цим процесам постають внутрішні суперечності у країнах регіонів оточення, які вміло використовують зовнішні сили, не зацікавлені у їхній стабільності.

Європейський досвід, адаптований країнами близького оточення, у зіткненні із місцевими умовами стимулює також певні прагнення знайти власну модель соціально-економічного і політичного порядку, яка не залежить від західної аксіологічної парадигми, користуючись здобутками західної цивілізації, але не втрачаючи власних ідентифікаційних схем. Однак у країнах цього простору використання традиційних моделей суспільного життя є чи не головною ознакою ідентичності, опорою політичних режимів та запорукою збереження влади політичними елітами, що суперечить впровадженню європейських цінностей демократії і правової держави.

Можна очікувати, що європейська парадигма мислення як більш гнучка та неконфронтаційна набуватиме домінуючого характеру в оточуючому просторі, оскільки об'єктивно краще відповідає інтересам країн, що у ньому перебувають. Однак інші великі сили вважають розширення європейської моделі порядку шляхом економічного співробітництва передумовою формування нової геополітичної потуги, що загрожуватиме їхнім власним інтересам

7.3. Дискурс умиротворення

Пацифістська парадигма. Після двох світових війн та глобального протистояння під час холодної війни у світовій політиці набула перевагу пацифістська парадигма мислення. Бажання миру є закономірним для політиків демократичних країн. Першочергове завдання їхніх урядів – підтримувати такі відносини з іншими державами, щоб не припустити збройних зіткнень і конфліктів, відмежовуватись від агресії у будь-якій формі. Однак, як у свій час зазначав Вінстон Черчилль, безпека держави, життя і свободи громадян дозволяє та вимагає не відмовлятися від застосування сили, коли виникає остаточне і тверде переконання у такій необхідності ²⁸⁵.

²⁸⁵ Churchill, Winston S. (1986). The Second World War. Vol. 1. The Gathering Storm. P. 287.

У сучасній історії можна знайти багато прикладів, коли нерішучість керівників держави, небажання дотримуватись елементарної логіки та острах відповідальності призводять до катастрофічних наслідків, хоча, маючи мінімальний рівень стратегічного мислення та володіючи методами прогностичного аналізу, можна було б запобігти величезних жертв і втрат. Рано чи пізно Заходу доводилось усвідомити хибність і ганебність політики умиротворення агресора.

У 30-ті роки XX ст. після приходу до влади в Німеччині нацистів, які явно проголошували реваншистські наміри, західні політики, маючи здебільшого пацифістський спосіб мислення, не спромоглися розгледіти масштаби загрози, котра насувалася на їхні країни, і вважали, що можна зберегти мир шляхом невеликих поступок амбіціям Німеччини, виявляючи певне «розуміння» позиції Гітлера, тобто деяку справедливість аргументів нацистів.

Велика Британія, яка проводила політику умиротворення щодо нацистської Німеччини у 1930-ті роки, після загарбання Чехословаччини у березні 1939 р. зрештою усвідомлює неможливість уникнення війни. Зрозумівши, що жодні міжнародні угоди не діють і що агресивним діям слід покласти край, британський уряд відмовляється від політики умиротворення. Однак політичне мислення ще було налаштоване у напрямку надій на досягнення миру, навіть в умовах війни, яка розпочинається після німецького вторгнення у Польщу. Створено ситуацію, коли на західному фронті зберігається непевний, гібридний характер війни, названої в той час «дивною». Інерція політики умиротворення усе ще не виключала можливості досягнення мирної угоди.

В умовах руйнування міжнародної системи порядку вірус агресивності отримує більш сприятливе середовище свого поширення²⁸⁶. Безкарність агресивних дій провокує до розширення військових дій із залученням нових держав. На сході Європи у світову війну у вересні 1939 р. на боці нацистської Німеччини більш активно включається СРСР, який без надмірних зусиль здійснює окупацію східних теренів

²⁸⁶ Поступову ескалацію операцій агресивних держав разом із відповідними ідеологічними та дипломатичними заходами можна вважати актами Другої світової війни ще до її офіційного початку у вересні 1939 р. Це, зокрема, вторгнення Японії у Китай (вересень 1931 р.), італійське вторгнення в Ефіопію (жовтень 1935 р.), окупація демілітаризованої Рейнської області (березень 1936 р.), військова допомога іспанським заколотникам (1936 р.), аншлюс Австрії (березень 1938 р.), Мюнхенська угода (вересень 1938 р.), повне загарбання Чехословаччини (березень 1939 р.), італійське вторгнення в Албанію (квітень 1939 р.).

Польщі, а в листопаді розпочинає війну з нейтральною Фінляндією. Захід усе ж не наважується визнати фактичне входження СРСР у світову війну, дотримуючись гібридної політики.

Пацифістська парадигма мислення політичних еліт західних держав виходить з кількох базових настанов:

- а) мир понад усе; небажання воювати, тобто приносити нові жертви у війні заради Версальської системи світового порядку; відчуття деякої несправедливості, допущеної щодо Німеччини;
- б) національний егоїзм, коли власні інтереси та безпека вважаються більш важливими, ніж спільна, і переважає думка буцімто загроза війни обмине стороною;
- в) жупел більшовизму; посилення страху перед комуністичною загрозою, яка пов'язана із пролетарськими рухами, діяльністю Комінтерну та радянських агентів; усвідомлення на Заході необхідності відновлення сили Німеччини для протидії загрозі більшовизму.

У наші дні в риторичі західних політиків щодо політики сучасної Росії так само спрацьовують перші дві позиції – небажання воювати, «розуміння» російських інтересів (фактично право на агресію та анексію щодо пострадянських країн), а також національний егоїзм («нас це не стосується»). Остання позиція у сучасних умовах цілком правомірно може бути замінена на страх перед «російською загрозою», можливістю ядерної війни, підривної діяльності російських спецслужб, а також на пацифістську риторичу європейських «лівих», необхідність «розуміти Путіна» та «законні» російські інтереси.

Однак те, що замість більшовицької загрози цивілізованому світу загрожує міжнародний тероризм («терористичний інтернаціонал»), у західному мисленні досі не пов'язується із російським чинником, попри численні факти на користь цього (операції у Сирії, союз з Іраном тощо) і попри логіку глобалізаційного протистояння (антиамериканізм та антизахідна риторика Кремля). Більш того, Кремлю часто вдається переконати Захід буцімто саме Росія є найбільш вагомим союзником у боротьбі з міжнародним тероризмом.

Як зазначав Ясперс, пацифістські аргументи замовчують те, що «ганебний мир» означає жити в рабстві та підкорятися вимозі не чинити опір. Відтак вони маскують основу зла, у якому знаходять вихід усі сили, що в кінцевому рахунку знаходять своє вираження у війні. До них належать: впевненість у власній зверхності, завдяки якій лише своє

власне існування вважається істинним; неспроможність поглянути на проблему з точки зору іншого, ураховуючи його ситуацію, не зраджуючи себе; страх, який вимагає впевненості та набуває її лише у власній зверхності; задоволення від влади як такої; відсутність істини у ставленні до себе й до інших, унаслідок чого життя стає хаосом, з якого шукають насильницький вихід сліпе ствердження, непереборна жага і занурення у пільму²⁸⁷. Отже, неспроможність пацифістського мислення має наслідком посилення «влади зла», яке сьогодні виступає у вигляді російського реваншизму та міжнародного тероризму.

У пізніші часи Заходу постійно доводилося поступатися ціннісними міркуваннями та йти на прагматичні компроміси з радянським блоком у різних складних ситуаціях під час холодної війни. І на сьогодні домінуючою регулятивною ідеєю мислення західних політиків залишається настанова на винятково мирне та дипломатичне вирішення конфліктної ситуації на Донбасі. Однак переговори та спроби переконати агресора, який заперечує свою роль у війні, ведуть лише до тимчасового послаблення бойових дій з постійними спалахами інтенсивнішої ескалації тоді, коли це заманеться Кремлю.

Потурання агресії. На Заході політики, які сповідують принципи мислення у дусі т. зв. «реалізму», схильні приймати позицію «розуміння» Москви. Зокрема, пропонується визнати справедливість її занепокоєння тим, буцімто якщо південно-східний фланг НАТО пролягатиме по східному й північному кордону України, система стратегічної оборони РФ зазнає руйнації, що, зокрема, матиме наслідком посилення процесів геополітичної дезінтеграції РФ. У тому ж дусі побудовані інші схеми залякування Заходу: ядерний шантаж, втрата доходів західного бізнесу, хвилі міграції внаслідок руйнації РФ, посилення тероризму та криміналу тощо. Оскільки така перспектива не може влаштовувати російських військових, вони начебто мають право робити все можливе, щоб утримати Україну та весь пострадянський простір від зближення із Заходом усіма наявними засобами, включно і збройною інтервенцією.

Геополітичне мислення Заходу в деяких своїх рисах зберігає інерцію з часів Першої світової війни та російської революції, коли у європейських уявленнях домінувала ідея щодо важливості збереження Росії як великої і неподільної держави. За потурання Антанти у 1920–

²⁸⁷ Jaspers, Karl. (2010). *Man in the Modern Age*. New York: Routledge. 212 p.

1921 рр. відбулося упокорення України, більшовицькі війська вторглися до Грузії, незалежність якої вже була визнана світовою спільнотою. У 1939–1940 рр. на Заході «проковтнули» радянську анексію Бессарабії, країн Балтії, західних частин України та Білорусі. Лише коли апетити Кремля почали після Другої світової війни розповсюджуватись на країни Центральної Європи та Балкан, з прицілом на Західну Європу, європейцям довелося відповідним чином реагувати – створити колективну систему оборони у вигляді Північноатлантичного договору та дбати про збереження військової присутності США у Європі.

Дивна зачарованість Москвою зберігається і в сучасних умовах російської агресії проти сусідніх держав та країн Заходу у вигляді гібридної війни. Політика Заходу щодо пострадянських країн була завжди дещо двоїстою: з одного боку, останнім надавалася моральна підтримка демократичних реформ, з іншого – Захід намагався виробити для цих країн окремі формат відносин, фактично зорієнтований на специфіку трансформаційних процесів, що начебто відбувалися в РФ. Як стало очевидно, країни Євроатлантичної спільноти припустилися серйозної помилки, спираючись на припущення про рух РФ у напрямі демократії.

Можна припустити, що така сумнівна позиція Заходу базувалася на уявленнях про фактичний розподіл сфер впливу, за яким безпека країн пострадянського простору є сферою відповідальності Москви. Високий рівень залежності низки європейських країн від російських енергоносіїв укупі з масштабною інформаційною експансією російських ЗМІ до європейських країн гальмує у європейських політичних колах процеси усвідомлення справжнього рівня російської загрози для європейської безпеки та європейського майбутнього

Унаслідок зашореності та самозаспокоєння, незрозумілої засліпленості щодо характеру політичних процесів у РФ європейські політики не спромоглися вчасно усвідомити загальноєвропейське значення демократичних революцій в Україні та Грузії і надати їм необхідний рівень матеріальної і політичної підтримки, обмежуючись лише деклараціями та моральним схваленням, але в цілому очікуючи та вимагаючи від цих держав самостійних кроків на шляху соціально-економічних реформ та у боротьбі з корупцією. При цьому на Заході не звертають уваги, що процесам реформування економіки та боротьбі з корупцією чинять потужні перешкоди певні зовнішні сили, особливо з боку Москви, які зацікавлені у відсталості пострадянських країн і яким вигід-

на корумпована влада, щоб встановити свою систему залежності і панування.

З іншого боку, слід усе ж надати належне рівню консолідації європейських держав, які в цілому дотримуються єдиної позиції у питанні санкцій проти РФ. Однак важливо зрозуміти, що санкції вводились не так для стримування агресора, як для покарання за збиття цивільного літака, тобто мали в основі не стратегічну політику щодо Москви, а лише політичну кон'юнктуру, що вимагала певної реакції на зухвалі дії.

«Велика стратегія» Заходу була і значною мірою залишається побудованою на «прагматичних» уявленнях, що з Московією слід домовлятися у будь-якому випадку, і рано чи пізно ситуація владнається сама собою. Так було у випадку агресії проти Грузії, а ще раніше – в інших конфліктах пострадянського простору, де Москва фактично відіграла ключову роль у нагнітанні ситуації, вдаючись до агресивних дій, при цьому зображуючи себе «миротворцем», зовнішньою стороною, яка захищає ображених і допомагає скривдженим, а отже, має виконувати роль «посередника».

У ситуації з Україною також ніщо особливо не заважає з плином часу «вибачити» РФ всі гріхи і, демонстративно їх засуджуючи, практично нічого не робити для відновлення міжнародного права та порядку. Політика санкцій виявилася неефективною, щоб стримати агресора, і вкрай недостатньою, щоб примусити його відійти на вихідні позиції. Ситуація нагадує події 1934 р., коли у відповідь на італійське вторгнення до Абіссинії, у Лізі Націй наполягали на застосуванні санкцій для стримування агресора, але, як зазначає Вінстон Черчилль, це були такі нерішучі санкції, які агресор міг терпіти, і хоча вони створювали певні труднощі, насправді лише розпалювали настрої нападника. Ліга Націй бралася за спасіння Абіссинії, впевнена, що ніщо не зможе завадити вторгненню італійських військ ²⁸⁸. Проте в ті ж часи світова спільнота все ж спромоглася поставити агресора у стан ізоляції, виключивши Італію (а пізніше й Німеччину та СРСР) з Ліги Націй, тоді як сьогодні Москва має можливість блокувати зусилля ООН, спрямовані проти агресора.

У ситуації російської агресії існують досить значні коливання позицій різних країн ЄС, певна нерішучість у термінах упровадження санкцій, відзначається їхня тимчасовість і неповнота. В цілому санкції серйозно не вплинули на поведінку агресора, хоча й виконали певну

²⁸⁸ Churchill, Winston S. (1986). *The Second World War*. Vol. 1. P. 158.

стримуючу роль. Недостатньо жорстка реакція Заходу на агресивні дії Москви надала останній можливість діяти і надалі більш агресивно та нахабно, що вилилося в реальну війну проти України. Різниця у стилі мислення, як зазначив Черчилль у подібній ситуації, полягає в тому, що на одній стороні відбувається нескінченне обговорення дрібних питань, відсутність будь-яких рішень, а якщо рішення і приймаються, то потім відмінюються, і діє загальне правило «бути люб'язним із ворогом, щоб його не розсердити», тоді як на іншій стороні ведеться фатальна підготовка до війни, чуто гуркіт величезної машини, що рухається просто на нас ²⁸⁹.

Політика Заходу попри відмінності у позиціях серед різних держав спільноти виправдується міркуваннями необхідності не допустити масштабного військово-політичного конфлікту з РФ. Непередбачувана поведінка російського керівництва, яке нагромаджує гори брехні для мотивації власних дій, блефує та декларує готовність застосувати ядерну зброю, змушує Захід до обережності й стриманості, а отже, й до певного типу поведінки, який також може бути позначений як гібридний: розуміючи реальний стан справ, офіційно не помічати кричущих фактів.

Європейська спільнота спромоглася створити Нормандський формат переговорів, у межах якого відбуваються спроби мирного врегулювання «подій на сході України», у якому ключова роль належить Німеччині. Такий формат виключає визнання дій Москви як агресії і зовсім оминає увагою анексію Криму. Переговори у такому форматі з самого початку були приречені на провал, оскільки спроби переконання агресора, який заперечує свою роль у війні, призводять лише до тимчасових послаблень бойових дій з постійними спалахами інтенсивної ескалації. Однак ширший формат на засадах гарантій Будапештського меморандуму держави-гаранти з певних причин воліли відхилити, оскільки це вимагає рішучого засудження агресора і більш масштабних санкцій.

На хибному фундаменті неможливо побудувати щось більш або менш стабільне. Західні держави опинились у полоні фальшивих уявлень про причини і характер «української кризи», як вони воліють називати події російської агресії проти України. Знехтувано базовими законами формальної логіки, тобто логіки здорового глузду і раціонального мислення: «з брехні слідує все що завгодно». Побудований на хибній тезі про-

²⁸⁹ Churchill, Winston S. (1986). *The Second World War*. Vol. 1. Pp. 574–575.

цес міркування призводить до хибних висновків, навіть якщо він в цілому відбувається за правилами логіки.

В умовах російської агресії Захід намагається використати можливість для умиротворення агресора та відновити нормальні відносини з РФ, що для останньої виглядає як слабкість і ще більше провокує до агресивних дій. Ліддел Гарт зауважує, що досить наївно вважати, що від агресивних дій людини або держави можна відкупитись або умиротворити агресора, тому що поступка лише розпалює його апетит. Але агресора можна втихомирити. Сама віра в силу робить агресивні країни більш чутливими до страхуючої дії більш потужної сили, що протистоїть. Цим досягається достатнє стримування агресії, за винятком можливого зіткнення з чистим фанатизмом, який не можна змішувати з агресивністю ²⁹⁰.

Ураховуючи розбіжність думок серед країн ЄС та зростання масштабів внутрішніх та міграційних проблем, навряд чи можна очікувати жорсткішої позиції ЄС щодо РФ, якщо остання не вдасться до розгортання більш масштабних військових дій в Україні. За існуючих умов ЄС може влаштувати будь-яка форма заморожування конфлікту на Донбасі, включно й мовчазне сприйняття анексії Криму, як це сталося у випадку російської агресії проти Грузії і фактичної анексії Абхазії та Південної Осетії.

Найбільше занепокоєння викликає можливість зближення Заходу з існуючим режимом у Кремлі, на що сподіваються російські політики і до чого прагне низка політиків західних. Останні, позиціонуючи себе реалістичними політиками, вважають, що досягнути стабільності у відносинах Заходу і РФ можливо шляхом послаблення або зняття санкцій та визнання анексії Криму за фактом взамін на вихід російських військ із Донбасу, допомогу РФ у врегулюванні ситуації у Сирії та її участь у війні з «Ісламською державою» та міжнародним тероризмом. У контексті дискурсу умиротворення схильні до угоди політики ігнорують те, що наслідком подібних компромісів неодмінно стають значні репутаційні втрати країн Заходу, які фактично капітулюють перед агресором, не досягаючи насправді реальної мети – справедливого миру.

Можна було б ще якось зрозуміти, якби така подвійна поведінка зумовлювалася гібридною тактикою боротьби з агресором для досягнення стратегічної цілі – мінімізації або повної ліквідації загрози, але,

²⁹⁰ Liddel Hart, B. H. (1954). *Strategy: the Indirect Approach*. P. 209.

якщо миру прагнуть досягти шляхом фактичної капітуляції або завдяки значним поступкам за рахунок жертв агресії, це виглядає як спосіб уникнути відповідальності та аж ніяк не наближає до мети ліквідації загрози масштабної війни. Радше, навпаки, усвідомлення безкарності власних дій провокує агресора до більш жорстких форм поведінки, більших масштабів терору і застосування військової сили. Як зазначає Черчилль, одним із сумних наслідків мюнхенської політики умиротворення і позиції Заходу щодо влади нацистів було те, що Гітлер увірував, що ні Велика Британія, ні Франція не спроможні вести війну²⁹¹.

Подібні переконання створені у російського керівництва, яке шантує Захід, впевнене у його небажанні вести війну «за Нарву», а тим більше поринути у безодню ядерної катастрофи. Досить непривабливо виглядає смислова гра, коли країни Заходу та міжнародні організації вагаються визнати справжній характер гібридної війни з боку РФ, офіційно визнають її посередником у конфлікті (Мінський процес) і фактично погоджуються з російською версією щодо «громадянської війни в Україні», хоча цілком усвідомлюють реальний стан справ.

Якщо держава порушує норми міжнародного права з міркувань власних інтересів та геополітичних амбіцій, то мають включатися механізми протидії діям агресора. Однак світова спільнота виявилася неспроможною у війні з міжнародним тероризмом, а також не готовою до серйозної протидії російській загрозі. Традиційна схильність міжнародної спільноти до компромісних рішень провокує ще більші масштаби агресивності.

Досвід України показує, як діють реальні механізми проведення скоординованих операцій у гібридній війні з боку агресора, а також, наскільки серйозною може бути поразка держави, яка не готова до відсічі у подібного типу агресії і не має відповідних механізмів її запобігання. Надії України на перемогу побудовані на створенні адекватних механізмів опору агресору і формуванні міцних засад внутрішньої консолідації суспільства. Сучасний світ рухається і розвивається шляхом формування глобальної економічної та політико-правової систем, у якій кожна держава може отримати свій шанс на свободу та розвиток. Україна може ефективно діяти у сучасному світі, лише спираючись на механізми підтримки світового порядку, які є відмінними від гри геополітичних сил, у світі, який побудований на правових засадах.

²⁹¹ Churchill, Winston S. (1986). *The Second World War*. Vol. 1. P. 435.

7.4. Корегування стратегічного мислення

Стратегічне мислення з питань міжнародної безпеки традиційно прив'язане до концептуальної схеми, що склалася після Другої світової війни з кількох взаємопов'язаних підсистем та структурних елементів, взаємодія яких вважається необхідною для підтримання миру і стабільності у різних регіонах та у світі в цілому. Стереотипи усталеної моделі безпекового мислення полягають у визнанні провідної ролі глобальних і регіональних міжнародних організацій з питань безпеки та стабілізуючих функцій воєнно-політичних альянсів та економічних інтеграційних угруповань.

На основі міжнародних угод має працювати правова система разом із механізмами та засобами підтримки судових рішень. Крім того, стан безпеки формується також через сукупність багато- та двосторонніх угод і домовленостей між державами. Однак ключову роль у забезпеченні безпеки відіграє політична добра воля та бажання впливових світових держав і провідних регіональних країн, які несуть особливу відповідальність за підтримку стабільності та безпеки у світі й у його регіонах. Кожна з підсистем виконує свою функцію на різних рівнях та у різних вимірах світового порядку, а в цілому всі вони утворюють механізм забезпечення міжнародної безпеки.

Серед стратегічних пріоритетів світової політики визнано такі, як підтримка непорушності кордонів, невтручання у внутрішні справи інших держав, заборона на застосування збройних сил або погрози силою при вирішенні конфліктів, політичне врегулювання суперечок між державам тощо. Вважається, що всі непорозуміння та конфлікти між державами можуть бути врегульовані у форматі міжнародних організацій з питань безпеки – РБ ООН, ОБСЄ та ін.

Загальна міжнародна правова модель відповідала уявленням того часу і була націлена на підтримку світового балансу, недопущення небезпечного зростання могутності інших, окрім визначених п'яти великих держав, та не передбачала організації колективної протидії агресії однієї з них. Цим закріплювалася фактична позиція, що глобальна політика має пріоритетом інтереси великих держав, тоді як інтереси інших країн частіше за все можуть не братися до уваги.

У часи холодної війни механізми взаємного стримування в цілому виконували функцію гарантування безпеки менших країн принаймні у європейському контексті, однак це ніяк не захищало країни радянської

сфери домінування від агресивних дій свого «покровителя» і тим більш не торкалося широкого фронту протистояння у країнах «третього світу». Взаємне небажання двох блоків доводити конфронтацію до рівня масштабних воєнних дій накладало певні обмеження на розгортання конфліктних ситуацій.

Після руйнування СРСР роль єдиного глобального центру гарантування міжнародної безпеки переходить до США, які, однак, згодом починають обтяжуватися такою зобов'язуючою місією і шукають шляхи, як перекласти відповідальність на інші сили, зокрема на Європу. При цьому вони не виключають, за певних умов, можливу роль Москви у підтриманні загального миру в регіоні СНД. Однак свою відповідальність за стан безпеки Кремль почав трактувати як дозвіл на домінування у пострадянському просторі, і замість того щоб сприяти процесам мирного врегулювання існуючих конфліктів і попередження нових, навпаки, підтримував їх у жевріючому стані та роздмухував нові лінії конфронтації.

Здавалося, що начебто після ліквідації моделі глобальної конфронтації та включення нових пострадянських держав у світову політичну систему цілком можливим стає підтримання світового порядку шляхом домовленостей та компромісів ключових акторів міжнародної безпеки, їхньої співпраці з іншими державами у форматі міжнародних організацій. Замість політики геополітичного протистояння та балансу сил можна було очікувати істотного підвищення ролі міжнародних організацій та міжнародної правової системи у підтриманні миру і стабільності у світі. Власне, на таких ідеях мала будуватися модель світового порядку за Франкліном Рузвельтом.

Попри деякі відступи від загальних принципів міжнародні механізми забезпечення світового порядку в цілому виконували певну стримуючу функцію, пом'якшуючи ситуацію біполярного протистояння часів холодної війни. Функціонування системи безпеки і підтримання світового порядку відбувається відповідно до визнаних норм і правил, розроблених на основі загальнолюдських цінностей та узгоджених принципів поведінки між державами. Проте система лише тоді може вважатися ефективною, коли будь-яке порушення державою прийнятих норм і принципів поведінки отримує відповідне покарання. Система, що не працює, фактично виводиться за межі реальності.

Однак, якщо якась впливова світова ядерна держава із правом вето у РБ ООН починає нехтувати принципами і власними зобов'язаннями,

уся стратегія міжнародної безпеки терпить крах, а отже, потребує істотного переосмислення. Міжнародне право та міжнародні інституції з питань підтримання миру і стабільності і досі є здебільшого допоміжними чинниками світового порядку, оскільки можуть бути реально задіяні лише за згодою великих держав. Так, усі спроби ввести миротворчу місію ООН на Донбасі зіштовхуються із впертим небажанням РФ, що цинічно нехтує своїми зобов'язаннями перед світовою спільнотою, користуючись правами постійного члена РБ ООН.

Зростання потужної військово-політичної сили, створеної російським політичним режимом з великодержавними амбіціями, який користується підтримкою населення та має у своєму розпорядженні величезні ресурси, не могло не позначитися на загальноєвропейських процесах безпекового характеру. Агресивна поведінка РФ перетворила її на державу, що є джерелом воєнної, енергетичної, кібернетичної загрози для європейських країн. Усе це стимулює до перегляду стратегічних засад, на яких базувалося західне мислення у питаннях безпеки.

Нагадаємо, що Бжезінський, аналізуючи ситуацію навколо розпаду СРСР, доходить висновку про те, що це у світовій історії фактично розпад трьохсотрічної Російської імперії. Появу незалежної України на політичній карті Європи політолог вважає подією, рівнозначною возз'єднанню Німеччини, такою, яка радикально змінює геополітичний ландшафт у Східній Європі²⁹². Майбутнє Європи і світової цивілізації залежить саме від чіткої позиції Заходу в питанні ставлення до країн, що виникли на уламках цієї імперії. Будь-які спроби Росії, вважає учений, ізолювати і знову підкорити Україну за допомогою московського оплоту в Криму повинні розглядатись як привід для масштабної допомоги Заходу.

Однак на сьогодні склалась ситуація, коли друга сторона протистояння у вигляді США та країн Заходу виглядає як дещо збентежена неочікуваною агресивною поведінкою РФ, оскільки не бачить своєї особливої провини у ситуації розпаду СРСР та у розширенні НАТО як оборонного альянсу, а, навпаки, ставить собі у заслугу підтримку демократичних процесів у РФ, масштабні інвестиції у її економіку та розвиток взаємовигідної співпраці. Погано орієнтуючись у російських реаліях і не бажаючи загострювати відносини до крайньої межі, Захід намагався зрозуміти справжню мотивацію російської агресії і за мож-

²⁹² Brzezinski, Z. (1996). *Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space*. P. 4.

ливості знайти раціональний компромісний варіант вирішення суперечностей.

Унаслідок агресивних дій РФ, пов'язаних із нехтуванням принципів міжнародного права, політика США почала схилитися до більш жорстких форм протидії російському експансіонізму – введення економічних санкцій проти РФ та її лідерів, припинення воєнного співробітництва, надання допомоги Україні, збільшення військової присутності в регіоні тощо. Рішучі дії США на Близькому Сході (удари по ісламським терористам, перегляд політики щодо Ірану тощо) свідчать, що США готові до більш жорстких форм реагування на порушення принципів світового порядку, особливо якщо йдеться про зброю масового ураження. США декларують прихильність до здійснення заходів щодо відновлення територіальної цілісності України, деокупації Криму та Донбасу та зацікавлені у зниженні деструктивних впливів і домінування РФ у регіоні. Питання лише в тому, наскільки рішучими можуть бути дії США у близькій перспективі. У вирішенні регіональних проблем США на сьогодні схильні надавати перевагу опосередкованим формам здійснення своєї політики через стимулювання країн-партнерів (зокрема, Німеччини та Франції) та через міжнародні організації (НАТО, ОБСЄ, РБ ООН).

Стратегічна помилка Заходу. Специфіка безпекового середовища у Європі донедавна вбачалась у тому, що ймовірність виникнення повномасштабного воєнного конфлікту оцінювалася як низька, натомисть вважалося, що сукупний ефект від дії новітніх «м'яких» загроз, пов'язаних із процесами глобалізації, міг би мати для континенту руйнівні наслідки. Уявлення про зменшення ролі «жорстких» загроз, насамперед на Європейському континенті, виявилися передчасними та у світлі подій, пов'язаних із російською агресією проти України, починають істотно переглядатися.

Помилкове припущення, що у Європі не існує загрози війни, негативно позначилося на діяльності НАТО як ключового елементу європейської безпеки, призвело до різкого скорочення або втрати значної кількості засобів колективної оборони і стримування. Йдеться не тільки про зменшення військового потенціалу та навичок ведення відповідних бойових дій військовими, але також про брак усвідомлення повного спектру наслідків такої війни з боку громадськості і політичних еліт країн НАТО. Це стосується ядерних сил НАТО, так само як і звичайних озброєнь. У результаті вибір можливостей діяти звузився, а спро-

можність Альянсу застосувати свої підходи для відповіді Москві зменшилася.

Агресивна спрямованість зовнішньої політики РФ навіть після російсько-грузинської війни 2008 р. не отримала належної політичної оцінки міжнародної спільноти. Реакція євроатлантичного суспільства на війну РФ проти Грузії і подальшу окупацію частини її території була непропорційно слабкою. США і ЄС у відповідь спромоглися лише висловити стурбованість та інтенсифікувати політику «залучення Росії», розглядаючи її як партнера та ігноруючи дедалі агресивніші плани та дії Кремля. Поступливість Заходу і недостатня реакція міжнародної спільноти на російську агресію провокували агресора на подальші кроки. Анексія українського Криму та вторгнення на Донбас, військові операції в Сирії мають демонструвати світу готовність РФ до застосування сили у міжнародних справах, що включно з ядерним шантажем має примусити світ прислухатись до російського диктату.

Якщо у ситуації Молдови та Грузії світова спільнота ще могла сприяти російську агресію як непорозуміння, виняток із загальних правил, то цинічне порушення українського суверенітету зробило наочним факт системного політичного курсу РФ на силову реанімацію імперії, зумовленого ідеями реваншизму та нацизму. Сподівання Заходу на поступову трансформацію російської влади у бік більш цивілізованої моделі поведінки у відносинах із сусідами виявилися марними. Конфлікт ціннісних уявлень мав наслідком провал політики «перезавантаження» та «умиротворення» і практичне втілення агресивної ідеології російського імперіалізму. Стало очевидним, що досі безпека країн – членів НАТО гарантувалася переважно довірою до міцності укладених угод, аніж військовими засобами. Москві вдалося зруйнувати цю довіру. Країни НАТО у відповідь на вторгнення Росії на територію України та окупацію Криму змушені призупинити будь-які види військового і цивільного співробітництва з РФ і почати готувати опір можливій агресії.

Агресивні дії Москви демонструють неефективність існуючих міжнародних інституцій та структур з питань безпеки, що викликає зростання відчуття небезпеки у країнах, які межують з РФ, спричиняє їх тяжіння до пошуків альтернативних і більш надійних моделей взаємної підтримки та співпраці, до створення противаг російському домінуванню. Однак європейці не мають достатніх сил і бажання брати на себе відповідальність за стан безпеки хоча б у власному регіоні, покладаючись на домовленості й угоди, не підкріплені силою. Навіть сподівання

на колективну систему безпеки НАТО виглядають занадто оптимістичним, оскільки свою участь у тому або іншому конфлікті країна – член Альянсу може вирішувати на свій розсуд.

Міжнародні структури безпеки виявили неготовність до такого розвитку подій. Ключові елементи європейської та євроатлантичної безпеки – НАТО, ЄС, ОБСЄ – перебувають у стані пошуку термінових відповідей на регіональні та глобальні загрози, що виникли внаслідок дій РФ. Зволікання грає на руку агресорові, дедалі більше погіршуючи стан міжнародного безпекового середовища. Унаслідок кризи вийшли на поверхню не лише вияви інституційної слабкості організацій з питань міжнародної безпеки, а й тактичні та стратегічні прорахунки в оцінці й розумінні природи сучасного середовища безпеки.

Якщо на Заході майбутнє міжнародної безпеки все ж бачать у категоріях глобалізованого світу, у якому протидія сучасним загрозам вимагає координації зусиль усіх держав світової спільноти, то керівництво РФ схиляється до геополітичної парадигми, коли питання безпеки вирішуються за зонами відповідальності багатополюсного світу. Однак відновити світоустрій часів холодної війни, чого прагне РФ, також неприйнятно, оскільки фактично йдеться про встановлення ситуації світового безладу з іншим розкладом сил і новими ключовими гравцями, де замість принципів міжнародного права діятимуть гібридні норми, виникатимуть нові гібридні війни. Такий стан може визначати нову міжнародну безпекову реальність на тривалий час, проте в цій реальності та у геополітичному безладі, що створений завдяки російським діям, Москва навряд чи має шанси посісти місце світової потуги, на яке розраховує²⁹³.

Північноатлантичний альянс, який традиційно вважає європейський простір зоною своєї відповідальності, внаслідок певної заспокоєності та зацикленості на загрозах тероризму виявився неготовим усвідомити масштаби агресивної політики Москви. Створений як система колективної безпеки Євроатлантичного простору Альянс після ліквідації СРСР та радянської загрози намагався позбавитися конфронтаційних стереотипів мислення, зосереджуючи свої стратегічні плани на питаннях антитерористичної боротьби, війни в Афганістані, на кризовому

²⁹³ Горбулін Володимир. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня. Україна*. 2016. 26 серп. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku-.html>

врегулюванні та миротворчих операціях. Агресивна політика РФ призвела до різкого підвищення значення трансатлантичних структур.

Організаційна структура НАТО була недостатньо готова протистояти сучасним викликам також з огляду на складні й повільні процеси прийняття рішень, відсутність ефективних механізмів запобігання збройним конфліктам та ліквідації загроз нетрадиційного і асиметричного типу. На відміну від агресивної і авторитарної РФ, у країнах Заходу немає ознак психологічної готовності подужати подібного типу війну²⁹⁴. Давалася взнаки й тенденція до скорочення видатків на оборону в країнах-членах.

Російська агресія виявила слабкі місця в системі оборони Альянсу на сході Європи, позначила рівень вразливості на його південно-східному фланзі. Анексія Криму і подальша підвищена мілітарна активність РФ в акваторії Чорного моря створила додаткові безпекові загрози для країн-членів і країн – партнерів НАТО також у цьому регіоні, сформувавши плацдарм для поширення впливу Росії у напрямку Середземномор'я та Близького Сходу. Особливі побоювання пов'язані з країнами Балтії, що мають у своєму складі російські меншини, до яких Московію може бути застосовано взяте на себе «право на захист співвітчизників».

НАТО не має засобів ефективного захисту від енергетичної блокади, економічних санкцій та інформаційних воєн, на чому заснована тактика Кремля. У гібридній війні інформаційна та смислова складові використовуються нарівні з військовою силою, спричиняючи реальні руйнівні наслідки, проте досвіду протистояння таким загрозам Альянс не має. Розроблена система стримування не спрацьовує в умовах, подібних до захоплення Криму. Альянс виявився не готовим і до особливостей ведення гібридної війни, під час якої застосування звичайних військових озброєнь синхронізується з активними діями в невійськових напрямках, що спрямовані на руйнування економічної, політичної, інформаційної та інших життєво важливих систем країни, що стає об'єктом нападу.

Унаслідок політики останніх років, коли на Заході домінувала думка щодо відсутності загрози великої війни, зменшилася спроможність країн – членів НАТО вести повномасштабну конвенціональну війну з високою інтенсивністю бойових дій. Ідеться не тільки про зменшення

²⁹⁴ Clark, Wesley, Luik, Juri, Ramms, Egon, & Shirreff, Richard. (2016). Closing NATO's Baltic Gap. Report. *International Centre for Defence and Security*. Tallinn. P. 8.

військового потенціалу та навичок ведення відповідних бойових дій військовими, але також про брак усвідомлення повного спектру наслідків такої війни з боку громадськості і політичних еліт країн НАТО.

Поступово у НАТО починають усвідомлювати, що дії Москви потребують багатомірних відповідей – і в царині міжнародного права, і на оперативно-тактичному рівні, і в площині пошуку нових концептуальних підходів до підтримки трансатлантичної безпеки. Відбувається формування нових стратегічних засад діяльності НАТО, спрямованих на активне стримування агресивної політики Кремля. В умовах протистояння новим «жорстким» загрозам НАТО прагне підвищувати свою роль основи європейської безпеки. Якщо донедавна Альянс більше зосереджував свою діяльність за межами Європи, то тепер, через зростання російської військової загрози, домінуюча зона ризиків зміщується до масштабів Європейського континенту. Як ключова країна Альянсу США змушені повернути зовнішньополітичну увагу до Європи і відновлюють свою традиційну роль як одного з важливих чинників європейської безпеки.

У зв'язку із російською агресією Альянс змушений переосмислювати свою стратегію у галузі безпеки. НАТО як ключовий елемент європейської та євроатлантичної безпеки адаптується до змін у безпековому довіллі, модифікує стратегічні принципи своєї діяльності у напрямі стримування РФ. Насправді нові ризики та загрози є ще більш масштабними. Усвідомлення необхідності розробки комплексу заходів щодо стримування агресора життєво важливе для того, щоб не допустити реалізацію сценарію повномасштабної війни у Європі.

Практично *НАТО формує нову стратегічну концепцію*, не оголошуючи про це. Таку поведінку диктують як об'єктивна складність подій на міжнародній арені, так і потреба збереження єдності всередині Альянсу. Стратегічна концепція, прийнята 2010 р. на саміті в Лісабоні, базувалася на попередніх принципах світового порядку, що склався після завершення холодної війни. У цій концепції Росію названо стратегічним партнером НАТО, а загроза конвенційного військового нападу на територію НАТО оцінюється як низька.

На сьогодні Альянс готується до оборони у разі потенційного військового або гібридного нападу РФ на країни Балтійського регіону. Поступово зростає усвідомлення, що поряд із викликами та загрозами для країн Балтії та країн Північної Європи різко зросли і продовжують зростати ризики та загрози для Чорноморського регіону. Якщо доне-

давня можна було говорити про Чорне море як переважно внутрішній простір НАТО, включений у зону його відповідальності, то внаслідок російської агресії та окупації Криму сьогодні вже думають, як не допустити перетворення Чорного моря на «Російське внутрішнє море»²⁹⁵.

Основним каменем спотикання для обговорення нової концепції є ставлення до РФ, яка від 2014 р. не вважається стратегічним партнером НАТО. Однак зафіксувати новий стан політично складно. Німеччина виступає за те, щоб тримати двері для діалогу з Москвою відкритими. Практичний перегляд і модифікація стратегічної концепції продовжує відбуватися в ході адаптації Альянсу до умов нового безпекового середовища, до появи нових і активізації вже традиційних викликів і загроз. Нинішні стратегічні пріоритети – це *стримування та оборона*, а також *поширення стабільності та зміцнення безпеки за межами території Альянсу*, що передбачає підвищення значення відносин НАТО з країнами-партнерами на східному та південному флангах. Альянс продовжує реалізувати програму заходів, спрямованих на допомогу цим країнам у розбудові міцніших оборонних інститутів та підготовці власних спроможних збройних сил.

Неспроможність «м'якої» стратегії. Російська агресія висвітила неефективність і квалітет, притаманну ідеології Європейської політики сусідства (ЄПС), головним недоліком якої можна вважати небажання враховувати питання безпекового характеру. Політика сусідства виявилася неспроможною попередити та пом'якшити ризики для Європи як на середземноморському, так і на східноєвропейському напрямках. Події в Україні підтвердили, що замість передбаченого політикою сусідства утворення навколо ЄС кола друзів, на кордонах Євросоюзу виникало те, що більше скидається на «вогняне коло» збройних конфліктів²⁹⁶.

Європейський Союз, сконцентрований на засобах «м'якої» сили, опинився в ситуації застосування Москвою «жорсткої» військової сили, комбінування суто воєнних і традиційно цивільних засобів під час

²⁹⁵ Див.: URL: <https://www.rand.org/blog/2016/07/the-growing-importance-of-black-sea-security.html>

²⁹⁶ Див.: How to be good neighbours. *The Economist*. (2014, March 1). URL: <http://www.economist.com/news/europe/21597948-ukraine-biggest-test-eus-policy-towards-countries-its-borderlands-how-be-good> ; Popescu, Nicu. (2014, Okt.). First lessons from the Ukrainian Crisis. *European Union Institute for Security Studies*.

гібридній війни. Діяльність ЄС могла бути ефективною у протистоянні економічним, фінансовим, енергетичним загрозам, тоді як протидія військовим загрозам залишається у компетенції НАТО.

Європейський Союз в останні роки перебуває у стані перманентної кризи, фінансової та політичної, що має тенденцію до перетворення на екзистенційну кризу – кризу існування. У зовнішній політиці ЄС не демонструє спроможності говорити на міжнародній арені «одним голосом», віддаляючись, таким чином, від заявленої мети набуття ролі глобального актора. Всередині ЄС спостерігаються певні відцентрові тенденції. Найбільш показовою в цьому плані є позиція Великої Британії, яка покидає ЄС, що у будь-якому випадку матиме для єдності Європейської спільноти негативні наслідки. Кризові процеси стають гальмуючим чинником поглиблення інтеграції та реалізації стратегії перетворення ЄС на світового геополітичного гравця.

Європейський Союз так і не спромігся скористатися історичним шансом зробити Європу по-справжньому цілісною, а свободу – надійною, чого можна було б досягти шляхом справжнього політичного об'єднання. Економічні труднощі останніх років поставили під сумнів концепцію єдиної і могутньої Європи ²⁹⁷.

Загострення суперечностей між США/НАТО та РФ з широкого спектру питань стратегічної стабільності, низька ефективність існуючих глобальних та регіональних безпекових механізмів, неспроможних ухвалювати своєчасні та адекватні рішення для вирішення кризових ситуацій, гальмування впровадження Спільної політики безпеки і оборони ЄС створюють серйозний виклик для архітектури безпеки у Європі, підвищуючи ризики для України опинитись у «сірій зоні» поза системами безпеки, що діють на континенті.

Зростання конкуренції між РФ та ЄС за впливи на пострадянському просторі, проявом якого стала боротьба між двома взаємовиключними інтеграційними проектами, що пропонувалися новим незалежним державам, надзвичайно підвищувало тиск на них з двох боків. Невизначеність східної політики ЄС створювала додаткові виклики для регіону Східної Європи в цілому, провокуючи ситуацію нестабільності.

Прагнення ЄС налагоджувати систему співробітництва у форматі «Східного партнерства» зіштовхнулось із жорсткою протидією з боку РФ, яка вбачає у поширенні європейських цінностей на країни пост-

²⁹⁷ Бжезінський 36. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади. С. 102.

радянського простору величезну загрозу своїм інтересам. РФ вдалося зрівнати угоду Вірменії з ЄС про асоціацію. А спроби зробити це в Україні спричинили соціальний вибух, що, зрештою, призвело до збройної інтервенції у країну. Європейська реакція на ці події солідарна з американською, проте самі європейці не мають достатніх важелів протидії агресивній поведінці з боку РФ, хоча США були б не проти влагоджувати ситуацію руками своїх європейських партнерів.

Європа шукає оптимальну для себе модель взаємовідносин із Росією та іншими сусідами на Сході з метою реалізації власних інтересів у сфері співробітництва і безпеки. Іноді, балансуючи між євроатлантичною та євразійською парадигмами зовнішньополітичного мислення, Європа не проти віднайти деяку модель узгодження інтересів і в стратегічній перспективі побудувати безконфліктну схему взаємодії з РФ та США. Перешкодою на цьому шляху є нарощування авторитарних тенденцій у внутрішньополітичному житті самої РФ, а також і відповідна реакція лідера атлантичного світу – США, які перебувають у зручнішій позиції стосовно РФ і не виявляють прихильності до імперського євразійства.

Донедавна РФ визначалася європейцями як стратегічний партнер з відповідними обов'язками у справі підтримання стабільності у Європі. Сьогодні на Заході враховують жорсткість зовнішньополітичного курсу Москви разом із зростанням силової детермінанти у методах проведення її внутрішньої політики. Загальний сучасний підхід Європи до РФ – бажання бачити її у складі європейської системи безпеки, не допускаючи надмірного зростання впливу Москви.

Старі стереотипи мислення схиляють західних європейців до опрацьованого за часів СРСР варіанту розподілу геополітичних сфер впливу уздовж лінії західних кордонів пострадянських країн. Зважаючи на цей стереотип, можна говорити про стриманість європейських держав у питанні розширення НАТО та ЄС за рахунок колишніх радянських республік (окрім країн Балтії), прагнення «не дратувати» Москву економічною та політичною підтримкою національних урядів, зміцненням військового співробітництва з ними.

Стратегічні інтереси європейського світу вимагають більш масштабної економічної і політичної експансії в різних регіонах, включаючи Євразійський простір. Якщо Європейський Союз замикатиметься лише на внутрішніх європейських інтересах, автоматично нарощуватимуться тенденції щодо його економічного, політичного й гуманітарного зане-

паду. Європа програватиме на глобальному рівні, хоча, безумовно, може бути спроможна забезпечувати власні інтереси на рівні регіональному. Навряд чи сьогодні можна говорити про існування глобальної європейської геостратегії, зіставної з американською. У глобальних питаннях Європа поки ще дотримується євроатлантичної парадигми. Відносини з іншими країнами світу ключові європейські держави традиційно будували на двосторонній основі та зміцнювали свої впливи у світі на історичному ґрунті колоніальних часів, тобто в тих регіонах, де вони домінували економічно.

Але подальший розвиток процесів внутрішньої консолідації Європи логічно вимагатиме від європейців замислитися над проблемою консолідації своїх геополітичних та геоекономічних інтересів у зовнішньому світі, причому на глобальному рівні. Не обов'язково це має виглядати як альтернатива лідерству США чи як конфронтація з РФ. У межах цивілізованої конкуренції глобальних інтересів Європа обов'язково має знайти себе як важливий геополітичний суб'єкт, інакше вона тяжітиме до самоізоляції з усіма негативними наслідками для власного майбутнього.

Стратегічні варіанти майбутнього Європи. Унікальне інтеграційне утворення опинилося перед низкою серйозних викликів і загроз, серед яких на першому плані залишаються наслідки найбільшої з часів Другої світової війни міграційної кризи, спричиненою потоком біженців з країн Близького Сходу та Африки, та надзвичайне загострення терористичної загрози внаслідок серії масованих терористичних атак протягом останнього часу у Франції, Великій Британії, Німеччині, Бельгії, Швеції, Італії.

Спостерігається зростання правого політичного популізму в країнах ЄС, хоча останні вибори в Австрії, Нідерландах та Франції дещо загальмували цей тренд, привівши до влади проєвропейських політиків. На тлі стрибкоподібного процесу розвитку нових технологій змінюються ринки праці, загострюються соціальні проблеми. Серед деструктивних зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на ЄС, суттєве значення відіграють дії РФ. Російська агресія проти України, безвідповідальні та агресивні дії в Сирії та на Близькому Сході, спроби російського втручання у внутрішні, зокрема електоральні процеси в країнах ЄС та світу, запустили нові руйнівні тенденції у європейському середовищі безпеки.

Рішення про вихід Великої Британії зі складу ЄС, за результатами референдуму червня 2016 р., упритул поставило питання про необхідність проведення структурних перетворень у Європейському Союзі. Сійка привабливість ЄС як інтеграційного об'єднання, що протягом десятиліть не піддавалася сумніву, через рішення Великої Британії істотно похитнулася. Разом із цим предметом дискусій знову стають цінності демократії, свободи та соціального захисту, які втілює Європейський проект. Проект Європейської Комісії («Біла книга щодо майбутнього ЄС»²⁹⁸), оприлюднений напередодні ювілейного Римського саміту 25 березня 2017 р., містить пропозиції для початку дебатів і накреслює п'ять можливих сценаріїв подальшої еволюції Європейського Союзу до 2025 р.

Перший сценарій, під назвою «*Продовжуємо роботу*», передбачає можливість залишити все так, як є, продовжувати рух у тому напрямку, який уже заданий, фокусуючись на створенні плану проведення позитивних реформ. У сфері зовнішньої політики це означає, що Європа говоритиме одним голосом, тобто продовжуватиме приймати спільні рішення в цій сфері. ЄС не відмовлятиметься також від ролі глобального гравця, вирішуючи глобальні питання змін клімату, стійкого розвитку, фінансової стабільності.

Другий сценарій – це поступове *звуження діяльності ЄС* до меж єдиного ринку, тобто фактичне завершення до 2025 р. безпекової, політичної та ціннісної складових частин проекту. Зберігається вільний рух капіталів і товарів, але рух робітників і послуг не гарантований. ЄС втрачає також свою роль у вирішенні таких глобальних питань, як протидія кліматичним змінам, міжнародна торгівля.

Згідно з третім сценарієм *еволюція ЄС* залишатиме простір для міцнішої інтеграції за окремими напрямками для тих країн-членів, що виявлять таке бажання (наприклад, у сфері оборони, безпеки, юстиції). Права громадян починатимуть більше залежати від того, якою мірою їхня країна бере участь в інтеграції. Ідеться про створення в межах ЄС однієї чи кількох «коаліцій бажаних», на зразок нинішніх об'єднань певних країн ЄС у межах Шенгенської зони або Єврозони. Такий сценарій відкриває додаткові можливості для груп країн, що виявлять, наприклад, прагнення посилити співпрацю у сфері контролю за кордоном або в

²⁹⁸ White Paper on the Future of Europe. Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/white-paper-future-europe_en

галузі оборони; уможливить миттєвий обмін між ними усією інформацією щодо боротьби з організованою злочинністю та тероризмом, дозволить створювати спільні оборонні програми для захисту своєї інфраструктури від кібератак та ін. Для інтеграції «бажаючих» передбачено й можливість вибору інших напрямів, як-от соціальний захист, або узгодження правових стандартів у сфері бізнесу.

Цей сценарій здається раціональнішим, він більшою мірою узгоджується зі сценарієм першим («Продовження роботи»), за винятком обмеження сфери дії спільних правил та ускладнення правових норм для окремих груп країн. Проте на заваді його реалізації може стати подальше ускладнення процедури прийняття рішень всередині ЄС, що й на сьогодні є надмірно складною і не досить прозорою процедурою та помітно перешкоджає ефективності діяльності Європейського Союзу. Питання відносин із «третьою країнами», до яких належить Україна, вирішуватимуться на рівні структур ЄС від імені всіх країн-членів. Іншими словами, взаємодія Україна – ЄС процедурно ускладниться.

Четвертий варіант, під гаслом *«Робити менше, але більш ефективно»*, передбачає залучення країн-членів до прискореної інтеграції, але в обмеженій, меншій кількості сфер. Це, можливо, буде відхід від спільної соціальної політики і зосередження на проблемах інновацій, торгівлі, а також оборонних і безпекових питаннях, посилення контролю над зовнішніми кордонами. Але яким чином визначатимуться сфери посиленого співробітництва – неясно.

І, нарешті, п'ятий сценарій, найбільш амбітний серед усіх, має назву: *«Робити набагато більше разом»*. Він передбачає можливість посилення інтеграційного руху для всіх країн-членів: Євросоюз у цьому випадку говорить на міжнародній арені одним голосом, посилює співробітництво з НАТО, створює до 2025 р. Європейський оборонний союз, бере активну участь у вирішенні глобальних проблем. Цей сценарій нагадує програму федералізації ЄС, противником якої завжди категорично виступала Велика Британія. Однак сьогодні важко уявити, що такі країни – члени ЄС, як Польща, Угорщина, країни Північної Європи та інші, будуть готові погодитися на значні обмеження національних суверенітетів, як у цьому сценарії.

На сьогодні жодний із пропонованих сценаріїв не справляє враження задовільного. Фактично, за винятком сценарію єдиного ринку, Європейська Комісія запропонувала розширену та дещо модифіковану версію двох існуючих раніше сценаріїв: *«Європа двох швидкостей»* та

«Сполучені Штати Європи» (федералізація). Однак у нинішніх обставинах поділ Європи на «центр» та «периферію» навряд чи можливий, так само як не знайде прихильників ідея федералізації, яка передбачає послаблення національної ідентичності на користь ідентичності загальноєвропейської.

Зрозуміло, однак, що подальший напрям змін має бути спрямований на пошук нових гнучких інтеграційних форматів за принципово новими параметрами і підвищенням ролі європейських демократичних і соціальних цінностей. Нові ідеї виникають із оновленого співробітництва Франції та Німеччини. Можна сподіватися також, що у майбутній Європі зникне не тільки поділ на «центр» і «периферію», а й усталена схема ментального та політичного членування Європи, коли європейські країни не-члени ЄС на Балканах та на сході Європи перебувають за межами Європи. Сьогодні формується нове бачення Європейського континенту, не обмеженого країнами – членами ЄС. Відтепер, коли Європа змушена по-новому подивитися на себе і свої кордони, належність України до Європи – і в географічному, і в ціннісному вимірі – перетворюється на dokonаний факт.

Конструювання миру. Головні параметри розуміння стану постійного миру, тобто світового порядку, у якому відсутні війни, закладені ще Кантом у праці «До вічного миру». За його уявленнями міжнародне право має бути засноване на федералізмі вільних держав. Народи у ролі держав можна розглядати як окремих людей, які у своєму природному стані (тобто незалежно від зовнішніх законів) уже одним своїм сумісним існуванням порушують право одне одного, і кожен з них задля особистої безпеки може і повинен вимагати від іншого спільного вступу в устрій, подібний до громадянського, де кожному має бути забезпечене його право. Це може бути союз народів, який, однак, не повинен бути державою народів ²⁹⁹.

Розум з позицій моралі та права засуджує війну як правову процедуру і зобов'язує до мирного стану, що не може бути забезпечено без договору народів між собою. Тому має існувати особливого роду союз щодо миру (*foedus pacificum*), який відрізняється від мирного договору (*pacum pacis*) тим, що останній покладає край одній війні, тоді як перший – усім війнам назавжди. Такий союз має на меті не набуття влади

²⁹⁹ Kant, Immanuel. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Kant-W Bd. 11. S. 209.

держави, а лише підтримання і забезпечення свободи кожної держави. Відповідно до вимог розуму у міждержавних відносинах немає іншого шляху вийти з позазаконного стану постійної війни, окрім як зректись, подібно окремим людям, від своєї дикої волі, пристосуватись до публічних зобов'язуючих законів і утворити таким чином державу народів (*civitas gentium*), яка у кінцевому рахунку охопила б усі народи Землі³⁰⁰. Отже, якщо є надія реалізувати хоча б у нескінченному наближенні стан публічного права, то вічний мир, про який весь час сповіщають мирні договори (що лише закріплюють стан перемир'я), стає не порожньою ідеєю, а завданням, вирішення якого досягається поступово і безперервно наближається до здійснення³⁰¹.

Більше двохсот років пройшло з часу опублікування проекту «вічного миру» Канта, але його реалізація залишається актуальною. Європейський світ з того часу пройшов етапи тривалих наполеонівських і низки менш значних європейських конфліктів, масштабних світових війн, створення і руйнування імперій, формування нових національних держав та періоди глобальних протистоянь і світових криз, що ставили народи Землі на межі самознищення. Увесь цей історичний час стан війни і миру тримався на політичній волі, амбіціях та балансі сил потужних європейських і світових держав. Останні намагалися підтримувати між собою стабільні взаємини, включали у свою сферу впливів ті або інші слабкі держави, а коли відчували за собою більшу силу, ніж в інших, то розпочинали війни за домінування, захоплення нових територій або за ресурси та стратегічні комунікації.

Передбачення Канта, що лише на порозі самознищення внаслідок створення надпотужної зброї у правителів може прокинутись розум, начебто почало здійснюватись у ХХ ст. з появою ядерної зброї. Однак і цього виявилось недостатньо, щоб упритул розпочати дійсну реалізацію проекту «вічного миру». Після світових війн створювалися загальні міжнародні інституції у вигляді Ліги Націй та ООН, які мали виконувати функції союзу держав і забезпечити домінування публічного права у міжнародних відносинах. Однак ці організації виявилися неспроможними протистояти силовим чинникам, які знищують право.

Процеси у сфері міжнародної політики та безпеки, які відбуваються, зокрема, на Європейському континенті та у прилеглих регіонах,

³⁰⁰ Kant, Immanuel. Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Kant-W Bd. 11. S. 211–213.

³⁰¹ Там само. S. 251.

є наслідком глибинних трансформацій соціально-економічного устрою і світового ладу відповідно до сучасного етапу цивілізаційного розвитку людства, який пов'язують з феноменом глобалізації. Об'єктивні потреби виживання, безпеки та розвитку вимагають створення більш надійного світового порядку відповідно до реалій сучасного світу та співіснування його зі світом нетрадиційних акторів. Отже, виникає питання щодо необхідності зовнішнього контролю як механізму обмеження амбіцій окремих суб'єктів.

Сучасне бачення світового порядку та характеру міжнародних відносин виходить з того, що світовий простір поділений не стільки між великими державами із сферами їхнього впливу, а скоріше, внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право, де пріоритетними є права людини, і сферою невідзначеності, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального ґатунку тощо, – усім тим, що несе загрозу безпеці, стабільності й розвитку людської цивілізації.

Процеси глобалізації, які штовхають до все більшого усвідомлення принципів єдності світу та неподільності безпеки, вимагають, щоб місце конфронтаційної моделі міжнародних відносин посіла нова система світового порядку, яка будуватиметься не на протистоянні світових потуг, а на їх консолідації, у якому домінуватиме система міжнародного права, відповідним чином оновлена й розвинена, котра має ефективну силову підтримку з боку міжнародних структур безпеки. Практично така консолідація відбуватиметься під гаслами боротьби проти спільних загроз, що з часом може перетворитися на більш глибоку, постійну конструктивну співпрацю на основі позитивних загальнолюдських цінностей.

Подолання сучасних загроз з огляду на їх транснаціональний характер потребує спільних зусиль країн світової спільноти. За останні десятиріччя міжнародні організації та окремі держави та їх угруповання зосередили свої зусилля саме на створенні механізмів протидії новітнім викликам та загрозам, приділяючи меншу увагу традиційним системам військово-оборонного типу. В сучасних умовах протидіяти глобальним загрозам можна лише засобами, можливості для яких створює система міжнародних відносин. Головними формами такої протидії є створення глобальних та регіональних моделей безпеки з колективними засобами попередження загроз та їх подолання.

Якщо реалії національної безпеки впливають на стан безпеки інших країн та міжнародної спільноти в цілому, якщо захист демократії, прав і свобод громадян перетворюється на міжнародну проблему, а боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю, нелегальною торгівлею зброєю та наркотиками потребує верховенства міжнародного права над національними, то для цього необхідно напрацьовувати відповідну законодавчу базу, створювати цілком *прозорі правила гри, які мають бути однаковими для всіх міжнародних гравців*. Такі правила повинні знайти відображення й на рівні національного законодавства, і тільки в цьому випадку ми можемо говорити про єдиний простір міжнародної безпеки. Якщо міжнародна практика висунула на порядок денний операції з підтримки миру, гуманітарні інтервенції або дії анти-терористичної коаліції, то слід чітко визначити умови, обмеження, функції силових структур, які задіяні у подолання нових загроз.

Філософсько-правові концепції низки країн, побудовані на місцевих традиціях, не схильні сприймати ідею природності прав людини, а виходять, скоріше, із релігійних та звичаєвих міркувань (Китай, ісламські країни тощо). Але якщо йдеться про розвиток людської цивілізації в цілому, то навряд чи який-небудь інший принцип, окрім примату прав людини, спроможний відіграти консолідуючу роль у формуванні нової системи міжнародного порядку, тобто сприяти дійсно гуманній моделі єдиного світу, яка б відповідала також ідеалам глобалізації.

У дусі неоліберальних ідей та концепції ідеалізму в міжнародних відносинах Богдан Гаврилишин позначає основні *контури можливого світового ладу* за такими ознаками: співіснування різних культур, релігійних вірувань, переконань, способів життя; політичне правління на основі співпраці за умови відсутності сильної верхівки і наявності постійних коаліцій на всіх рівнях правління, що функціонують на засадах колегіальності; федеральний характер політичних інституцій зі взаємопов'язаними відповідальністю і виключним правом на прийняття рішень на різних рівнях суспільної ієрархії: від світового до сусідської общини; децентралізована структура влади за широкої участі громадян у прийнятті рішень ³⁰². Цими параметрами визначається ідеал майбутнього світового устрою, до якого людство неодмінно буде наближатися попри всі конфлікти та суперечності.

³⁰² Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. Київ: Основи, 1993. С. 200–201.

Однією з головних проблем сучасного стану міжнародних відносин є збільшення розриву між фінансово-економічною та політичною глобалізацією. Політична глобалізація, зрештою, так і не вийшла за межі створених у післявоєнний період колективних інститутів безпеки. На порядку денному стоїть формування глобальної *міжнародно-правової системи*. Це вже повинно бути не тільки міжнародне право, а більш уніфікована і глобалізована правова система. Через світові демократичні механізми можна здійснювати політико-правове регулювання, спрямоване на нівелювання розбіжностей між країнами «центру» і «периферії», а останні будуть спроможні відстоювати свої права.

Таким чином, ідеться про глобалізацію політики та правових відносин, зокрема й про глобалізацію безпеки, не з погляду розростання кількості структур, інститутів колективної безпеки, а з погляду ризиків та збереження принципів контракту, на якому базувалася сучасна держава-нація. У цьому контексті мають сенс міркування, що на зміну традиційній державі цілком напевне приходитимуть глобальні організації, що візьмуть на себе роль, яку виконували національні уряди. Підставою для цього може бути і феномен «держав, що не відбулися». Політична глобалізація, базуючись на економічних та культурно-ідеологічних процесах, дійшла до рівня, коли вже будь-які прояви нападу на основи існування загальнолюдської цивілізації не можуть залишатися поза межами політичного та військово-політичного реагування, а отже, потребують відповідних механізмів забезпечення безпеки.

Базовим принципом сучасного політичного мислення є теза про те, що формування дієвої системи стабільного світу можливе лише за умов реалізації *концепції рівної безпеки* для всіх людей, а не тільки для окремих держав або блокових структур. Ці уявлення становлять основу для імплементації принципу захисту прав людини як одного з головних у системі міжнародної безпеки. Відповідно до цих тенденцій формуються стратегічні уявлення про бажаний світовий порядок як усталену і внормовану систему відносин та поведінки держав, в якій сила має бути підпорядкована праву, тобто про систему, де будь-які аспекти взаємин, включно із силовими, мають регулюватися певними, цілком прозорими й визначеними нормами.

Необхідною умовою збереження світового порядку є підтримання міжнародної безпеки і стабільності. У реаліях сучасного світу зберігається потреба протидіяти негативним наслідкам суперечливих світових процесів, загостренню міждержавних суперечностей, існує необхід-

ність врегулювання конфліктних ситуацій тощо. Це вимагає вдосконалення міжнародних механізмів боротьби із сучасними загрозами, до яких, за певних умов, може належати і зовнішнє збройне втручання. Але якщо у форматі геополітичної парадигми таке втручання було зумовлене інтересами та бажаннями великої держави, яка наводила свій порядок у власній сфері впливів, то глобалізаційне мислення побудоване переважно на міркуваннях стосовно захисту прав людини і спирається на ефективні міжнародні правові механізми.

У сучасних конфліктах міжнародна спільнота визнає можливим у певних випадках втручатися у внутрішні справи суверенної держави, коли встановлено стан «гуманітарної катастрофи». Подібна мотивація, побудована на викривленні фактів і тенденційній оцінці подій, була використана РФ для здійснення агресій проти Грузії та України. Таким чином, порушення права в одному випадку неодмінно призводить до низки інших порушень, що, зрештою, має наслідком ланцюгову реакцію у контексті політики сили.

Протириччя між дійсною необхідністю міжнародного втручання у внутрішні справи з метою гуманітарної інтервенції та спробами маскування під цим гаслом своїх геополітичних амбіцій можна було б вирішити за допомогою об'єктивної міжнародної оцінки кризової ситуації авторитетною міжнародною комісією під егідою міжнародних організацій з питань безпеки. Важливо, щоб її рішення були підкріплені ефективним механізмом застосування міжнародних санкцій проти агресора та включення міжнародних миротворчих сил у вирішення конфліктної ситуації.

Нова архітектура європейської безпеки у XXI ст. визначатиметься передусім змінами у зовнішньополітичних стратегіях країн регіону, їхнім баченням свого подальшого розвитку, а також низкою подій, які мають безпосередній вплив на характер безпекового середовища. Очевидно, що європейська стабільність і безпека можливі лише за умов припинення російської агресії та ліквідації її наслідків. Будь-який інший варіант, наприклад, «замирення» на умовах «заморожування» або фактичного визнання російської окупації, залишає простір для дестабілізації ситуації у гарячих точках і в регіоні у цілому.

Крім необхідності пошуку колективних форм гарантування безпеки на глобальному рівні, сучасний світ накладає на всіх його суб'єктів також і глобальну відповідальність. *Ігнорування негативних та загрозливих тенденцій, що відбуваються в одному кінці світу, рано чи пізно,*

але неминуче призводить до виникнення подібних процесів біля кордонів або безпосередньо у кожній країні. Тож сучасна держава, яка прагне називатися відповідальною, не має права уникати сучасних викликів глобалізованого світу.

7.5. Стратегія перемоги

Спроможність держави використовувати переваги наявних матеріальних і нематеріальних, силових і несилових факторів для досягнення певної політичної мети є передумовою її ефективної діяльності на зовнішній арені. На цьому ґрунті виробляється стратегічна політика держави. Якщо суб'єкт не є активним, не здатний розуміти й реалізувати свої інтереси, він перетворюється на об'єкт дії зовнішніх сил і слугує їхнім інтересам.

Зовнішньополітична стратегія залежить від спроможності державної організації і політичної консолідації суспільства, оскільки саме у внутрішньому просторі відбувається концентрація ресурсів та зусиль, необхідних для реалізації стратегічних цілей. Від ефективного функціонування всіх суспільних інституцій та механізмів держави залежить її конкурентоспроможність у міжнародному середовищі. Стратегічна зовнішня політика пов'язана із вирішенням проблем *конвертації внутрішнього потенціалу країни* (в економічній, технологічній, інтелектуальній, інформаційній сферах) у її *зовнішній геополітичний потенціал* – сферу можливостей у світовому просторі.

Екзистенційний базис. Смысл перемоги. Зазвичай факт перемоги асоціюється із завершенням війни, коли ворог потерпів нищівної поразки і встановлено той мир, який задовольняє країну-переможця. У стереотипних уявленнях населення пострадянських країн поняття «перемоги» прив'язане до розгрому німецького фашизму у «Великій Вітчизняній війні». У європейських країнах «перемога» асоційована з капітуляцією Німеччини, у США – із завершенням Другої світової війни внаслідок капітуляції Японії.

Сенс «перемоги» значною мірою може корегуватись через осмислення процесів «миру» у наступні десятиліття. Справжній зміст перемоги, на думку Ліддела Гарта, означає, що післявоєнний устрій світу і матеріальний стан народу повинен бути кращим, аніж був до війни.

Така перемога можлива лише тоді, якщо буде досягнутий швидкий результат або тривалі зусилля будуть економно витратитись відповідно до ресурсів країни ³⁰³.

На рівні глобальної великої стратегії – масштабних політичних процесів – починає діяти «парадоксальна логіка». Розробка своєрідної післявоєнної «стратегії миру», ініційованої США та підтриманої їхніми європейськими союзниками, мала на меті формування світового порядку на ліберально-демократичному базисі, включаючи процеси європейської інтеграції та глобалізації. Складником глобальної стратегії, окрім плану Маршалла та європейської єдності, була і політика стримування агресивної експансії комуністичного світу на чолі з СРСР. Реалізація стратегії миру в кінцевому рахунку призвела до руйнації соціалістичного табору у Європі та ліквідації СРСР. З іншого боку, глобалізаційні процеси сприяли трансформації комуністичного Китаю відповідно до вимог глобалізованого світу.

Унаслідок реалізації стратегії миру виявилось, що переможені країни, такі як Німеччина та Японія, краще скористалися власною поразкою, аніж переможець СРСР – своєю перемогою. Маючи потужну військову силу, володіючи ядерною зброєю, СРСР виявився неспроможним соціально і економічно, тобто опинився у стані фактично переможеної країни, що врешті-решт мало наслідком його ліквідацію як держави. Якщо на початку ХХ ст. три європейські імперії були зруйновані внаслідок Першої світової війни, а у середині століття Третій рейх та Японська імперія – внаслідок розгрому у Другій, то наприкінці століття радянська імперія була зруйнована внаслідок миру.

Існують різні пояснення конкретних причин краху європейських імперій, але важливо, що стратегічна логіка існування кожної з них мала переважно лінійний характер, тоді як їхні противники дотримувались логіки парадоксальної. Занадто жорсткі рамки існування та принципи, закладені у побудові держави при її утворенні, роблять неможливим її перебудову на інших принципах та на іншому фундаменті.

Екзистенційний базис Третього рейху, побудований на репресіях, знищенні та підкоренні інших народів, неможливо було змінити шляхом державного перевороту або фізичної ліквідації керівництва, оскільки лінійна логіка функціонування держави передбачала лише рух в одному напрямку – по висхідній шляхом перемоги, або вниз – до

³⁰³ Liddell Hart, B. H. (1954). *Strategy: the Indirect Approach*. P. 207.

катастрофи шляхом поразки перед сильнішими. *Нова країна може постати лише через зміну екзистенційного базису.*

Внаслідок різних моделей окупації післявоєнної Німеччини в одній її частині були закладені демократичні базові принципи існування, що передбачали вільний розвиток, правовий захист і свободу людини, тоді як в іншій – збережено екзистенційні принципи тоталітарної держави, хоч і під іншими гаслами, тобто зберігалася стратегічна лінія, закладена поразкою у війні, яка передбачала фактичну васальну залежність від держави-переможця. У цих умовах будь-які рухи у напрямі зміни базису існування наштовхувалися на відповідну силову реакцію. У кінцевому рахунку переможною виявилася парадоксальна стратегічна логіка, прийнята ФРН, тоді як її антипод НДР, усвідомивши лінійну логіку поразки, із зникненням зовнішньої сили пригноблення досить спокійно, хоч і не без проблем, була ліквідована і перейшла на новий базис існування у форматі єдиної Німеччини.

Спроби заміни екзистенційної основи за часів горбачовської «перебудови» торкалися більше зовнішніх параметрів, а не самих принципів існування СРСР як держави. Ліквідація СРСР дозволила кожній із його частин формувати власний базис існування. Досить швидко це спромоглися зробити країни Балтії, які через парадоксальну логіку обрали європейську екзистенційну основу і парадигму мислення. В інших колишніх республіках відбувалася і відбувається боротьба різноспрямованих тенденцій щодо формування більш сучасного екзистенційного базису держави, однак процеси йдуть переважно за лінійною логікою як продовження радянського минулого під іншими назвами.

Ліквідація СРСР була історично неминучою, оскільки закладені при його заснуванні базисні принципи передбачали лише лінійний рух від перемоги до перемоги будь-якою ціною, що мало призвести до реалізації комуністичного міфу загального благоденства. Послідовний рух вимагає нарощування все більших зусиль в одному напрямку, а коли країна постає на порозі виснаження, такий рух веде вже донизу, до поразки і повного краху. Парадоксальна логіка вимагає кардинальної зміни екзистенційного базису. У Російській Федерації з усіх спроб вибудувати державність сучасного типу отримала верх інерція логіки лінійного руху, і фактично країна йде поступовим шляхом до прірви, поразки та до повного краху, хоча це і має вигляд переможного руху на зовнішніх фронтах (вторгнення до Грузії, України) та потужного зміцнення влади у внутрішньому житті.

Головна проблема, яка постає перед РФ, – адаптація імперської ментальності до умов постімперської ситуації. Можна загадати, як важко проходив процес трансформації імперської ментальності при розпаді Британської або Французької колоніальних імперій у 60–70-ті роки ХХ ст., щоб уявити сучасну ситуацію РФ та оцінити характер її зовнішньополітичного курсу щодо інших держав, з яких найбільш болісним для росіян є українське питання. РФ мала навчитися, як, втративши імперію, знайти свою нову роль у регіональних та міжнародних процесах, вибудувувати відносини з іншими країнами на рівноправних і демократичних засадах згідно з принципами міжнародного права. Це довгий і тяжкий процес, але успішне вирішення цієї проблеми є істотним для довгострокової стабільності Європи та розвитку відносин РФ з іншими країнами світу.

Подолання екзистенційного конфлікту можливе через перехід імперського мислення у маргінальний стан. Імперські стереотипи можуть бути подолані внаслідок демократичного розвитку самої РФ, яка має знайти свою власну модель ідентичності, позбавлену синдрому «старшого брата». Однак на сьогодні навіть ліберальні політики, які відіграють не надто велику роль у російській суспільній думці, сором'язливо уникають піднімати питання цього рівня.

Владні амбіції – безмежні, проте їх ескалація рано чи пізно може бути зупинена або через власне вичерпання сил, або через дію сил набагато потужніших. У цьому випадку амбіції та зазіхання змінюють вектор і можуть бути спрямовані на пошуки інших можливостей та інших сфер панування (екстенсивний шлях) або на упорядкування та вдосконалення власного світу речей та уявлень (інтенсивний шлях).

Якщо говорити про глибинну прагматику, пов'язану із справжніми інтересами російського населення – досягнення високого рівня добробуту, модернізація економіки, проведення демократичних реформ, включення в глобальні процеси, забезпечення стабільності і безпеки шляхом розвитку рівноправних відносин з іншими народами, то їй суперечать такі тенденції, як утискування свободи слова та інших прав громадян, нарощування силової компоненти в різних сферах суспільного життя і т. ін.

Ліберальні ідеї, якими переймається весь світ, сприймаються частиною сучасного російського суспільства як декларації та риторика, тоді як у його власній уяві світ побудований конфронтаційно, у ньому панує культ сили, з допомогою якої буцімто лише і можливо підтримувати порядок.

Замкнене коло невизначеності. У міжнародно-правовій реальності Україна визнана міжнародною спільнотою, є членом ООН та інших міжнародних організацій, підтримує дипломатичні стосунки з більшістю держав світу, має з ними численні угоди, налагоджує співробітництво і торгівлю тощо. Однак усі ці ознаки не заважають Москві усіяко заперечувати реальність держави Україна, існування українського народу, його історію, ідентичність, культуру, нав'язувати населенню країни свої версії історичної пам'яті, свідомості, почуттів та віри.

Зовнішньополітична ідентичність України визначалася об'єктивними особливостями організації її міжнародного середовища та формувалася переважно на трьох головних напрямках міжнародних взаємодій, пов'язаних із відповідними підсистемами відносин, до яких належать: *євразійська* (сфера золотоординського та московського домінування, Російська імперія, СРСР, СНД); *європейська* (Річ Посполита, Австро-Угорська імперія, Євроатлантична спільнота) та *чорноморсько-близькосхідна* (православно-візантійська спільнота – Балкани, Кавказ, Туреччина, Близькій Схід).

Головні напрями, навколо яких складаються базові парадигми зовнішньополітичного мислення України, є традиційними для її політичного життя, мають глибокі історичні корені й зумовлені низкою геополітичних чинників та обставинами внутрішньополітичного життя, що визначає їхню значущість для історичної долі країни. Кожного разу, коли Україна виборює можливість жити власним життям, вона мала визначатися, з ким протистояти і вести боротьбу або укласти угоди й союзні відносини. Не завжди вибір був однозначний, але часто нав'язувався зовні. У сукупності означені напрями зумовлюють ту або іншу конфігурацію стратегічних пріоритетів країни, що впливає на формування її державницького проекту.

Україні з отриманням незалежності й статусу міжнародного суб'єкта важливо вибудувати власну модель зовнішньої ідентичності і належним чином презентувати її у світовому соціально-комунікаційному, економічному і політичному просторі, де на сьогодні ще значною мірою має вплив російсько-імперська схема геополітичної ідентифікації, у якій Україні відводиться периферійне місце і надається статус такої держави, що буцімто не склалася. Деякою мірою цьому сприяла і політика самої української влади, яка буває непослідовною, кон'юнктурною, схильною перейматись тактичними інтересами і не завжди володіє стратегічним баченням майбутнього. У сучасних умовах між-

народного середовища, позначеного значним ускладненням характеру відносин між провідними світовими акторами, подібна зовнішньополітична стратегія виявляла свою неефективність.

У процесах становлення Української держави діють протилежні смислові напрями у вигляді європейської та євразійської екзистенційних моделей. Протягом тривалого часу зовнішня політика України будувалася на спробах грати на суперечностях між Заходом та Москвою. В основу політики «багатовекторності», попри зовнішню суперечливість вимог одночасного руху в різних напрямках, було покладено небажання зробити чіткий вибір на користь одного з двох варіантів – проросійського або прозахідного. Однак саме така парадоксальна логіка руху є ознакою становлення. Його головна риса, на думку Жюльєна Делеза, – ухиляння від теперішнього, завдяки чому становлення не терпить ніякого розділення на до і після, на минувшину і майбутнє, його сутністю є рух в обох напрямках³⁰⁴.

Захід традиційно демонстрував свою переважну зацікавленість у розвитку відносин з РФ як правонаступницею СРСР, тоді як нові незалежні держави ним розглядалися як щось вторинне і незрозуміле. Захід і Москва знайшли спільну мову в питанні ядерного роззброєння України і домоглися свого, створивши ситуацію міжнародної ізоляції нашої держави. Збереження намірів перетворення України на буферну зону між НАТО і РФ – чи не найгірша з усіх можливих геополітичних комбінацій для нашої держави і європейської спільноти в цілому.

Проблема лише загострювалася із прийняттям в Альянс інших європейських країн. Україна опинилась у зоні невизначеності, у буферній зоні між РФ і державами Північноатлантичного блоку. Поширення НАТО та ЄС на Схід більш чітко висвітлювало геополітичну ситуацію України й гостріше ставило перед нею проблему геополітичної самоідентифікації: чи вважає вона себе європейською країною, чи є чимось іншим?

Можливості протидії деструктивним діям інших держав значною мірою стримуються перебуванням України у стані невизначеності у системі світової та регіональної безпеки. Характер новітніх загроз, що мають транскордонний асиметричний характер, виключає можливість самостійного протистояння таким загрозам з боку окремих держав. Однак, перебуваючи поза членством у ЄС та/або НАТО, Україна не бере повноцінної участі у системі європейської безпеки.

³⁰⁴ Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Paris: Les éditions de Minuit. P. 9.

Геополітична логіка призводила до розуміння, що перетворення України на «сіру зону» між обома військовими потугами стає небезпечнішим за умов загострення російсько-атлантичних взаємин, переходу їх у конфронтаційну стадію. Це стало цілком реальним із з приходом до влади у Москві великодержавницьких та проімперських політичних сил. За умов демократичного розвитку РФ та її зближення з ЄС і НАТО Україна могла без особливих побоювань зберігати статус нейтральної держави. Якщо ж у Москві брали верх імперські амбіції, Україні варто здійснювати прискорену програму вступу в Альянс, оскільки її існування як незалежної держави ставало проблематичним. Україна, з одного боку, приречена на вступ до НАТО, а з іншого – реалізація процесу вступу викликає підсилення націоналістичних та імперських амбіцій РФ та нарощування її тиску на Україну.

Після заміни національно орієнтованого курсу перших років незалежності на більш поблажливий щодо Москви політика України все ж не могла відійти від євроінтеграційних настанов. Навіть домінуючі в українській політиці русофільські сили нерідко були шоковані неприкритими агресивними акціями з боку північного сусіда. Україну ставили перед альтернативою: або увійти в систему політичного, економічного та військового домінування Москви, відмовляючись від відстоювання власних національних інтересів, або проводити політику дистанціювання від останньої, інтенсивно реалізуючи стратегічну програму вступу до НАТО та ЄС.

Навіть у випадку одностайного рішення українського суспільства щодо європейського вибору та вступу країни до НАТО цей крок мав викликати шалений спротив з боку Москви й отримати неоднозначну реакцію на Заході. Можна було очікувати, що європейські країни навряд чи виявлять готовність включити у свою систему безпеки Україну за рахунок стрімкого погіршення відносин з Москвою.

У замкненому колі, в якому змушена була обертатися українська політика балансування й рівновекторної стратегії, обтяжливою обставиною залишався й стан масових настроїв населення країни. Українське суспільство до останнього часу, за даними соціологічних опитувань, не було готове до остаточного вирішення питання щодо вступу країни до НАТО.

Проблема вибору головної домінанти зовнішньополітичної орієнтації України становила одну з головних тем дискусій різних політичних сил, що посилювало внутрішню конфліктність українського суспіль-

ства, особливо в період передвиборчих кампаній. Саме неадекватна агресивна реакція російського керівництва на події в Грузії та Україні і спричинила зростання прозахідних настроїв серед населення цих пострадянських країн, а агресивні дії РФ зробили ці держави її більшими ворогами, аніж уявний ворог на Заході.

Однак відносини партнерства з НАТО, так само як і асоціація з ЄС, принципово не вирішують проблеми ефективного протистояння новітнім загрозам. Перебуваючи поза членством у цих організаціях, Україна співпрацює з ними, але не отримує гарантій власної безпеки. Подальше перебування України в «сірій зоні безпеки» залишає її у стані об'єкта геополітичної конкуренції між Заходом і Сходом.

Стан невизначеності диктує свої правила гри, за якими наша держава була змушена здійснювати непослідовну та прив'язану до політичної й економічної кон'юнктури політику. Сьогодні в умовах перманентної дестабілізації регіонального безпекового простору це суттєво підвищує вірогідність реалізації потенційних загроз та викликів для України. Критична безпекова ситуація вимагає кардинальних політичних рішень щодо активізації участі у системах колективної безпеки, що діють у Європі та на ширшому Євроатлантичному просторі.

Консолідована зовнішня політика на стратегічному рівні вимагає *єдиного суб'єкта*. Принаймні у головних стратегічних питаннях суспільство має дотримуватися тих самих настанов, хоча й на сьогодні головний геополітичний зміст внутрішніх процесів в Україні визначений боротьбою сил прозахідного та проросійського спрямування. У вимірі війни і миру така боротьба виявляється у суперечності наративів, побудованих на двох базових позиціях – *перемога над агресором* або *капітуляція у будь-якій формі*.

Попри це вплив зовнішніх чинників на внутрішньополітичну ситуацію в Україні відзначається високим ступенем інтенсивності і має розглядатися як складова розвитку відносин між владою та опозицією. Загальнополітичний перебіг подій в Україні, економічна стабілізація, боротьба з корупцією, втілення у життя правових норм законів і положень Конституції, подолання на її основі гостроти суперечностей між гілками влади, оптимізація законодавчої бази, стимулювання інтересів зарубіжних інвесторів до українського ринку і створення відповідних гарантій та, зрештою, остаточне завершення творення української політичної нації та громадянського суспільства залишатимуться ключовими елементами розвитку нашої держави та її безпеки.

Стратегічний проект України. Зважаючи на історичний досвід майже чотирьох сотень років перебування у системі залежності від інших держав, можна зробити висновок про те, що для України як соціально-політичного суб'єкта хронотопічний базис (історична реальність, продовженням якої держава себе вважає) виглядає не настільки значним порівняно з деякими іншими державами. Українська національна свідомість розвивалася в умовах відсутності державності, але здатність нації до самовідтворення у вкрай несприятливих умовах протягом життя багатьох поколінь все ж уможливила проект сучасної України як незалежної демократичної держави. Попри тривалі асиміляційні процеси та репресії українська національна ідентичність зберегла свою життєздатність і у відповідних сприятливих умовах стала однією з основ розбудови незалежної державності.

Зрозуміло, що політичний розвиток української нації є несумісним із перебуванням у межах багатонаціональної імперії, яка побудована таким чином, що одна з цих націй неодмінно отримує домінуюче положення, а отже, пригнічуватиме інші. Рано чи пізно напруженість між імперсько-шовіністичним і національно-етнічним принципами побудови держави мала призвести до соціально-політичних катаклізмів. Для України непридатна ідея великодержавності, яка є головною силою консолідації російського суспільства. Розбудова держави в Україні можлива лише на засадах ідей національно-демократичного спрямування. Йдеться про створення специфічних для країни форм колективної свідомості, що мають відігравати консолідуючу функцію, але водночас не пригнічувати творчий розвиток людини.

Національно-визвольна ідея є консолідуючою в тому сенсі, що об'єднує спільноту навколо ідеї власної держави, її свободи й незалежності, для того щоб мати можливість самостійно вирішувати власну долю. Позитивною і мобілізуючою є ідея консолідації суспільства для захисту країни проти зовнішньої агресії. Але ідея консолідації у боротьбі є позитивною для суспільства лише на етапі формування та захисту державності або у перехідний період до встановлення нової системи порядку. Нормальне функціонування суспільного організму консолідує людей навколо ідеї розвитку всіх компонентів життя і добробуту.

Маючи недостатньо широкий і міцний базис традицій державотворення, українська хроностратегія (головний напрямок руху і модель майбутнього) має створюватись на засадах залучення максимально можливих ресурсів у сучасності та формувати оптимальну і привабливу

для себе й для інших модель існування. Інакше кажучи, Українська держава може мати більш вагомий статус реальності, якщо існуватиме як *стратегічний проект майбутнього*, тобто її реальність може бути більш успішною, якщо базуватиметься не так на спогадах, як на конструюванні нової сучасної моделі країни.

Україна ідентифікує себе як європейську державу, що зумовлено її історією та геополітичним розташуванням, належністю до культурних традицій Європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків і транспортних комунікацій. Активна і цілеспрямована інтеграція у європейську спільноту для України є також і шляхом зміцнення незалежності, остаточного виходу зі сфери домінування московської влади. Власна історична доля спрямовує стратегічний курс розвитку України європейським шляхом.

Європейська інтеграція не викликає особливих заперечень з боку основної частини української політичної та економічної еліти. Питання лише у стратегії і тактиці цього шляху. Водночас внутрішні політичні суперечності, зволікання з необхідними соціально-економічними реформами й відповідність демократичним стандартам виявилися значним гальмуючим чинником для створення умов ефективного прориву у європейському напрямку. Просування України шляхом інтеграції у Європу потребує глибоких політичних та економічних трансформацій, тобто перетворення її на європейську державу з відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності і безпеки³⁰⁵.

Стратегія повернення України в Європу спирається на реальні можливості її економічного, соціально-політичного і гуманітарного потенціалу. Цей процес, хоча й незворотний, може бути досить довгим, тяжким, а також складним і багатовимірним, оскільки містить низку більш конкретних процесів, що диференційовані відповідно до складного характеру розвитку самого Європейського співтовариства. Однак чи не найбільшою перешкодою на шляху інтеграції України з Європою є певна розбалансованість ментальних структур. Європейська цивілізація ґрунтується на ментальних формах, які склалися століттями, Україна ж тривалий час була відірвана від цих процесів, і її ментальний устрій деформований імперською та колоніальною свідомістю. Прилучення до європейських цінностей неможливе без інтенсивного проце-

³⁰⁵ Див.: Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

су трансформації суспільної свідомості, яка має бути підготовлена до існування в умовах демократії і правових відносин, до сприйняття й ефективного використання сучасних технологічних систем та менеджменту високого гатунку.

Україна, формально отримавши незалежність, тобто можливість самостійно перебудувати свій екзистенційний базис, перші роки все ж рухалась за інерцією стратегічної логіки лінійного руху, яка рано чи пізно мала призвести до самознищення державності та включення в чужий інтеграційний проект імперського типу. Внутрішні сили спротиву двічі піднімалися на майданах за те, щоб змінити екзистенційну основу державності, оскільки від цього залежить її власне виживання і подальший розвиток. Стає очевидним, що послідовний рух за старим базисом уже неможливий, тоді як встановлення й розбудова нового екзистенційного базису перебуває у стані формування.

Перемога для Української держави означає радикальну зміну її екзистенційного базису за стратегічною логікою формування ліберально-демократичної держави, європейської за формою організації і мислення. Усі інші варіанти існування України як держави є стратегічно програшними. Сенс перемоги полягає у затвердженні модернізованого і більш міцного екзистенційного базису держави, відповідно до якого мають бути сформовані всі ключові елементи соціально-політичної реальності країни, включно з потужними силами опору активному зовнішньому втручанню, яке має на меті не допустити утворення оновленої сучасної динамічної моделі її існування.

У вузькому сенсі стратегічною метою України у війні з РФ є забезпечення власної безпеки, що означає насамперед відновлення територіальної цілісності країни і ствердження свого суверенітету в повному обсязі. Зовнішня безпека досягається шляхом створення потужних збройних сил, сучасної, добре озброєної, високотехнологічної армії, а також через формування системи союзництва і стратегічного партнерства з країнами світу.

Перемога у гібридній війні – перемога не військова, а смислова. Це означає неможливість виконання політичних вимог противника і збереження Україною свого існування як самостійної держави. Щоб здобути перемогу, треба переконливо окреслити її політичний і моральний сенс. Однак уявлення про закінчення війни, крім вимог «покарати агресора», «припинити війну» та міркувань про долю Криму та Донбасу, залишаються несформованими і перебувають поза суспільним консенсусом.

Наратив «громадянської війни на Донбасі», нав'язуваний РФ і частково прийнятий нашими західними партнерами, справляє значний негативний вплив на можливості боротьби з агресором у дипломатичному, правовому, інформаційному вимірах. Вибір неправдивої версії внутрішнього конфлікту як базової для Мінського процесу є перешкодою для реалізації Мінських угод. Цей наратив знецінює зміст і значення перемоги, підставляючи на його місце концепт примирення.

Наразі поняття перемоги над противником небезпечно зсувається у площину внутрішньополітичної боротьби. Це грає на руку агресорові, який має на меті делегітимізувати українську владу. Новий варіант «внутрішнього» розуміння перемоги – заклик до перемоги над корупцією як «перемоги України над собою». Така перемога подається як важливіша за перемогу у війні. Створюється ситуація фальшивого вибору, що використовується як інструмент гібридної війни: замість перемоги неявно нав'язується поняття поразки. Змішування військових, правових, моральних аспектів гібридної війни збільшує рівень взаємної недовіри та підвищує ризики внутрішньої дестабілізації в українському суспільстві.

Перемога у гібридній війні можлива, але вона не здобувається лише шляхом деокупації територій або введенням міжнародних контингентів, хоча це також необхідно. Перемога означає досягнення досить істотної зміни ідентичності або її корегування у вигідний для себе бік. Для прихильників цінностей «русского мира» зміна ідентичності означала би, зокрема, повагу до «інших», до тих, хто їхні уявлення може не поділяти. Базовим є формування уявлень про пріоритетність власних інтересів і власної держави та розвінчання ілюзій, що з російського боку прийде спасіння і вирішення всіх проблем.

Зовнішньополітична доктрина. Державницький проект набуває реальності шляхом внутрішньої самоорганізації через створення власної смислової моделі порядку, а також шляхом закріплення себе як суб'єкта у перспективному баченні світової та європейської моделі світу, дистанціюючись при цьому від агресивної парадигми євразійського типу. Стратегічний проект України набуває чітких контурів як проект європейської демократичної розвиненої держави, що може виконувати функції стабілізуючого чинника у регіональному оточенні та органічно вбудовуватись у світове політичне, економічне і безпекове середовище.

Держава не може існувати у світі сама по собі, спираючись лише на розуміння своїх інтересів, вона має усвідомити себе (ідентифікувати) у геополітичному просторі й у контексті розвитку світової цивілізації. Таке самоусвідомлення має враховувати і весь спектр уявлень з боку різних країн світу щодо України взагалі та її поведінки на міжнародній арені. Визначення геополітичних інтересів держави потребує і розуміння інтересів інших країн, окреслення моментів, де вони перетинаються із власними, глибокого аналізу розкладу економічних, політичних, військових, духовних сил у певному конкретному регіоні, особливо у близькому оточенні країни.

Україна є середнього рівня державою, а отже, її схеми бачення реальності не можуть не відрізнятися від геополітичних стереотипів великих держав. Наслідування останніх означало би прийняття відповідних схем зовнішньополітичної поведінки, що, можливо, і на користь інтересам великих держав, але не гратиме на користь національних інтересів країни. Україна як цивілізована, демократична європейська держава має дотримуватися загальних міжнародно визнаних стандартів зовнішньополітичного мислення і поведінки, що є головним важелем забезпечення її інтересів у міжнародних стосунках. Але, зрозуміло також, що слід брати до уваги й позиції впливових держав, проводити гнучку зовнішню політику відповідно до обставин, водночас не посту-паючись принципами та власною безпекою.

Для встановлення міжнародної суб'єктності в сучасних умовах глобальної та регіональної політичної та економічної конкуренції Україна має розбудовувати диференційовану та багатоаспектну систему відносин з ключовими міжнародними акторами та країнами-сусідами, виходячи з власних національних інтересів. Залучення країни до повноправної участі у міжнародних механізмах прийняття рішень, насамперед шляхом поступу у євроінтеграційних процесах, є необхідною передумовою досягнення власних стратегічних цілей у міжнародних відносинах і питаннях безпеки.

Україна може будувати самостійну політику, усвідомлюючи значення й наслідки не тільки офіційно декларованих іншими державами зовнішньополітичних доктрин, а й тих, які продиктовані неартикульованими мотивами та озвучені політиками й експертами. Між офіційними міркуваннями дипломатів і державних політиків та висловлюваннями політиків другого плану, при всій їхній зовнішній відмінності й навіть протилежності, існує кореспондентський зв'язок. І для того щоб зняти

уявні нестиківки, необхідно змінювати оптику, тобто спробувати розглядати їх у контексті якнайширшого дискурсу у просторі геополітики.

На думку Бжезінського, роль України визначена у геополітичному протистоянні планетарної демократії відродженню Російської імперії, яка під назвою «радянської» загрожувала всьому світу. Він, зокрема, зазначав, що незалежність України змінює всю геополітичну карту Європи як одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ ст., серед яких розпад у 1918 р. Австро-Угорщини та поділ Європи в 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України ознаменувала кінець імперської Росії і створила можливість для самої Росії стати нарешті демократичною і європейською. Україна становить центральну ланку в системі зусиль на підтримку геополітичного плюралізму на пострадянському просторі. Стратегічною політикою Заходу, на думку вченого, має бути підтримка країн Балто-Чорноморської зони. У геополітичному вимірі важливо, щоб Україна могла стабілізуватись як міцна незалежна держава, що також зміцнить надії на еволюцію і самої Росії як демократизованої європейської держави³⁰⁶. Дослідник вважає, що лише з прийняттям України до західних структур безпеки Євроатлантична спільнота може набути завершених обрисів, і сама Європа міцно утвердиться, тоді як Росія бачитиме на захід від своїх кордонів заохочуючий приклад подолання цивілізаційної маргінальності. Інтеграція України до атлантичних структур безпеки та співпраці стане запорукою від нового видання холодної війни або принаймні сприятиме декомпресії у чутливому регіоні Євразії, якщо Росія обере шлях протистояння.

Накреслена стратегічна програма досить логічно впливає із самого факту проголошення незалежності та відповідає життєвим інтересам як держави, так і потребам європейської безпеки в цілому. Достатньо зауважити, що реалізація стратегії вступу України до НАТО припинила б усілякі зазіхання Москви на реінтеграцію пострадянського простору, а отже, і зробила неможливою військову агресію проти України. Однак українські політики того часу не спромоглися усвідомити дійсні стратегічні інтереси держави і багато в чому перебували в полоні малоросійської парадигми мислення, яка штовхала їх до слідування у фарватері політики Москви. У 2013 р. українська влада, керуючись порадами чи прямим тиском Москви, спромоглися різко повернути підтриманий суспільством і більшістю політичної еліти євроінтеграційний зовнішньо-

³⁰⁶ Бжезінський Зб. Україна має стати європейською державою. *Сучасність*. 1992. № 9. С. 125.

політичний курс у протилежному напрямку, що призвело до масштабних народних протестів, а спроби їх придушити – до втечі президента до сусідньої держави і розвалу всієї системи центрального управління.

Як елемент міжнародної соціально-політичної реальності Україна перебуває у сфері тяжіння двох домінуючих у її близькому середовищі моделей порядку: *європейської*, пов'язаної з цінностями демократії і саморегулюючої соціально-економічної організації, та *євразійської*, побудованої на домінуванні владних відносин. Тому включення України у світову економічну і політичну системи, у глобалізаційні процеси, а також проведення політики модернізації у зовнішньому вимірі можливе у трьох основних варіантах: через *євразійську геополітичну модель* (реінтеграційні проекти, Митний союз тощо); *європейську інтеграцію* (демократичні та соціально-економічні перетворення включно); *самостійне просування* у глобальній економічній і політичній простір, пошуку власного місця у світовому розподілі праці та балансування у існуючих геополітичних реаліях, виходячи з наявних можливостей та ресурсів. Відмовляючись від першої стратегічної лінії і здійснюючи послідовні кроки у напрямку другої, Україна деякий час змушена дотримуватися настанов третьої можливої стратегії, оскільки у багатьох питаннях залишається наодинці із власними проблемами.

У процесах становлення Україна відкинула євразійську геополітичну модель уже самим фактом проголошення і подальшого зміцнення незалежності, ствердженням своєї реальності як держави. Відокремлення України від величезного геополітичного простору під назвою «Російська імперія», а пізніше – «СРСР», означало перехід на шлях самостійного включення у світову політичну та європейську субрегіональну систему міжнародних відносин, а отже, і проведення незалежної зовнішньої політики. Однак у процесах подальшого становлення євразійська модель не була радикально відкинута, а лише набувала іншого вигляду і, зрештою, починала домінувати як внутрішня соціально-політична реальність і як схема зовнішньополітичних уподобань.

Повернення до євразійської моделі у вигляді запропонованих Москвою та проросійськими силами в Україні моделей зближення означало не що інше як геополітичну реінтеграцію пострадянського простору, тобто варіант відновлення колоніального, залежного статусу як у реалізації зовнішньої політики, так і у внутрішніх економічних і соціально-політичних питаннях. Україна ще якось могла би сприйняти варіант переформатування євразійського геополітичного простору

на засадах, подібних до тих, якими керується європейська спільнота держав – рівноправних форм взаємодії та кооперації в усіх сферах: економічній, політичній, безпековій та гуманітарній. Проте, ураховуючи пострадянські політичні та економічні реалії та екзистенційний статус московської держави, такий варіант розвитку виглядав утопічним.

Реалізація євразійського проекту у вигляді, який пропонувався Москвою, великих переваг у протидії глобалізаційним викликам та загрозам не надавала. Геополітичний центр реінтеграційного угруповання не створював відповідних можливостей – технологічних, економічних, інтелектуальних, а отже, Україна мала перебувати на задньому плані світового поступу. Такий варіант створював для нашої держави більше негативних проблем глобалізаційного типу, без можливостей серйозної протидії новітнім загрозам, в умовах обмеженості права самостійно приймати рішення. Перебування у сфері реінтеграції суперечило також третьому виміру зовнішньої активності – самостійному включенню у світову економічну макросистему та просуванню на світові ринки, виміру, який насправді і є головним у процесах становлення держави та зміцнення її позицій у світі. Європейський або євразійський рух слід розглядати лише у контексті саме такого становлення держави як суб'єкта.

Українська держава зазнає опосередкованих впливів з боку зростаючих світових центрів сили поза європейським та євразійським контекстом, які має враховувати у власних геополітичних розкладах. Країни Індо-Азійсько-Тихоокеанського регіону завдяки своєму величезному потенціалу дедалі більше впливають не лише на регіональні, але й на глобальні процеси. Зміщення глобального економічного центру до Азії перетворює країни регіону на рушійну силу світового розвитку, а отже, реалізація Україною зовнішньої політики в нових умовах зумовлює необхідність пошуку оптимальних моделей відносин з провідними азіатськими країнами.

Загальні контури *геополітичної стратегії* України полягають у створенні балансу та узгодженні дій на різних геостратегічних напрямках. Так, спрямування зовнішньополітичної діяльності на Сході передбачає політику *стратегічного стримування* російської загрози Європейському світові та намагання Москви впорядкувати й умиротворити пострадянський простір.

На західному векторі *стратегія євроінтеграції* полягає у проведенні інтенсивної безпекової й інтеграційної політики, спрямованої на поступове й виважене долучення до Євроатлантичного світу, без під-

тримки якого Україна як середня за потенціалом держава не зможе реалізувати свої зовнішньополітичні пріоритети й міжнародну місію.

На Півдні (Чорноморський регіон) – *стратегія регіональної безпеки*: формування локальних моделей безпеки та економічного співробітництва. Щодо більшості інших держав і регіонів, то це помірною економічною експансією та активною присутністю у регіональних міжнародних інституціях.

Міжвекторний *стратегічний баланс* передбачає широкий комплекс заходів протидії російській гібридній агресії із залученням максимальної підтримки з боку партнерів на Заході, пошуків союзників у Балто-Чорноморському просторі та розгортання масштабних проектів співробітництва і торгівлі з усіма можливими партнерами у світі.

У сучасних умовах стратегічне мислення Української держави, її зовнішня та безпекова політика спрямовані насамперед на протидію російській агресії та організацію широкого міжнародного фронту сприяння українського спротиву. За словами Ліддела Гарта, проблема неагресивної країни полягає в тому, щоб знайти таку форму стратегії, яка була би придатна для здійснення країною більш обмеженої мети найбільш економічними засобами, з тим щоб застрахувати себе від можливих неприємностей у сьогоденні та в майбутньому. І хоча вважається, що оборона є найбільш економічним засобом, історичний досвід вчить, що позиційна оборона не є достатньо надійним методом. Економія сил і ресурсів найбільше досягається поєднанням оборонних і наступальних дій, побудованих на значній рухливості, що надає можливість задати швидкі потужні контрудари³⁰⁷.

Україна, маючи головною метою входження у європейські структури, усе ж перебуває у несприятливій соціально-економічній ситуації, вихід з якої можливий за допомогою досить жорстких заходів у напрямку радикальних реформ, незважаючи на відповідне посилення соціальної напруги. Ефективна зовнішня політика України в стратегічному плані дозволить зміцнити політичну підтримку нашої країни, інтенсифікувати економічні відносини, а також залучити регіональних партнерів України до формування нової архітектури безпеки, політичних та економічних відносин, що постане після ліквідації наслідків російської агресії.

Реагування на сучасні виклики та загрози в умовах послідовного входження України у європейську та світову економічну і політичну

³⁰⁷ Liddell Hart, B. H. (1954). Strategy: the Indirect Approach. Pp. 203–204.

системи потребує формування принципово нової системи національної безпеки, яка має відповідати масштабам існуючих загроз, бути активно інтегрованою у систему міжнародної та регіональної безпеки як їх невід'ємна складова.

Підвищується актуальність потреби оновлення зовнішньополітичної доктрини України, уточнення змісту й пріоритетності цілей інтеграції до НАТО та ЄС, які переживають період переосмислення власних стратегічних пріоритетів та відповідних перетворень. Відтак має бути уточнений і оновлений зміст порядку денного для європейської та євроатлантичної інтеграції України, посилено заходи для збереження й підвищення рівня громадської підтримки зовнішньополітичних пріоритетів держави.

Агресія РФ катастрофічно погіршила безпекове середовище України, але водночас наша держава отримала значну міжнародну підтримку, як на рівні ООН, так і у співпраці з ЄС, ОБСЄ та НАТО. Взаємодія з цими структурами створює фундамент для побудови зовнішньополітичного виміру національної безпеки України і водночас сприяє відновленню дієвості та довіри до міжнародних безпекових організацій, що нині значною мірою похитнулася.

Формування й реалізація сучасної політики національної безпеки України у зовнішньополітичному вимірі відбуваються в умовах динамічних змін міжнародної обстановки, внутрішньої політичної, економічної та фінансової нестабільності. За роки незалежності Україні не вдалося досягти значних результатів у формуванні та реалізації ефективної політики національної безпеки. Кризові явища, що існують у всіх сферах життя країни та у зовнішніх відносинах, засвідчують відсутність довгострокової стратегічної політики та стратегічного менеджменту влади у питаннях безпеки.

В умовах ведення бойових дій та руйнування існуючої малоефективної моделі національної безпеки стратегічне мислення України має дотримуватись принципів проактивної, діючої на випередження зовнішньої політики, спрямованої на створення ефективної системи міжнародних гарантій національної безпеки, яка відповідатиме масштабам існуючих загроз і буде активно інтегрована в систему глобальної та регіональної безпеки.

Однією з найважливіших гарантій суверенного розвитку нашої держави є формування та підтримання системи колективної безпеки у європейському та трансатлантичному просторі, розвиток кооперації

у політичній, економічній, гуманітарній, інформаційній та військовій сферах. Оптимальним міжнародним середовищем безпеки і розвитку було би формування у близькому геополітичному просторі України більш або менш однорідних політичних і соціально-економічних державних утворень, які дотримуються демократичних цінностей та цивілізованих норм міждержавних відносин.

У сучасних умовах зовнішня та безпекова політика України скерована насамперед на *протидію російській агресії* та організацію широкого міжнародного фронту підтримки українського спротиву. Використання сили з боку Кремля підкреслило неможливість для невеликих та середніх пострадянських держав забезпечувати безпеку національними засобами поза військовими союзами, що посилює прагнення інтегруватися до структур Північноатлантичного альянсу або проектувати власний регіональний комплекс безпеки разом із суміжними країнами.

Відносини України з Москвою переживають гостру екзистенційну кризу, зумовлену збройною агресією, фактичною окупацією та незаконною анексією частини української території та наполегливими спробами дестабілізувати ситуацію в південно-східних областях України. Своїми діями РФ зруйнувала відносини стратегічного партнерства, які протягом усього часу незалежності були одним з наріжних каменів зовнішньої політики України. Шляхом нагнітання інформаційної істерії Москва сприяла формуванню атмосфери міжнаціональної ворожнечі, руйнуванню історичних гуманітарних і господарських зв'язків народів двох колись близьких країн.

Сьогодні на боці України в її протистоянні з Москвою та на захисті міжнародно-правового порядку стоїть абсолютна більшість європейських держав та країн світу. Збереження та посилення режиму економічних та політико-правових санкцій проти агресора залишається важливим напрямом допомоги Україні з боку Заходу. Санкції мають значний негативний вплив на російську економіку, хоча слід визнати, що їхня дія ще не призвела до очікуваних наслідків – виведення російських військ із Криму та Донбасу. Очевидно, що режим санкцій має застосовуватись у комплексі із низкою інших заходів міжнародної спільноти, серед яких – поглиблення дипломатичної ізоляції Москви, протидія масштабній кампанії дезінформації і пропаганди з її боку, а головне – нарощування військової присутності на її кордонах, зміцнення військової спроможності прикордонних із РФ держав НАТО, а також України та Грузії.

Західні партнери України в цілому достатньо чітко усвідомлюють небезпеку руйнування європейської системи безпеки, чого фактично добивається Москва. Захід декларує зацікавленість у формуванні потужної оборонної системи у просторі від Балтики до Чорного моря, що поруч із посиленням військової присутності на території центрально-європейських країн – членів НАТО передбачає і зміцнення обороноспроможності нашої держави відповідно до критеріїв та стандартів Альянсу.

Як виклик своїй незалежності Україна трактує будь-які спроби виключення її з міжнародного процесу прийняття рішень, прагнень нового перерозподілу сфер впливу у геостратегічному просторі, що складається на початку XXI ст. У ситуації діалогу США і країн Заходу з Москвою Україна прагне на всіх рівнях повноправної участі у діалозі щодо питань, які зачіпають національні інтереси держави.

У країнах Заходу, як і в Україні, ведеться боротьба прихильників двох стратегічних ліній зовнішньополітичної безпеки. Це, з одного боку, формування жорсткої позиції щодо порушень міжнародного права та побудови ефективної стратегічної оборони проти агресора, а з іншого – стратегія умиротворення, сподівання дійти згоди з агресором, досягти миру, нехай навіть за рахунок України.

Україна постійно наголошує на важливості залучення механізмів гарантії безпеки і територіальної цілісності України, наданих США та іншими великими державами за Будапештським меморандумом взамін на її відмову від ядерної зброї, очікує більш дієвої підтримки з боку США щодо сприяння її позиції в ООН та інших міжнародних організаціях у питанні визнання РФ країною-агресором і державою, що підтримує міжнародний тероризм.

Зауважимо, що надії на західну допомогу та сприяння держав із сильним військовим потенціалом залишаються непевними не тільки для України, але навіть для сусідніх із РФ країн – членів НАТО, які мають побоювання щодо схильності західних держав до компромісів і поступок агресорові. Український досвід засвідчив, що сподіватися у протистоянні агресору доцільно більшою мірою на себе, на міцні збройні сили та волю народу до спротиву.

Українське суспільство, цілком усвідомлюючи свою зовнішню ідентичність, аж ніяк не схильне ототожнювати власні інтереси з інтересами сусідньої країни. Те саме стосується порад і з протилежного боку, коли начебто дружні держави-посередники встановлюють умовою

миру заходи, схожі на капітуляцію перед могутнім сусідом. Така позиція наштовхується на потужний опір українського суспільства, яке відчуває, що повна реалізація запропонованих умов могла би зруйнувати державу зсередини.

Україна чутливо реагує на ерозію міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки, на відсутність надійних міжнародних гарантій безпеки нашої держави, що поставило її у ситуацію вакууму безпеки. Не маючи надійних міжнародно-правових та практичних гарантій безпеки, Україна життєво зацікавлена в узгодженій та скоординованій підтримці міжнародної спільноти. Для цього держава активно використовує наявні міжнародні структури й організації, водночас сподіваючись на можливості створення нових гнучких альянсів на її підтримку.

Цілісний погляд на весь комплекс взаємовідносин України і РФ дає підстави вважати, що нинішня відкрита конфронтація держав може набути суперечливого вигляду, а в майбутньому – стану протистояння з елементами співробітництва, бо надто вже тісно переплелись їхні взаємні відносини. Силкові методи, якщо вони не призводять до повного знищення супротивника, мають наслідком тимчасові рішення, і якщо той, хто потерпів поразку, нарощує свої сили, війна починається знову.

Протистояння сторін на рівні урядів підлягає тій самій стратегічній логіці, як і взаємодія збройних сил у війні. Україні доцільно проводити зважену і стриману політику щодо російської експансії, ураховуючи кон'юнктурність і стратегічну безперспективність останньої. Однак періодично протистояння може загострюватися. Деякий час може відбуватися більш чи менш мирне суперництво, важливим критерієм якого виступатиме життєвий рівень населення.

Пріоритетами *великої геополітичної стратегії України* є насамперед відновлення територіальної цілісності та зміцнення реального суверенітету держави у власних кордонах, створення сучасних збройних сил та ефективного механізму забезпечення національної безпеки. В умовах продовження військової агресії РФ у Криму та на Донбасі будь-які домовленості з терористичними угрупованнями та самопроголошеною «владою» означатимуть фактичне заморожування існуючого стану та часткову капітуляцію з боку України, що неприпустимо з огляду на життєво важливі національні інтереси держави.

Україна перебуває у вразливій ситуації вакууму безпеки і важливого об'єкта російських геостратегічних амбіцій. Анексія Криму, війна на Донбасі, підписання Угоди про асоціацію з ЄС актуалізували потребу

у переосмисленні стратегічної політики України в регіоні. Підстави для спільного протистояння новітнім загрозам, спричиненим російською агресією, існують у Грузії та Молдови, суверенітет яких також порушений і які так само мають угоди про асоціацію з ЄС. Схожість ситуацій та спільність інтересів робить необхідними кроки до консолідації регіональних держав.

Системна криза українсько-російських взаємин поставила на порядок денний необхідність опрацювання нових форматів подальшої взаємодії України з пострадянськими країнами. Російська агресія зробила безглуздим перебування України у складі інституцій СНД як організації, що знаходиться під повним російським контролем і не виконує покладених на неї завдань. Водночас Україні важливо діяти у напрямку зміцнення відносин з тими державами, які перебувають у подібному стані і насправді не поділяють агресивної поведінки РФ та можуть за певних умов підтримати нашу державу. Білорусь і Казахстан, що мають на своїй території численні анклавні російськомовних громадян, занепокоєні непередбачливою поведінкою свого декларованого союзника.

Наміри Москви повернути Україну та інші пострадянські країни проєвропейської орієнтації до зони свого політичного та економічного домінування створюють значні безпекові ризики в регіоні. Це вимагає від України істотної корекції її стратегічних настанов та прийняття на озброєння нової парадигми мислення щодо системної протидії регіональним загрозам і викликам. Українська стратегія має ґрунтуватися на переконанні, що формування надійного безпекового середовища є необхідною передумовою для соціально-економічного розвитку держави.

Це передбачає, зокрема, просування на одному з головних стратегічних напрямків – формування Балто-Чорноморської підсистеми міжнародної безпеки і співробітництва на основі поглибленого партнерства у галузі безпеки та імплементації інтеграційних моделей центральноєвропейських країн – членів ЄС і НАТО з іншими регіональними державами з метою активізації процесів європейської і євроатлантичної інтеграції країн регіону, організації спільної протидії імперським амбіціям Москви, врегулювання локальних конфліктів і подолання їхніх наслідків. Україна зацікавлена у формуванні єдиної позиції країн регіону щодо перспектив розвитку систем регіональної безпеки як інтегральної складової комплексної системи загальноєвропейської безпеки.

Припинення дестабілізуючих дій та повернення російської влади до цивілізованих форм відносин із сусідами зробить можливим формування неконфронтаційної моделі взаємодії країн великого простору від Балтики до Чорного моря. Передумовою є беззастережне виведення російських військових контингентів з окупованих територій України та з інших зон регіональних конфліктів, а також винесення на порядок денний світової спільноти питання щодо повернення Автономної Республіки Крим та м. Севастополя у склад України.

Стратегічне партнерство і пошуки союзників. Вибір стратегічно важливих партнерів – питання ефективності включення країни в існуючу систему розподілу функцій і ролей у сучасному геополітичному просторі. Їх пошук і визначення, розвиток потенціалу взаємин до цього рівня – тривалий і складний процес, який залежить від багатьох чинників. Стосунки стратегічного партнерства передбачають високий рівень взаємної зацікавленості як у геоекономічному, так і в геостратегічному ракурсах. Але в умовах війни, яку РФ веде проти України, встановлюється і більш чіткий критерій розрізнення дійсних і лише декларованих стратегічних партнерів.

Ситуація протидії російській агресії сприяє визначенню справжніх партнерів і союзників нашої держави – це країни, які не тільки висловлюють стурбованість ситуацією і заявляють про необхідність урегулювання внутрішнього конфлікту на Донбасі, але й дивляться правді в очі і замість того, щоб штовхати Україну до капітуляції, прагнуть надавати допомогу нашій державі та активно включаються у спільний фронт боротьби цивілізованого світу проти сучасного варварства.

Проблема геополітичних альянсів може бути поставлена і в аспекті двосторонніх взаємин з окремими країнами світу. У зв'язку з цим виникає питання *стратегічного партнерства*, яке виглядає досить заплутаним, оскільки до стратегічних партнерів часто зараховують держави, з якими існують просто добрі стосунки, маючи на увазі потенціал розвитку взаємовідносин, аніж реальний стан речей.

Реальне партнерство Україна формує з країнами Європейського Союзу, що розпочато із введенням у дію Угоди про асоціацію з ЄС. Вступ до ЄС означає оформлення системи стратегічного партнерства України інтеграційного рівня. Вступ до НАТО – це оформлення реальних союзницьких відносин з низкою європейських держав, а також із США та Канадою. Як повноправний член цих об'єднань держав Україна

отримує право голосу та можливості здійснювати значно вагоміший вплив на міжнародну і європейську політику, аніж має сьогодні, а отже, значно підвищує свій іміджевий та реальний статус. Таким чином, уже навіть перебуваючи на шляху до євроатлантичної інтеграції, здійснюючи реальні кроки та виконуючи необхідні критерії членства та йдучи назустріч побажанням майбутніх партнерів і союзників, Україна поступово підвищує свій міжнародний статус і рівень суб'єктності.

У сподіваннях на підтримку зовнішніх партнерів важливо зрозуміти, як країна-партнер бачить нашу державу і на що вона розраховує. Якщо країну не бачать, вона начебто й не існує. Якщо державу не бачать так, як потрібно для її інтересів, можна очікувати негативних кроків у взаєминах. Країна має свій екзистенційний масштаб виміру свого статусу відповідно до її можливостей та амбіцій, але її реальне існування у світі стає помітним унаслідок її активності як суб'єкта відносин. Під «іміджем» країни часто розуміють лише те, як вона може себе подати іншим, як вона прикрашається, у якій рекламній упаковці. Це, можливо, має сенс для розвитку туристичної галузі, але не завжди спрацьовує у сенсі її реальності як держави. Зрештою, туристам цікаво їздити і в екзотичні країни, а якщо немає пристойних умов проживання, можна це розглядати як екстремальний туризм.

Екзистенційний погляд однієї країни на іншу – це той смисловий комплекс, який у загальній моделі її свідомості пов'язаний з існуванням цієї країни. Він формується історично і залежить від багатьох чинників, а саме: генетичної спорідненості, культури, віри, політики, збройних конфліктів та інших типів протистояння, зовнішніх уподобань, економічних інтересів, стереотипів повсякденної свідомості тощо. Уявлення широких верств населення можуть відрізнятися від уявлень політичної еліти та керівництва, що приймає рішення, однак у демократичних країнах ці погляди так або інакше враховуються і впливають на рішення влади.

Можливо, більш слушна позиція світової спільноти, як і нашої держави у гібридній війні, має, скоріше, полягати у здійсненні ефективної політики ідентичності, ніж у дипломатичних іграх та військових операціях. Будь-яка держава зацікавлена у формуванні сприятливого до себе ставлення з боку інших країн, якщо не бажає потрапити в стан міжнародної ізоляції або опинитись у ситуації «країни-ізгоя». Принаймні має сформуватися базовий рівень позитивного сприйняття одне одного, щоб надалі створювати умови для взаємодії на рівні стратегічного партнерства та союзницьких відносин.

У своїх стратегічних планах Україна, маючи спільні інтереси та сприятливе ставлення до себе, певною мірою може розраховувати на своїх природних союзників, до яких, можна сподіватись, належать Польща та країни Балтії, а також ставити питання щодо більш вагомої підтримки з боку впливових європейських держав та активніше діяти у трансатлантичному вимірі, спираючись на своїх стратегічних партнерів – США і Канаду, на сприяння з боку Великої Британії, Німеччини, Швеції та інших держав. Розвиток і поглиблення відносин зі США відповідно до Хартії про стратегічне партнерство залишається одним із найголовніших зовнішньополітичних пріоритетів України. В останні роки у США в цілому формується досить позитивний погляд на Україну, який поділяється обома провідними політичними силами держави.

Тривале співробітництво між Україною та ЄС сприяло формуванню комплексних практичних інструментів, послідовне й ефективне використання яких має стати базисом сталого економічного зростання та розвитку держави, основою стратегії трансформації всіх ключових сфер і впровадження європейських стандартів з метою реального підвищення рівня та якості життя населення України.

Одним із потенційних факторів сприяння *інтеграції України до Європи* є стратегічна відкритість обох партнерів. І Україна, і Європейська спільнота (інституції та національні держави) формують стратегії свого розвитку, намагаються визначити свої специфічні ролі та моделі виживання у майбутньому. Пошуки нових форм ідентичності у середовищі, яке швидко змінюється, надають можливість партнерам брати активну участь у визначенні цілей та пріоритетів одне одного.

Політична та військова співпраця з *Північноатлантичним альянсом* стає для України життєво необхідною. Нинішня спрямованість НАТО на захист своїх кордонів у Східній Європі створює для України важливий шанс для під'єднання до діяльності Альянсу, для розвитку секторальної співпраці з Польщею та країнами Балтії.

Позиція НАТО з підтримки України та засудження агресії Росії задекларована гранично чітко. Україна отримала важливі пропозиції співробітництва в межах програми Особливого партнерства, а також у рамках комісії Україна – НАТО щодо впровадження термінових і довгострокових заходів для посилення Україною спроможності забезпечити власну безпеку.

Визначення стратегічної ролі України у формуванні нової структури *безпекових відносин у Європі* має бути головним фундаментом про-

сування її інтересів у відносинах як із європейськими країнами, так і з провідними організаціями в галузі європейської безпеки, з НАТО та ЄС.

Стратегія деокупації. Досвід багатосторонньої протидії агресорові з боку України продемонстрував принципово нові можливості захисту в умовах гібридної агресії, зокрема виявив значний потенціал використання міжнародно-правових заходів у боротьбі з РФ. Це свідчить про те, що процес зростання немілітарних вимірів ведення гібридних воєнних дій триває.

Україна має вимагати комплексного вирішення усього спектра проблем відновлення територіальної цілісності, не розділяючи питання анексії Криму та воєнних дій на Донбасі, оскільки це ланки одного ланцюга російської агресії. У ситуації кризи європейської безпеки, спровокованої російською агресією, ключовими позиціями, за якими стає можливим повернення до процесів регенерації системи європейської безпеки і стабільності, є *деокупація території Криму та Донбасу, відновлення Україною контролю над усією лінією її кордонів*.

Реалізація цих завдань відкриватиме шлях до розгортання подібних процесів щодо окупованих територій у Молдові та на Південному Кавказі. Очевидно, що такий перебіг подій пов'язаний із значними зрушеннями у характері російського політичного режиму та із посиленням міжнародного тиску з метою протидії російській агресії.

Для вирішення ключового питання регіональної безпеки – звільнення захоплених РФ територій – важливо розробити *стратегічну концепцію деокупації* у співпраці з країнами регіону та зацікавленими державами ЄС і НАТО, країнами – гарантами безпеки України, міжнародними організаціями з питань безпеки, для чого налагодити широкий міжнародний діалог. При цьому важливо враховувати особливості процесів деокупації територій для ситуації у різних країнах регіону – Молдові, Грузії, Україні, Азербайджані. Оскільки військово вирішення питання деокупації Криму не видається можливим, єдиним шляхом для нашої держави є *створення таких умов, коли перебування іноземних військ на окупованій території стає нестерпним для країни-окупанта*.

Україна не може поки що ефективно протистояти збройним силам РФ, а міжнародна спільнота, хоч і стурбована діями РФ, не схильна надавати їй всеосяжну збройну підтримку. Єдиним прийнятним шляхом деокупації стають заходи економічної, юридично-правової, інформацій-

ної та політичної ізоляції окупаційної влади. Такі заходи мають бути спрямовані на досягнення реального результату повної ліквідації окупаційної влади, а не виглядати як деяке покарання за агресивні дії.

Економічне виснаження РФ та її всеохоплювальна міжнародна ізоляція, посилення міжнародного тиску на країну-агресора – оптимальний шлях деокупації Криму. Максимальне використання інструментів міжнародного права і комплексу політико-дипломатичних заходів, спрямованих на поступове зниження російської присутності на півострові, сприятимуть досягненню ефекту повного знешкодження наслідків агресивних дій владного режиму РФ у Криму.

Здійснення малих кроків через процеси постійного обговорення кримської проблеми на різних дипломатичних майданчиках необхідне, але все ж цього замало. Світова спільнота вже достатньо висловлювала стурбованість та засуджувала агресора. Від міжнародних структур з питань безпеки та держав, які несуть особливу відповідальність за міжнародну безпеку, необхідно вимагати більш рішучих дій.

Тактика малих кроків має бути підпорядкована й скоординована із більш широкою стратегією великих кроків шляхом актуалізації питання деокупації Криму у контексті глобальної політики. За будь-якої нагоди важливо наголошувати, що питання окупації Криму та російської агресії проти України не може вважатися тільки питанням українсько-російських відносин, а є ключовою проблемою європейської безпеки. Європейська стабільність і безпека можливі лише за умов припинення російської агресії та ліквідації її наслідків. Будь-який інший варіант, наприклад, замирення на умовах «заморожування», тобто фактичного визнання російської окупації, залишає простір для дестабілізації ситуації у гарячих точках і у регіоні в цілому.

Україна вважає, що питання приналежності півострова не може обговорюватись у будь-якому міжнародному форматі, оскільки Крим був і залишається українською територією. Це тимчасово окупована російськими військами територія, де незаконно сформовані органи окупаційної влади, які повністю несуть відповідальність за життя і власність українських громадян на півострові, а після звільнення від окупації мають понести відповідне покарання. Процес деокупації Криму має бути визнано міжнародними установами та ключовими світовими акторами як єдино прийнятну позицію щодо відновлення світоустрою, що базується на міжнародному праві. Процеси деокупації мають включати найповніше використання наявних і створення нових можливостей

співробітництва з міжнародними партнерами України шляхом формування дієвого міжнародного формату з цього питання.

Євроінтеграційні та реформаторські успіхи України безумовно мають певне значення для настроїв населення у Криму, але не є вирішальними, особливо за умов домінування російської пропаганди та потужного репресивного апарату. Для кримського населення вже сьогодні є достатньо відчутною різниця між перебуванням в умовах російської окупації та міжнародних санкцій і життям у вільній державі.

Деокупація Криму стає реальною за умов твердої позиції і координації зусиль великих держав – постійних членів РБ ООН щодо протидії агресивним діям РФ, використання можливостей формату, передбаченого у Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку із приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапешт, 5 грудня 1994 р.). Цей договір має статус міжнародного і є одним з елементів глобального режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Його фактична денонсація внаслідок російської агресії підриває ядерну безпеку у світі.

Порушення умов Меморандуму з боку РФ *не скасовує зобов'язань інших держав-підписантів* сприяти створенню механізмів реалізації наданих Україні безпекових гарантій. Обґрунтованість мети України, спрямованої на деокупацію Криму, має бути прийнята ключовими світовими акторами як єдино прийнятне рішення в межах відновлення світоустрою, що базується на міжнародному праві.

У питанні санкцій доцільно акцентувати не так на збереженні існуючих, як вимагати їх посилення до рівня, на якому *економічна та фінансова системи РФ опиняться на межі краху*. Економічне виснаження РФ зробить окупацію Криму та пов'язану з цим міжнародну ізоляцію країни тягарем для її лідерів та населення, що сприятиме переламу суспільних настроїв в РФ у протилежний бік від «кримнашістських» гасел. Санкції також мають автоматично поширюватися на окремих осіб, установи і фірми, що порушують режим кордонів України і ведуть торгівлю з окупованою територією, вкладають інвестиції та ведуть підприємницьку діяльність без дозволу України.

Деокупація Криму не може бути здійснена лише засобами, що спрямовані більшою мірою на збереження питання Криму у порядку денному світової політики, на збереження існуючих санкцій, які не є достатньо ефективними, на проведення довгострокових міжнародних

судових процесів, рішення яких РФ не збирається виконувати. Цього вкрай недостатньо, щоб змусити РФ вийти з Криму.

Слід врахувати базові, або матричні, міжнародні фактори, здатні забезпечити деокупацію. Ситуація, що за роки окупації склалася в Криму і навколо півострова, уже набула певної сталості. Сформувалася двоїста логіка ставлення міжнародної спільноти до «проблеми Криму»: захоплення Криму безперечно вважають незаконним, грубим порушенням міжнародного права. І водночас це захоплення сприймається переважно як *fait accompli* (доконаний факт).

Попри тиск міжнародної спільноти позиція Москви щодо Криму залишається сталою у своєму цинізмі. Офіційні особи РФ постійно повторюють, що проблема приналежності Криму не є предметом обговорення, підкреслюючи, що це *доконаний факт*. На відміну від проголошуваних заяв інших країн та організацій, які лише засуджують дії Москви, риторика Кремля підкріплюється фактом окупації, спирається на реально здійснене захоплення півострова. Для зміни динаміки ситуації порядок денний деокупації Криму має спиратися на послідовність активних політико-дипломатичних кроків та найповніше використання наявних і створення нових можливостей співробітництва з міжнародними партнерами і союзниками України.

Історично РФ та Україна як близькі сусідні держави начебто «приречені» на співробітництво. Однак формування будь-якого діалогу між Україною та РФ можливе виключно за умов повернення у поле міжнародного права. Відновлення територіальної цілісності України є наріжним пріоритетом української влади щодо відносин із РФ, стратегічним пріоритетом її міжнародної політики.

ПІДСУМКИ

Наше дослідження онтології війни і миру завершене, однак війна Української держави проти російської агресії триває. Шляхи досягнення перемоги у цій затяжній війні та умови встановлення миру залишаються невизначеними. Це, своєю чергою, обмежує остаточність висновків. У суспільному вимірі підсумки війни підводять історія і час. Натомість у просторі філософсько-політичної думки така невизначеність береться як сутнісна ознака смислової реальності війни і миру, взятої у співвідношенні з фізичним модусом їхнього буття.

Онтологія сучасної війни визначається специфічним відношенням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни. Сучасна війна – це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ і події в соціальному й індивідуальному довірлі та одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній і думок. Сучасні безпекові стратегії невід’ємні від проблем інтерпретацій і розуміння реальності, тобто включають питання смислу. Маючи владу в ментальній сфері, контролюючи структури сприйняття реальності та розуміння подій, можна опанувати й реальність, якою людина живе, а володіючи реальністю, отримати владу над її світом, включно з соціально-політичним простором, історичним часом і життєвими ресурсами.

Істотною рисою сучасної війни гібридного типу є феномен приховування реального змісту за невизначеністю. Якщо в традиційних війнах прямо говориться

про претензії або амбіції одних держав щодо інших, чітко визначаються цілі війни, її учасники, стратегічні наміри супротивників, то у війнах гібридного типу головний акцент робиться на створенні ситуації страху, нестабільності, невизначеності навколо основних елементів когнітивного фрейму війни.

Зміщення співвідношення між фізичним та ментально-когнітивним складниками у веденні сучасної війни вперше продемонструвала війна з тероризмом. Тероризм як такий заснований на почутті страху, тобто базується на психологічному фундаменті. Для реалізації терористичних загроз принциповою є їхня символічна складова та зв'язок із медіа. Тероризму властива асиметрія між осяжним обсягом фізичних руйнувань та кількістю жертв терористичних атак, з одного боку, і породжуваними ними відчуттями масового, глобального жаху – з іншого.

Що ж до новітніх війн гібридного типу, в них змінюються та інтенсифікуються засоби когнітивного впливу, включно й застосування наборів сталих та постійно відтворюваних наративів. Формується симбіотичний зв'язок гібридних впливів із середовищем соціальних мереж (за збереження залежності від телебачення). Тут простежується своя специфічна асиметрія між фізичним та інформаційним аспектами: у військовому (фізичному) вимірі російсько-український конфлікт є наразі локалізованим (хоча участь РФ у «гарячих» конфліктах у світі постійно зростає). Натомість дискурс війни одразу від початку війни набув глобального масштабу. Не випадково гібридна війна і тероризм у ситуації російської агресії в Україні були використані як дві взаємодоповнювальні схеми, відповідно в Криму і на Донбасі.

Когнітивна територія війни максимально розширюється за рахунок глобального поширення дискурсу війни. Зсув центру тяжіння з фізичного силового складника війни на ментальний та інформаційний у гібридній війні настільки значний, що перевертає співвідношення екзистенційної і віртуальної реальностей на користь останньої. Завдяки новітнім технологіям виникає специфічний феномен паралельного квазісвіту, що використовується як інструмент владного контролю. Така реверсія теоретично є тимчасовою, оскільки уявна дійсність не витримує зіткнення з об'єктивним світом. Щоправда, ціна такого зіткнення для суб'єкта, який дотримується норм вигаданого світу – індивіда, спільноти чи держави, – може виявитися надто високою. Зворотний спротив з боку об'єктивної реальності неодмінно призводить або до трансформації, або до знищення суб'єкта.

Війна і мир – феномени соціально-політичної реальності, принципово *суб'єктивної*, тобто такої, що створена діями людей і колективів, окремих соціальних груп і суспільствами в цілому. Стратегічна політика держави має пріоритетне значення у визначенні смислу війни, її цілей і характеру, а також у визначенні смислу миру.

Сфера буття соціальної реальності – уявлення людей про світ і себе в цьому світі, тоді як різноманітні форми матеріальної репрезентації цих уявлень є по суті їхньою символічною проекцією. Для того щоб низка збройних зіткнень та інших фізичних і психологічних ворожих дій отримала смисловий статус війни, потрібно, аби концепт «війна» був сформований у соціальних уявленнях, мав форму певного публічного дискурсу, з чим пов'язані відповідні політичні та воєнні рішення і дії. Брак чіткої концептуалізації війни залишає простір для різних суперечливих інтерпретацій, для проникнення фальшивих наративів, на зразок наративу «внутрішнього громадянського конфлікту» в Україні, замість визнати очевидну сутність російської агресії і міждержавний характер збройного конфлікту.

Війна – це особлива соціальна технологія влади, що використовується у відносинах між великими соціальними групами, народами або державами. Уявлення про війну безпосередньо впливають на розуміння смислу миру, що становить конвенційний конструкт, будучи результатом домовленостей та угод. Про мир домовляються після закінчення війни, а його умови залежать від того, чим завершується війна для сторін, що воюють, – перемогою чи поразкою. Але в сучасних обставинах гібридних війн грані між станом війни і станом миру розмиваються. Внаслідок цього мир стає об'єктом смислових викривлень та інструментом політичних маніпуляцій.

Вразливими в ході сучасної війни можуть ставати не тільки недоліки, а й переваги суспільства. Так, у спробах підірвати єдність та цінності демократичних держав Росія користується їхньою неготовністю жертвувати демократичними принципами, точніше, небажанням звужувати сферу дії принципів демократії для їхнього ж захисту. Втім такого вибору в умовах гібридної війни часто неможливо уникнути. Парадокс активного захисту демократії, який може зашкодити самій демократії, потребує в умовах війни практичного вирішення.

В основі *українсько-російського стратегічного протистояння* перебуває протиріччя ціннісних систем: державницького авторитаризму – у РФ та моделі національно-демократичної державності – в Україні.

У дискурсах щодо національної демократичної державності та імперської конструюються дві реальності, які між собою несумісні, що означає наявність глибинного *онтологічного конфлікту*. На поверхні це виливається у жорстке протистояння, загострення якого означає стан війни. В основі онтологічного конфлікту лежить своєрідна війна світів, різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування моделей реальності, пов'язаних і з функціонуванням мовно-когнітивних смислових комплексів.

Екзистенційний конфлікт виникає як вираз онтологічних суперечностей у життєвому вимірі внаслідок принципової неможливості існування однієї соціально-політичної моделі організації життя спільноти поруч та у взаємодії з іншою. Необхідними стають або взаємна ізоляція одне від одного, або перетворення іншого відповідно до власної моделі існування. Розв'язання такого конфлікту відбувається шляхом знищення (зміни ідентичності) іншої сторони у тій її реалізації, яку вона сприймає загрозою для власного буття та своєї ідентичності, що передбачає перебудову екзистенційного базису системи.

Смисли війни і миру реалізуються в процесах комунікації. Сторони, пов'язані існуванням у єдиному просторі та часі, мають якимось чином взаємодіяти, а для початку *бачити* одне одного, тобто сприймати іншого як суб'єкт спілкування та взаємодії. Надалі комунікація може розвиватись у різних напрямках: позитивному – досягнення взаєморозуміння, у негативному – поглиблення розбіжностей до непорозуміння та доведення ситуації до конфлікту. Третій варіант передбачає припинення комунікації внаслідок незацікавленості або байдужості сторін. Четвертий варіант розвитку знаменує повний розрив комунікації на когнітивному рівні та перехід до взаємного знищення – на фізичному.

Стан війни утворюється внаслідок істотних розбіжностей у розумінні своїх життєвих прав двома сторонами, що спричиняє фізичні дії на знищення та пригноблення іншого або розрив комунікацій на когнітивному рівні, коли відсутність розуміння іншого робить неможливим спілкування. Стан миру, навпаки, створюється завдяки досягнутому порозумінню, коли стає можливим нормальне спілкування, орієнтоване на пошук спільних смислів.

У соціально-комунікаційному просторі війна набуває вигляду «полемосу», тобто зіткнення розумових та емоційних сил, аргументів і доказів щодо власної зверхності та своєї більшої спроможності як суб'єкта дії. У життєво-практичній реальності суперечка, полеміка, дискусія – це

словесно-комунікативний вираз конфліктної ситуації і механізм вирішення суперечностей без застосування силових засобів. За будь-якого зіткнення інтересів конфлікт супроводжується мовно-інтелектуальними засобами тиску або суто словесно-емоційними. Аналіз семантики концепту війни показує прадавній зв'язок між словесними і збройними зіткненнями. Концепт миру також пов'язаний із набором словесних дій, які відрізняються іншою прагматичною спрямованістю – на досягнення згоди шляхом домовленостей і перемовин. Лінгвістичний аналіз засвідчує існування стійкого зв'язку між словесними діями (перформативами) і концептами війни і миру.

Особлива роль політичного дискурсу серед різноманітних дискурсивних практик, які формують та підтримують колективні ідентичності, зумовлена тим, що політичний дискурс не тільки відбиває та формує ознаки ідентичності, а й становить дієвий та швидкодіючий механізм їхнього втілення у соціальну дійсність. На рівні дискурсу значення отримують зв'язок і послідовність. Але найбільш повний формат реальності у її об'ємному варіанті виникає, коли різні форми порядку, висловлювання і послідовності отримують завершену цілісну організацію, яку можна позначити як театр – універсальний або локальний простір існування значень, простір, де кожний елемент набуває сенсу відповідно до смислової організації цілого. Політичний театр може бути зображений як *ігровий космос*, де різні політичні сили та особистості вступають у боротьбу за впливи на суспільне життя і досягнення влади.

Інформаційна війна широко користується вербальною агресією. Проте мова війни не дорівнює мові ворожнечі. Негативна експресивна забарвленість не є головною рисою мови війни. Натомість вона спрямована на позначення позиції у конфлікті того, хто говорить. Забороняти чи обмежувати вживання окремих слів із мови війни неефективно: це може знизити рівень вербальної агресії, але не в змозі знищити сам феномен, оскільки потреба відрізнити своїх від ворогів під час війни є життєво важливою. Мова війни існує, доки продовжується війна, і ще стільки, скільки продовжуватиметься та зберігатиметься пам'ять про ворожнечу. Вона, разом з іншими наслідками війни, поширюється у просторі й часі, перекриваючи хронологічні дати війни та обсяг театру бойових дій, стаючи одним з елементів історичної пам'яті.

Ключовою тезою нашої книги є переконання, що головні тенденції формування стану війни і миру генетично пов'язані із процесами, що

відбуваються у просторі уявлень соціально і політично організованих спільнот. *На основі тих або інших уявлень приймаються стратегічні рішення та вчиняються певні дії, спрямовані на їхнє втілення. У свою чергу, простір уявлень оформлений як цілісність (модель світу) завдяки певній мовно-когнітивній схемі з її семантикою та засобами побудови дискурсу.*

Війни і конфлікти виникають унаслідок розбіжностей в уявленнях великих соціальних груп, держав і народів щодо того, яким має бути світовий порядок, спроможний надати комфортне та безпечне життя, гарантії справедливості і захист людини. Те або інше розуміння світового порядку формується й усвідомлюється у рамках певної парадигми стратегічного бачення, яка пропонує свою модель розуміння реальності та надає певний смисл людському існуванню завдяки проекції на майбутнє.

Окупація частини території України і продовження бойових дій на території Донбасу захмарюють горизонти перспектив на найближче та подальше майбутнє, а отже, звужують можливості сформулювати чітко окреслені відповіді щодо подальшого розвитку подій. Доля України як суверенної держави залежить від екзистенційних загроз, створюваних агресією РФ, а міжнародне безпекове довілля стає дедалі більш хаотичним і також не демонструє тенденцій до відновлення стабільності та передбачуваності.

Багатоваріантність можливих прогнозних сценаріїв – від помірковано оптимістичних до негативних – потребує стратегічного мислення, здатного звузати непевність і виявити логіку загального руху до визначеної мети, зв'язок різних етапів руху, а також контролювати узгодженість різних засобів, оцінюючи їхню ефективність.

Для України, яка шостий рік перебуває у стані війни і водночас стоїть перед викликами, пов'язаними з реалізацією внутрішніх демократичних реформ, назріла необхідність побудови власної «великої стратегії». Її головними пріоритетами на сьогодні є насамперед відновлення територіальної цілісності та зміцнення реального суверенітету держави у власних кордонах, створення сучасних збройних сил та ефективного механізму забезпечення національної безпеки. Визначення стратегічної ролі України у формуванні нової структури безпекових відносин у Європі має бути фундаментом просування її інтересів у відносинах як із європейськими країнами, так і провідними організаціями в галузі європейської безпеки, із НАТО та ЄС.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- БЕР* Български етимологичен речник. Т. 1–7 / съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Т. Тодоров. София, 1971–2010
- ЕСУМ* Етимологічний словник української мови: В 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Т. 1–6. Київ, 1982–2012
- СДРЯ XI–XIV вв.* Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. Т. 1–10. М., 1988–2013
- Срезн.* Срезневский И. И. Материалы к словарю древнерусского языка (Репринт. изд.). Т. 1–3. М., 1989
- СС* Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.) / ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. М., 1994. 842 с.
- СУМ-11* Словник української мови: в 11 томах. Т. 1–11. Київ, 1970–1980
- Фасмер* Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. М., 1964–1973
- ЭСБМ* Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–13. Мінск, 1978–2010
- ЭССЯ* Этимологический словарь славянских языков. Вып. 1–39. М., 1974–2014
- Boryś* Boryś, W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 2005. 862 s.

- Derksen* Derksen, R. Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Boston: Leiden, 2008. 737 s.
- Gluhak* Gluhak A. Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb, 1993. 832 s.
- GRAC* GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian / M. Shvedova, M. Kruk, S. Yarygin, A. Rysin, Ruprecht von Waldenfels, M. Woźniak (2017–2018). Kiev ; Oslo ; Jena, 2017–2018. URL: uacorporus.org
- Holub, Lyer* Holub, J., & Lyer, S. Stručný etymologický slovník jazyka českého (Se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím). Praha, 1982. 528 s.
- LSJ* Liddell, H. G., Scott, R., & Jones, Henry S. A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones; with the assistance of Roderick McKenzie. Oxford, 1940. 2042 p.
- Machek* Machek, V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968. 880 s.
- Pokorny* Pokorny, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern ; München, 1959. Bd 1. 1183 S.
- Rejzek* Rejzek, J. Český etymologický slovník. Leda, 2009. 794 s.
- SJS* Slovník jazyka staroslověnského. T. 1–4. Praha, 1966–1997
- Skok* Skok, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. T. 1–3. Zagreb, 1971–1973
- Sławski* Sławski, F. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1952–1982. T. 1–5
- Snoj* Snoj, M. Slovenski etimološki slovar. 2-e pregl. in dop. izd. Ljubljana, 2003. 1022 s.

ПРО АВТОРІВ

Борис Парахонський – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень. Автор праць у галузі стратегічних студій, міжнародних відносин, глобальної та регіональної безпеки, філософії пізнання, семіотики культури. Серед основних наукових творів монографії «Мова культури та генезис знання», «Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку», «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива», «Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України», розділи в монографії «Світова гібридна війна. Український фронт». У доробку автора – аналітичні доповіді та численні наукові статті з питань міжнародної безпеки.

Галина Яворська – доктор філологічних наук, професор. Головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень. Сфера наукових досліджень – когнітивна семантика, соціолінгвістика, аналіз політичного дискурсу, міжнародне безпекове довкілля, європейська та євроатлантична інтеграція. Основні праці: монографії «Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада», «Мова тоталітарного суспільства» (ред.), «Ісламська ідентичність в Україні», «Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі» (у співавторстві). Розділи в монографіях «Європейський проект та Україна», «Світова гібридна війна. Український фронт»; аналітичні доповіді та численні статті в галузі стратегічних і безпекових студій. Нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня.

Наукове видання

Борис Олександрович ПАРАХОНСЬКИЙ,
Галина Михайлівна ЯВОРСЬКА

ОНТОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ: БЕЗПЕКА, СТРАТЕГІЯ, СМИСЛ

Монографія

В оформленні обкладинки використано картину
Антона Мельбу «Маяк на Великому Бельті» (1846)

Редагування та коректура
Т. В. Карбовнича

Відповідальний за випуск
А. Ю. Іщенко

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 34,58.
Наклад 200 пр. Зам. № ДФ __

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень,
вул. Пирогова, 7-а, Київ, 01030.
Тел./факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua
<http://www.niss.gov.ua>

ПП «Видавництво Фенікс».
вул. Шутова, 13-б, Київ, 03067.
www.fenixprint.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000 р.